

KLASIKOAK, S.A. lukro-asmorik gabeko elkarateak argitaratu du obra hau, elkaratearen sustatzaile eta partaideak honako erakunde hauek izanik:

BBV Fundazioa

•

Bilbao Bizkaia Kutxa — BBK

•

Gipuzkoa Donostia Kutxa — KUTXA

•

Caja VITAL Kutxa

•

Euskal Herriko Unibertsitatea — UPV/EHU

•

Deustuko Unibertsitatea

LEGEEN ESPIRITUAZ II

MONTESQUIEU

Legeen espirituaz II

Jatorrizko izenburua:
De l'esprit des lois
Euskaratzailea: Iñaki Iñurrieta
Berrikuslea: Jon Arrieta
Hitzaurregilea: Carmen Iglesias

Lehen argitalpena: 1998ko ekainean

© Itzulpenarena: Iñaki Iñurrieta
© Klasikoak, 1999
Begoñako Andra Mari, 16 • 48006 Bilbo
Tel.: 94 • 416 14 89 / Fax: 94 • 416 63 48

Erabat debekaturik dago, Copyright-titularren idatzizko baimenik gabe, legeek ezarritako zigorraren pean, zatika edo osorik obra hau birsortzea edozein bitartekoz edo prozeduraz, erreprografia eta trataera informatikoa barne direla, baita beronen aleak alokapen edo mailegutza publikoaren bidez banatzea ere.

Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailak onetsia 1998-XII-28

ISBN: 84-88303-36-X (Obra osoarena)
ISBN: 84-88303-38-6 (Bigarren liburuaarena)
Lege gordailua: BI.-1555-99

Fotokonposaketa: L&A Diseinua.
Begoñako Andra Mari, 10 • 48006 Bilbo

Inprimaketa: Gestingraf L. B. A.
Ibarsusi Bidea, 3 • 48004 Bilbo

Diseinua eta Maketa: A.I.C.
Infante Don Juan Etorbidea, 26 • 20008 Donostia

Laugarren partea

HOGEGARREN LIBURUA

Merkataritzari buruzko Legeez, merkataritza-
tzaren izaera eta bereizketa kontsideratuta

Docuit quae maximus Atlas

Virgilio, *Eneida*

musei deia

Pierio mendiko birjinak¹, aditzen al duzue nire deia? Goiargi nazazue. Bide luzea egin dut. Penaz, nekez eta saminez nago. Jar iezazkidazue gogoan gaur arte urrun izan ditudan lasaitasuna eta gozoa. Inoiz ez zarete plazerraren bidez zuhurtziara eta egiara eramaten duzuenean bezain jainkozko.

Baina nekeen gogorra leundu nahi ez badidazue, ezkuta ezazue lana bera. Gogoeta eginaraz iezadazue, sentiaraz iezadazue. Egizue ikasiak izan gaitezen, eta nik ez dezadan irakats; eta gauza baliagarriak iragar ditzadanean, uste dezatela denek ez nekiela ezer eta zuek esan didazuela dena.

Zuen iturriko ura maite duzuen harritik sortzen denean, ez da airean goratu eta erortzen, belardian zehar isurtzen da, gozarazi egiten dizuete, artzainei ere gozarazten dielako.

Musa xarmantak, begirada bakar bat igortzen badidazue, mundu guztiak irakurriko ditu nire lanak, eta dibertimendua izan ezin zena plazerra izango da.

Musa jainkozkoak, nabari dut goiargitu egiten nauzuela, baina ez bakarrik Tempé-ri xarameletan kantatzen diotena edo Delos-en liraz errepikatzen dena. Zuek nik arrazoiari hitz eginaraz diezaiodan nahi duzue. Bera da gure zentzuetan nobleena, beteginena, bikainena.

I

Merkataritzaz

Ondoren datozen gaiak zabalago jorratu behar lirateke, baina liburu honen izaerak ez du horretarako biderik ematen. Haran lasai batetik joan nahi nuke, baina uholde batek narama.

Merkataritzak sendatu egiten ditu aurreiritzi suntsitzaileak, eta ia arau orokorra da ezen, ohitura leunak diren leku guztietan, badela merkataritza, eta merkataritza den leku guztietan, ohitura leunak dituztela.

Ez bedi inor harri, beraz, gure ohiturak antzina genituenak bezain ankerrak ez direlako. Merkataritzari esker, nazio guztien ohituren ezagutza noranahi iritsi da; batzuk eta besteak konparatu dira, eta hortik on ugari etorri da.

Esan daiteke merkataritzaren legeek hobetu egiten dituztela ohiturak, eta aldi berean, lege horiek hondatu egin ditzaketela ohiturak. Merkataritzak galbidean jartzen ditu ohitura garbiak²: horra Platonen kexen gaia; baina gizabideratu eta leundu egiten ditu ohitura barbaroak, egunero ikusi ohi dugunez.

II

Merkataritzaren espirituaz

Merkataritzaren ondorio naturala bakea ekartzea da. Elkarrekin negoziatzen duten bi nazio elkarren mendeko bihurtzen dira: batak erosteko interesa badu, besteak saltzekoa, eta batasun guztiak elkarren premiaren gainean oinarritzen dira.

Baina merkataritzaren espirituak nazioak elkartzen baditu ere, ez ditu berdin elkartzen norbanakoak. Ikusten dugunez, merkataritzaren spirituak bakarrik ukitutako herrialdeetan³ giza ekintza eta bertute moral guztiak dira salerosgai; gauzarik txikienak, gizadiak eskatzen dituen haiek, diruaren truke egiten edo ematen dira.

Merkataritzaren spirituak justizia zehatzaren sena sortzen du gizakiengan, batetik lapurretaren kontrakoa, eta bestetik gizakiak bere

interesez gehiegi arduratzea eta besteen interesez batere ez arduratzea eragiten duten bertute moralen kontrakoa.

Merkataritzarik batere ez izateak, aitzitik, lapurreta dakar, Aristotelesek gauzak eskuratzeko moduen artean sartzen duena. Merkataritzaren espiritua ez da zenbait bertute moralen kontrakoa; esate baterako, abegi ona, oso arraroa merkataritza duten herrialdeetan, bada herri lapurretan, miresgarria badirudi ere.

Tazitok dioenez, germaniarren artean sakrilegioa zen inori etxe-ko atea ixtea, ezaguna nahiz ezezaguna izan. Atzerritar bati abegi on egiten zionak⁴ harrera berdina egingo dioten beste etxe baten helbidea ematen zion, eta gizabide berdinez hartzen zuten han. Baina germaniarrek beren erresumak fundatu zituztenean, abegi on hori neke bihurtu zitzaien. Hala dirudi burgundiarren kodeko bi legeren arabera⁵: batek zigortu egiten du atzerritar bati erromatar baten etxea erakutsiko dion barbaro oro, eta besteak zera arautzen du, atzerritarren bat hartzen duenari kalte-ordainak emango dizkiotela beste biztanleek, bakoitzak bera-ri dagokion partea.

III

Herrien pobreziaz

Bi motatako herri pobreak daude: batetik, gobernuaren iraupe-nak horrelako bihurtu dituenak; hango jendea ez da gai ia inolako bertuterik izateko, haien pobretasuna beraien esklabotzaren parte baita; eta bestetik, pobre direnak bizitzako erosotasunei uko egin dietelako edo ezagutu ez dituztelako; eta hauek gauza handiak egin ditzakete, haien pobretasuna beraien libertatearen osagai baita.

IV

Gobernu-eren merkataritzaz

Merkataritzak zerikusia du konstituzioarekin. Bakar baten gobernu-motan, luxuan oinarrituta egon ohi da merkataritza, eta bene-

tako premietan oinarrituta ere badagoen arren, helburu nagusia merkataritza horretan ari den nazioari urguiluarentzat, plazerretarako eta fantasiatarako on izan daitekeen guztia ematea da. Zenbait lagunek osatutako gobernu-eran, gehiagotan oinarritu ohi da ekonomian. Tratulariek, Lurbirako nazio guztiei begi emanda daudenez, batetik ateratzen dutena bestera eramaten dute. Horrelaxe jardun dute merkataritzan Tiro, Kartago, Atenas, Marseilla, Florentzia, Venezia eta Holandako errepublikek.

Trafiko-mota horrek zenbaiten gobernu-erarekin du berezko zerikusia, eta inoizka baita monarkiarekin ere. Izan ere, oinarritzat gutxi irabazteko praktika duenez, are beste edozein naziok baino gutxiago, eta horren truke etengabe irabaztea, ezinezkoa da luxuaren mende bizi den herri bat, asko gastatzen duen eta helburu handiak besterik ez dauzkan herri bat, horrelako merkataritza-motan ari dadin.

Hori dela eta esan zuen Zizeronek⁶, hain ondo, honako hau: «Ez dut nahi herri bat aldi berean munduko nagusi eta munduaren egile izan dadin». Hain zuzen, pentsatu beharko litzateke nor bakoi-tzak estatu horretan, eta estatuak berak bere osoan, burua egitasmo handiz eta txikiz beteta edukiko zutela beti eta aldi berean; eta hori kontraesana da, bi gauzak batera ezinak dira.

Ekonomiazko merkataritzari esker bizi diren estatu horietan ere, egin, egiten dira eginkizunik handienak, eta monarkietan ez duten ausardia-modu bat dute. Hona hemen arrazoia:

Merkataritza-mota batek beste motara darama: txikiak ertainera, ertainak handira; eta gutxi irabazteko hainbesteko gogoia izan duena, asko irabazteko gogo gutxiagorik ez duela jartzen da.

Gainera, tratularien eginkizun handiak arazo publikoekin nahastuta daude beti ezinbestean. Baina monarkietan arazo publikoak, gehiengotan, susmagarri zaizkie merkatariei, estatu errepublikarretan seguru iruditzen zaizkien adina. Beraz, merkataritza-asmo handiak ez dira monarkientzat eginak, baizik eta zenbait lagunen bidezko gobernu-erarentzat.

Hitz batez, estatu hauetan nork bere ondasunez ustez daukan segurantz handiagoari esker, edozeri ekiten diote; eta eskuratu dutena seguru dutela uste dutenez, arriskuan jartzen ausartzen dira gehiagoko eskuratzeko; eskuratzeko bideak besterik ez dira arriskatzen; giza-ekiek, ordea, esperantza handiak dituzte beren zorian.

Ez dut esan nahi badela monarkiaren bat ekonomiazko merkataritzatik guztiz at dagoena, baizik eta monarkia berez ez dela horretara hain emana. Ez dut esan nahi ezagutzen ditugun errepublikak luxuzko merkataritzatik guztiz at daudenik, baina luxuak berez zerikusi gutxiago du haiekin.

Estatu despotikoari dagokionez, alferrik da horretaz hitz egitea. Arau orokorra: morrontzapean den nazio batean, lan gehiago egiten da kontserbatzeko, ezer eskuratzeko baino; nazio libre batean, berriz, lan gehiago egiten da beste gauza batzuk eskuratzeko, kontserbatzeko baino.

V

Ekonomiazko merkataritza egin ez duten herriez

Marseilla, nahitaezko aterbe itsaso ekaiztsu baten erdian; Marseilla, haizeek, itsasoko hondar-metek, kostaren zer-nolakoak nahitaez bertara jotzera behartzen duten leku hori, maiz izan da itsas jendearen topaleku. Lurraldearen antzuak⁷ eraman zituen bertakoak ekonomiazko merkataritzara. Langileak izan behar, naturak ukatzen ziena ordezkatzeko; zintzo izan behar, beren onbidea ekarriko zieten nazio barbaroen artean bizi izateko; neurritsuak izan behar, haien gobernu-era beti lasaia izan zedin; azkenik, ohitura urriak izan behar, zenbat eta abantaila gutxiago eman seguruago kontserbatuko zuten merkataritzatik bizi ahal izateko.

Nonahi ikusi izan da bortizkeria eta gehiegikerietatik sortu dela ekonomiazko merkataritza, gizakiak zingiretan babestera behartuak direnean, uharteetan, itsasaldeko paduretan, are labarretan. Halaxe sortu ziren Tiro, Venezia eta Holandako hiriak; iheslariek segurtasuna aurkitu zuten han. Iraun beharra zegoen, eta mundu osotik atera zuten bizibidea.

VI

Nabigazio luzearen ondorio batzuk

Batzuetan gertatu ohi da ekonomiazko merkataritza egiten duen nazio batek, herrialde bateko salerosgai baten beharra duelarik

beste herrialde bateko salerosgaiak eskuratu ahal izateko, batzuekin gutxi irabaztea onartzen duela, inoiz deus ere ez, besteekin asko irabazteko itxaropen edo segurantzagatik. Hala, Holandak, ia bera bakkarrik ari izaten zenean Europako hegoaldetik iparraldera merkataritzan, iparraldera eramaten zituen Frantziako ardoak, eta funts gisa baizik ez zituen baliatzen iparraldean bere merkataritza egiteko.

Gauza jakina da ezen, Holandan, maiz, urrutitik ekarritako zenbait salerosgai ez direla erositako lekuetan baino garestiago saltzen. Hona zer arrazoi ematen duten: itsasontzia lastatu beharra daukan kapitain batek marmola hartuko du; zura behar badu zamak behar bezala antolatzeko, zura erosiko du; eta ezer galtzen ez duen bitartean, pozik hura. Halaxe, Holandak ere baditu bere harrobiak eta basoak.

Ezer ematen ez duen merkataritza ez ezik, galerak sortzen dituen ere baliagarria izan daiteke. Entzun izan dut Holandan balearen arrantzak, oro har, ez duela ematen kostatzen dena; baina itsasontzia egiten enplegatutakoak, aparailu eta janarien hornitzaileak, horietan omen dira arrantza horretan interes handiena dutenak. Arrantzan galduta ere, irabazi egin dute hornizioetan. Merkataritza hori loteria modukoa da, eta bakoitza bilete beltza tokatuko ote zaion esperantzak bizi du. Mundu guztiak nahi du jokatu, eta zuhurrenek gustura jokatzen dute joko-itxurarik ikusten ez dutenean: jokoaren nahasmenduak, bortizkeriak, lasakeriak, denbora-galtzea eta are bizitza osoa galtzea.

VII

Ingalaterraren espiritua merkataritzaz

Ingalaterrak ia ez du muga-zerga finkorik beste nazioekin. Parlamentu bakoitzarekin, nolabait esan, aldatu egiten du tarifa, esku-bide partikularrak kenduz edo erantsiz. Horretan ere bere independentzia gorde nahi izan du. Bertan egiten den merkataritzan arreta handia jartzen duelarik, lotura gutxi hartzen ditu itunen bidez, eta bere legeen mende dago bakarrik.

Beste nazio batzuek interes politikoen atzetik jarri dituzte merkataritza-interesak; hark, ordea, merkataritzaren interesen atzetik jarri ditu beti interes politikoak.

Munduko herrien artean, bera da hiru gauza hauek ondoen gorde dituenen: erlijioa, merkataritza eta libertatea.

VIII

Nola batzuetan traba egin zaion ekonomiazko merkataritzari

Monarkia batzuetan, ekonomiazko merkataritzan diharduten estatuei kalte egiteko legeak egin izan dira. Debekatu egin zaie beren herrialdekoak ez ziren beste salerosgai batzuk ekartzea; ez zaie utzi trafikatzera etortzen, monarkia horietan egindako itsasontzien bidez ez bazen.

Lege horiek ezartzen dituen estatuak merkataritzan erraz jarduteko modua izan behar du; bestela, besteri egin nahi dion kaltearen berdina egingo dio bere buruari. Hobe da tratuak gutxi eskatzen duen eta, merkataritzaren premiak direla medio, nola edo hala mendeko den nazio batekin egitea; bere asmoen edo negozioen zabaleroagatik beharrezko ez diren salerosgaiak non kokatu badakien nazio batekin; aberatsa izanik salerosgai askoz bete daitekeen nazio batekin; salerosgaiak laster ordainduko dituenarekin; nolabait esanda, leial izateko beharra daukan nazio batekin; printzipioz bakezalea den nazio batekin, irabazi bai baina konkistatu nahi ez duenarekin; hobe da, diot, nazio horrekin tratuak egitea, ezen ez beti arerio izango diren beste batzuekin, ez baitituzte abantaila horiek guztiak emango.

IX

Inor merkataritzatik baztertzeaz

Hona hemen arau behinena: arrazoi pisuzkorik ez bada, ez da baztertu behar naziorik merkataritzatik. Japoniarrek bi naziorekin bakarrik jarduten dute merkataritzan: txinatarrekin eta holandarrekin. Txinatarrek⁸ ehuneko mila irabazten dute azukrearekin, eta batzuetan beste hainbeste itzulerakoan. Holandarrek ere horrelatsuko

irabaziak ateratzen dituzte. Arau japoniarren arabera jokatu duen nazioa tronpatu egingo da nahitaez. Konkurrentziak jartzen die bidezko prezioa salerosgaiei, lehiak ezartzen ditu benetako erlazioak haien artean.

Are gutxiago atxiki behar zaio estatu bat bere salgaiak nazio bakar bati saltzeari, honek denak prezio jakin batean hartuko dituela eta. Poloniarrek horrelako merkataritza egin dute gariarekin Danzig-eko hiriarekin; Indietako zenbait erregek gisa horretako kontratuak dituzte espeziak direla-eta holandarrekin⁹. Ohitura horiek nazio pobre bati dagozkio bakarrik: bizibidea seguru izatearen truke aberasteko itxaropena galtzeko prest dagoenari; edota izadiak eman dizkien gauzak erabiltzeari uko egiterainoko, edota gauza horiekin etekinik gabeko merkataritzan jarduterainoko morrontzapean dauden nazioei.

X

Ekonomiazko merkataritzari dagokion era

Ekonomiazko merkataritzan ari diren estatuetan jarri diren bankuek, zorionez, balio-zeinu berriak eratu dituzte beren kredituaren bitartez. Baina oker jokatzea zatekeen banku horiek luxuzko merkataritzan ari izaten diren estatuetara eramatea. Bakar batek gobernatzen dituen herrialdeetan jartzea dirua alde batean eta boterea bestean dardela onartzea da, hots, alde batetik inolako botererik gabe dena edukitzeko gaitasuna, eta bestetik inolako ahalmenik gabe boterea edukitzea. Horrelako gobernu batean, printzeak soilik dauka, edo eduki dezake, altxorra, eta beste inork badauka, gehiegizko bihurtzen den uneaz geroztik, printzearen altxor bilakatzen da.

Arrazoi berberetatik, merkataritzan aritzeko elkartzen diren tratularien konpainiak oso gutxitan komeni izaten zaizkio bakar baten gobernu-motari. Konpainia horien izaera aberastasun partikularrei aberastasun publikoen indarra ematea da. Baina estatu horietan, indar hori ezin da egon printzearen eskuetan baizik. Gehiago esango dut: ez dira beti komeni izaten ekonomiazko merkataritza egiten den estatue-

tan; eta, negozioak ez badira norbanakoen eskumenetik at egoteko bezain handiak, hobe izango da salerosketa-askatasuna pribilegio eskusiboen bidez ez oztopatzea.

XI

Gai beraren jarraipena

Ekonomiazko merkataritza egiten duten estatuetan, portu franko bat ezar daiteke. Estatuaren ekonomiak, norbanakoen urritasunaren ondorio baita, ekonomiazko merkataritza zuzpertz du, nolabait esan. Portu franko hori ezartzeagatik zergetan galtzen duena, errepublikaren lan-aberastasunari esker atera dezakeenak berdintzen du. Baina gobernu monarkikoan portu frankoak ezartzea arrazoiaren kontrakoa izango litzateke. Ez luke luxuari zergen zama kentzea beste ondoriorik. Luxu horrek eman dezakeen on bakarraz gabetuko lirateke, eta horrelako konstituzio batean luxuak izan dezakeen galga bakarraz.

XII

Merkataritza-askatasunaz

Merkataritza-askatasuna ez da tratulariei nahi dutena egiteko ematen zaien gaitasuna; hori haien esklabotza litzateke. Zerbaitek merkatoriari traba egiteak ez du esan nahi baitezpada merkataritzari traba egiten dionik. Askatasunaren herrialdeetan aurkitzen ditu tratulariak ezin konta ahala debeku; eta esklabotza dagoen herrialdeetan du eragozpen gutxien legeen aldetik.

Ingalaterrak debekatuta dauka bere artilea kanpora ateratzea; ikatza hiriburura itsasoz garraia dadin nahi du; ez du uzten bere zaldiak erbestera ateratzen, zikiratuta ez badaude; kolonietako itsasontziek¹⁰, Europan ari badira merkataritzan, Ingalaterran porturatu behar dute. Trabak jartzen dizkio merkatoriari, baina merkataritzaren mesedetan.

XIII

Libertate hori zerk desegiten duen

Merkataritza den lekuetan, aduanak dira. Merkataritzaren xedea salerosgaiak Estatuaren mesedetan esportatzea eta inportatzea da. Aduanen xedea, berriz, esportazio-inportazioen gainean halako eskubide bat izatea da, Estatuaren mesedetan halaber. Beraz, Estatuak neutral izan behar du bere aduanen eta bere merkataritzaren artean, eta bi gauza horiek elkar ez oztopatzeko moduan jardun behar du; eta orduan merkataritza-askatasunaz gozatuko dira.

Herri-finantzek desegin egiten dute merkataritza beren bidega-beekin, mutirikeriekin, gehiegizko zergekin; baina horrez gainera, sorrarazten dituzten zailtasunekin eta eskatzen dituen formaltasunekin desegiten dute. Ingalaterran, aduanak errege-administrazioak kudeatuta baitaude, negoziatzeko oso erraztasun bitxia dago: hitz bat idaztea aski da traturik handienak egiteko; ez da beharrezko merkatariaik denbora asko gal dezan eta zenbait enplegatu izan ditzan espreski aduanak errentan hartu dituztenen oztopo guztiak kentzeko edo haien mende jartzeko.

XIV

Salerosgaien konfiskazioa berekin daramaten merkataritza-legeak

Ingelesen Gutun Nagusiak debekatu egiten du gerra izanez gero atzerriko merkatarien salerosgaiak bahitzea edo konfiskatzea, errepresaliengatik ez bada. Ederra da nazio ingelesak hori bere askatasunaren artikulua bihurtu izana.

Espainiak 1740an ingelesekin izan zuen gerran, lege bat egin zuen¹¹, zeinen arabera heriotzara zigortzen baitzituen Espainiako estatuetan Ingalaterrako salerosgaiak sartzen zituztenak; zigor berbera ezarri zien Ingalaterrako estatuetara Espainiako salerosgaiak eramaten zituztenei. Halako agindu batek, nik uste, Japoniako legeetan baino ez du parekorik. Gure ohituren kontra doa, merkataritza-espirtuaren kontra eta zigorren proportzioan egon behar duen egokitasuna-

ren kontra; ideia guztiak nahasten ditu, estatu-krimen bihurtzen baitu gizabide-haustura besterik ez dena.

XV

Zorreatik atxilotzeaz

Solonek¹² agindu zuen Atenasen inor ez zela atxitua izango zor zibilengatik. Egiptotik hartu zuen lege hori¹³; Bokorisek egina zen, eta Sesostrisek berritua.

Lege hori oso ona da arazo¹⁴ zibil arruntetarako; baina arrazoi dugu merkataritza-kasuetarako ez erabiltzean. Izan ere, tratulariak dirutza handiak ematera behartuta daudelarik denboraldi maiz oso laburretarako, ematera eta berriro jasotzera, zordunak esandako denboran bete behar ditu bete beharrekoak, eta horrek zorreatik atxilotzea eskatzen du.

Kontratu zibil arruntetatik sortzen diren arazoetan, legeak ez du zorreatik atxilotzerik ezarri behar, kasu gehiago egiten diolako hiritar baten libertateari beste baten komenientziari baino. Baina merkataritzatik sortzen diren abenikoetan, legeak kasu gehiago egin behar dio komenientzia publikoari hiritar baten libertateari baino; eta horrek ez ditu kentzen gizatasunak eta antolakuntza publiko onak eskatzen dituzten mugatze eta murrizteak.

XVI

Lege ederra

Genevako lege bat, zorretan bizi edo hil direnen seme-alabak magistraturan eta are Kontseilu Nagusitik ere kanpo uzten dituen, oso ona da. Ondorio hau du, negozioetarako konfiantza ematen duela; magistratuenganako uste ona ematen du; hiriarekiko uste ona. Fede partikularrak fede publikoaren indarra du oraindik ere han.

XVII

Rodasko legea

Rodastarrak urrunago joan ziren. Sexto Enpirikok¹⁵ dio haien artean semeak ez zeukala aitaren zorrak ordaintzetik libratzerik oinordekotzari ezezkoa emanda. Rodasko legea merkataritzan oinarritutako errepublika batentzat egina zen; alabaina, nik uste dut merkataritza-legeak berak ere muga hau ezarriko zuela: alegia, semea merkataritzan hasi eta gero aitak egindako zorrek ez zutela eraginik izango semearen ondasunetan. Tratulari batek beti ezagutu behar ditu bere betebeharrak, eta uneoro jokatu behar du bere ondasunen egoeraren arabera.

XVIII

Merkataritzarako epaileez

Xenofonte, *Errentak* liburuan, prozesuak bizkorren erabakitzeko zituzten merkataritza-prefektuei sariak ematearen alde ageri da. Gure jurisdikzio kontsularraren premia sentitzen zuen hark ere.

Merkataritza-auziek oso formalitate gutxi eskatzen dituzte. Eguneroko egintzak dira, eta eguneroko beste egintza batzuk jarraituko zaizkie atzetik. Beraz, egunero erabaki behar dira. Oso bestelakoak dira etorkizunean eragin handia duten baina oso gutxitan gertatzen diren bizitzako ekintzak. Ezkondu, ia behin bakarrik ezkondu ohi da bat; donazio edo testamentuak ez dira egunero egiten; behin bakarrik iristen da adin-nagusitasuna.

Platonek dio¹⁶ hiri batean itsas merkataritzarik ez bada, lege zibilen erdiak aski direla, eta egia osoa da hori. Merkataritzak herri-mota desberdinak sorrarazten ditu herrialdean bertan, hainbat eta hainbat abeniko, ondasun-klase eta eskuratzeko modu. Hartara, hiri merkataritza batean epaile gutxiago dago, eta lege gehiago.

XIX

Printzeak ez duela merkataritzan aritu behar

Teofilok¹⁷, bere emazte Teodorarentzako gauzak zeuzkan itsasontzi bat ikusi zuelarik, erre egin zuen. «Enperadorea naiz», esan zion, «eta zuk galera bateko nagusi bihurtzen nauzu. Nondik atera beharko du jende pobreak bizibidea, haien lana ere guk egiten badugu?». Hauxe gehitzea ere bazeukan: nork geldiaraziko gaitu, monopolioaz baliatzen bagara? Nork behartuko gaitu gure betebeharrak betetzera? Guk egiten dugun merkataritza hori, kortesanoek ere egin nahiko dute, eta gu baino askonahiagoak eta bidegabeagoak izango dira. Herriak gure justizian du uste ona, ez gure oparotasunean; haiei miseria dakarkieten hainbeste zerga, gure miseriaren froga dira.

XX

Gai beraren jarraipena

Portugaldarrak eta gaztelarrak Ekialdeko Indietan nagusi zirenean, merkataritzak hain zituen adar aberatsak, non bi herrialde horietako printzeek laster bereganatu baitzituzten. Horrek hondatu egin zituen leku haietako establezimenduak.

Goako erregeordeak partikularrei ematen zizkien pribilegio eksklusiboak. Ez da uste onik horrelako jendearengan; merkataritza eten egiten da beraren ardura dutenak behin eta berriz aldatzen badi-ra; inork ez du bere gain hartzen merkataritza hori, eta ez da ardura-tzen ondorengoari hondatuta emateagatik; probetxua partikularren eskuetan geratzen da, eta ez da aski hedatzen.

XXI

Nobleek monarkian egin merkataritzaz

Merkataritzaren espirituaren kontra doa nobleek horretan jardutea monarkian. «Kaltegarria litzateke hirientzat», diote Honorio eta

Teodosio enperadoreek¹⁸, «eta saltzeko eta erosteko erraztasuna ezabatuko luke merkatarien eta plebeioen artean».

Monarkiaren espirituaren kontra doa nobleak merkataritzan ari-tzea. Ingalaterran nobleei merkataritza egiten utzi dien usadioa da gobernu-era monarkikoa ahultzen gehien lagundu duten gauzetako bat.

XXII

Gogoeta partikularra

Zenbaitek, estatu batzuetan egin ohi denaz harrituta, pentsatzen dute Frantzian nobleak merkataritzan aritzera behartuko lituzketen legeak egon beharko lukeela. Hori nobleak suntsitzeko bide bat litza-teke, merkataritzarentzako inolako abantailarik gabe. Herrialde hone-tako usadioa oso zuhurra da: tratulariak ez dira nobleak, baina noble bihur daitezke. Noble bihurtzeko esperantza dute, baina ez dituzte horren eragozpenak. Ez dute beren lanbidetik irteteko beste biderik, bera ondo betetzea edota ohorez egitea baizik, eta hori beren gaitasu-nari lotuta joan ohi da gehienetan.

Bakoitza bere lanbideari atxiki behar zaiola eta bere seme-ala-bei pasarazi behar diela agintzen duten legeak ezin dira onak izan estatu despotikoetan baizik¹⁹, non inork ez baitauka eredu erakargarri-rik izaterik.

Ez bedi esan bakoitzak hobeto burutuko duela bere lanbidea beste batez ordezkatu ezingo duenean. Nik diot nork bere lanbidea hobeto beteko duela, lanbide horretan gailendu direnak beste batera iristeko itxaropena izango dutenean.

Noblezia diruz erosi ahal izatea bizkorgarri ederra da tratula-riak hori lortzen saia daitezen. Ez naiz aztertzen ari ea ondo dagoen aberastasunei bertutearen saria ematea; zenbait gobernutan hori egitea oso onuragarria izan daiteke.

Frantzian, bi gizarte-klasek hartu dute bereziki parte erresuma-ren handitasunean. Noble handien eta herriaren artean dagoen togako noblezia hori da bat; lehenaren distira izan gabe, beraren pribilegio guztiak dituen; norbanakoak erdi mailan uzten dituen, legeen gor-

dailu den gorputza gailurrean dagoelarik; noblezia hori, zeinetan nork bere burua ez daukan gailentzerik gaitasunaren eta bertutearen bidez baizik; lanbide ohoragarria izanik, beti ere ohoragarriago bat bistan uzten duena. Beste gizarte-klasea, noblezia guztiz guduzalea da, zenbat-nahi aberastasun izanik ere, fortuna egin beharra dagoela pentsatzen duena, baina beren ondasunak gehitzeko lotsaz dena, aurrez xahutzen hasten ez bada; nazioaren parte hori, bere ondasunen kapitalaz zerbitzatzen duena; behea jota dagoenean, bere lekua beste norbaiti uzten diona, honek ere bere kapitalaz zerbitza dezan; gerrara doana inork esan ez dezan ez dela bertan izan; aberastasunak espero ezin dituenean, ohoreak espero dituen; aberastasunak lortzen ez dituenean, ohorea lortu duelako kontsolatzen dena. Eta bizpahiru mendeotan bere indarra etengabe handitu badu, bere legeen ontasunari egotzi behar zaio hori, ez fortunari, honek ez baitu horrelako irmotasunik.

XXIII

Zein naziori egiten dion kalte merkataritzan aritzeak

Aberastasunak funtsak edo mugikariak izaten dira; herrialde bakoitzeko lurrak bertako biztanleenak izan ohi dira. Estaturik gehienek atzeritarrei bertan lurrak erosteko gogoia kentzen dieten legeak dituzte; jabea han izateak bakarrik ematen die balioa; horrelako aberastasunak estatu bakoitzarenak dira. Baina mugikariak, hala nola dirua, ordaintzekoak, kanbio-letrak, konpainien akzioak, itsasontziak eta salerosgai-mota oro, mundu osoarenak dira, alde horretatik estatu bakarra osatzen baitu, zeinen osagaiak gizarte guztiak baitira. Herri aberatsena mugikari horietako gehienak dauzkana izango da. Estatu batzuek kopuru izugarria dute; bakoitzak bere produktuen bidez eskuratzten ditu, beren langileen lanaren bidez, beren industriaren bidez, beren aurkikuntzen bidez, are halabehar hutsaren bidez. Nazioen askonahia lehian dabil munduko mugikariak lortzearren. Baliteke estatu zorigaitzekoren bat beste herrialdeetan diren salerosgaiez gabetuta egotea, eta are ia bere guztiez ere bai; lur-sailen jabeak atzeritarren kolonoak besterik ez dira izango han. Estatu horri dena faltako zaio, eta ezingo du ezer erosi; hobe luke munduko inongo nazioarekin

merkataritzan ariko ez balitz; merkataritzak eraman du pobrezia, zegoen inguruabarretan.

Hartzen dituenak baino salerosgai edo produktu gehiago bidaltzen dituen herrialdeak pobretuz lortzen du oreka; gero eta gutxiago jasoko du, harik eta, ezin gehiagoko pobrezian, gehiago jaso ez dezan arte.

Merkataritzan diharduten herrialdeetan, dirua berehala desagertzen da, bai eta itzuli ere, hartu duten estatuek zor dutelako; hizpide ditugun beste estatu horietan, ordea, dirua ez da inoiz itzultzen, hartu dutenek ez dutelako ezer zor.

Polonia dugu adibidea. Ia ez du batere guk munduko mugikari deitzen ditugun horietarik, lurrak ematen duen garia izan ezik. Jaun batzuek probintzia osoak dauzkate; gari-kantitate gehiago ekoiztera behartzen dute nekazaria, atzerritarrei saldu eta luxuak eskatzen dizkien gauzak erosi ahal izateko. Poloniak inongo nazioarekin merkataritza-traturik ez balu, bertako herria zoriontsuagoa litzateke. Handikiek, garia besterik ez edukita, nekazariei emango liekete bizi izateko; jabetza handiegiak zama astunegiak izanik, nekazariekin partituko lituzkete; mundu guztiak izango luke larrua edo artilea bere abere-taldeei esker, eta ez legoke gastu eskergarik egin beharrik jantzitan; handikiek, luxua maite baitute beti, eta beren herrialdean baizik aurkituko ez luketenez, lanera animatuko lituzkete pobreak. Nik diot nazio hori gorabidean jarriko litzatekeela, salbu eta barbaro bihurtuko ez balitz; baina hau legeek zain dezakete.

Begira diezaigun orain Japoniari. Har dezakeenaren gehiegizko kantitateak bidal dezakeenaren gehiegizko kantitatea ematen du; gauzak orekan egongo dira, inportazioa eta esportazioa neurritsuak balira bezala; eta bestetik, puzte moduko horrek mila abantaila ekarriko dizkio Estatuari: gehiago kontsumituko da, gauza gehiago izango dira arteak lantzeko, gizon enplegatu gehiago, boterea lortzeko bitarteko gehiago; gerta daiteke kasuren batean bat-batean laguntza behar izatea, eta horrelako estatu batek beste edozeinek baino azkar-rago eman ahal izango du. Zaila da herrialde batek beharrezkoak ez diren gauzak edukitzea, baina merkataritzari berez dagokio beharrezko ez diren gauzak baliagarri bihurtzea, eta baliagarriak beharrezko. Estatuak, beraz, sujet gehiagori eman ahal izango dizkie beharrezko gauzak.

Esan dezagun, beraz, merkataritza eginez ez dutela ezer behar ez duten nazioek galtzen; dena behar dutenek galtzen dute. Beren buruaz aski duten herriek ez, baizik eta beren mugen barruan ezer ez daukatenek ateratzen dute abantaila inorekin salerosketan ez aritzetik.

HOGEITA BATGARREN LIBURUA

Merkataritzari buruzko Legeez,
munduan zehar izan dituen
iraultzen aldetik begiratuta

I

Gogorakizun orokor batzuk

Nahiz eta merkataritza aldaketa handietara lotua egon, gerta daiteke zenbait kausa fisikok, lurraren edo klimaren zer-nolakoek, betiko finkatzea haren izaera.

Gaur egun Indietako merkataritza hara bidaltzen dugun diruaren bidez soilik egiten dugu. Erromatarrek berrogeita hamar milioi sestertzio inguru bidaltzen zituzten urtero hara. Diru hura, gaur egun gurea bezala, salerosgai bihurtzen zuten, eta Mendebaldera ekartzen. Indietan negoziatu duten herri guztiek metalak eraman eta salerosgaiak ekarri izan dituzte beti.

Naturak berak eragiten du efektu hori. Indiarrek beren arteak dituzte, beren bizimoduari egokituak. Gure luxua ezin liteke haiena izan, ez eta gure premiak ere. Haien klimak ez die eskatzen edo uzten guretik doakien ezer. Biluzik ibili ohi dira asko eta asko; dauzkaten jantziak, herrialde hark ematen dizkie; eta erlijioak hainbeste indar du haien gainean, non nazka sorrarazten baitie gure elikagaiekiko. Beraz, gure metalak besterik ez dute behar, balioen zeinuak, eta horien truke ematen dituzte salerosgaiak, herrialde hartako urritasunak eta naturak oparo eskaintzen baitie halakoetarik. Antzinako idazleek, Indiez mintzatu zaizkigunean, gaur ikusten ditugun bezala deskribatzen dizkigute²¹ jokabide, manera eta ohituraren aldetik. Indiak gaur egun direna izan dira eta izango dira; eta

garai guztietan, Indiekin negoziatuko dutenek dirua eramango dute, eta ez dute ekarriko.

II

Afrikako herriez

Afrikako kostetako herri gehienak basatiak edo barbaroak dira. Uste dut hori honegatik dela: biztanlerik gabeko lurraldeek bereizten dituztelako herrialde txiki biztanledunak. Ez dute industriarik eta arterik; ugari dituzte metal preziatuak, eta besterik gabe eskuratzen dituzte izaditik. Beraz, herri zibilizatu guztiek abantailaz negozia dezakete haiekin: baliorik gabeko gauzak estimaraz diezazkiekete, eta horien truke prezio handiko gauzak.

III

Hegoaldeko herrien premiak iparraldeko herrien premiak ez bezalakoak direla

Europar halako oreka bat dago hegoaldeko nazioen eta iparraldekoen artean. Lehenek bizitzako erosotasun guztiak dituzte, eta premia gutxi. Bigarrenek, berriz, premia asko dituzte, eta erosotasun gutxi. Batzuei, naturak asko eman die, eta haiek gutxi eskatzen diote; besteei, naturak gutxi ematen die, eta haiek asko eskatzen diote. Orekak iraun egiten du hegoaldeko nazioei eman dien alferkeriari esker, eta iparraldekoiei eman dien lanerako gogoari eta jarduerari esker. Hauek lan asko egitera behartuta daude, hori gabe dena faltako bailitzaieke, eta barbaro bihurtuko bailirateke. Horrexek bihurtu du normal esklabotza hegoaldeko herrietan: aberastasunik gabe aise bizi daitezkeenez, are errazago bizi daitezke libertaterik gabe. Baina iparraldeko herriek libertatearen beharra daukate, horri esker lortzen baitituzte naturak eman dizkien premia guztiak asetzeko bitarteko gehiago. Iparraldeko herriak, beraz, bortxapean daude, libre edo barbaro ez badira: ia hegoaldeko herri guztiak daude, nolabait, bortxazko egoeran, esklabo ez badira.

IV

Antzinakoen merkataritzaren eta gaur egungoaren arteko alde nagusia

Noizean behin munduan merkataritza aldatzen duten egoerak izaten dira. Gaur egun Europako merkataritza iparraldetik hegoaldera egiten da gehienbat. Klimen arteko aldearen ondorioz, herriek batzuek besteen salerosgaien premia handia dute. Adibidez, hegoaldeko edariak iparraldera eramanda, antzinakoek ia ez zuten merkataritza-mota bat eratzen dute. Hori dela eta, itsasontzien edukiera gari-modiotan neurtzen zen antzina, eta gaur egun likore-tonatan neurtzen da.

Guk ezagutzen dugun antzinako merkataritza, Mediterraneoko portu batetik bestera egiten zen, hegoaldean zegoen ia dena. Alabaina, klima bereko herriek gutxi gorabehera gauza berberak dituztenez, ez daukate klima desberdinekoek adinako premiarik beren artean merkataritzan jarduteko.

Hau ez dago kontraesanean Indietako merkataritzaz esan dudarekin: klimen arteko alde handiegiak elkarren premiarik ez izatea dakar.

V

Beste desberdintasun batzuk

Merkataritza, batzuetan konkistatzaileek desegina, besteetan erregeek oztopatua, batetik bestera dabil lurrean zehar, ihes egiten du zapaltzen duten lekutik, arnasa hartzen uzten dioten lekuan pausatzen da; gaur egun nagusi da basamortuak, itsasoak eta haitzak besterik ageri ez ziren lekuan; eta nagusi zen lekuetan, ez da basamortua besterik.

Gaur egun Kolkidari begiratuta (ez da baso zabal bat baino, non herriak, egunetik egunera urrituz doalarik, ez baitu defendatzen bere libertatea turkiarrei eta pertsiarrei bere burua txikizka saltzeko baizik), inork ez luke esango bazter hori, erromatarren garaian, hiriz beteta zegoenik, eta merkataritzak bertara deitzen zituenik munduko

nazio guztiak. Ez dago monumentu bakar bat ere herrialde hartan; Plinio²² eta Estrabonen²³ lanetan baizik ez daude aztarnak.

Merkataritzaren historia herrien arteko harremanen historia da. Suntsiketek eta populazioen eta hondamendien joan-etorri eta gorabeherak eratzen dituzte historia horretako gertaera nagusiak.

VI

Antzinakoen merkataritza

Semiramisen altxor eskergek²⁴, ezin baitziren egun batean bilduak izan, pentsarazten digute asiriarrek berek ere beste nazio aberats batzuk arpilatu zituztela, gerora beste nazio batzuek beraiek arpilatu zituzten bezala.

Merkataritzaren ondorioa aberastasunak dira; aberastasunena, luxua; luxuarena, arteen betegintzarrea. Arteek, Semiramisen garaian zeuden punturaino iritsiak zirelarik²⁵, adierazten digute ordurako merkataritzak indar handia zuela.

Luxuzko merkataritza handia zegoen Asiako inperioetan. Luxuaren historia merkataritzaren historiaren parte eder bat litzateke; pertsiarren luxua mediarrena zen, eta mediarrena asiriarrena.

Aldaketa handiak gertatu dira Asian. Iparrekialdean dagoen Pertiako parte, Hirkania, Margia, Baktria, etab., gaur egun desagertuak diren hiri oparoz²⁶ beteta zeuden behinola, eta inperio horren iparraldea²⁷, alegia Kaspio itsasoa Ponto Euxinotik bereizten duen parte, egun ez diren hiriz eta nazioz beteta zegoen.

Eratostenesek²⁸ eta Aristobulok, Patroklori²⁹ jarraituz, diote Indietako salerosgaiak Oxus ibaitik pasatzen zirela Ponto itsasora. Marko Varronek⁹ diosku Ponpeioren garaian —Mitridatesen kontrako gerran— jakin zela zazpi egunetan Indiatik baktriarren herrira joan zitekeela, eta Ikaro ibaira, zeinek Oxusera jotzen baitu; handik Indiako salerosgaiak Kaspio itsasoa zeharka zezaketela, eta Ziro ibaiaren bokalean sartu; ibai horretatik bost eguneko bidea besterik ez zegoela, lehorretik, Faso ibaira iristeko, eta handik Ponto Euxinora. Zalantzarik gabe, herrialde horiek populatzen zituzten

nazioei esker, asiriarren, mediarren eta pertsiarren inperio handiek komunikazioa zuten sortaldeko eta sartaldeko parte urrunekin.

Komunikazio hori ez dago gaur egun. Herrialde horiek guztiak tartariarrek sakailatu zituzten³¹, eta nazio suntsitzaile hori bizi da bertan, bazter haiek kutsatzen. Oxus ibaia ez da iristen Kaspio ibaira; tartariarrek desbideratu egin dute arrazoi partikularrak direla medio³²; harea lehorretan galtzen da. Jaxarte ibaia ere, behinola nazio zibilizatuen eta nazio barbaroen artean hesia zena, desbideratu egin dute tartariarrek³³, eta ez da iristen itsasora.

Seleuko Nikator-ek Ponto Euxinoa Kaspio ibaiarekin lotzeko egitasmoa³⁴ hartu zuen. Egitasmo horrek erraztasun handiak emango zizkiokeen garai hartan egiten zen merkataritzari, baina hura hiltzean ez zen ezertan geratu³⁵. Ez dago jakiterik burutu ahalko zukeen bi itsasoak bereizten dituen istmoan. Herrialde hori oso gutxi ezagutzen da gaur egun; jendez gabetua da, eta basoz betea. Ura ez da falta, ibai ugari jaisten baitira Kaukaso menditik, baina Kaukaso hori, istmoaren iparraldea eratzen baitu, eta beso modukoak³⁶ hedatzen baititu hegoaldera, oztopo handia zatekeen, batez ere eskusak egiteko antzea ezagutzen ez zen garai hartan.

Pentsa liteke Seleukok gerora Pedro I.ak egin zuen puntu berean egin nahi zuela bi itsasoen elkartzea, alegia Tanais ibaia Volgari hurbiltzen zaion lur-beso lehorretan, baina Kaspio ibaiaren iparraldea aurkitu gabe zegoen artean.

Asiako inperioetan luxuzko merkataritza zegoen bitartean, tiriarrek ekonomiazko merkataritza egiten zuten lehorretik. Bochardek haiek itsasotik gertu dauden herrialde guztietara bidali zituzten kolonia guztien zerrendarekin bete du *Kanaan* bere lanaren lehen liburua; Herkulesen zutabeak pasatu zituzten, eta ozeanoko kostetan kokatu ziren³⁷.

Garai hartan, nabigatzaileak behartuta zeuden itsas bazterrari jarraitzera; horixe zen, nolabait esan, haien iparrorratza. Bidaia luzeak eta nekosoak ziren. Ulisesen nabigazioaren nekeak gai emankorra gertatu dira munduko poema guztietan lehenaren ondotik ederrena denarentzat.

Herri gehienek gutxi ezagutzen zituzten berengandik urrun zeuden herriak, eta hori ekonomiazko merkataritza egiten zuten nazio-

en mesedetan zen. Nahi adina nahasten zituzten beren tratuak: nazio azkarrek herri ezjakinen gainean hartzen dituzten abantaila guztiak zituzten.

Egiptok, erlijioak eta ohiturek atzerritarrekiko harreman orotarik urrunduta, ia ez zuen kanpo-merkataritzarik; lur emankorra eta egundoko ugaritasuna zituen. Garai hartako Japonia zen; aski zuen bere buruarekin.

Egiptoarrek hain ardura gutxi jarri zuten kanpo-merkataritzaz, non Itsaso Gorrikoa bertan porturen bat zuten nazio txikiei utzi baitzieten. Onartu egin zuten idumearrek, judutarrek eta siriarrak bertan ontziak edukitzea. Salomonek³⁸ itsaso hura ezagutzen zuten tiriarrak jarri zituen itsasketa horretan.

Josefok dio³⁹ bere nazioak, nekazaritzan jarduten baitzuen soilik, gutxi ezagutzen zuela itsaso; horregatik, judutarrek noizbehinka baino ez zuten tratuan jardun Itsaso Gorrian. Elath eta Asiongaber konkistatu zieten idumearrei, eta hauek beren merkataritza eman zieten; bi hiri horiek galdu ondoren, ordea, merkataritza ere galdu egin zuten.

Ez dago gauza bera esaterik feniziarrez: ez zuten luxuzko merkataritzarik egiten; ez zituzten konkista bidez egiten negozioak; haien urritasunak, abileziak, arteziak, haien arriskuek, haien nekeek, beharrezko bihurtu zituzten munduko nazio guztientzat.

Itsaso Gorriaren hurbileko nazioek itsaso horretan eta Afrikakoan baizik ez zuten tratuan jarduten. Munduak Indietako itsaso aurkitu zenean —Alexandroren garaian— izan zuen harridurak frogatzen du hori aski ondo. Esan dugu⁴⁰ Indietara beti metal preziatuak eramaten direla, eta ez direla ekartzen⁴¹; Itsaso Gorritik urrea eta zilarra ekartzen zituzten itsasontzi judutarrak Afrikatik etortzen ziren, ez Indietatik.

Are gehiago: nabigazio hori Afrikako ekialdeko kostan egiten zen, eta garai hartako nabigazioaren egoerak nahikoa ondo frogatzen du ez zirela joaten urruneko lekuetara.

Badakit Salomonen eta Josafaten ontziteria hirugarren urtean itzultzen zela, baina hortik ez dut ondorioztatzen bidaiaren luzeak urruntasun handia esan nahi duenik.

Pliniok eta Estrabonek dioskutenez, Indietako eta Itsaso Gorriko itsasontzi ihiz egin batek hogeit egunetan egiten zuen bidea,

itsasontzi greko edo erromatar batek zazpitan egiten zuen⁴². Proportzio horren arabera, ontzi greziar edo erromatarrek urtebetean egiten zuten bidaia bat, hiru urtekoa zen gutxi gorabehera Salomonen ontzientzat.

Lastertasun desberdineko bi itsasontzik ez dute egiten bidaia lastertasunaren araberrako denboran: geldotasunak maiz are geldotasun handiagoa dakar. Itsasbazterrari jarraitu behar zaionean, eta une oro posizio desberdinean egon ohi denean, edo golko batetik irteteko haize onari itxaron behar zaionean, eta aurreratzeko beste haize bati, belaontzi on batek eguraldi on guztiak aprobetxatzen ditu; beste bat, ordea, geratu egiten da leku zailetan, eta zenbait egunez zain egon behar izaten du aldagetak zain.

Indietako itsasontzien geldotasun hori, denboraldi berean itsasontzi greko eta erromatarrek egiten zuten bidearen herena besterik ez baitzuten egiten, egun gure itsas ontziterian ikusten dugunak argi dezake. Indietako itsasontziek, ihizkoak izaki, itsasontzi greziar eta erromatarrek baino ur gutxiagoren lekua hartzen zuten, hauek zurezkoak eta burdinaz josiak baitziren.

Indietako itsasontzi haiek egungo zenbait naziotakoekin konpara daitezke, hondo gutxiko portuak dituztenekin. Halakoak dira Venezia eta, oro har, Italia osoa⁴³, Itsaso Baltikoko eta Holandako probintziako portuak⁴⁴. Leku horietako ontziak, portu horietatik sartu eta irten behar dutenez, egitura biribil eta zabalekoak dira; portu onak dituzten beste nazio batzuetako ontziak, berriz, hondo aldetik, uretan asko murgiltzeko aproposa den formakoak dira. Hori dela eta, azken hauek edozein haizerekin nabigatzen dute, eta besteek, berriz, haizea atzetik dutenean baizik ez dute nabigatzen. Uretan asko sartzen den ontziak norabide berean nabigatzen du ia haize guztiekin. Hori urak haizeak bultzatutako ontziari egiten dion kontrari zor zaio, ura berme-puntu baitu, eta ontziak haizeari aurkezten dion alde luzeari; horrekin batera, lemari eman efektuaren ondorioz, norabide aldera begira jartzten da proa eta, hartara, ia haize kontra ere aurrera daiteke. Baina ontziaren hondoa biribila eta luzea denean eta, ondorioz, uretan gutxi sartzen denean, ia ez du berme-punturik; haizeak eraman egiten du ontzia, eta honek ezin dio kontra egin, haizea doan aldera joan baino. Ondorioz, egitura biribileko ontziak geldoagoak dira bidaietan: 1. denbora asko galtzen dute haizearen zain, batez ere norabidez maiz aldatu beharra badaukate; 2. geldoago dabilta, zeren eta, berme-pun-

turik ez daukatenez, ezin baitute besteek adina bela eraman. Horrenbestez, egun ontziteria hainbeste hobetu delarik, antzeak komunikatu egiten direlarik, antzeari esker naturaren eta antzearen beraren akatsak arteztu egiten direlarik, hain alde handia bada, zer izan behar zuen antzinako itsasontzi haien kasuan?

Ezin dut gai hau amaitutzat eman. Indietako ontziak txikiak ziren, eta greziar eta erromatarrenak, handinahikeriak eginarazi zizkien ontzitzarrak alde bat utziz gero, ez ziren gureak bezain handiak. Alabaina, zenbat eta txikiagoa izan ontzi bat, hainbat eta arrisku handiagoa du eguraldi txarra denean. Enbatak ontzi bat hondora dezake, baina handiagoa balitz zabuka erabili besterik ez luke egingo. Gorputz bat zenbat eta handiagoa izan tamainaz, hainbat eta txikiagoa da erlatiboki gainazala; ondorioz, ontzi txiki batean ontzi handi batean baino txikiagoa da proportzioa, hots, alde handiagoa dago ontziaren gainazalaren eta eraman dezakeen pisuaren artean. Gauza jakina da ezen, usadio ia orokorraren arabera, ontzi batean gutxi gorabehera jartzen den zama, edukieraz har dezakeen uraren erdia adinakoa dela. Demagun ontzi baten edukiera zortziehun tona ur dela: ontzi horren karga lauhun tonakoa litzateke; lauhun tona ur har ditzakeen ontzi baten karga, berriz, berrehun tonakoa litzateke. Hortaz, lehen ontziaren tamainaren eta eramango lukeen pisuaren arteko proportzioa $8/4$ litzateke, eta bigarren ontziaren kasuan, berriz, $4/2$. Demagun handiaren eta txikiaren gainazalen arteko proportzioa $8/6$ dela; txikiaren gainazala⁴⁵, pisuarekiko, $6/2$ izango da; handiaren gainazala pisuarekiko, ordea, $8/4$ izango da; eta haize eta olatuek gainazalaren kontra bakkarik jarduten dutenez, ontzi handiak, bere pisuari esker, txikiak baino hobeto jasango ditu itsasoaren astinduak.

VII

Greziarren merkataritza

Lehen greziarrak itsaslapurrak ziren denak. Minosek, itsasoko nagusi izana baitzen, beharbada lapurretetan baizik ez zuen izan arrakasta handiagorik: haren inperioa uharte-ingurueta mugatzen zen. Baina greziarrak herri handi bihurtu zirenean, atenastarrek eskuratu

zuten itsasoko nagusitasuna, nazio merkataria eta garaile hark garaiko erregerik indartsuenari⁴⁶ bere legea ezarri, eta Siria, Txipre eta Feniziako itsas armadak menderatu zituelako.

Hitz egin beharra daukat Atenasek itsasoan izan zuen nagusitasunaz. «Atenas», dio Xenofontek⁴⁷, «nagusi da itsasoan; baina Atika kontinentean dagoenez, etsaiek arpilatu egiten dute hark urrunera espedizioak egiten dituen bitartean. Jaun aberatsek beren lurrak honda ditzaten uzten dute, eta ondasunak uharteren batean gordetzen dituzte; herri xehea, ez baitauka ondasunik, inolako kezkarik gabe bizi da. Baina atenastarrak uharte batean biziko balira eta gainera itsasoko nagusi balira, edonori egin ahalko liokete kalte, eta inork ezingo lieke kalte egin berei, itsasoko nagusi izanik». Irudi luke Xenofonte Ingalaterraz mintzo dela.

Ospe-asmoz beteta, Atenas, bere eragina handitu ordez bekaizkeria handiagotzen zuelarik, bere itsas nagusigoa zabaltzeaz bertatik gozatzeaz baino arduratuago zelarik; bere gobernu-era politikoaren kariaz herri xeheak errenta publikoak beretzat banatu eta aberatsak zapalduta zeudelarik; Atenas hark ez zuen jardun merkataritza handi hartan; ez zuen jardun meategietako lanak, esklaboen ugariak, itsasgizonek, Greziako hirien gainean zuen itzalak eta, beste ezerk baino gehiago, Solonen instituzioek agintzen zioten merkataritza handian. Haren negozioak Greziara eta Ponto Euxinora mugatu ziren ia osorik, eta handik atera zuen bizibidea.

Korinto ezin hobeto zegoen kokatuta: bi itsaso bereizten zituen, ireki eta itxi egiten zuen Peloponesoa, eta ireki eta itxi egiten zuen Grezia. Oso hiri garrantzitsua izan zen, herri grekoa mundu bat zenean, eta hiri grekoak nazioak zirenean. Atenasek baino merkataritza handiagoa egin zuen. Portu bat zuen Asiako salerosgaiak hartzeko, eta beste bat Italiakoak hartzeko; izan ere, Maleo lurmuturra gainditzeko zailtasun handiak zeudenean —han elkarren kontrako haizeek⁴⁸ topo egin eta hondamenak eragiten baitituzte—, nahiago izaten zen Korintora jo, han lehorretik ere pasaraz baitzitezkeen itsasontziak itsaso batetik bestera. Beste ezein hiritan ez ziren hain gora iritsi arteak. Erlijioak usteldu zizkion, azkenik, aberastasunak utzi zizkion ohiturak. Tenplu bat eraiki zion Venusi, eta mila emagalduta sagaratu zituzten bertan. Mintegi hartatik irten ziren emakume eder gehienak zeinen historia Ateneo idazten ausartu baitzen.

Badirudi Homeroren garaian Greziako oparotasuna Rodas, Korinto eta Orkomenen zegoela. «Jupiterrek», dio hark⁴⁹, «rodastarrak maite zituen, eta aberastasun handiak eman zizkien». «Aberats» epitetoz izendatzen du Korinto⁵⁰.

Orobat, urre asko dituzten hiriez mintzatu nahi duenean, Orkomene aipatzen du⁵¹, Egiptoko Tebasekin batera. Rodasek eta Korintok beren ahalmena gorde zuten, eta Orkomenek galdu egin zuen. Orkomeneren kokalekuak —Helespontotik, Propontidatik eta Ponto Euxinotik gertu baitzegoen— pentsarazten du itsasbazter horietako merkataritzatik ateratzen zituela bere aberastasunak, urrezko ardilarruaren alegia bertan sorrarazia baita. Hain zuzen, Miniares izena eman zitzaion Orkomeneri⁵², bai eta argonautei ere. Baina harrezkero itsaso horiek ezagunago bihurtu ziren, greziarrek bertan kolonia ugari eraiki zituzten, kolonia horiek herri barbaroekin salerosketan aritu ziren, metropoliarekin harremanak izan zituzten, eta horren guztiaren ondorioz Orkomeneren gainbehera hasi, eta beste hiri greziarrekin nahastu zen.

Homero aurreko greziarrek beren artean eta herri barbaroren batekin baino ez zuten jardun salerosketan; baina herri berriak eratu zituzten heinean, zabaldu egin zuten beren mendeko barrutia. Grezia erdiuharte handia zen, non lurmuturrek itsasoa atzerarazten zutela baitzirudien, eta golkoak alde guztietatik irekitzen zirela, hura berriro hartzeko bezala. Greziari begi emanez gero, ikusiko da herrialde mugatu samarra izan arren kostalde luzea duela. Kolonia ezin ugariagoek zirkunferentzia eskerga bat eratzen zioten inguruan, eta han, nolabait esateko, barbaro ez zen mundu osoa ikusten zuen. Sizilian eta Italian sartu zela? Nazioak eratu zituen han. Pontoko itsasoetara, Asia Txikiko kostaldeetara, Afrikakoetara nabigatu zuela? Gauza bera egin zuen han ere. Hiriak aberastu egin ziren, beste herri batzuetatik gertu aurkitu ahala. Eta hona gauza miresgarria: ezin konta ahala uhartek inguratzen zuten hala ere.

Zein aberastasun-iturri ederrak Greziarentzat, munduari, nola-bait esateko, eman zizkion jokoak! Errege guztiek eskaintzak bidaltzen zituzten hango tenpluetara; alde guztietatik etorritakoak biltzen ziren hango jaietara; giza jakinmin osoaren arreta erakartzen zuten hango orakuluek; azkenik, gustua eta arteak halako puntura eramanez zituzten, non haiek gaindi daitezkeela pentsatzea haiek ez ezagutzea izango baita beti!

VIII

Alexandroz. Haren konkista

Alexandroren garaiko lau gertaerak iraultza handia ekarri zuten merkataritzara: Tiro hartzeak, Egipto konkistatzeak, Indiak konkistatzeak eta herrialde horren hegoaldean den itsasoa aurkitu izanak.

Pertsiarren inperioa Indo ibairaino hedatzen zen⁵³ Alexandro baino askoz lehenago, Dariok⁵⁴ nabigatzaileak bidali zituen, eta ibai horretatik jaitsi ziren Itsaso Gorriraino iritsi arte. Hortaz, nolatan izan ziren greziarrak Indietako merkataritza hegoaldeetik egin zuten lehenak? Nolatan ez zuten lehenago egin pertsiarrek? Zertarako baliatzen ziren hain hurbil zituzten itsasoez, beren inperioa bainatzen zuten itsasoez? Egia da Alexandrok Indiak konkistatu zituela, baina herrialde bat konkistatu beharra al dago bertan salerosketan aritzeko? Aztertu egingo dut hau.

Ariana⁵⁵ Pertsiar golkotik Indoraino hedatzen zen, eta hegoaldeko itsasotik Paropamisio mendietaraino, eta nola edo hala pertsiarren inperioaren mende zegoen; baina hegoaldean idorra zen, errea, landu gabea eta barbaroa. Tradizioak zioenez⁵⁶, Semiramisen eta Zioren armadak akabatu egin omen ziren hango basamortuetan; eta Alexandrok, atzetik bere itsasontziak ekarri bazituen ere, bere armadaren parte handi bat galdu zuen bertan. Pertsiarrek iktiofagoen⁵⁷, oriten eta beste herri barbaro batzuen esku uzten zuten itsasbazter osoa. Bestalde, pertsiarrek⁵⁸ ez ziren nabigatzaileak, eta haien erlijioak berak galarazi egiten zien itsas merkataritzaz baliatzea. Dariok agindutako Indotiko nabigazioa bere indarra erakutsi nahi duen printze baten fantasia izan zen, zerbaitetarako baliatu nahi duen errege baten egitasmo arautua baino. Ez zuen ondoren izan, ez merkataritzan, ez itsasketan; eta ezjakintasunetik irten ondoren, atzera bertara erori ziren.

Are gehiago: Alexandroren espedizioa baino lehen, gauza ziurtzat jotzen zen⁵⁹ Indietako hegoaldean ezin zitekeela bizi⁶⁰; uste hori honako honetan oinarritzen zen: Semiramisek⁶¹ bidalitako gizonetatik hogeia, eta Ziok bidalitakoetatik zazpi besterik ez zirela itzuli.

Alexandro iparraldetik sartu zen. Ekialdera jotzeko asmoa zuen, baina hegoaldea nazio handiz, hiriz, eta ibaiz beteta aurkitu zue-
nez, konkistatzen saiatu zen, bai eta lortu ere.

Gero Indiak mendealdearekin lotzea pentsatu zuen itsas mer-
kataritzaren bidez, lehorrean eraiki zituen kolonien bidez lotu zuen
bezala.

Ontziak eginarazi zituen Hidaspes ibaian, ibai horretatik jaitsi
zen, Indoan sartu eta honen bokaleraino nabigatu zuen. Armada eta
flota Patialan utzi zituen, eta bera joan zen, zenbait itsasontzirekin,
itsasoa arakatzera, eta portuak, senaiak eta armategitarako erabili nahi
zituen lekuak markatu zituen. Patialara itzulitakoan, itsas armadatik
aldendu eta lehorreko bidea hartu zuen hari lagundu ahal izateko, eta
haren laguntza jaso ahal izateko. Itsas armada itsasertzari jarraitu
zitzaion Indo ibaiaren bokaletik, oriten eta iktiofagoen lurraldeetako,
Karamaniako eta Pertiako itsasbazerretan zehar; putzuak zularazi
zituen, hiriak eraikiarazi; arraina jatea galarazi zien iktiofagoei⁶²,
itsasbazer hartan nazio zibilizatuak bizi zitezen nahi baitzuen.
Nearkok eta Onesikritesek egin dute hamar hilabeteko bidaia haren
egunez eguneko kontakizuna. Susara iritsi ziren, eta han aurkitu zuten
Alexandro, bere armadari festa eskaintzen.

Konkistatzaile hark Alexandria sortu zuen, Egipto segurtatze-
ko asmoz; lurralde hura irekitzeko giltza zen hiria, bere aurreko erre-
geek hura ixteko giltza izan zuten leku berean⁶³. Baina orduan ez zen
arduratzen mekataritzaz; Indietako itsasoa aurkitzeak bakarrik sorra-
raziko zion pentsamendu hori.

Badirudi aurkikuntza horren ondoren ere ez zuela izan inolako
ikuspegi berririk Alexandriaz. Oro har, bazuen Indien eta bere inpe-
rioko mendealdearen artean merkataritzari bidea irekitzeko asmoa,
baina merkataritza hori Egiptotik zehar egiteko, gauza asko ezagutzea
falta zitzaion. Ikusiak zituen Indo eta Nilo ibaiak, baina ez zituen eza-
gutzen bi horien artean dauden Arabiako itsasoak. Indietara iritsi
orduko, flota berriak eginarazi zituen, eta Euleo ibaitik, Tigris eta
Eufratestik eta itsasotik nabigatu zuen⁶⁴; desegin egin zituen pertsia-
rrek ibai horietan eginak zituzten urjauziak; ohartu zen pertsiar sartu-
nea ozeanoko golko bat zela. Itsaso hori arakatzera joan zen⁶⁵,
Indietakoa arakatu zuen bezala; Babilonian mila ontzirentzako portua
eginarazi zuen, eta ontzitegiak; bostehun talentu bidali zituen Fenizia

eta Siriara, marinela bidal zituzten, itsasbazterrean zabaltzen zituen kolonietan kokarazi nahi baitzituen; azkenik, egundoko lanak egin zituen Eufrates ibaian eta Asiriako beste ibaietan. Hauek guztiak ikusita, ez dago zalantzan jartzerik haren asmoa Indietako merkataritza Babilonia eta Pertsiar golkotik egitea zela.

Zenbaitek, Alexandrok Arabia konkistatu nahi zuelako aitza-kiaz⁶⁶, esan dute inperio hura setiatzeko asmoa zuela, baina nola aukeratu zuen ezagutzen ez zuen leku bat?⁶⁷ Bestalde, munduko herrialderik deserosoena zen, eta bere inperiotik aldenduko zatekeen. Kalifak ere, beren konkistetan urrutira iritsi zirenean, Arabiatik alde egin eta beste nonbait jarri ziren bizitzen.

IX

Alexandroren ondorengo errege greziarren merkataritza

Alexandrok Egipto konkistatu zuenean, oso gutxi ezagutzen zen Itsaso Gorria, eta batere ez itsaso horrekin bat egiten duen ozeanoaren aldea, batetik Afrikako eta bestetik Asiako kostak bustitzen dituen; uste zen ezinezkoa zela Arabiako erdiharteari bira ematea. Alde banatatik saiatu zirenek bertan behera utzia zuten egiteko hori. Honela esaten zuten⁶⁸: «Nola ote daiteke Arabiako hegoaldeko itsasbazterrera nabigatzea, Kanbisesen armada, iparraldetik zeharkatu zuelarik, ia osorik akabatu baitzen, eta Lagusen seme Ptolomeok Babiloniara Seleukus Nikatorri laguntzera bidalitakoak gaitz sinestezinak jasan baitzituen eta, beroagatik, gauez baino ezin baitzuen aurrera egin?».

Pertsiarrek ez zuten inolako nabigaziorik. Egipto konkistatu zutenean, beren lurrean zuten espiritu berbera eraman zuten hara, eta axolagabezia hain izan zen handia, non greziar erregeak honako hone-taz ohartu baitziren: tiriarren, idumearren eta judutarren nabigazioak ez ezagutzeaz gainera, Itsaso Gorrikoen berri ere ez zeukatela. Nire ustez, Nabukodonosorrek Tiro lehen aldiz suntsitu zuenean, eta harekin batera Itsaso Gorriaren ertzeko hiriak, ordura arte ikasitakoa galdu egin zen.

Egiptok, pertsiarren garaian, ez zuen Itsaso Gorrian muga; ez zeukan⁶⁹ Nilo ibaiak bere uraldietan estaltzen duen lur-zerrenda luze eta estua baizik, bi aldeetatik mendikatez mugatuta dagoena. Beraz, bigarren aldiz aurkitu behar izan zuten Itsaso Gorria, eta Ozeanoa ere bai; eta aurkikuntza hori errege greziarren jakinminari esker gertatu zen.

Nilon gora egin zuten; elefante-ehizan ibili ziren Niloren eta itsasoaren artean diren lurraldeetan; itsaso horren ertzak aurkitu zituzten lehorretik; eta aurkikuntza hori greziarrek egin zutenez, izenak greziarrak dira, eta tenpluak greziar jainko-jainkosei eskainita daude⁷⁰.

Egiptoko greziarrek oso merkataritza zabalean jardun ahal izan zuten; Itsaso Gorriko portuetako jabe ziren; Tiro, nazio merkatarioren etsaia, desagertua zen; lurralde hartako superstizio zaharrek⁷¹ ez zieten trabarik egiten; Egipto munduko erdigune bihurtua zen.

Siriako erregeek Egiptokoei utzi zieten Indietako hegoaldeko merkataritza, eta iparraldeko merkataritzari lotu zitzaizkion bakarrik, Oxus ibaitik eta Kaspio itsasotik egiten zenari. Garai hartan uste zuten itsaso hau iparraldeko ozeanoko zati bat zela⁷²; eta Alexandrok, hil baino zerbait lehentxeago, itsasontziak eginarazi zituen⁷³ ea Ponto Euxinotik Ozeanoarekin bat egiten zen ikusteko, edo Indiak aldera zegokeen beste ekialdeko itsasoren batetik. Haren ondoren, Seleukok eta Antiokok arreta berezia jarri zuten hura aztertzen. Ontziak hornitu zituzten horretarako⁷⁴. Seleukok aztertu zuenari Itsaso Seleuzida deitu zioten; Antiokok aurkitu zuenari, berriz, Itsaso Antiokida. Alde hartan zituzten egitasmoez arduratuta, ez zuten axolarik jarri hegoaldeko itsasoetan; dela Ptolomeotarrek, Itsaso Gorriko ontzien bidez, jadanik inperioa osatua zutelako, dela pertsiarrengan itsasoarekiko axolagabezia garaitezina aurkitu zutelako. Pertsiaiko hegoaldeak ez zuen marinelik ematen; Alexandroren bizitzaren azken uneetan baizik ez zen halakorik ikusi han. Baina Egiptoko erregeek, Txipreko, Feniziako eta Asia Txikiko kostaldeko hainbat lekuren jabe, bitarteko guztiak zituzten itsas ekintzetarako. Ez zeukaten beren sujeten espiritua bortxatu beharrik; hari jarraitu besterik ez zeukaten.

Nekez uler daiteke antzinakoek Kaspio itsasoa ozeanoaren zati bat zela sinesteko hartua zuten seta. Alexandroren espedizioek, Siriako erregeenek, partiarren eta erromatarrenek, ezin izan zieten iritzia aldatu. Nor bere hutsegiteez berandu ohartu ohi da. Hasieran

Kaspio itsasoaren hegoaldea baizik ez zen ezagutzen, eta ozeanoa zelakoan zeuden; itsasbazterretik zehar iparraldeko kostarantz egin ahala, ozeanoa lurren artetik sartzen zelakoan zeuden hala ere. Kostari jarraituta, ekialdetik, Jaxartes ibairaino arakaturaz zuten; eta mendebaldetik, Albaniako ertzeraino. Itsasoa, iparraldetik, lohitsuaren zen⁷⁵ eta, beraz, batere ez egokia itsasketarako. Hori guztia dela eta, ozeanoa besterik ez zuten ikusi han.

Alexandroren armada ekialdetik Hipanis ibairaino iritsia zen bakarrik; alegia, Indora jotzen duen azken ibairaino. Hortaz, greziarrek Indietan izan zuten lehen merkataritza herrialdearen oso zati txiki batean egin zuten. Seleuko Nikator Gangesaraino sartu zen⁷⁶; eta handik aurkitu zen ibai horrek jotzen duen itsasoa, hau da, Bengalako golkoa. Gaur egun itsas bidaiei esker lurrak aurkitzen dira; behinola, lurrak konkistatzeari esker itsasoak aurkitzen ziren.

Estrabonek⁷⁷, Apolodoroaren lekukotza eta guzti, zalantzan jarritzen du Baktrianako errege greziarrak⁷⁸ Seleuko eta Alexandro baino urrunago iritsi izana. Egia balitz ere ekialderantz Seleuko baino harantzago ez zirela iritsi, urrunago iritsi ziren hegoalderantz: Siger aurkitu zuten⁷⁹, eta Malabarko portuak, eta orain hizpide izango dutan nabigazioa sortu zen hortik.

Pliniok⁸⁰ erakusten digu hiru bide hartu zirela, hurrenez hurren, Indietako nabigazioa egiteko. Lehenik, Siagrekko lurmuturretik Pataleneko uhartera joaten ziren, Indoko bokalera alegia; ikusten denez, Alexandroren ontziek ibilitako bidea zen hori. Ondoren bide laburrago⁸¹ eta seguruagoa hartu zuten, eta lurmutur hartatik Sigerrerraino joan ziren. Siger hori Estrabonek⁸² aipatzen duen Sigerko erreinua besterik ezin daiteke izan, Baktrianako errege greziarrek aurkitu zutena. Pliniok bide hori denbora laburragoan egiten zelako baizik ezin du esan laburragoa zela; izan ere, Sigerrek Indo ibaia baino atzerago behar zuen, Baktrianako erregeek aurkitu baitzuten. Handik itsasbazter batzuk saihesten ziren, eta zenbait haize aprobeztatzen. Azkenik, merkatariek hirugarren bide bat hartu zuten: Kanen edo Ozelisera joaten ziren, Itsaso Gorriko bokalean zeuden portuetara, eta handik, mendebaldeko haize bati esker, Muzirisera iristen ziren, Indietako lehen etapara, eta handik beste portu batzuetara.

Ikusten denez, Itsaso Gorriko bokaletik Siagerraino joan ordez, Arabia zoriontsuko kostaldean iparrekialdetik gora eginez, zuzenean

mendebaldetik ekialdera joaten ziren, alde batetik bestera, monzoiei esker, zeinen aldaketak paraje haietan barrena nabigatuz ikasi baitziztuzten. Antzinakoak ez ziren itsasbazter haietatik aldentzen monzoiez⁸³ eta alisioez baliatzen zirenean baizik, iparrorratza bezalakoa baitziren haientzat.

Pliniok⁸⁴ dio uda erdian abiatzen zirela Indietara, eta abenduaren azken aldera edo urtarrilaren hasieran iristen zirela handik. Hori guztiz bat dator gure nabigatzaileen egunkariekin. Afrikako erdiuhartearen eta Ganges ibaiaz hemendikoaren artean dagoen Indietako itsasoan, bi monzoi daude: lehenengoan haizeek mendebaldetik ekialdera jotzen dute, eta abuztu-irailetan hasten da; bigarrenean haizeek ekialdetik mendebaldera jotzen dute, eta urtarrilean hasten da. Horregatik abiatu ohi gara Afrikatik Malabarrera Ptolomeoren ontziak abiatzen ziren garaian, eta itzultzen gara haiek itzultzen ziren garaian.

Alexandroren ontziek zazpi hilabete behar izan zituzten Patialatik Susara joateko. Uztaillean abiatu ziren, alegia, gaur egun Indietatik itzultzeko ezein itsasontzi ausartzen ez den garaian. Monzoi bataren eta bestearen artean, haizeak aldatu egiten dira aldi batez, eta iparraldeko haize batek, ohiko haizeekin nahastuta, enbata izugarriak eragiten ditu batez ere itsasbazterretan. Horrek ekain-uztail-abuztuetan irauten du. Alexandroren ontziek, Patialatik uztaillean abiatuta, enbata asko jasan zituzten, eta bidaia luzea izan zen, kontrako monzoiarekin bidaiatu zutelako.

Pliniok dio udaren hondarrean abiatu ohi zirela Indietara; hartara, monzoiak aldatzen direneko tarte aprobe txatzen zuten Alexandriatik Itsaso Gorrira joateko.

Ikus, arren, nola aurreratu zen pixkanaka nabigazioa. Dariok agindu zuen bidaia, Indo ibaitik Itsaso Gorrira jaisteko, bi urte eta erdikoa izan zen⁸⁵. Alexandroren ontziak⁸⁶ Indotik jaitsi eta hamar hilabetean iritsi ziren Susara, Indo ibaitik hiru hilabetez eta Indietako itsasotik zazpi hilabetez nabigatu ondoren. Gero, berrogei egunetan egin zuten Malabarko itsasbazterretik Itsaso Gorrirako bidea⁸⁷.

Estrabonek, Hipanis eta Ganges ibaien artean diren herriez dagoen ezjakintasuna azaltzerakoan, dio Egiptotik Indietara doazen nabigatzaileen artean gutxi joaten direla Gangeseraino. Hain zuzen, bistan da ontziak ez zirela hara joaten; Itsaso Gorriko bokaletik

Malabarko kostara joaten ziren, mendebaldetik ekialderako monzoiei esker. Geratu egiten ziren etapetan, eta ez zuten inguratzen Gangesez hemendiko erdiuhartea Komorik lurmuturretik eta Koromandelko kostatik. Egiptoko erregeen eta erromatarren nabigazio-plana urte berean itzultzea izaten zen⁸⁸. Beraz, greziarrek eta erromatarrek Indiekin zuten merkataritza ez zegoen gurea bezain hedatua, ezta gutxiagorik ere. Guk haiek ezagutzen ez zituzten herrialde eskergak ezagutzen ditugu, Indietako nazio guztiekin jarduten dugu salerosketan, eta are haien ordez ere aritzen gara eta nabigatzen dugu.

Baina haiek guk baino errazago ari izaten ziren merkataritza horretan, eta, egun Guzarat eta Malabarko kostetan bakarrik jardungo balitz salerosketan, eta, hegoaldeko uharteetara jo gabe, uhartetarrek ekarriko lituzketen salerosgaiekin aski izango bagenu, nahiago izango genuke Egiptoko bidea Esperantza Oneko lurmuturra baino. Estrabonek⁸⁹ dio horrela jarduten zutela salerosketan Zeilango herriein.

X

Afrikako itzuliaz

Historiak irakasten digu iparrorratza aurkitu baino lehen lau aldiz saiatu zirela Afrikako itzulia egiten. Feniziar batzuk, Nekok⁹⁰ eta Eudoxiok⁹¹ bidalirik, Ptolomeo-Laturoren haserretik ihesi, Itsaso Gorritik abiatu ziren eta lortu egin zuten. Sataspe¹⁰⁰, Xerxesen garaian, eta Hannon, kartagotarrek bidalia, Herkulesen zutabeetatik abiatu ziren eta ez zuten lortu.

Afrikako itzulia egiteko, gakoa Esperantza Oneko lurmuturra aurkitu eta biratzea zen. Baina Itsaso Gorritik abiatuz gero, lurmutur hori Mediterraneotik baino bide erdia hurbilago zegoen. Itsaso Gorritik lurmutur horretara doan kosta seguruagoa da lurmuturretik Herkulesen zutabeetara doana baino¹⁰¹. Herkulesen zutabeetatik abiatzen zirenek lurmuturra aurkitu ahal izateko, iparrorratza asmatzea zen beharrezko. Horri esker, Afrikako kostatik aldendu eta ozeano zabalean barrena nabigatu ahal izan zen¹⁰², Santa Helenako uharterantz edo Brasilgo kostarantz. Beraz, oso litekeena da Itsaso Gorritik Mediterraneora iritsi

izana, eta Mediterraneotik Itsaso Gorrira ezin itzuli izana. Bira handi hori egin gabe, zeinen ondotik ezin baitzen itzuli, naturalagoa zen Afrikaren ekialdeko merkataritza Itsaso Gorritik egitea, eta mendebaldeko itsasbazterrekoa Herkulesen zutabeetatik.

Egiptoko errege greziarrek lehenik golkoaren barrualdeko itsasertza aurkitu zuten, Herumgo hiritik Dirarainokoa. Alegia, egun Bab-al-Mandab deritzan itsasarteraino doan kosta aurkitu zuten. Handik Aromaten lurmuturreraino, Itsaso Gorriaren sarreran¹⁰³, nabigatzaileek arakatu gabea zuten kosta; eta hori argi ageri da Artemidorok dioskunagatik¹⁰⁴: kosta horretako lekuak ezagunak zirela, baina distantziak ezezagunak; izan ere, portu horiek lehorretik joanda ezagutzen ziren, ez itsasoz joanda.

Harkaitz hartatik aurrera, non hasten baita Ozeanoko itsasbazterra, ez zen ezer ezagutzen, Artemidorok eta Eratostenesek irakasten digutenez¹⁰⁵.

Horixe zen Estrabonen garaian —Augustoren garaian, alegia— Afrikako kostez zegoen ezaguera. Baina Augustoren ondoren, erromatarrek *Raptum* eta *Prassum* harkaitzak aurkitu zituzten; Estrabonek ez ditu aipatzen, artean ezezagunak zirelako. Ikusten denez, bi izen horiek erromatarrek dira.

Ptolomeo geografoa Adriano eta Antonino Pioren garaian bizi izan zen; eta Eritreako itsasoko Periploaren autoreak, dena delarik ere, zerbait geroxeago bizi izan zen. Hala ere, lehenak *Prassum* harkaitzean jartzen du Afrika ezagunaren muga¹⁰⁶, Hego latitudeko hamalagarren gradu inguruan; eta Periploaren autoreak¹⁰⁶, berriz, *Raptum* harkaitzean, latitude horretako hamargarren graduan, gutxi gorabehera. Badirudi azken honek beren ibilietako leku bat hartzen duela mugatzat, eta Ptolomeok jadanik inor joaten ez zen leku bat.

Honexek berresten dit ideia hau, *Prassum* inguruko herriak antropofagoak zirela¹⁰⁷. Ptolomeok¹⁰⁸, leku asko aipatzen dizkigularik Aromateseko portuaren eta *Raptum* harkaitzaren artean, hutsune osoa uzten du *Raptum*-etik *Prassum*-era. Indietako nabigazioan ateratako probetxu handiak ahaztarazi bide zuen Afrikakoa. Azkenean, erromatarrek ez ziren inoiz ibili nabigazio erregularrean kosta hartan: lehorretik aurkitu zituzten portu haiek, eta enbatak hara eramandako itsasontziei esker; eta gaur egun Afrikako itsasbazterra ondo samar eta

lehorreko barrualdea oso gaizki ezagutzen diren bezala¹⁰⁹, antzinakoek ondo samar ezagutzen zuten barrualdea, eta oso gaizki kostak.

Esan dut Nekok eta Eudoxiok Ptolomeo-Laturoren garaian bidalitako feniziarrek egin zutela Afrikako itzulia; Ptolomeo Geografoaren garaian bi itsasaldi horiek alegiazkotzat hartu behar ziren, zeren eta *signus magnus*-aren ondoren —Siamgo golkoa da hau, nik uste— lur ezezaguna jartzen baitu¹¹⁰, Asiatik Afrikara *Prassum* harkaitzeraino doana. Hartara, Indietako itsasoa aintzira bat litzateke soilik. Antzinakoak, Indietan iparraldetik ibiliak izaki, ekialderantz aurreratu zirenean, hegoaldean kokatzen zuten lur ezezagun hura.

XI

Kartago eta Marseilla

Kartagok Jende Zuzenbide berezia zeukan: irato egiten zituen¹¹⁰ Sardinian eta Herkulesen zutabeen aldean merkataritzan ari- tzen ziren atzeritar guztiak. Haren zuzenbide politikoa ere berebizi- koa zen: lurra lantzea galarazten zien sardiniarrei, heriotza-zigorraz. Areagotu egin zuen bere indarra bere aberastasunei esker, eta ondo- ren aberastasunak bere indarrari esker. Mediterraneoak bustitzen duen afrikar itsasbazterrean nagusi, ozeanokotik hedatu zen. Hannonek, Kartagoko senatuaren aginduz, hogeita hamar mila kar- tagotar barreiatu zituen Herkulesen zutabeetatik Zerneraino. Hark dioenez, Herkulesen zutabeak Kartagotik bezain urrun dago leku hori Herkulesen zutabeetatik. Posizio hori nabarmentzekoa da: era- kusten digu Hannonek ipar latitudeko hogeita bost graduan jarri zuela bere ezarlekuen muga, hau da, Kanariar irlak baino bizpahiru gradu hegoalderago.

Hannonek, Zernen zegoelarik, beste itsasaldi bat egin zuen, hegoalderantz aurkikuntza gehiago egiteko asmoz. Ez zuen batere miatu kontinentea. Jarraitu zitzaion itsasbazterraren luzera hogeita sei eguneko nabigaziokoa zen, eta, janaririk ezean, itzuli beharra izan zuen. Badirudi kartagotarrak ez zirela baliatu Hannonen ekintza har- taz. Eszilaxek dio¹¹² Zerneze harantzago itsasoa ez dela nabigagarria¹¹³, han hondo gutxikoa delako, limoz eta itsas belarrez bete; halaxe da,

asko dago horietarik eskualde hartan¹¹⁴. Eszilaxek aipatzen dituen Kartagoko merkatariek Hannonek —hirurogei itsasontzirekin, bakoi-tza berrogeita hamar arraunekoa— gainditu zituen oztopoak aurkitu-ko zituzten agian. Zailtasunak erlatiboak dira, eta gainera, ez da nahastu behar ausardia eta are ausarkeria xedetzat duen ekintza bat, jokabide arruntaren ondorio denarekin.

Hannonen kontakizuna antzinateko idazti eder bat da: ekintza burutu zuen gizon berak idatzi zuen; ez du inolako harrokeriarik ageri bere kontakizunean. Kapitain handiek sinpleki idazten dituzte beren ekintzak, harroago baitaude egin dutenaz esan dutenaz baino.

Gauzak haren estiloa bezalakoak dira. Ez du kontu liluragarrietara jotzen; hark klimaz, lurraz, bertakoen ohitura eta manerez dioen guztia bat dator gaur egun Afrikako kosta honetan ikusten denarekin; irudi luke gure nabigatzaile baten egunkaria dela.

Hannon ohartu zen¹¹⁵ egunez isiltasun osoa zela nagusi kontinentean; gauez musika-tresna batzuen hotsa aditzen zela; eta suak ikusten zirela nonahi, batzuk handiak, beste batzuk txikiagoak. Gure kontakizunek berretsi egiten digute hori: egunez, basati haiek, eguzkiaren beroa saihesteko, basoetan barrentzen dira; gauez su handiak egiten dituzte piztia urrunarazteko; eta grinatsu maite dituzte dantza eta musika-tresnak.

Hannonek sumendi bat deskribatzen digu gaur egun Vesubiok erakusten dituen ezaugarri guztiekin; eta kartagotarrei jarraitu baino hil nahiago izan zuten bi emakume iletsuren kontakizuna (Kartagora eramane zuen haien larruazala) ez dago esan den bezain urrun egiantzetik.

Kontakizun hori are ederragoa da monumentu punikoa delako; eta monumentu punikoa delako hartu izan da alegiazkotzat. Izan ere, erromatarrek kartagotarrenganako gorrotoa gorde zuten baita haiek suntsitu eta gero ere. Garaitzak soilik erabaki zuen *fede punikoa ala fede erromatarra* esan behar ote zen.

Modernoak¹¹⁶ aurreiritzi horri jarraitu zaizkio. Honela diote: zer gertatu zitzaion Hannonek deskribatzen dizkigun hiriei, are Plinioren garaian ere ez baitzen haien aztarrenik? Harrigarria, aztarrenak geratzea izango zatekeen. Korinto edo Atenas eraikiko zituen bada Hannonek kosta haietan? Kartagotar familiak uzten zituen mer-

kataritza-guneetan; eta bizkor bada bizkor, basatien eta piztiengandik seguru uzten zituen. Kartagotarren zorigaitzek geldiarazi zuten Afrikako itsasketa; familia haiek hil edo basati bihurtuko ziren, derri-
gor. Gehiago diot: hiri haien hondarrek artean iraun balute, nork aurkituko zituen hango baso eta paduretan? Hala ere, Eszilax eta Polibioren lanetan aurkitzen dugunez, kartagotarrek kokaleku handiak zituzten kosta haietan. Horra Hannonen hirien aztarrenak; ez da besterik, Kartagoz beraz ere ez delako ezer geratu.

Kartagotarrak aberastasunen bidetik zebiltzan eta, ipar latitudoko laugarren graduraino eta longitudeko hamabosgarreneneraino iritsi balira, Urrezko kosta eta ondoko itsasbazterra aurkituko zituzketen. Gaur egun han egiten denaz guztiz bestelako merkataritza egingo zuketena; izan ere, badirudi Amerikak beste herrialde guztietako aberastasunak merketu dituela. Erromatarrek ezin kenduko zizkieten altxorrak aurkituko zituzketen.

Gauza harrigarriak esan izan dira Espainiako aberastasunez. Aristotelesi sinetsiz gero¹¹⁷, Tartesosera iritsi ziren feniziarrek hainbeste zilar aurkitu zuten han, non ez baitzen kabitzen haien itsasontzietan, eta metal horretakoak egin zituzten tresnarik arruntenak. Kartagotarrek, Diodorok kontatzen digunez¹¹⁸, hainbeste urre eta zilar aurkitu zuten Pirinioetan, non beren itsasontzien ainguretan jarri baitzuten. Ez dago herri-ipuina horietaz fidatzerik; hona hemen gertaera zehatzak.

Estrabonek¹¹⁹ aipatzen duen Polibioren zati batean ikusten denez, Betis ibaiaren iturburuan zeuden zilar-meategietan berrogei mila gizonek egiten zuten lan, eta hogeita bost mila drakma ematen zizkieten erromatarrei eguneko; alegia, urteko bost milioi libera inguru, markoak berrogeita hamar franko eginez gero. Meategiak zeuden mendiei zilarrezko mendiak esaten zieten¹²⁰; alegia, garai hartako Potosi zen hura. Gaur egun Hannoverko meategiek ez dituzte garai hartan Espainiako meategietan enplegatzen ziren gizonen laurdenak, eta gehiago ematen dute; baina erromatarrak, kobrezko meategiak eta zilarrezko meategi gutxi batzuk besterik ez zituztenez, eta greziarrak, Atikako meategi batere ez aberatsak besterik ezagutzen ez zituztenez, harrituta geratu bide ziren haien ugariak.

Espainiako oinordekotzako gerran, Rodako markesa zeritzan gizon batek, zeinetaz esaten baitzen porrot egin zuela urrezko meategiekin eta aberastu egin zela ospitaleekin¹²¹, Pirinioetako meategiak

irekitzea proposatu omen zion Frantziako gorteari. Tiriarrak, kartago-tarrak eta erromatarrak aipatu zituen. Bilatzen utzi zioten; bilatu zuen, zulatu zituen bazterrak; aipuak ematen jarraitu zuen beti ere, baina ez zuen ezer aurkitu.

Kartagotarrek, urre-zilarren merkataritzan nagusi, berunaren eta eztainuaren merkataritzan ere nagusi izan nahi zuten. Metal horiek lehorrez eramanez ziren Galiako ozeanoko portuetatik Mediterraneokoetaraino. Kartagotarrek berek hartu nahi izan zituzten: Himilkon bidali zuten, Kasiteride uharteetan —Silley uharteak zirela uste da— kokalekuak eratzeko¹²².

Betikatik Ingalaterrarako bidaia horiek zirela eta, zenbaitek pentsatu izan du kartagotarrek iparrorratza zutela, baina argi dago itsasbazerretik joaten zirela. Ez dut nahi Himilkonek dioena beste frogarik, lau hilabete behar izan baitzituen Betis ibaiaren bokaletik Ingalaterrara joateko; horrez gainera, piloto kartagotar baten historia¹²³ dugu: erromatarren itsasontzi bat zetorrela ikusirik, nahita hondartu zen, besteari Ingalaterrako bidea ez erakusteko¹²⁴. Historia honek erakusten digunez, bi itsasontzi haiek kostatik oso gertu zeuden topo egin zutenean.

Antzinakoek egin zituzten itsas bidaiek iparrorratza ezagutzen zutela pentsaraz diezagukete, nahiz eta ezagutu ez. Pilotu bat itsasbazerretik urruntzen bazen, eta bidaian eguraldi barea bazuen, gauez izar polarra bistan beti, eta egunez eguzkia irteten eta sartzen ikusiz, argi dago bazeukala egun iparrorratzaren bidez bezala joaterik; baina zori hutsezko kasu bat zatekeen hori, ez ohiko nabigazioa.

Ikusten denez, lehen gerra punikoari amaia jarri zion hitzarmenean, Kartago itsasoko nagusi izateaz arduratu zen batez ere, eta Erroma lehorrekoa. Hannonek¹²⁵, erromatarrekiko negoziazioan, deklaratu zuen ez ziela onartuko Siziliako itsasoan eskuak garbi zitzaten; hori ez ezik, ez zitzaien utzi lurmutur ederraz harantzago nabigatzea; debekatu egin zitzaien¹²⁶ Sizilian¹²⁷, Sardinian, Afrikan —Kartagon salbu— salerosketan aritzea. Salbuespen horrek frogatzen digu ez zitzaizela oso onura handiko merkataritza eskainiko.

Lehen garaietan, gerra handiak izan ziren Kartago eta Marseillaren artean¹²⁸, arrantza zela eta. Bakea egin ondoren, ekonomiazko merkataritzan lehiatu ziren biak. Marseilla jeloskorrago bihur-

tu zen, zeren eta, kontrarioaren pare izanik trebezian, gutxiago baitzen indarrez, eta horra zergatik gorde zieten hain leialtasun handia erromatarrei. Hauek Espainian kartagotarren kontra egindako gerra, aberastasun-iturri izan zen Marseillarentzat, biltegitarako baliatu baitzitzaien. Kartagoren eta Korintoren gainbeherak areagotu egin zuen Marseillaren ospea; eta, gerra zibilak etorri izan ez balira, zeinetan begiak itxi eta batzuen edo besteen alde jarri beharra baitzegoen, zorintsu izango zatekeen erromatarren mendea, hauek ez baitziren batere jeloskor haien merkataritzagatik.

XII

Delosko uhartea. Mitridates

Erromatarrek Korinto suntsitu zutenean, merkatariaak Delosera erretiratu ziren. Herritarrek erlijioari zioten begiruneari esker, uharte hura leku segurutzat zeukaten¹²⁹; gainera, oso ondo kokatuta zegoen Italia eta Asia arteko merkataritzarako; izan ere, Afrika deuseztu eta Grezia ahuldu ondoren, askoz garrantzitsuago bihurtua baitzen.

Lehen garaietatik, greziarrek, esan dugunez, kolonoak bidali zituzten Propontidara eta Ponto Euxinora; kolonia haiek beren legeak eta askatasuna gorde zituzten pertsiarren garaian. Alexandrok, barbaroen kontra abiatua baitzen, ez zien eraso egin¹³⁰. Ez dirudi Pontoko erregeek, kolonia haietako batzuk hartu baitzituzten, beren gobernu politikoa¹³¹ kendu zietenik.

Errege haien ahalasuna hazi egin zen haiek menderatu eta gero¹³². Mitridates tropak nonahi erosteko moduan zegoen; galerak konpontzeko¹³³; langileak, itsasontziak, gerrako makinak edukitzeko; aliatuak izateko; erromatarrenak erosteko, eta are erromatarrak berak ere; Asiako eta Europako barbaroak soldatapean¹³⁴ edukitzeko; gerra luzaroan egiteko, eta ondorioz tropak ondo hezteko: armatu eta erromatarren arte militarra¹³⁵ irakatsi zien, eta talde handiak eratu haiengandik ihes egindako soldaduekin; azkenik, galera handiak eta porrot handiak jasan zituen, baina hil gabe; eta ez zatekeen hilko, baldin eta,

aldi onetan, errege lizun eta barbaroak printze handiak zorigaitzean egindakoa suntsitu ez balu.

Hala, bada, erromatarrek beren handitasunaren gorenean zeuden garaian, beren buruei beste inori beldurrik ez zietela ziruditenean, Mitridatesek berriro jarri zuen auzitan Kartago hartzeak eta Filiporen, Antiokoren eta Pertseoren porrotek erabakia zutena. Ez da izan gerra zorigaitzekoagorik: bi alderdiek ahal handia eta elkarrekiko abantailak izanik, Greziako eta Asiako herriak suntsituak izan ziren, dela Mitridatesen alde zeudelako, dela kontra zeudelako. Delos denen zorigaitzean nahastu zen. Merkataritza erori egin zen alde guztietatik; ezin bestela izan, herriak suntsituak izan ziren eta.

Erromatarrek, beste nonbait¹³⁰ hizpide izan dudan sistema bati jarraituz, dena suntsituz, konkistatzaile azaldu ez izateko, hondatu egin zituzten Kartago eta Korinto; eta galduko ziren hala eginda, Lur osoa konkistatu ez balute. Pontoko erregeak Ponto Euxinoko kolonia greziarren jabe bihurtu zirenean, ez zuten zalantzarik izan handitasuna emango ziekeena suntsitzeko.

XIII

Erromatarrek itsas armadarako zuten jiteaz

Erromatarrek lehorreko armada besterik ez zuten aintzakotzat hartzen, zeinen espiritua beti irmo irautea baitzen, leku berean borrokatzea, eta bertan hiltzea. Ezin zuten aintzakotzat hartu itsas jendearen jokamoldea: borrokara azaldu, ihes egin, itzuli, arriskuari izkina egin beti, jukutriez maiz baliatu eta indarraz oso gutxitan. Hori dena ez zegokion greziarren jiteari, eta are gutxiago erromatarrenei.

Hortaz, legioetan lekua izateko duin ez zirenak bidaltzen zituzten itsas armadara; itsas gizonak jareginak izan ohi ziren ia beti.

Gaur egun ez dugu ez estimu berdina lehorreko tropekiko, ez mesprezio berdina itsasokoekiko. Lehenengoetan urritu egin da artezia; bigarrenetan, berriz, gehitu; eta gauzak egiteko behar den gaitasun-mailaren arabera estimatu ohi dira gauza horiek.

XIV

Erromatarrek merkataritzari buruz zuten ikuspegiaz

Erromatarrek inoiz ez dute azaldu atxikimendu berezirik merkataritzarekiko. Nazio etsai gisa, eta ez nazio merkatarik gisa, egin zioten eraso Kartagori. Hiri merkatarien alde egin zuten, nahiz eta haiek mendean ez eduki; esate baterako, handitu egin zuten Marseillaren ahala, zenbait herrialde emanez. Beldur handia zieten barbaroei, baina batere ez herri tratulari bati. Bestalde, beren izaerak, beren ospeak, beren hezkuntza militarrek, beren gobernu-erak, urrundu egiten zituen merkatarizatik.

Hirian gerrez, hauteskundeez, azpijokoez eta prozesuez baikik ez ziren arduratzen; landan, nekazaritzaz; eta probintzietan, berriz, gobernu-era gogor eta tiranikoa eta merkataritza bateraezina ziren.

Konstituzio politikoa merkataritzaren kontrakoa bazuten, haien Jende Zuzenbidea beste horrenbeste. «Ez adiskidetasunaz, ez harrera onaz, ez aliantzaz gurekin harremanik ez duten herriak», dio Ponponio juriskontsultuak¹⁴¹, «ez dira gure etsaiak; hala ere, gurea den zerbait haien eskuetan erortzen bada, hartaz jabetzen dira, gizaki libreak haien esklabo bihurtzen dira, eta guk ere berdin jokatzeko dugu haiei buruz».

Haien zuzenbide zibila ere politikoa bezain nekagarri zen. Konstantinoren legeak, goi-mailako pertsonekin ezkontzen den jende xehearen haurrak sasiko deklaratu ondoren, salgaien denda duten emakumeak¹⁴² esklaboekin nahasten ditu, taberna-jendearekin, antzokietako emakumeekin, prostituzio-leku bat duen edo hareak gainean borrokatzera kondenatutako gizon baten alabekin. Hori erromatarren antzinako instituzioetatik zetorren.

Ondo asko dakit zenbaitek, bi ideiaz guztiz sinetsita —bata, merkataritza estatu batentzat munduan den gauzarik baliagarriena dela, eta bestea, erromatarrek munduko legeriarik onena zutela—, haiek merkataritza asko sustatu eta ohoratu zutela pentsatu dutela; baina, egia esan, oso gutxitan pentsatu zuten hartan.

XV

Erromatarrek barbaroekin zuten merkataritzaz

Erromatarrek inperio handia osatu zuten Europa, Asia eta Afrikan; herrien ahultasunak eta agintearen tiraniak eduki zituzten gorpuz izugarri haren parte guztiak batuta. Erromatar politika, menderatu ez zituzten herri guztietatik bereiztea izan zen; haiei garaipenen antzea irakasteko beldurrak atzerarazi egin zuen aberas-teko antzea. Legeak egin zituzten barbaroekiko merkataritza oro galarazteko. «Inork ez diezaiela bidal ardorik, oliorik edo beste liki-dorik barbaroei, ezta probatzeko ere», diote Valeriok eta Grazianok¹⁴³. «Ez bekie urrerik eraman», eransten dute Grazianok, Valentinianok eta Teodosiok¹⁴⁴, «eta haiek dutena ere, ken bekie maltzurkeriaz». Burdinaren garraioa heriotza-zigorpean debekatu zuten¹⁴⁵.

Domizianok, printze herabea izaki, erauzarazi egin zituen Galiako mahatsondoak¹⁴⁶, ardoak barbaroak erakarriko zituen beldur-rez, antzina Italiara erakarri zituen bezala. Probok eta Julianok, ez baitzieten inoiz beldurrik izan, berriro landarazi zituzten.

Ondo dakit inperioa ahuldu zenean barbaroek merkatuak ireki-tzera¹⁴⁷ eta berekin salerosketan aritzera behartu zituztela erromata-rrak. Baina horrek berak frogatzen du erromatarren jaidura merkata-ritzan ez aritzea zela.

XVI

Erromatarrek Arabiarekin eta Indiek zuten merkataritzaz

Arabia zoriontsuarekiko trafikoa eta Indiekikoa izan ziren kanpo-merkataritzako bi adarrak, adar bakarrak ia. Arabiarrek aberastasun handiak zituzten: itsaso eta basoetatik ateratzen zituzten, eta, gutxi erosten eta asko saltzen zutenez, auzokoen urre-zilarrez jabetzen ziren¹⁴⁸. Augustok¹⁴⁹ haien aberastasuna ezagutu zuen eta adiskide edo etsai izatea erabaki zuen. Elio Galo Egiptotik Arabiara

pasarazi zuen. Honek herri alferrak, lasaiak eta batere ez gerrazaleak aurkitu zituen. Batailak jo, setioak jarri, eta zazpi soldadu besterik ez zituen galdu; baina bide-gidarien maltzurkeriak, ibilaldiek, klimak, goseak, egarriak, gaixotasunek, gaizki harturiko neurriek, armada desegin zioten.

Beraz, arabiarrekin negoziatzearekin etsi behar izan zuen, beste herriek egina zuten bezala, hots, urrea eta zilarra eramanez haien salgaien truke. Oraindik ere berdin jarduten da tratuan haiekin; Alep-eko karabanek eta Suezko errege-itsasontziek dirutza izugarriak eramaten dituzte hara¹⁵⁰.

Naturak merkataritzarako egin zituen arabiarrek, ez gerrarako, baina herri lasai haiek partiarren eta erromatarren mugen aurrean aurkitu zirenean, batzuen eta besteen laguntzaile bihurtu ziren. Elio Galok merkataria aurkitu zituen; Mahometek, orde, gerrari; gogoa berotu zien, eta horra konkistatzaile bihurturik.

Erromatarrek Indiekin zuten merkataritza handia zen. Estrabonek¹⁵¹ jakin zuen Egipton ehun eta hogeita itsasontzi enplegatzen zituztela bertan; merkataritza hark diru hutsez irauten zuen. Berrogeita hamar milioi sestertzio bidaltzen zituzten hara. Pliniok dio¹⁵² handik ekartzen ziren salerosgaiak ehun aldiz garestiago saltzen zirela Erroman. Uste dut oso orokorrean ari dela; etekin hori behin ateraz gero, mundu guztiak atera nahiko zukeen, eta une hartatik aurrera inork ez zukeen hainbeste aterako.

Auzitan jar daiteke erromatarrentzat ona izan ote zen Arabiako eta Indietako merkataritza egitea. Beren dirua bidali beharra zeukaten hara, eta ez zuten, guk bezala, Amerikaz baliatzerik, honek guk bidalitakoaren ordaina ematen baitu. Sinetsita nago haien artean txanponen balioa handitu izanaren arrazoi bat, hots, kobrezko txanpona ateratzearena, zilar-eskasia izan zela, Indietara etengabe garraiatzeagatik. Eta herrialde hartako salerosgaiak ehun aldiz garestiago saltzen baziren Erroman, erromatarren etekin hura erromatarren beren gainean egiten zen, eta ez zuen inperioa aberasten.

Esango zait agian, beste alde batetik, merkataritza hark itsasontziteria handia ematen ziela erromatarrei, hau da, botere handia; salerosgai berriek handitu egiten zutela barne-merkataritza, aurrerarazi egiten zituztela antzeak, industriari eusten ziotela; hiritar-kopurua

bizitzeko zeuden bitarteko berrien arabera handitzen zela; merkataritza berri hark luxua sorrarazten zuela, eta frogatu dugu ezen luxua bakar baten gobernu-erarentzat ona baina askoren gobernu-erarentzat txarra zela; txanpon berri hura ateratzea haien errepublikaren erortaren une berean gertatu zela; luxua Erroman nahitaezkoa zela; eta beharrezkoa zela mundu osoko aberastasunak beretzen zituen hiri batek aberastasunok bere luxuarekin itzultzea.

Estrabonek dio¹⁵³ erromatarrek Indietan zuten merkataritza Egiptoko erregeek zutena baino askoz handiagoa zela, eta bitxia da erromatarrek, merkataritza gutxi ezaguturik, Indietako merkataritzari Egiptokoek baino arreta handiagoa jarri izana, egiptoarrek, nolabait esateko, begien aurrean zutelarik. Argitu beharra dago hau.

Alexandroren heriotzaren ondoren, Egiptoko erregeek itsas merkataritza ezarri zuten Indietan, eta Siriako erregeek, inperioko probintzia ekialdekoenak bere zeuzkatenez —eta beraz, Indiak ere bai—, eutsi egin zioten VI. kapituluan hizpide izan dugun merkataritzari, lehorretik eta ibaietatik egiten zenari alegia, eta errazbide berriz egiten zen kolonia mazedoniarrak ezarri zirenez geroztik; hartara, Europa Indiekin komunikatuta zegoen bai Egiptotik eta bai Siriako erresumatik. Siriako erresumaren zatikatzeak, zeinetatik sortu baitzen Baktrianakoa, ez zion inolako trabarik egin merkataritza hari. Marinek, Ptolomeok aipatzen duen tiriar batek¹⁵⁴, zenbait merkatori mazedoniarrek Indietan egindako aurkikuntzak aipatzen ditu. Erregeen espedizioek aurkitu ez zutena, merkatariek aurkitu zuten. Ikusten dugu Ptolomeorengan¹⁵⁵ Harrizko dorretik¹⁵⁶ Seraraino joan zirela, eta merkatariek hain urrun aurkitutako kolonia bat, Txinako iparrekialdean, mirari modukoa izan zen. Hala, Siria eta Baktrianako erregeen garaian, Indiako hegoaldeko salerosgaiak Indo eta Oxus ibaietatik eta Kaspio itsasotik iristen ziren mendebaldera, eta iparrekialdekoenak, berriz, Seratik, Harrizko dorretik eta beste etapa batzuetan zehar Eufrates ibairaino ekartzen ziren. Merkatori haiek, gutxi gorabehera, ipar latitudeko berrogeigarren graduan egiten zuten beren bidaia, Txinako sartaldean dauden herrialdeetan zehar, orduan orain baino zibilizatuagoak baitziren, artean tartariarrek inbaditu gabeak izaki.

Hortaz, Siriako inperioak lehorretiko merkataritza hainbeste hedatzen zuen bitartean, Egiptok ez zuen asko aitzinarazi itsas merkataritza.

Partiarrak agertu eta beren inperioa sortu zuten, eta Egipto erromatarren indarraren mende erori zenean, inperio hura indarrean zegoen, eta bere hedadurarik handienara iritsia zen.

Erromatarrak eta partiarrak bi potentzia etsai izan ziren, eta elkarren kontra borrokatu ziren ez zein nagusi izango jakiteko, zeinek iraungo zuen baizik. Bi inperio haien artean basamortuak sortu ziren; bi inperioen artean armak izan ziren beti; merkataritza ez izateaz gainera, komunikaziorik ere ez zen haien artean. Anbizioak, jelsiak, erlijioak, gorrotoak, ohiturek, denak bereizten zituen. Hartara, Mendebaldearen eta Ekialdearen arteko merkataritzak, aurrez hainbeste bide izan ondoren, bat bakarra izan zuen harrezkeroztik, eta Alexandria, etapa bakar bihurturik, asko hazi zen.

Hitz bat besterik ez kanpo-merkataritzaz. Haren adar nagusia Erromako herritarrei jaten emateko ekartzen zen garia zen; hiri-arazoa zen, bada, merkataritza-arazoa baino gehiago. Hori dela eta, nabigatzaileek pribilegio batzuk jasotzen zituzten¹⁵⁷, inperioaren osasuna beren arduraren mende zegoelako.

XVII

Mendebaldean erromatarrak suntsitu ondorengo merkataritzaz

Erromatar inperioa inbaditu egin zuten, eta hondamen orokorraren ondorioetako bat merkataritza suntsitzea izan zen. Hasieran barbaroek lapurretagai baizik ez zuten ikusten merkataritza, eta ezarri zirenean, ez zioten nekazaritzari herri garaituaren beste lanbideei baino abegi hobea egin.

Laster, ia ez zen merkataritzarik izan Europan; nobleak, nonahi nagusi baitziren, ez ziren hartaz arduratzen.

Bisigodoen legeak¹⁵⁸ ibaien ubide-erdia hartzen uzten zien partikularrei, baldin eta beste erdia sare eta ontzientzat libre geratzen bazen; oso merkataritza gutxi egon behar, zalantzarik gabe, haiek konkistaturiko herrialdeetan.

Garai hartan ezarri ziren *aubaine*-zerga eta naufragio-zerga zentzugabeak. Gizonek pentsatu zuten ezen, atzerritarrak berekin

zuzenbide zibilaren inolako harremanez lotuta ez zeudenez, berek ez zietela zor, batetik, inolako justiziarik, eta bestetik, inolako errukirik.

Iparraldeko herriak hain muga estuen barruan zeudenez, dena zitzaien arrotz; hain pobre zirenez, edozer zen haientzat aberastasun. Beren konkisten aurretik itsaso estu eta harkaitzez bete baten bazterrean bizi zirenez, harkaitz haietatik beretatik atera zuten etekina.

Baina erromatarrek, mundu osorako egiten baitzituzten legeak, oso lege gizatiarrak eginak zituzten urperatzeez¹⁵⁹; alde horretatik, jazarri egin zituzten itsasbazterrean bizi zirenen lapurretak; are gehiago, haien fiskoaren lapurreta-gosea¹⁶⁰.

XVIII

Araudi partikularra

Bisigodoen legeak, hala ere, merkataritzaren mesederako xedapen bat zuen: agintzen zuen itsasotik etortzen ziren merkataria beren epaileek eta beren nazioko legeen arabera epaituko zituztela beren artean sortzen ziren eztabaidez. Hori herri nahastu haietan guztietan ezarritako usadioan zegoen oinarrituta: gizon bakoitzak bere legearen arabera bizi behar zuela. Segidan, horretaz mintzatuko naiz.

XIX

Erromatarrek ekialdean ahuldu zirenez geroztiko merkataritzaz

Mahometarrak agertu, konkistatu eta banatu egin ziren. Egiptok bere erregeak izan zituen; Indiekiko merkataritza egiten jarraitu zuen. Herrialde hartako aberastasunen jabe izanik, beste guztietako abarastasunak erakarri zituen. Hango sudanak garai hartako printze ahaltsuenak izan ziren; historian ikus daiteke nola, indar iraunkor eta ondo erabiliari esker, gurutzatuen suharra, oldarra eta kemena geldiarazi zuten.

XX

Nola merkataritzak bere bidea egin zuen Europar basakeriaren erdian

Aristotelesen filosofia Mendebaldera ekarri zutenean, oso atsegina gertatu zitzairen gogo sotileko pertsonen. Ezjakintasun-garaietan espiritu argiak izaten dira horiek. Eskolastikoak, filosofia hartaz harropuzturik, hainbat eta hainbat azalpen hartu zizkioten filosofo hari¹⁶¹ interespeko maileguaz, haren sorburu naturala Ebanjelioan izan arren; bereizketarik egin gabe, kasu guztietan kondenatu zuten. Hortaz, merkataritza, jende xehearen lanbidea besterik ez izanik, jende doilorrarena bihurtu zen; izan ere, berez baimendutako edo beharrezko den gauza bat debekatzen den guztietan, hori egiten duen jendea jende doilor bihurtzea besterik ez da lortzen.

Merkataritza garai hartan laidoak estalitako nazio baten eskue-tara pasatu zen, eta laster ez zuten bereizi lukurreria ankerrenetatik, monopolioetatik, zerga-bilketetatik eta dirubide gaizto guztietatik.

Judutarrak¹⁶², beren ordainarazpenei esker aberasturik, tirania berdinez gabetzen zituzten printzeek, eta horrek kontsolatu egiten zuen herria, egoera hobetzen ez bazion ere.

Ingalaterran gertatu zenak argituko digu beste herrialdeetan egin zutena. Joan erregeak¹⁶³ judutarrak kartzelaratu zituen haien aberastasunez jabetzeko, eta gutxi atera ziren begi bat behinik behin galdu gabe; errege hark horrela partitzen zuen justizia. Haietako batek, zazpi hortz hautsi zizkiotelarik —egunean bat—, hamar mila marko eman zituen zortzigarren egunean. Enrike III.ak hamalau mila marko zilarrezko atera zizkion Aaron-i, York-eko judu bati, eta beste hamar mila erreginarentzat. Garai hartan bortizki egiten zen gaur egun Polonian nolabaiteko neurriz egiten dena. Erregeek beren mendekoen poltsa arakatzerik ez zeukatenez, judutarren pribilegioak zirela eta, hauek jartzen zituzten torturapean, ez baitzeuzkaten hiritartzat.

Azkenik, ohitura bat agertu zen, kristautzen ziren judutar guztien ondasunak konfiskatzea. Ohitura bitxi horren berri, bera indargabetzen duen legeari esker jaso dugu¹⁶⁴. Arrazoi hutsal-hutsalak eman

dira horretaz; esan izan da probatu egin nahi zirela, eta deabruaren esklabotzatik erabat libratu. Baina bistan da konfiskazio hori judutarrengandik jasotzen zituzten zergen nolabaiteko amortizazio-eskubide bat zela¹⁶⁵ printzearentzat edo jaunentzat, hauek zergok gabe geratzen baitziren juduek kristautasuna besarkatzen zutenean. Garai hartan, gizakiak lurren pareko ziren. Eta azpimarratuko nuke, bidenabar, nola erabili izan duten gizonak nazio hori mendez mendez: ondasunak kentzen zitzaizkien kristautu nahi zutenean, eta handik berehala, erre egiten zituzten kristautu nahi ez bazuten.

Hala eta guztiz ere, merkataritza irainetik eta desesperantzatik irteten hasi zen. Judutarrek, herrialde guztietan legez kanpo utzita, beren ondasunak babesteko modua aurkitu zuten. Hala, beren egoitzak finkatu zituzten; izan ere, printze batek, haietaz gabetu nahi izan da ere, ez zuen gogo handirik izango haien diruaz gabetzeko.

Kanbio-letrak¹⁶⁶ asmatu zituzten, eta horrela, merkataritzak itzuri egin zion bortizkeriari, eta noranahi hedatu zen; tratularirik aberatsenak ere ondasun ikustezinak zituen, noranahi bidal zitezkeenak, eta inon arrastorik uzten ez zutenak.

Teologoak beren printzipioak mugatu beharrean gertatu ziren, eta merkataritza, borondate gaiztoarekin bortizki lotuta egon eta gero, zintzotasunaren baitara itzuli zen berriro, nolabait esateko.

Beraz, eskolastikoen asmaketei zor dizkiegu merkataritzaren suntsipenak ekarritako zoritxar guztiak¹⁶⁷, eta printzeen askonahiari berorien boterearen eskumenetik at jartzen duen gauza bat ezartzea.

Orduz geroztik, printzeek berek aurrez pentsatuko zutena baino zuhurtzia handiagoz gobernatu behar izan dute; izan ere, gertakizun haren ondotik, agintearen gehiegikeriak hain traketsak gertatu ziren, non denen esperientzia izan baita gobernuaren ontasunak baizik ez dakartzala aberastasuna eta ongizatea.

Hasiak gara makiavelismotik sendatzen, eta egunez egun sendatuko gara. Neurritasun handiagoa behar da aholkularitzan. Behinola estatu-kolpe zeriztenak, zuhurtziagabekeriak baizik ez lirateke gaur egun, izugarrikeriak izugarrikeria.

Zori onekoa da gizonentzat halako egoeran egotea non, beren grinek gaizto izateko pentsamendua bururatzen badiete ere, ez izateko interesa baitute hala ere.

XXI

*Bi mundu berriren aurkikuntza: Europaren egoera gertaera
horri dagokionez*

Iparrorratzak mundua zabaldu zuen, nolabait esateko. Asia eta Afrika aurkitu ziren, aurrez haien ertz batzuk besterik ez baitziren ezagutzen, eta Amerika aurkitu zen, haren aztarrenik ere ezagutzen ez zelarik.

Portugaldarrek, Ozeano Atlantikoan nabigatuz, Afrikako punturik hegoaldekoena aurkitu zuten; itsaso zabala ikusi, eta handik Ekialdeko Indietara iritsi ziren. Itsaso horretan bizi izandako arriskuak, eta Mozanbike, Melinda eta Calicut-en aurkikuntza, Camoensek kantatu zituen, Odisearen xarmaren eta Eneidaren handitasunaren pixka bat sentiarazten dituen poeman.

Veneziarrek turkiarren herrialdetik egina zuten ordura arte merkataritza, eta hainbat laido eta irain jasan arren, eutsi egin zioten. Itxaropen Oneko lurmuturra eta ondorengo beste batzuk aurkitu zirenean, Italia ez zen gehiago izan merkataritza-munduko erdigunea; munduaren bazter batean geratu zen, nolabait esateko, eta han dago oraindik ere. Sortaldeko merkataritza bera nazio handiek bi Indietan egiten dutenaren mende dago, eta Italiak gehigarri gisa jarduten du hartan.

Portugaldarrek konkistatzaile gisa trafikatu zuten Indietan. Gaur egun holandarrek indiar printze txikiei ezartzen dizkieten lege gogaikarriak¹⁶⁸, portugaldarrek ezarri zituzten aurretik.

Austriako etxearen fortuna izugarria izan zen. Karlos Bosgarrenak Borgonia, Gaztela eta Aragoiko oinordekotza jaso zuen; enperadore bihurtu zen, eta horri handitasun-mota berri bat emateko, mundua handitu egin zen, eta mundu berria agertu zen haren mende.

Kristobal Kolonek Amerika aurkitu zuen eta, nahiz eta Espainiak ez bidali hara Europako printze txiki batek ere bidal zitzakeenak baino indar gehiago, bi inperio handi eta beste estatu handi batzuk menderatu zituen.

Espainiarrek, konkistatzaile gisa, mendebaldea aurkitu eta konkistatu zuten bitartean, portugaldarrek ekialderantz bultzatu zituzten beren konkista eta aurkikuntzak. Bi nazio horiek topo egin zuten;

Alexandro VI.a aita santuagana jo behar izan zuten, eta hark muga ezaguna ezarri, eta prozesu handi bat epaitu zuen.

Baina Europako beste nazioek ez zieten utzi beren partiketa hartaz lasai gozatzen: holandarrek bota egin zituzten portugaldarrak ia ekialdeko India gutzietatik, eta nazio asko kokatu ziren Amerikan.

Espainiarrek konkista-gai gisa hartu zituzten aurkitutako lurraldeak; haiek baino finagoak ziren herriak ohartu ziren lurralde haiek merkataritza-gai zirela, eta hartan jarri zuten begia. Hainbat herrik hain zuhurtzia handiz jokatu zuten, non tratulari-konpainiei eman baitzieten boterea, eta hauek, urruneko estatu haiek negozio hutserako baizik gobernatzen ez zituztelarik, beste ahalmen handi bat erantsi zioten estatu nagusiari, trabarik egin gabe.

Han eratutako koloniak antzinako kolonietan adibide gutxi dituen mendekotasun-mota batekoak dira, dela gaur egunekoak Estatuaren beraren mende daudelako, dela estatu horretan ezarritako merkataritza-konpainia baten mende.

Kolonia horien zertarakoa, horiekin merkataritzan auzoko herrialdeekin baino baldintza hobeetan jardutea da, hauekin abantaila guztiak bi aldeentzakoak izaten baitira. Horretarako, erabaki zen metropoliak bakarrik negozioa zezakeela kolonian, eta arrazoi handiz hori, zeren eta kokatze horren helburua merkataritza hedatzea izan baitzen, ez hiri bat edo inperio berri bat sortzea.

Hala, bada, European oinarritzko legea da kolonia arrotz batekiko merkataritza herrialdeko legee zigor daitekeen monopoliotzat hartu behar dela, eta gai horretaz ez da juzgatu behar antzinako herrien¹⁶⁹ legeen eta adibideen arabera, horiek dagoeneko ez baitira erabilgarriak.

Jakinekotzat jotzen da metropolien arteko merkataritzak ez dakarrela kolonietan ere berdin jarduteko baimenik, eta hauek debeku-egoeran geratzen dira beti.

Kolonien desabantaila —merkataritzarako askatasuna galtzen baitute— ondo berdinduta geratzen da metropoliaren babesaz¹⁷⁰, hau armaz edo legeen bidez baliatzen baitaie.

Hortik Europako hirugarren lege bat dator: kolonian atzerritarak merkataritzan jardutea debekatuta dagoenean, ezin dela nabigatu haren uretan itunek ezarritako kasuetan izan ezik.

Norbanakoak Estatuari buruz direna dira nazioak munduari buruz, eta zuzenbide naturalaren eta berek egindako legeen arabera gobernatzen dira beren artean. Herri batek beste bati utz diezaioke itsasoa, lurra utz diezaiokeen bezala. Kartagotarrek exijitu zieten¹⁷¹ erromatarrei ez zezatela nabiga muga batzuetatik harantzago, eta greziarrek agindu zioten Pertiako erregeari zaldi-lasterraldi bateko tar-teaz urrun egon behar zuela beti itsasertzetik¹⁷².

Gure koloniak hain urrun egotea ez da haien segurantzarako eragozpena; izan ere, metropolia urrun badago hura defendatzeko, metropoliaren nazio etsaiak ere hura bezain urrun daude koloniak konkistatzeko.

Gainera, urruntasun horrek egiten du han kokatzera doazenak hain klima diferente bateko bizimodura ezin jarri izana; behartuta daude jatorrizko herrialdeko bizimoduaren erosotasun guztiak alde bat uztera. Kartagotarrak¹⁷³, sardiniarrak eta kortsikarrak mendeango edukitzeko, debekatu egin zieten, heriotza-zigorpean, ezer landatzea, ereitea eta gisa horretarako egitea; Afrikatik bidaltzen zizkieten jana-riak. Gu puntu berera iritsiak gara, hain lege gogorrek egin gabe. Antiletako gure koloniak miresgarriak dira; ez ditugun eta ezin eduki ditugun salerosgaiak dituzte, baina gure merkataritzaren xede dena falta zaie.

Amerikaren aurkikuntzaren ondorioa Asia eta Afrika Europari lotzea izan zen. Amerikak, Ekialdeko Indiak deritzen Asiako lurralde zabal harekin zuen merkataritzaren gaiaz baliatuz, Europa hornitu zuen. Zilarra, merkataritzarako zeinu gisa hain baliagarria den metal hori, munduko merkataritza handienaren oinarria ere izan zen mer-kantzia gisa. Azkenik, Afrikako nabigazioa beharrezko bihurtu zen; gizakiz hornitzen zituen Amerikako meategi eta lurretako premiak.

Europa hain botere-maila handira iritsi da, non historian ez baita horrekin konparatzeko moduko beste ezer, kontuan hartzen badi-ra gastuen izugarria, eginkizunen handia, tropen kopurua eta haien mantenuaren iraupena, nahiz eta guztiz alferrikakoak izan, hots, era-kuste hutsagatik edukitzen direnak.

Aita Du Haldek¹⁷⁴ dio Txinako barne-merkataritza Europa oso-koa baino handiagoa dela. Baliteke, baldin eta gure kanpo-merkatarit-zak barnekoa handiagotuko ez balu. Europak munduko beste hiru

parteent merkataritza eta nabigazioa egiten ditu; Frantziak, Ingalaterrak eta Holandak gutxi gorabehera Europako merkataritza eta nabigazioa egiten dituzten bezala.

XXII

Espainiak Amerikatik atera zituen aberastasunez

Europak¹⁷⁵ hainbeste abantaila aurkitu baditu Amerikako merkataritzan, pentsa liteke Espainiak jaso dituela gehien. Mundu aurkitu berritik hainbeste urte eta zilar atera zituen, non ordura arte zegoena ezin baitzen konparatu ere egin.

Baina, susmaezina bazirudien ere, miseriak porrota ekarri zion nonahi. Felipe II.ak, Karlos V.ari jarraitu zitzaizolarik, mundu guztiak ezagutzen duen bankarrota egin behar izan zuen, eta ez da izan hark baino gehiago sofritu dituenik tropa beti gaizki ordainduen zurrumurruak, ozarkeria eta errebolta.

Garai hartatik aurrera, Espainiako monarkia gainbehera joan zen etengabe. Izan ere, barne-akats fisikoa zegoen haren aberastasun-ena izaeran, alferreko bihurtzen zituena, eta akats hori egunez egun hazten zen.

Urrea eta zilarra fikziozko edo zeinuzko aberastasuna dira. Zeinu horiek, oso iraunkorrak izaki, gutxi hondatzen dira; hori dute ezaugarri. Zenbat eta gehiago ugaltu, hainbat eta gehiago galtzen dute balioa, gauza gutxiago ordezkatzeko dituztelako.

Mexiko eta Peru konkistatu zituztenean, espainiarrek alde bate-ra utzi zituzten aberastasun naturalak, eta zeinu-aberastasunak hartu zituzten, berez baliogabetzen zirenak. Urrea eta zilarra oso urriak ziren Europan, eta Espainiari, metal horien kantitate guztiz handi baten jabe bat-batean, aurrez inoiz eduki ez zituen itxaropenak erne zitzaizkion. Konkistaturiko herrialdeetan aurkitutako aberastasunak, ordea, ez ziren meategietakoen proportzioan. Indiarrek ezkutatu egin zuten parte bat, eta gainera, herri haiek, urrea eta zilarra jainkoen tenpluak eta erregeen jauregiak edertzeko baino ez baitzituzten erabiltzen, ez zituzten bilatzen gure gosez; azkenik, ez zuten ezagutzen

meategi guztietatik metalak ateratzeko sekretua; bereizketa suaren bidez egiteko bidea ematen zutenetatik baizik; ez zuten merkurioa erabiltzeko modua ezagutzen, eta agian ezta merkurioa bera ere.

Hala ere, zilarra bikoiztu egin zen etengabe Europan, eta horrekin batera baita erosten zen guztiaren prezioa ere.

Espainiarrek meategiak zulatu, mendiak induskatu, eta ura ateratzeko, mea hausteko eta bereizteko makinak asmatu zituzten; eta indiarren biziaz ardurarik ez zutenez, etengabe behartzen zituzten lanera. Zilarra laster bikoiztu zen Europan, eta etekina erdira urritu zen Espainiarentzat, urtero metal-kantitate berdina baitzuen, haren prezioa bien bitartean erdira jaitsia zelarik.

Denbora bikoitzean, zilarra berriro bikoiztu zen, eta etekina berriro urritu zen erdira.

Erdia baino gutxiagora ere urritu zen. Hona nola.

Meategietatik urrea ateratzeko, behar bezala prestatzeko eta Europara garraiatzeko, gastua egin beharra zegoen. Demagun gastuaren eta urrearen arteko proportzioa $1/64$ izan zela; zilar-kantitatea bikoiztu zenean —eta, beraz, prezioa erdira urritu zenean—, proportzioa $2/64$ izan zen. Hartara, Espainiara urre-kantitate berdina ekarri zuten ontziek benetan erdia balio zuen eta bi aldiz gehiago kostatzen zen zerbait ekarri zuten.

Horrela jarraituz gero, bikoiztu eta bikoiztu, laster aurkituko da Espainiako aberastasunen ezinaren kausaren aurreramendua.

Badira berrehun urte inguru Indietako meategietan lanean ari direla. Demagun gaur egun merkataritzako munduan den zilar-kantitatea, aurkikuntza aurretik zegoenarekin konparatuta, 32 bider handiagoa dela, hau da, bost aldiz bikoiztu dela; beste berrehun urtetan, kantitate hori 64 bider handiagoa izango da, hots, berriro bikoiztuko da. Alabaina, gaur egun, mearen berrogeita hamar kintal urre-meak lau, bost eta sei ontza urre ematen ditu; eta bi besterik ematen ez dituenean, meatzariak gastutarako baizik ez du ateratzen. Berrehun urte barru, lau besterik ateratzen ez dituenean, meatzariak gastutarako baizik ez du aterako. Beraz, etekin urria atera ahal izango zaio urreri. Arrazoiketa berak balio du zilarrarentzat ere, alde bakar batekin: zilar-meategietako lana urre-meategietakoa baino pixka bat emankorragoa dela.

Eta baldin eta etekin handiagoa ematen duten meategi ugariagoak aurkitzen badira, zenbat eta ugariagoak izan, hainbat lehenago amaituko da etekina.

Portugalдарrek hainbeste urre aurkitu dute Brasilen¹⁷⁷, non espainiarren etekina laster asko urrituko baita nahitaez, eta berena ere bai.

Askotan aditu dut deitoratzen Frantzisko I.aren itsutasuna Kristobal Koloni ezetza eman ziolako, honek Indietara joatea proposatu zionean. Egia esan, bide zuzenetik jokatu zen orduan, nahiz eta beharbada zuhurtziagabetasunez. Espainiak alegiako errege burugabe hark bezala egin zuen: berak ukitzen zuen guztia urre bihur zedila agindu, eta azkenean jainkoengana jo behar izan zuen berriz ere, bere miseria amait zedin erreguka.

Hainbat naziok ezarritako konpainia eta bankuek burutu zuten urrea eta zilarra zeinu gisa merketze hori; izan ere, zenbait fikzioz baliatuz, halatan biderkatu zituzten artikuluen zeinuak, non urreak eta zilarrak ez baitzuten eginkizun hori bete oso-osorik, eta balio gutxiagoko bihurtu baitziren.

Hartara, kreditu publikoak meategien lekua hartu zuen, eta are gehiago urritu zen espainiarrek haietatik ateratzen zuten etekina.

Egia da holandarrek Ekialdeko Indietan egindako merkataritza esker, prezioa pixka bat jaso zietela espainiarren salerosgaiei; izan ere, zilarra eraman zutenek Ekialdeko salerosgaiekin trukatzeko, arindu egin zizkieten espainiarrei Europan zituzten gehiegizko artikulak.

Eta merkataritza hori, Espainiari oso zeharka doakiola badirudi ere, horretan ari diren nazioei bezain abantailatsu zaio.

Esan berri dugunaren ondorioz, Espainiako Kontseiluaren agintarauak epai daitezke: urrea eta zilarra apaingarri eta alferrikako beste gauza batzuetan erabiltzea debekatzen dute; Holandako estatuek antzeko dekretua egingo lukete, baldin eta kanelaren kontsumoa debekatuko balute.

Nire arrazoiketa ez dagokie meategi guztiei: Alemania eta Hungariakoak, zeinetarik ez baita gastutarako baino askoz gehiago ateratzen, oso baliagarriak dira. Estatu nagusian daude; milaka lagun enplegatzen dituzte bertan, eta hauek gehiegizko diren artikulak kon-

tsumitzen dituzte; egia esan, meategi haiek herrialdeko manufaktura bat dira.

Alemania eta Hungariako meategiek balioa ematen diote lurrak lantzeari, eta Mexiko eta Perukoetan egindako lanak balio gabetu egiten du lan hori.

Indiak eta Espainia nagusi beraren mendeko potentzia bi dira, baina Indiak dira nagusi, eta Espainia osagarria. Alferrik da politikak osagarria nagusi bihurtu nahi izatea; Indiek beregana erakartzen dute beti Espainia.

Indietara urtero doazen berrogeita hamar milioi salerosgai ingurutik, Espainiak bi milioi eta erdi baizik ez ditu hornitzen; Indiek, bada, berrogeita hamar milioiko merkataritza egiten dute, eta Espainiak bi milioi eta erdikoa.

Nazioaren industriaren, biztanle-kopuruaren eta lurra lantzearen mende ez dagoen zerga akzidentala da, eta aberastasun-mota ustela dakar. Espainiako erregea, dirutza handiak jasotzen baditu ere, estatu guztiz pobre bateko pertsona partikular guztiz aberats bat baizik ez da alde horretatik. Dena pasatzen da atzerritarrendandik beragana, haren sujetek ia parterik hartu gabe. Merkataritza horrek ez du zerikusirik haren erresumaren zori onarekin edo txarrarekin.

Baldin eta Gaztelako probintzia batzuek Cádizko aduanak ematen dion dirutzaren antzekoa emango baliote, haren ahalmena askoz handiagoa litzateke: haren aberastasuna herrialdearen ondorio izango litzateke-eta; probintzia horiek sustatu egingo litzutekete besteak, eta denen artean gaiago lirateke batzuen eta besteen gastuei aurre egiteko; altxor handi baten ordeztu, herri handi bat izango litzateke hura.

XXIII

Arazoa

Ez dagokit niri auzi honetaz iritzia ematea: ea Espainiak, Indietako merkataritza berak egin ezinean, ez ote lukeen hobe atzerritarrei libre uztea. Hauxe besterik ez dut esango, merkataritza horri

politikak utziko dion ahalik eta oztopo gutxien ipintzea komeni zaio-
la Espainiari. Nazioek Indietara daramatzaten salerosgaiak garestiak
direnean, Indiek beren merkantziatik asko ematen dute, alegia urrea
eta zilarra, kanpoko merkantzia gutxiren truke; alderantziz gertatzen
da merkantzia horiek prezio urrikoak badira. Beharbada komenigarria
litzateke nazioek elkarri kalte egitea, hara daramatzaten merkantziak
beti merke izan zitezen. Horra aztertu beharreko printzipio batzuk,
beste gogorakizun batzuetatik bereizi gabe, hala ere: Indien seguran-
tza, aduana bakar baten premia, aldaketa handi baten arriskuak,
aurreikusten diren eragozpenak, aurreikusi ezin direnak baino arrisku
gutxiago dakartenak maiz.

HOGETA BIGARREN LIBURUA

Legeez, diruaren erabilerarekin duten
zerikusiaren aldetik

I

Dirua erabiltzearen arrazoia

Merkataritzarako salerosgai gutxi dituzten herriek, hala nola basatiek, eta bizpahiru jenero besterik ez duten herri zibilizatuek, truke bidez negoziatzen dute. Hala, Tonbuktura, hots, Afrikako bihotzera, gatza trukatzera doazen mairu-karabanek ez dute diruaren premiarik. Mairuak pila batean jartzen du gatza; beltzak bere hautsa beste batean; nahikoa urre ez bada, mairuak kendu egiten du bere gatzetik, edota beltzak urrea gehitzen du, harik eta bi aldeak bat etorri arte.

Baina herri batek salerosgai askorekin trafikatzan duenean, dirua behar da nahitaez, zeren eta metal garraiaerraz batek saihestu egiten baititu truke bidez jardunda egin beharko liratekeen gastuak.

Nazio guztiek elkarren premia dutelarik, maiz gertatzen da batek bestearen salerosgai asko nahi izatea, eta honek haren oso gutxi; beste nazioren bat, aldiz, alderantzizko kasuan dagoke. Baina nazioek dirua dutenean eta salerosketaz jarduten dutenean, salerosgai gehien hartzen dutenek dirutan ordaintzen dute gehiegizkoa. Alde hau dago: salerosketa denean, gehien eskatzen duen nazioaren premien arabera egiten dela merkataritza; eta trukea denean, merkataritza gutxien eskatzen duen nazioaren premien arabera egiten dela bakarrik, horrela ez izatera, azken honek ezinezkoa bailuke bere erosketa ordaintzea.

II

Diruaren izaeraz

Dirua salerosgai guztien balioa adierazten duen zeinu bat da. Metalen bat hartzen da, zeinua iraunkorra izan dadin¹⁷⁸, erabilia gutxi higatzen dena eta, desegin gabe, zatiketa askotarako gai izango dena. Metal preziatu bat aukeratzen da, zeinua erraz garraiatu ahal izateko. Metal bat oso egokia da neurri komuna izateko, erraz bihur daitekeelako lege berera. Estatu bakoitzak bere zigilua jartzen du bertan, forma legearen eta pisuaren berme izan dadin, eta bata eta bestea begi hutsez ezagut daitezten.

Atenastarrak, metalik erabiltzen ez zutenez, idiez baliatzen ziren¹⁷⁹, eta erromatarrek ardiez; baina bi idi inoiz ez dira berdin-berdinak izaten; metal-puska bat, aldiz, beste baten berdin-berdina izan daiteke.

Dirua salerosgaien balioen zeinu den bezala, papera diruaren balioaren zeinu da, eta ona denean, hain ondo ordezkatzeko du, non, ondorioari dagokionez, ez baita inolako alderik.

Dirua gauza baten zeinu den bezala, eta hura ordezkatzeko duen bezala, gauza bakoitza diruaren zeinua da, eta ordezkatu egiten du; eta Estatua aberatsa izango da, baldin eta diruak gauza guztiak ondo ordezkatzeko baditu, eta bestetik, gauza guztiak dirua ondo ordezkatzeko badute, eta batzuk besteen zeinu badira; alegia, beren balio erlatiboan, bata edukita bestea eduki daiteke. Hori ez da gertatzen gobernu-era moderatua denean baizik, baina gobernu-era moderatua denean ere ez da beti gertatzen; adibidez, legeak zordun bidegabeko baten alde badaude, haren gauzek ez dute ondo ordezkatzeko dirua, eta ez dira zeinu. Gobernu-era despotikoari dagokionez, miraria litzateke gauzek beren zeinua ordezkatzeko: tirania eta mesfidantza direnean, mundu guztiak lurperatu egiten du bere dirua¹⁸⁰, beraz, gauzak ez dira diruaren ordezkari.

Batzuetan legegileek halako antzea erabili izan dute, non gauzak dirua berez ordezkatzeko gainera, diru bihurtzen baitziren berak ere. Zesarrek¹⁸¹, diktadorea izanik ere, baimendu egin zien zordunei beren hartzekodunei lur-zatiak ematea gerra zibilaz aurretik zuten pre-

zioan. Tiberiok¹⁸² agindu zuen dirua nahi zutenek altxor publikotik jasoko zutela baldin eta lurra diru-kopuru bikoitzaren truke hipotekatzzen bazuten. Zesarren garaian, lur-zatiak izan ziren zor guztiak ordaintzeko dirua; Tiberioren garaian, berriz, hamar mila sestertzio lurretan bost mila sestertzio dirutan balio zuen diru arrunta bihurtu ziren.

Ingalaterrako Gutun Nagusiak debekatu egiten du zordun baten lurrak edo errentak hartzea, haren ondasun higikorak edo pertsonalak zorra kitatzeko aski direnean, eta zordunak eskaintzen baditu; hala, bada, ingeles baten ondasun guztiek dirua ordezkatzzen dute.

Germaniarren legeek dirutan neurtzen zituzten egindako kalteen edo delituen zigorren ordainketa. Baina herrialdean oso diru gutxi zegoenez, diruaren balioa eman zieten fruitu eta abereei. Horrela dago ezarrita saxoniarren legean, alde batzuk gorabehera, herri batzuen eta besteen erraztasunen eta erosotasunaren arabera. Lehenik¹⁸³, legeak txanponaren balioa aberetan adierazten du: bi tremiseko txanpona hamabi hilabeteko idi bat zen, edo ardi bat bere arkumearekin; hiru tremisekoak hamasei hilabeteko idi bat balio zuen. Herri haietan, dirua ganadu, salerosgai edo fruitu bihurtzen zen; eta gauza horiek diru bihurtzen ziren.

Dirua, gauzen zeinu ez ezik, diruaren zeinu ere bada, eta dirua adierazten du, kanbioari buruzko kapituluan ikusiko dugunez.

III

Diru idealez

Diru errealak eta diru idealak daude. Herri zibilizatuek, ia denak diru idealez baliatzen direlarik, ez dute hala egiten beren diru errealak ideal bihurtu dituztelako. Lehenik, haien diru errealak metalen baten pisu jakin bat eta lege jakin bat dira. Baina laster fede gaiztoak edo premiak ekarri ohi dute txanpon bakoitzetik metal-pixka bat kentzea, izena berdin utziz; esate baterako, libra bateko pisua duen zilarreko pieza batetik, zilararren erdia kentzen da, eta libera deitzen jarraitzen zaio; zilarrezko liberaren hogeirena zen piezari, sos deitzen jarraitzen zaio, nahiz eta ez izan dagoeneko liberaren hogeirena.

Hortaz, libera libera ideala da, eta sosa sos ideala; eta gisa horretan beste zatiketak ere; eta bide horretatik irits daiteke une bat non libera esaten zaion hori liberaren parte txiki-txiki bat den, eta horrek are idealago bihurtuko du. Gerta daiteke libera bat balioko duen txanponik gehiago ez egitea, eta sosa balio duen txanponik ere ez; orduan, libera eta sosa txanpon guztiz idealak izango dira. Txanpon bakoitzari nahi beste libera edo soseko balioa emango zaio; aldaketa etengabea izango da, zeren eta gauza bati beste izen bat ematea, gauza bera aldatzea zail den bezain erraza baita.

Gehiegikeriaren sorburua galarazteko, oso lege ona izango da merkataritza lora dadin nahiko duten nazio guztietan, txanpon errealak erabiltzea eta ideal bihurtuko dituen eragiketak ezin dela egin agintzen duena.

Ez dago ezer aldaezinagorik, gauza guztien neurri den hura baino.

Merkataritza oso aldakorra da berez, eta oker handia da beste ziurgabetasun bat gehitzea merkataritzari berez dagokionaz gainera.

IV

Urre- eta zilar-kantitateaz

Nazio zibilizatuak munduko jabe direnean, urrea eta zilarra egunero emendatzen dira, dela berenetik ateratzen dituztelako, dela dauden lekura bila doazelako. Urritu egiten dira, ordea, nazio barbaroak gailentzen direnean. Jakina da metal horiek oso urri izan zirela godoek eta bandaloek batetik, sarrazenoek eta tartaroek bestetik, dena inbaditu zutenean.

V

Gai beraren jarraipena

Amerikako meategietatik ateratako urreak, Europara ekarririk, eta handik Ekialdera bidalirik, on egin dio Europako nabigazioari:

Europak Amerikatik trukean jasotzen duen beste salerosgai bat gehiago da, eta trukean Indietara bidaltzen duena. Urre- eta zilar-kantitate handiagoa, beraz, onerako da metal horiek merkantziatzat hartzen direnean; ez da onerako, ordea, zeinutzat hartzen direnean, haien ugartasuna zeinu-izaera horren kontra doalako; izan ere, zeinua bere urritasunean oinarritzen da.

Lehen gerra punikoa baino lehen, zilarrak kobreak baino 960 bider gehiago balio zuen¹⁸⁴; gaur egun, gutxi gorabehera, 73 1/2 bider gehiago balio du¹⁸⁵. Proportzioa behinola bezalakoa balitz, diruak hobeto beteko luke bere zeinu-funtzioa.

VI

Zergatik interesaren prezioa erdira jaitsi zen Indiak aurkitu zituztenean

Garcilaso Incak dio¹⁸⁶ ezen Espainian, Indietako konkistaren ondoren, errentak ehuneko hamarretik ehuneko bostera jaitsi zirela. Horrela behar zuen. Zilar-kantitate handia ekarri zuten bat-batean Europara: laster, pertsona gutxiagok izan zuten zilarraren beharra; gauza guztien prezioak gora egin zuen, eta zilarrarenak behera; proportzioa, beraz, hautsi egin zen, eta zor zahar guztiak kitatu egin ziren. Gogora gaitezen Sistemaren garaiaz¹⁸⁷, non gauza guztiek balio handia baitzuten, dirua izan ezik. Indietako konkistaren ondoren, dirua zute-nek beren merkantziaren prezioa edo mailegua —hots, interesa— beheratu behar izan zuten.

Orduz geroztik mailegua ezin izan da iritsi tasa zaharraren mailara, urtero Europan diru-kopurua gehitu egin delako. Bestalde, estatu batzuen funts publikoak, merkataritzak ekarritako aberastasunetan oinarrituta, oso interes merkea ematen zutenez, partikularren kontratuak haren arabera erregulatu behar izan ziren. Azkenik, kanbioak gizakiei dirua herrialde batetik bestera eramateko erraztasun handia eman dienez, lekuren batean dirua eskas bazen, ugari zen leku guztietatik eraman zitekeen hara.

VII

*Nolatan finkatzen den gauzen prezioa zeinu-aberastasunak
aldatzen direnean*

Dirua salerosgaien edo artikuluen prezioa da. Baina nola finkatuko da prezioa? Alegia, zein diru-partek ordezkatuko du gauza bakoitza?

Baldin eta munduan den urre- eta zilar-masa bertan diren salerosgaiekin konparatzen badugu, egia da artikulua edo salerosgai bakoitza urre- eta zilar-masa osoaren parte batekin konparatu ahalko dela. Bataren totala bestearen totalari dagokionez, bataren parte bat bestearen parte bati egokituko zaio. Demagun munduan artikulua edo salerosgai bakar bat besterik ez dela, edo bakar bat erosten dela, eta dirua bezala zatitzen dela; salerosgai horren parte hori diru-masaren parte bati egokituko zaio; bataren totalaren erdia, bestearen totalaren erdiari; bataren hamarrena, ehunena, milarena, bestearen hamarren, ehunen, milarenari. Baina gizakien jabego dena ez baita guztia merkataritzan, eta metalak edo txanponak —zeinuak, alegia— ez baitaude denak batera, prezioak gauza guztien eta zeinu guztien arteko arrazoi konposatuaren arabera finkatuko dira; eta merkataritzan diren gauza guztien eta bertan diren zeinu guztien arteko arrazoi konposatuaren arabera; eta gaur merkataritzan ez diren gauzak bihar egon daitezkeenez, eta gaur ez dauden zeinuak bihar sar daitezkeenez, gauzen prezioa ezartzea gauza guztien eta zeinu guztien arteko arrazoiaren mende dago beti.

Hortaz, printzeak edo magistratuak ezin dute ezarri salerosgaien balioa, ez eta dekretuz ezarri ere bat eta hamarren arteko erlazioa bat eta hogeiren artekoaren berdina denik. Julianok¹⁸⁸ Antiokian artikuluen prezioa jaitsi zuenean, izugarrizko gosetean ekarri zuen.

VIII

Gai beraren jarraipena

Afrikako itsasbazterreko beltzek balioen zeinu bat dute, txanponik gabe: zeinu ideal hutsa da, merkantzia bakoitzarekiko duten

atxikimendu-mailan oinarritua, hartaz duten premiaren arabera. Artikulu edo salerosgai batek, adibidez, hiru makuto balio du; beste batek, sei makuto; beste batek, hamar makuto; hiru, sei, hamar besterik esango ez balute bezala. Prezioa merkantziak beren artean konparatuta ateratzen da; beraz, ez da inolako txanponik, baina merkantzi zati bakoitza da bestearen txanpon.

Ekar dezagun une batez gure artera gauzak balioztatzeko modu hori, eta bil dezagun gurearekin: munduko merkantzia eta artikulu guztiek, edota beste guztietatik bereizitako estatu jakin bateko merkantzia eta artikuluek, makuto-kopuru jakin bat balioko dute, eta, estatu horretako dirua makutoak hainbat partetan zatituta, diru horren zati bat makuto baten zeinua izango da.

Estatu bateko dirua bikoiztu egiten dela emanez gero, makuto bakoitzeko bi aldiz diru gehiago egongo da; baina dirua bikoiztean, makutoak ere bikoiztuz gero, proportzioak bere horretan iraungo du, bikoizte bataren eta bestearen aurretik bezala.

Baldin eta, Indien aurkikuntzaz geroztik, urrea eta zilarra batetik hogeira ugaritu badira European, artikuluen eta merkantzien prezioak ere batetik hogeira handitu beharko luke. Baina, beste alde batetik, merkantzien kopurua batetik bira ugaritu bada, artikulu eta merkantzia horien prezioa ere, alde batetik, batetik hogeira handitu, eta bestetik batetik bira jaitsi behar; beraz, batetik hamarrerako proportzioan geratu da.

Merkantzia eta artikuluen kopurua hazi egiten da merkataritza haztean; merkataritza, berriz, hazi egiten da etengabe iristen den dirua haztean, eta lurralde eta itsaso berriekiko komunikazio berriak izatean, artikulu eta merkantzia berriak ematen baitizkigute.

IX

Urrearen eta zilarraren urritasun erlatiboaz

Urrearen eta zilarraren urritasun positiboaz gainera, bada bi metal horien arteko urritasun erlatibo bat ere.

Askonahiak gorde egiten ditu urrea eta zilarra, zeren eta, konsumitu nahi ez duenez, desegiten ez diren zeinuak maite baititu.

Nahiago du urrea gorde zilarra baino, beldur baita galduko ote duen, eta hobeto ezkuta baitezake kantitate gutxiagoan dagoena. Beraz, urrea desagertu egiten da zilarra arrunta denean, daukatenek gorde egiten dutelako; berriz agertzen da zilarra urri denean, bere gordelekuetatik atera beharra izaten delako.

Beraz, haxe da araua: urre asko izaten da zilarra urri denean, eta urrea urri izaten da zilar asko denean. Horrek erakusten du ugaritasun eta urritasun erlatiboaren eta ugaritasun eta urritasun errearen arteko aldea. Luze mintzatuko naiz honetaz.

X

Kanbioaz

Herrialde batzuen eta besteen diruaren ugaritasun eta urritasun erlatiboak eratzen du kanbio deritzana.

Kanbioa diruaren unean uneko balioaren finkapena da.

Zilarrak, metal gisa, balio bat du beste merkantzia guztiek bezala; eta balio bat du, halaber, beste merkantzien zeinu izan daitekeen aldetik; eta merkantzia hutsa besterik ez balitz, ez dago zalan-tzarik ez lukeela bere prezioetik askorik galduko.

Zilarrak, diru gisa, printzeak batzuetan finka dezakeen baina beste batzuetan finkatu ezin duen balio bat du.

1. Printzeak proportzio bat ezartzen du —metal gisa— zilar-kantitate baten eta diru gisako kantitate horrexen artean. 2. Finkatu egiten du diru gisa erabilitako metalen arteko proportzioa. 3. Txanpon bakoitzaren balioa eta pisua ezartzen ditu. Azkenik, aipatu dudan balio ideala ematen dio txanpon bakoitzari. Honela deituko nioke diruaren balioari, lau harreman horietan: *balio positiboa*, lege batez finka daitekeelako.

Estatu bakoitzeko txanponek, gainera, *balio erlatiboa* dute, beste herrialde batzuetako txanponekin konparatzen diren aldetik; balio erlatibo horixe ezartzen du kanbioak. Balio positiboaren mende dago hein handi batean. Tratarrien balioespen orokorrak finkatzen

du, eta ezin du finkatu printzearen aginduak, etengabe aldatzen delako, eta mila gauzaren gorabeheran dagoelako.

Balio erlatiboa finkatzeko, nazioak diru gehien duen nazioaren arabera egokituko dira. Hark beste guztiek batera adina diru badu, bakoitza harekin neurtu beharko da, eta gero beren artean neurtuko dira, nazio nagusiarekin neurtu diren bezala.

Gaur egungo munduan, Holanda¹⁸⁹ da nazio hori. Azter dezagun kanbioa harekiko.

Holandan florin deritzan txanpona dute; florinak hogeit hamar balio ditu, edota berrogei sos-erdi. Ideiak sinpletzeko, imajina dezagun ez dela florinik Holandan, eta sos-erdiak besterik ez dituztela: mila florin dituen norbaitek berrogei mila sos-erdi izango ditu, eta abar. Alabaina, Holandarekiko kanbioa honetan datza: zenbat sos-erdi balioko duen beste herrialde batzuetako txanpon bakoitzak; eta Frantzia hiru liberako ezkututan kontatu ohi denez, kanbioak eskatu-ko du zenbat sos-erdi balioko duen hiru liberako ezkutu batek. Kanbioa berrogeita hamalautan badago, hiru liberako ezkutuak berrogeita hamalau sos-erdi balioko du; hirurogeitan badago, hirurogei sos-erdi balioko du; zilarra Frantzia urri bada, hiru liberako ezkutuak sos-erdi gehiago balioko du; ugari bada, berriz, sos-erdi gutxiago.

Urritasun edo ugaritasun horiek, nondik baitator kanbioaren aldaketa, ez dira urritasun eta ugaritasun errealak; urritasun edo ugaritasun erlatiboak dira. Adibidez, Frantziak Holandan funtsak izateko premia holandarrek Frantzia izatekoa baino handiagoa denean, esan ohi da dirua arrunta dela Frantzia, eta urria Holandan; eta alderantziz.

Demagun Holandarekiko kanbioa berrogeita hamalautan dagoela. Frantziak eta Holandak hiri bakar bat osatuko balute, ezkutu bateko txanpona ematen denean egin ohi den bezala egingo litzateke: frantziarrek hiru libera aterako lituzkete beren sakeletatik, eta holandarrek berrogeita hamalau sos-erdi berenetik. Baina Paris eta Amsterdam-en artean distantzia dagoenez, hiru liberako nire ezkutuaren truke Holandan dituen berrogeita hamalau sos-erdi ematen didanak berrogeita hamalau sos-erdiko kanbio-letra bat eman beharko dit Holandaren gainean. Ez berrogeita hamalau sos-erdi, berrogeita hamalau sos-erdiko letra bat baizik. Hortaz, diruaren urritasunaz edo ugaritasunaz iritzia izateko¹⁹⁰, jakin beharra dago ea Frantzia

Frantziarako berrogeita hamalau sos-erdiko letra gehiago dagoen, Holandarako ezkutuko letrak baino. Holandarrek eskainitako letra asko badago, eta frantziarrek eskainitako ezkutu gutxi, dirua urri da Frantzian, eta ugari Holandan, eta kanbioak gora egin beharra dauka: nire ezkutuari truke berrogeita hamalau sos-erdi baino gehiago eman behar zaizkit, bestela ez nituzke emango; eta alderantziz.

Ikusten denez, kanbio-eragiketek beti berdindu behar diren sarrera eta irteeren kontua osatzen dute; zor duen estatu batek ez du kitatzen bere zorra kanbioaren bidez, partikular batek ere ez baitu bere zorra kitatzen dirua trukatu.

Demagun munduan hiru estatu besterik ez direla: Frantzia, Espainia eta Holanda; Espainiako zenbait partikularrek ehun mila markoko zorra dutela Frantzian, eta Frantziako zenbait partikularrek ehun eta hamar mila markoko zorra Espainian; eta gorabeheraren bat dela medio, bakoitzak, Espainian eta Frantzian, bere dirua jaso nahi lukeela bat-batean: zer esan nahi lukete kanbio-eragiketek? Bi nazioek ehun mila markoko dirutza kitatuko liokete elkarri, baina Frantziak hamar mila marko zor lituzke artean Espainian, eta espainiarrek hamar mila markoko letrak edukiko lituzkete Frantziaren kontura, eta Frantziak bat ere ez Espainiaren kontura.

Holanda Frantziarekin kontrako kasuan balitz, eta saldo gisa hamar mila marko zor balizkio, Frantziak bi eratan ordaindu ahalko lioke Espainiari: edota Espainiako hartzekodunei hamar mila markoko letrak emanez Holandako zordunen gainean, edota hamar mila markoko dirutza jenerotan bidaliz Espainiara.

Hortik ondorio hau atera daiteke: estatu batek beste herrialde batera dirutza bat itzultzeko premia duenean, berez berdin dio dirua edota kanbio-letrak jiratzea. Bi ordain-modu horien abantaila kasuan kasuko inguruabarren arabera da: ikusi beharko da ea une horretan zerk emango duen sos-erdi gehiago Holandan, jenerotan emandako diruak¹⁹¹ ala dirutza horren balioko letra batek Holandaren gainean.

Frantzian balio berdinak eta pisu berdinak Holandan balio eta pisu berdina ematen dutenean, kanbioa parean dagoela esaten da. Txanponen gaur egungo egoeran¹⁹² baliokidetzat, gutxi gorabehera, ezkutu bakoitzeko berrogeita hamalau sos-erdi dago; kanbioa

berrogeita hamalau sos-erdiren gainetik dagoenean, esango dugu altu dagoela, eta gutxiagotan dagoenean, baxu dagoela.

Kanbiaketa batean Estatuak irabazi ala galdu egiten duen jakiteko, zordun, hartzekodun, saltzaile eta erosle gisa hartu behar da. Kanbioa parean baino baxuago dagoenean, galdu egiten du zordun gisa, eta irabazi hartzekodun gisa; galdu egiten du erosle gisa, eta irabazi saltzaile gisa. Bistan da galdu egiten duela zordun gisa; esate baterako, Frantziak Holandari sos-erdi kopuru bat zor diolarik, zenbat eta sos-erdi gutxiago balio frantziar ezkutuak, ezkutu gehiago jasoko du Holandak. Estatuak galdu egiten du erosle gisa; izan ere, sos-erdi kopuru berbera behar da beti merkantzi kopuru berbera erosteko, eta, kanbioak behera egiten duenean, Frantziako ezkutu bakoitzak sos-erdi gutxiago ematen du. Arrazoi berberagatik, Estatuak irabazi egiten du saltzaile gisa: nik saltzen nuen sos-erdi berdinetan saltzen dut nire merkantzia Holandan; beraz, ezkutu gehiago izango ditut Frantzian, berrogeita hamar sos-erdirekin ezkutu bat jasotzen dudanean, ezkutu hori hartzeko berrogeita hamalau sos-erdi behar izango ditudanean baino. Horren guztiz kontrakoa gertatuko zaio beste estatuari. Holandak ezkutu-kopuru jakin bat zor badu, irabazi egingo du, eta berari zor badiote, galdu; saltzen badu, galdu egingo du; erosten badu, irabazi.

Hari honetatik jarraitu beharra dago. Kanbioa parearen azpitik dagoenean —adibidez, berrogeita hamalauan egon ordez berrogeita hamarrean dagoenean—, zera gertatu beharko luke: Frantziak kanbio bidez Holandara berrogeita hamalau mila ezkutu bidaliz gero, berrogeita hamar milari legokiokkeen jeneroa besterik ez luke erosiko; eta bestetik, Holandak Frantziara berrogeita hamar mila ezkutu bidaliz gero, berrogeita hamalau mila balioko luketen gauzak erosiko lituzke; horrek zortzi berrogeita hamalaurenen aldea osatuko luke, hau da, zapiren baten galera baino gehiago Frantziarentzat; hortaz, zazpiren bat diru gehiago bidali beharko litzateke Holandara dirutan edo merkantziatan, dirua parean legokeenean baino; eta gaitza etengabe handituko litzateke, halako zorrak are gehiago urrituko bailuke kanbioa, eta Frantziak, azkenean, hondoa joko luke. Diodanez, horrela izan behar luke, baina ez da, beste nonbait¹⁹³ adierazi dudana printzipioagatik: alegia, estatuek orekara jotzen dutela beti, eta zama kentzera. Horregatik, ordain dezaketena besterik ez dute hartzen mailegutana, eta

ez dute erosten saldu ahal dutena adina baizik. Eta, goiko adibideari jarraituz, Frantzian kanbioa berrogeita hamalautik berrogeita hamarrera erortzen bada, merkantziak mila ezkututan erosi eta berrogeita hamalau mila sos-erdi ordaintzen zuen holandarrek orain ez lituzke berrogeita hamar mila baino gehiago ordainduko, frantziarra ados balego. Baina Frantziaren merkantziak gora egingo du ezari-ezarian; etekina frantziarren eta holandarren artean banatuko da; izan ere, tratulari batek irabazi ahal duenean, erraz banatzen du bere etekina; hortaz, etekin-banaketa bat izango da frantziarraren eta holandarren artean. Era berean, kanbioa berrogeita hamalauan zegoenean Holandako berrogeita hamalau mila sos-erdiko merkantziak erosten zituen eta mila ezkutu ordaintzen zuen frantziarra behartua legoke lau berrogeita hamalauren gehitzera ezkutu frantsesetan, merkantzia berdina erosteko. Baina merkatarari frantsesak, galera horretaz ohartzean, gutxiago eman nahiko du Holandako merkantziagatik. Beraz, galera-banaketa bat izango da merkatarari frantsesaren eta holandarren artean; Estatua orekan jarriko da ezari-ezarian, eta kanbioaren beherape-nak ez ditu ekarriko akats beldurgarri haiek guztiak.

Kanbioa beherago dagoenean, tratulari batek, bere aberastasunak gutxitu gabe, jar ditzake bere diru-funtsak atzerrian; berriro ekartzen dituenean, berriro irabazten duelako galdutakoa; baina atzerrira handik inoiz itzuliko ez den dirua besterik bidaltzen ez duen printze batek, beti galtzen du.

Tratulariek herrialde batean negozio asko dituztenean, kanbioak gora egiten du nahitaez. Izan ere, halakoetan tratu asko egiten dira, eta merkantzia asko erosten, eta horiek ordaintzeko dirua atzerritik ateratzen da.

Printze batek bere estatuan dirutza handiak biltzen baditu, dirua urria izan daiteke errealki, eta ugaria erlatiboki; adibidez, denboraldi horretan estatu horrek merkantzia asko ordaindu beharko balitu atzerrian, kanbioak behera egingo luke, nahiz eta dirua urri izan.

Leku guztietako kanbioak proportzio batean jartzera jotzen du beti, eta hori berez dagokio gauzari. Baldin eta Irlandatik Ingalaterrarako kanbioa pareta baino beherago badago, eta Ingalaterratik Holandarakoa ere pareta baino beherago badago, Irlandatik Holandarakoa are beherago egongo da; alegia, Irlandatik Ingalaterrarakoaren eta Ingalaterratik Holandarakoaren arrazoi kon-

posatuan; izan ere, holandar bat, bere funtsak zeharka Irlandatik Ingalaterran barrena ekar ditzakeelarik, ez ditu garestia ordaindu nahiko zuzenean ekarrita. Nik diot horrela behar lukeela, baina ez da zehatz-mehatz horrela; beti izaten dira gauzak aldarazten dituzten gorabeherak, eta batetik edo bestetik aterata sortzen den etekin-aldean datza hain zuzen bankarien trebetasuna; baina hemen ez gara horretaz ari.

Estatu batek bere dirua goratzen badu —hots, hiru libera edo ezkutu bat deitzen zienei sei libera edo bi ezkutu deitzen dienean—, deitura berri horrek, ez baitio ezer gehitu ezkutuari, ez dio ekarri behar sos-erdi bakar bat ere gehiago kanbioa egiterakoan. Bi ezkutu berrien truke ez litzateke jaso behar aurreko bakarraren truke jasotzen zen sos-erdi kopuru berbera baizik, eta hori horrela ez bada, ez da igoeraren eraginez, baizik eta berritasunaren eta bat-batekotasunaren eraginez. Kanbioa martxan diren tratuen mende dago, eta denboraldi baten ondoren doitzen da.

Estatu batek, bere dirua lege batez besterik gabe goratu beharrean, txanpon indartsuagotik diru ahulagoa ateratzeko birgaldaketa egiten duenean, zera gertatzen da, eragiketak iraun bitartean bi txanpon-mota izaten direla: indartsua, zaharra alegia, eta ahula, berria; eta indartsua balioa galduta dagoenez eta Diru-etxean baino jasotzen ez denez, eta, beraz, kanbio-letrak txanpon berriaren ordaindu behar direnez, badirudi kanbioa txanpon berriaren gainean doitu beharko litzatekeela. Adibidez, Frantzian dirua erdira ahulduko balitz, eta hiru liberako ezkutu zaharrak Holandan hirurogei sos-erdi emango balitu, ezkutu berriak hogeita hamar besterik ez lituzke eman behar. Bestalde, badirudi kanbioa txanpon zaharraren gainean doitu beharko litzatekeela, dirua duen eta letrak hartzen dituen bankaria behartuta dagoelako txanpon zaharrak Diru-etxera eramatera, berriak jasoko baditu, hartara galdu egiten duelarik. Beraz, kanbioa diru berriaren balioaren eta diru zaharraren balioaren artean izango da. Diru zaharraren balioa erori egiten da, nolabait esateko, bai jadanik merkataritzan diru berria dagoelako, bai bankariak estu-estu jokatzetik ez daukalako, diru zaharra lanean jartzeko bere kutxatik lehenbailehen atera nahi badu, eta hartara behartuta dagoelako bere ordainketak egitera. Bestalde, diru berriaren balioak gora egiten du, nolabait esanda, zeren eta bankaria, diru berriarekin, oso aldeko egoeran baitago zaharra

eskuratzeko, frogatuko dugunez. Hortaz, kanbioa, esan bezala, diru berriaren eta diru zaharraren artean egingo da. Kasu horretan, bankariek etekina ateratzen dute diru zaharra estatu horretatik kanporatzean, zeren eta, hartara, diru zaharraren ganean kanbio doitu batek emango lukeen abantaila berdina lortzen baitute, hau da, sos-erdi ugari Holandan; eta gainera, itzuleran, diru berriaren eta diru zaharraren arteko kanbio-neurriak behera egin duenez, ezkutu askoren irabaziaz ematen dielako Frantzian.

Demagun diru zaharreko hiru liberak, egungo kanbioaren arara, berrogeita bost sos-erdi ematen dutela, eta ezkutu horixe Holandara eramanda hirurogei ateratzen direla; baina berrogeita bost sos-erdiko letra batekin, hiru liberako ezkutu bat lortuko da Frantzian, eta horrek, Holandara diru zahar gisa eramanda, hirurogei sos-erdi emango ditu; diru zahar guztia aterako da, beraz, birgaldaketa egiten duen estatutik, eta etekina bankarientzat izango da.

Horri erremedioa jartzeko, beste eragiketa bat egin beharko da. Birgaldaketa egiten duen estatuak diru zahar asko bidaliko du kanbioa arautzen duen naziora eta, han kreditua lortu ondoren, kanbioa igoraziko du, hala non, hiru liberako ezkutu baten truke, gutxi gorabehera, diru zaharrean hiru liberako ezkutua ateratzean lortuko liratekeen hainbat sos-erdi lortuko diren. «Gutxi gorabehera» diot, zeren eta, irabazia oso handia ez denean, ez baita dirua atera nahi izango, garraio-gastuak eta konfiskazio-arriskuak direla eta.

Honetaz ideia argia ematea komeni da. Bernard jaunak, edo estatuak enplegatzen duen beste bankariren batek, bere letrak proposatu ditu Holandara, eta egungo kanbioan baino sos-erdi bat, bi, hiru gehiagotan eman ditu. Hornizio ederra egin du atzerrian, diru zaharrak etengabe garraiatuz; hortaz, esan berri dugun punturaino jaso du kanbioa. Alabaina, letrak ematearen poderioz, diru berri guztiaz jabetu da, eta beste bankari guztiak, beren ordainketak egin behar baitituzte, diru zaharra Diru-etxera eramatera behartu ditu; eta gainera, diru guztia bereganatu duenez, beste bankariak berari letrak ematera behartzen ditu, oso kanbio altuan, eta hartara azkeneko etekinak hasierako galerak estaltzen dizkio.

Bistan da eragiketa horretan guztian, Estatuak krisi gogorra jasan behar duela. Dirua asko urrituko da, 1. depreziatu egin behar delako gehiena; 2. parte bat atzerrira eraman beharko delako; eta 3.

mundu guztiak gordeko duelako, inork ez baitio printzeari utzi nahiko berak berez lortzea espero duen etekina. Arriskutsua da eragiketa hori poliki egitea; arriskutsua da bizkor egitea ere. Espero den irabazia neurritz gainekoa den bezala, eragozpenak ere neurri horretan ugartzen dira.

Ikusi dugunez, kanbioa dirua baino baxuagoa zenean, irabazi egiten zen dirua kanporatuta; arrazoi berberagatik, dirua baino altuagoa denean, irabazi egiten da atzera ekarrita.

Kasu batean, ordea, etekina ematen du dirua kanporatzeak, nahiz eta kanbioa parean egon: atzerrira eramaten denean txanpon berria egiteko edo birgaldatzeko. Itzultzen denean, diruak etekina ematen du, dela herrialdean erabiltzen delako, dela atzerrirako letrak hartzen direlako.

Baldin eta estatu batean akzio ugari lituzkeen konpainia bat sortuko balitz, eta hilabete batzuetan akzio horiek lehen erosketatik hogeï edo hogeita bost bider balio handiagoa lortuko balute, eta estatu horrek banku bat baleuka, zeinen bileteek diruaren betekizuna leukaketen, eta bilete horien balio numerarioa izugarria balitz akzioen balio numerario izugarriari erantzuteko (horra Law-en Sistema), orduan zera gertatuko litzateke: akzio eta bilete horiek ezereztu egingo liratekeela sortu bezala. Akzioei lehen balioa baino hogeï edo hogeita bost bider balio handiagoa emateko, jende askori aberastasun handiak lortzeko bidea eman behar nahitaez paperetan; bakoitzak bere fortuna segurtatzeko bidea bilatuko luke, eta, kanbioa modu errazena denez eraldatzeko edo nahi den lekura eramateko, etengabe bidaliko lirateke efektuen parte bat kanbioa arautzen duen naziora. Atzerrira etengabe bidaltzeak jaitsiarazi egingo luke kanbioa. Demagun Sistemaren garaian, zilarrezko txanponaren legearen eta pisuaren arteko erlazioan, kanbio-tasa berrogei sos-erdi zela ezkutuko; paper-kantitate izugarria diru bihurtu ondoren, hogeita hemeretzi sos-erdi besterik ez zen eman nahiko ezkutu bakoitzeko; segidan, hogeita hemezortzi, hogeita hamazazpi, etab. Bide horretatik hain urrun iritsi zen, non zortzi sos-erdi besterik ez baitziren ematen, eta azkenean ez zen kanbiorik izan.

Kasu honetan kanbioak arautu behar zuen Frantzian diruaren eta paperaren arteko proportzioa. Demagun ezen, zilarren pisu-legearen arabera, zilarrezko hiru liberako ezkutuak berrogei sos-erdi balio

zituela, eta kanbioa paperean eginda, paperezko ezkutu horrek zortzi sos-erdi besterik ez zuela balio: aldea lau bostenekoa litzateke. Hiru liberako ezkutuak, paperean, zilarrezko hiru liberako ezkutuak baino lau bosten gutxiago balioko luke.

XI

Erromatarrek beren txanponekin egin zituzten eragiketak

Gure garaian Frantzian, txanponei dagokienez, hurrenez hurreneko bi ministroalditan agente-gehiegikeria asko egin badira ere, erromatarrek handiagoak egin zituzten, ez errepublika ustelduaren garaian ez eta anarkia baizik ez zen errepublikaren garaian ere, baizik eta, beren instituzioak indartsu zirelarik, Italiako hiriak garaitu ondoren, beren zuhurtziaz eta adoreaz kartagotarrekin norgehiagoka ari zirenean.

Gogotsu ekingo diot gai honetan sakontzeari, etsenplu ez dena etsenplutzat har ez dadin.

Lehen gerra punikoan¹⁹⁴ as delakoak, kobrezko hamabi ontzako izan behar zuelarik, bi besterik ez zuen pisatzen; eta bigarreanean, bat bakarra. Pisu galtze hori gaur egun txanponak igotzea deritzogunagatik zen. Sei liberako ezkutu bati zilarren erdia kendu eta bi egitea, edo hamabiko balioa ematea, gauza bera da.

Ez zaigu heldu erromatarrek lehen gerra punikoan beren eragiketa nola egin zuten agertzen duen agiririk, baina bigarreanean egin zutenak zuhurtzia miragarria erakusten digu. Errepublikak ezin zituen bere zorrak kitatu; as-ak kobrezko bi ontza pisatzen zuen; eta denarioak hamar as balio zuenez, kobrezko hogeitaz ontza balio zuen. Errepublikak kobrezko ontza bakarreko asak egin zituen¹⁹⁵; erdia irabazi zien hartzekodunei; denario bat ordaindu zuen kobrezko hamar ontza haiekin. Eragiketa hark egundoko astindua eman zion estatuari. Ahalik eta astindurik txikiena izatea komeni zen, eta bidegabea zenez, ahalik eta bidegaberik txikiena. Eragiketa haren xedea errerepublikak hiritarrei zor ziena kitatzea zen, ez hiritarrek elkarri zor ziotena kitatzea. Horrek bigarren eragiketa bat ekarri zuen, eta agindu hau eman zen, denarioa, ordura arte hamar asekoa izan bazen ere, hamaseikoa

izango zela. Eragiketa bikoitz haren ondorioz, errepublikaren hartze-kodunek erdia galdu zuten¹⁹⁶, eta partikularrenen bosten bat besterik ez¹⁹⁷; merkantzien prezioa bosten bat besterik ez zen igotzen; txanponaren aldaketa erreala bosten batena zen bakarrik; bistan dira beste ondorioak.

Erromatarrek, bada, guk baino hobeto jardun zuten: gure eragiketetan, fortuna publikoak eta fortuna pribatuak nahastu ditugu. Hori ez da dena: ikusiko denez, haiek gurea baino abagune hobean egin zituzten eragiketa haiek.

XII

Erromatarrek zein abagunetan egin zituzten txanponaren gaineko eragiketak

Antzina oso urre eta diru gutxi zegoen Italian. Herrialde horrek urre- eta zilar-meategi gutxi edo batere ez du. Galiarrek Erroma hartu zutenean, mila libera urre besterik ez zuten aurkitu han¹⁹⁸. Alabaina, erromatarrek hainbat hiri indartsu arpilatu, eta berenera eramanak zituzten hango aberastasunak. Aldi luze batez kobrezko diruaz baino ez ziren baliatu; Pirroren bakearen ondoren bakarrik izan zuten nahikoa zilar txanpona egiteko¹⁹⁹. Metal horretako denarioak egin zituzten, hamar as balio zutenak²⁰⁰, edo kobrezko hamar libera. Orduan zilarra- ren eta kobreaken arteko proportzioa 960/1 zen; izan ere, erromatar denarioak hamar as edo kobrezko hamar libera balio zituelarik, kobrezko ehun eta hogeitaz ontza balio zituen; eta denario horrek zilarrereko ontzaren zortziren bat balio zuelarik²⁰¹, esan berri dugun proportzioa ezartzen zuen horrek.

Erroma, Italiako alde horren jabe bihurturik —alegia, Grezia eta Siziliatik gertuen denaren jabe—, Erroma bi herri aberatsen artean aurkitu zen pixkanaka: greziarrak eta kartagotarrak; zilarra ugalduz joan zen bertan, eta 960/1 proportzioari eusterik ez zegoenez, Erromak hainbat eragiketa egin zituen txanponekin, ezagutzen ez ditugunak. Hauxe besterik ez dakigu, bigarren gerra punikoaren hasieran, erromatar denarioak kobrezko hogeitaz ontza baino ez zuela balio²⁰²

eta, beraz, zilarren eta kobreak arteko proportzioa 160/1 besterik ez zela. Baina gauzen izaerak eskatzen zuena baino ez zen egin, txanpontzat baliatzen ziren metalen arteko proportzioa berrezarri.

Hirugarren gerra punikoari buru eman zion bakeari esker, erromatarrek Siziliako jabe bihurtu ziren. Laster Sardinian sartu ziren, eta Espainia ezagutzen hasi: orduan zilar-kopurua ugaltzen hasi zen Erroman. Zilarrezko denarioa hogeitaz hamaseira jaitsi zuen eragiketa egin zen orduan²⁰³, eta ondorio hau izan zuen: berriz ere beren proportzioan jarri zituela zilarra eta kobrea; proportzio hori 160/1 izatetik 128/1 izatera pasatu zen.

Azter itzazue erromatarrek, eta ez dituzue inoiz aurkituko beren onak eta txarrak egin zituzteneko inguruabarrak aukeratzekoan baino garaiago.

XIII

Enperadoreen garaiko txanponekiko eragiketak

Errepublikaren garaiko txanponekin egin ziren eragiketetan, pisua murriztu zen: Estatuak bere premien berri ematen zion herriari, eta ez zuen seduzitu nahi. Enperadoreen garaian, aleakzioak egin ziren. Printze haiek, beren eskuzabaltasunak berak desesperaziora eramanez, bestelako txanponak egin beharrean aurkitu ziren; zeharkako bidea, gaitza itxuraz ukitu gabe txikiagotu egiten zuena: dohainaren parte bat erretiratu, eta eskua ezkutatzen zen; eta paga edo eskuzabaltasuna urritzea aipatu gabe, urritu egiten ziren hala ere.

Oraindik ere ikusten dira gabinetetan²⁰⁴ domina azalberriak, kobrea estaltzen duen zilarrezko mintz bat besterik ez dutenak. Txanpon horretaz hitz egiten da Dionen LXXVII. liburuko zati batean²⁰⁵.

Didio Julianok ekin zion txanpona merketzeari. Karakalaren txanponak²⁰⁶ erdia baino gehiago zeukan aleazioa; Alexandro Severorenak²⁰⁷ bi herenak; txanpona ahulagotuz joan zen, eta Galianoren garaian²⁰⁸ kobre zilarreztatua besterik ez zen ikusten.

Bistan da eragiketa bortxatu horiek ezin gerta daitezkeela gure garaian; printze batek bere burua engainatuko luke, ez beste inor.

Kanbioak munduko txanpon guztiak konparatzen erakutsi dio bankariari, eta beren balio doian ezartzen; txanponen legea ezin da jadanik sekretua izan. Printze batek kobrezko txanpona sartzen badu, mundu guztiak jarraitzen dio bide horretatik; diru indartsuak irten eta balioa galduta itzultzen dira. Baldin eta, erromatar enperadoreek bezala, zilarra bai baina urrea ahulduko ez balu, berehala ikusiko luke urre guztia desagertzen, eta bere zilar txarrarekin geratuko litzateke. Kanbioak, aurreko liburuan esan dudanez²⁰⁹, bidea itxi die aginte-kolpe handiei, edota gutxienez aginte-kolpe handiek arrakasta izateari.

XIV

Nola kanbioak traba egiten dien estatu despotikoei

Moskoviak bere despotismotik irten nahi luke, baina ezin du. Merkataritza ezartzeak kanbioa ezartzea eskatzen du, eta kanbio-eragiketak haren lege guztien kontra daude.

1745ean, tsarinak agindu bat eman zuen judutarrak kanporatzeko, atzerrira atera zutelako Siberian konfinatutakoen eta soldaduskan zeuden atzerritar guztien dirua. Inperioko sujet guztiek, esklaboen gisan, ez daukate irteterik, ez beren ondasunak ateratzerik ere, baimenik gabe. Kanbioa, beraz, dirua herrialde batetik bestera garraiatzeko bidea ematen baitu, Moskoviako legeen kontra dago.

Merkataritza bera ere hango legeen kontra doa. Herria lurrari lotutako esklaboek eta, esklaboon jaunak direlako, eliztar edo kapare deritzen beste esklabo batzuek osatzen dute. Ia ez da, beraz, jenderik hirugarren estatua osatzeko, hots, eskulangileak eta merkatariak.

XV

Italiako herrialde batzuetako usadioa

Italiako zenbait herrialdetan, beren dirua atzerrira eramateko asmoa duten sujetei lurra saltzea galarazteko legeak egin dira. Lege

horiek onak lirateke, baldin eta estatu bakoitzeko aberastasunak guztiz estatu horrenak izan eta batetik bestera eramatea oso zaila balitz. Baina kanbioaren usadioa dela medio, aberastasunak nolabait ezein estaturenak ez direnez, eta hain erraza izanik herrialde batetik bestera eramatea, lege txarra da nor bere arazoetarako bere lurrez baliatzea galarazten duen legea, diruaz baliatzea badagoelarik. Lege hori txarra da, gauza higigarriek lurrek baino abantaila gehiago dituztelako, atzeritarrei herrialdera bizitzera etortzeko gogoia kentzen dielako eta, azken batean, itzuri egin dakiokelako.

XVI

Estatuak bankariengandik izan dezakeen laguntza

Bankariak dirua aldatzeko daude, ez mailegutan uzteko. Printzea dirua aldatzeko baizik baliatzen ez bada haietaz, bidaltzen dien diruagatik ematen dien irabazi txikiena handi bihurtzen da, negozio handiak besterik egiten ez dituenez, eta etekin handiak eskatzen badizkiote, seguru egon daiteke administrazio-akats bat dela tartean. Aitzitik, printzeari diru asko aurreratzen diotenean, haien antzea honetan datza: lukurreriaz salatuak izan gabe, beren dirutik etekin handia ateratzean.

XVII

Zor publikoez

Zenbaitek pentsatu izan dute gauza ona zela estatu batek bere buruari zor izatea; pentsatu dute hartara ugaritu egiten zirela aberastasunak, zirkulazioa handituta.

Nik uste dut bi gauza nahastu direla: batetik, dirua ordezkatzeko duen paper zirkulatzaile bat, edo konpainia batek atera duen edo aterako duen etekinaren zeinua den paper zirkulatzailea, eta bestetik zorra ordezkatzeko duen paper bat. Lehen biek abantaila handia dakarkiotte Estatuari; azkenak, ordea, ez, eta horretatik itxaron daitekeen gauza bakarra zera da, nazioaren zorraren hartzekodunentzat bahi ona

izatea, hots, haren bidez ordainketa lortu ahal izatea. Baina hona hemen hortik datozen trabak:

1. Atzeritarrek zor bat ordezkatzeko duen paper asko badute, dirutza handia ateratzen dute urtero naziotik interesetan.

2. Beti zorretan legokeen nazio batean, kanbioak oso baxua izan behar.

3. Zorrenaren interesak ordaintzeagatik jasotako zergak kalte egiten die manufakturei, langilearen eskua garestituz.

4. Estatuaren errentak pertsona ekile edo trebeei kendu eta ezer egiten ez dutenei ematen zaizkie; alegia, lanik egiten ez dutenei lane-rako errazbideak ematen zaizkie, eta lan egiten dutenei zailtasunak.

Horra trabak; ez dut ezagutzen abantailarik. Hamar pertsonak milana ezkutuko errenta dute lur-sailetan edo industrian; horrek nazio-ari, ehuneko bostean, berrehun mila ezkutuko kapitala dakarkio. Hamar pertsona horiek beren errenten erdia, hots, bost mila ezkutu, beste batzuei mailegutan hartutako ehun mila ezkuturen interesak ordaintzeko erabiltzen badituzte, horrek berrehun mila ezkutu besterik ez dakarkio Estatuari; algebrazaleen hizkuntzan adierazita: $200.000 \text{ ezkutu} - 100.000 \text{ ezkutu} + 100.000 \text{ ezkutu} = 200.000 \text{ ezkutu}$.

Gauza batek gaizkiulertua sor dezake: nazio baten zorra ordezkatzeko duen papera aberastasun-zeinua izateak; izan ere, estatu aberats batek baino ezin diezaioke eutsi hainbeste paperi gainbeheran erori gabe. Eta erortzen ez bada, Estatuak aberastasun handiak eduki behar beste nonbait. Esan ohi da ez dela gaitzik gaitz horren kontrako baliabideak badirelako, eta esan ohi da gaitza ona dela, baliabideek gaitza gainditzen dutelako.

XVIII

Zor publikoen ordainketaz

Proportzioa egon behar du estatu hartzekodunaren eta estatu zordunaren artean. Estatua mugagabe izan daiteke hartzekodun, baina neurri bateraino bakarrik zordun, eta neurri hori gaindituz gero, hartzekodun titulua ezereztu egiten da.

Estatu horrek, gainera, galerarik izan ez duen kreditua badu, Europako estatu batean²¹¹ arrakasta handiz egin zen zerbeit egin deza-ke: diru-kantitate handia eskuratu, eta partikular guztiei eskaini hura berreskuratzea, salbu eta interesa txikiagotu nahi ez badute. Izan ere, Estatuak dirua mailegutan hartzen duenean interesa partikularrek fin-
katzen dutenez, Estatuak ordaindu nahi duenean ere berari dagokio
interesa finkatzea.

Ez da aski interesa txikiagotzea, txikiagotzearen onurak amor-
tizazio-funtsa osatu behar du urtero kapitalaren parte bat ordaintzeko;
eragiketa hori are zori onekoagoa da, arrakasta egunetik egunera han-
dituz doanez.

Estatuaren kreditua osoa ez denean, beste arrazoi bat da hori
amortizazio-funtsa osatzen saiatzeko, zeren eta funts hori ezarri ondo-
ren, konfiantza ematen baitu.

1. Estatua errepublika bada —errepublika gobernatzeak, berez,
luzerako proiektuak burutzea eskatzen baitu—, amortizazio-funtseko
kapitalak ez dauka oso handia izan beharrik; monarkia batean, kapital
horrek handiagoa izan behar du.

2. Araudiek Estatuko hiritar guztiek funts horren zama neurri
berdinean eramateko modukoak izan behar dute, denek baitute zorra-
ren ezarpenaren zama; Estatuaren hartzekodunak bere buruari ordain-
tzen dio ematen dituen dirutzez.

3. Estatuaren zorrak ordaintzen dituzten lau jende-mota
daude: lurren jabeak, beren industria negozio bidez gauzatzen dute-
nak, nekazariak eta eskulangileak, eta azkenik Estatuaren edo parti-
kularren errentariak. Lau mota horietatik, azkenak jaso beharko luke
laguntza gutxien, beharrean gertatuz gero, zeren eta klase guztiz
pasiboa baita Estatuan; Estatuari beste hiru klaseen indar aktiboak
eusten dio. Baina laugarren klase hori gehiago zamatu ezin denez
konfiantza publikoa hautsi gabe —zeinen premia handia baitute
Estatuak orokorki, eta hiru klase horiek bereziki—; hiritar-kopuru bati
fedea publikoa falta bazaio, denei falta zaiela ematen baitu; hartzeko-
dunen klasea ministroen egitasmoen arriskupean dagoenez beti —
beti eskura eta begimenean baitute—, estatuak babes berezia eman
behar dio, zordunek inoiz ez dezaten izan inolako abantailarik har-
tzekodunen gainean.

XIX

Interespeko maileguez

Dirua balioen zeinua da. Argi dago zeinu horren premia due-nak mailegutan hartu behar duela, behar dituen beste gauza guztiekin egiten duen bezala. Aldea honetan datza, beste gauzak mailegatu edo erosi egin daitezkeela; dirua, berriz, gauzen prezioa denez, mailegatu bai baina ez da erosten²¹¹.

Ekintza ona da oso inori norberaren dirua interesik gabe mailegatzea, baina bistan da hori erlijio-aholku bat besterik ezin daitekeela izan, ez lege zibila.

Merkataritzan jardun ahal izateko, diruak prezio bat izan behar du, baina prezio hori handia izan gabe. Handiegia bada, tratulariak, ikusirik interesetan aterako lukeen irabazia baino gehiago ordaindu beharko lukeela, ez lioke ezeri ekingo. Diruak preziorik ez badu, berriz, inork ez du mailegutan uzten, eta tratulariak ezin dio ezeri ekin.

Oker nabil inork mailegutan utziko ez lukeela diodanean. Gizarteko aferekin aurrera egin behar dute beti; lukurreria agertzen da, garai guztietan ikusi izan diren desordenak ekarriaz hala ere.

Mahomet-en legeak nahastu egiten ditu lukurreria eta interespeko mailegua. Mahometar herrialdeetan, debekua zenbat eta zorrotzagoa izan, hainbat handiagoa lukurreria; mailegu-emaileak legea haustea dakarkion arriskuaren ordaina jasotzen du.

Ekialdeko herrialde horietan, gizon gehienek ez dute ezer segururik; ia ez dago erlazorik dirutza baten jabe izatearen eta, dirutza hori mailegutan utziz gero, berriro eskuratzeko itxaropenaren artean; beraz, lukurreria handitu egiten da ordainezintasun-arriskuaren proportzioan.

XX

Itsasoko lukurreriez

Itsas lukurreriaren handitasuna bi gauzatan oinarritzen da: itsasoko arriskuan, zeinen ondorioz dirua irabazi handiak izatekotan baidzik ez baita mailegutan ematen; eta merkataritzak mailegu-hartzailea

ri negozio handi eta ugariak bizkor egiteko ematen dion erraztasunean; lehorreko lukurreria, berriz, legez kanpo jartzen da, edota, zentzuzkoagoa dena, beren neurri egokietan uzten.

XXI

Erromatarren kontratu bidezko maileguaz eta lukurreriaz

Merkataritzarako egiten den maileguaz gainera, bada kontratu zibilez egindako mailegu moduko bat ere, zeinetatik interes bat sortzen den.

Herriak, erromatarren artean, gero eta indar handiagoa zuenez, magistratuek hura balakatzen eta bere gogokoago izango zituen legeak eginarazten saiatu ziren. Urritu egin zituen kapitalak; jaitsi interesak; debekatu haiek hartzea, kendu zorrengatik atxilotzea; azkenik, zorrak ezabatzeko aukera eztabaidatu zen tribunoren batek herriaren gogoko izan nahi zuenean.

Aldaketa etengabe haiek, dela lege bidez, dela plebiszitoen bidez, arrunt bihurtu zuten Erroman lukurreria; izan ere, hartzekodunek herria beren zordun, legegile eta epailetzat baitzeukaten, galdu egin zuten kontratuekiko konfiantza. Herriak, krediturik gabeko zordun baten antzo, ez zuen mailegu-emailerik aurkitzen, etekin handien truke ez bazen; are gehiago, legeak aldian behin etortzen baziren ere, herriaren kexuak etengabeak ziren, eta izutu egiten zituzten hartzekodunak. Horren ondorioz, mailegutuan emateko eta hartzeko bide zintzo guztiak desagertu egin ziren Erroman, eta lukurreria beldurgarria ezarri zen, beti ezabatu²¹² eta beti berragertzen zena. Gaitzaren sorburua gauzak ondo antolatu ez izana zen. Onegiak diren legeek gaitz ezin handiagoa ekartzen dute. Diruaren prezioagatik ez ezik, legearen zigorren arriskuagatik ordaindu beharra gertatu zen.

XXII

Gai beraren jarraipena

Lehen erromatarrek ez zuten legerik interes-tasa arautzeko²¹³. Plebeioen eta patrizioen artean sortu ziren istiluetan, Sakro mendiko

erreboltan²¹⁴, alde batetik fedea eta bestetik kontratuen gogorra besterik ez ziren aipatu.

Beraz, partikularren arteko abenikoei jarraitu zitzaizkien, eta uste dut arruntena urteko ehuneko hamabikoa zela. Uste horren arrazoia haxe da, erromatarren hizkuntza zaharrean, ehuneko seiko interesari lukuruaren erdia deitzen zaiola, ehuneko hiruko interesari lukuruaren laurdena²¹⁵; lukuru osoa, beraz, ehuneko hamabikoa litza-teke.

Galdetuko balitzait nolatan hain interes handia ezarri zen ia merkataritzarik ez zuen herri batean, esango dut herri horrek, maiz gerrara soldatarik gabe joatera behartua, oso maiz izaten zuela mailegutan hartzeko premia eta, espedizio arrakastatsuak etengabe egiten zituenez, maiz zuela ordaintzeko modua. Eta hori argi ageri da auzi hori dela-eta izan ziren istiluetan; inork ez zuen gaitzesten maileguemaileen askonahia, baina esaten da kexu zirenek ordaintzea edukiko zuketela jokabide arautua izan balute²¹⁶.

Beraz, unean uneko balioa zuten legeak egiten ziren. Esate baterako, agintzen zen hartzekodunek ez zeukatela une hartan gerrara joateko izena ematen zutenen kontra jotzerik; preso zeudenak askatu egingo zituztela; pobreenak kolonietara eramanak izango zirela; batzuetan altxor publikoa irekitzen zen. Herria bakeratu egiten zen une hartako gaitzak arintzean, eta ondoren ezer eskatzen ez zuenez, senatua ez zen arduratzen gaitzei aurrea hartzen.

Senatuak lukurrerien alde hain setatsu jokatzeko garaian, pobrezia, neurritasuna, urritasunarekiko maitasuna oso handia zen erromatarren artean, baina konstituzioaren izaera zela medio, hiritar lehenek hartzen zituzten beren gain Estatuaren karga guztiak, eta herri xeheak ez zuen ezer ordaintzen. Nola kendu haiei beren zordunen atzetik jotzeko eta zorrak kitatzera behartzeko eskubidea, hartara errepublikaren behar premiatsuak betez?

Tazitok dio²¹⁷ Hamabi Tauletako legeak urteko ehuneko batean finkatu zuela interesa. Bistan da oker dabilela, eta oraintxe hizpide hartuko dudako beste lege bat hartu duela Hamabi Tauletako legeztat. Hamabi Tauletako legeak hori finkatua bazuen, nolatan ez ziren baliatu haien itzalaz, harrezkero hartzekodunen eta zordunen artean izan ziren eztabaidetan? Ez da ageri lege horren inongo aztarrenik

interespeko maileguaz, eta ez dago Erromako historian oso aditua izan beharrik zera ikusteko, halako lege bat ezin zela dezenbiroek egina izan.

Liziniar Legea, Hamabi Tauletako legea baino lauogeita bost urte²¹⁸ geroago egin, aipatu ditugun lege iragankor horietako bat izan zen. Zera agindu zuen, kapitaletik interesetan ordaindutakoa kenduko zela, eta beste guztia hiru ordainketa berdinetan kitatuko zela.

Erromako 398. urtean, Duelio eta Menenio tribunoek interesak urteko ehuneko batean ezartzen zituen lege bat eman zuten²¹⁹. Lege hori da Tazitok²²⁰ Hamabi Tauletako legearekin nahasten duena, eta erromatarrek interes-tasa finkatzeko egindako lehena da. Hamar urte geroago²²¹, lukuru hori erdira jaitsi zen²²²; geroago erabat kendu zen²²³, eta Tito Liviok aztertu zituen zenbait autoreri sinesten badiegu, hori K. Marzio Rutilio eta K. Servilio kontsul zirelarik²²⁴ gertatu zen, Erromako 413. urtean.

Lege horri legegileak gauzak muturreraino eramaten dituen bezala gertatu zitzaion: hura saihesteko modu bat aurkitu zen. Beste asko egin behar izan ziren hura berresteko, zuzentzeko, malgutzeko. Batzuetan legeak kentzen ziren, eta usadioak hartzen arautzat²²⁵; beste batzuetan, usadioak kendu eta legee jarraitzen zitzaizkien; baina kasu honetan usadioa erraz nagusitu zen. Gizon batek mailegutuan hartzen duenean, bere alde egindako legea bera du oztopo: lege horrek bere kontra ditu bai aldezen duena eta bai kondenatzen duena. Senpronio Aselo pretoreak zordunei legeen arabera jokatzeko utzi ondoren²²⁶, hartzekodunek hil egin zuten²²⁷, berriro ezineko zurruntasun bat gogora ekartzeagatik.

Hiritik alde egin eta probintziei emango diet orain begia.

Esan dut beste nonbait²²⁸ erromatar probintziak gobernu-era despotiko eta gogor batek sakailatuta zeudela. Hori ez da dena: lukurreria izugarriek ere sakailatuta zeukaten.

Zizeronek dio²²⁹ Salaminakoek dirua mailegutuan eskatu nahi ziotela Erromari, eta Gabiniar Legeagatik ezin zutela hori egin. Azter dezagun zer zen lege hori.

Erroman interespeko maileguak debekatu zirenean, era guztietako bideak imajinatu ziren legea saihesteko²³⁰, eta aliatuak²³¹ eta latindarren naziokoak ez zeudenez erromatarren lege zibilen mende, latin-

dar batez edo aliatu batez baliatzen ziren, hark bere izena utzi eta hartzekodun gisa azal zedin. Legeak hartzekodunak formaltasun baten mende jarri besterik ez zuen egin, eta herriak ez zuen lasaiturik.

Herria kexu zen iruzur hura zela eta, eta Marko Senpronio herri-tribunoak plebiszito bat eginarazi zuen senatuaren agintearen izenean²³², zera zioena: maileguei zegokienez, bi erromatarren arteko interespeko maileguak debekatzen zituzten legeek erromatar baten eta aliatu edo latindar baten artekoak ere debeka zitzatela.

Garai hartan, aliatu deitzen zieten Arno eta Rubicon ibaietaraino hedatzen ziren Italiako herriei, alde hura ez baitzegoen erromatar probintzia gisa gobernatuta.

Tazitok dio²³³ iruzur berriak egiten zitzaizkiela etengabe lukurreria geldiarazteko egindako legeei. Aliatu baten izenaz baliatuta maileguak eman edo hartzerik egon ez zenean, erraz ateratzen zuten probintzietako gizonen bat, bere izena uzten ziena.

Beste lege bat behar zen gehiegikeria horren kontra, eta Gabiniok²³⁴, xedetzat sufragioetako ustelkeria geldiaraztea zuen lege famatua eginez, pentsatu bide zuen hura lortzeko biderik egokiena maileguei oztopoak jartzea zela. Bi gauza horiek berez lotuta zeuden; izan ere, lukurreria ugaritu egiten zen beti hauteskunde-garaietan²³⁵, dirua behar zelako botoak irabazteko. Bistan da Gabiniar Legeak probintzietara zabaldua zuela Senproniar senatu-kontsultua, salaminatarrek, lege hori zela medio, ezin zitelako dirurik mailegutuan hartu erromatarrei. Brutok, izen faltsuez baliatuz, hileko ehuneko lauan²³⁶ mailegatu zien²³⁷, eta hartara bi senatu-kontsultu lortu zituen, zeinetarik lehenengoan esaten baitzen mailegu hura ez zela hartuko legeari egindako iruzurtzat, eta Ziliziako gobernadoreak salaminatarren biletan adierazten ziren abenikoen arabera epaituko zuela²³⁸.

Gabiniar Legeak probintzietakoen eta hiritar erromatarren artean interespeko mailegurik izatea debekatu zuenez, eta erromatarrek orduan munduko diru guztia bere eskuetan zeukatenez, interes handien bidez tentatu behar izan zitzairen, askonahiaren irrikak zorra ez berreskuratzeko arriskua aherentzaraz ziezairen. Eta Erroman epaileak izutzen zituzten jende ahaltsuak zeudenez, eta legeak isilarazten zituztenez, ausartago jokatu zuten maileguak ematen, eta ausartago eskatu zituzten interes handiak. Horrek zera ekarri zuen, Erroman kreditua

zuten guztiek, hurrenez hurren, sakailatu egin zituztela probintziak, eta gobernadore bakoitzak probintzian sartzean bere ediktua egiten zuenez²³⁹, eta bertan nahi zuen tasa ezartzen baitzion interesari, asko-nahiak lagundu egiten zion legeriari, eta legeriak askonahiari.

Negozioek aurrera egin behar dute, eta estatu bat galdua da bertan goxo egiten badu. Abagune batzuetan, beharrezkoa zen hiriek, hirietako gorputz eta elkarteek eta partikularrek dirua mailegutan hartzea, eta mailegutan hartzeko premia handiegia zen, besterik ez bazen ere armaden sakailatzeak ordaintzeko, magistratuen lapurretak, tratu-larien kobraketa gaitzak eta egunero gertatzen ziren usadio txarrak ordaintzeko; izan ere, inoiz ez zen inor hain pobre edo hain aberats izan. Senatuak, botere betearazlea baitzuen, erromatar hiritarrengandik mailegutan hartzeko baimena ematen zuen, batzuetan behar hutsez, besteetan fabore gisa, eta senatu-kontsultuak egiten zituen horretarako. Baina legeak beren ospea kentzen zien senatu-kontsultu horiei; senatu-kontsultu haiek²⁴⁰ taula berriak eskatzeko bidea eman ziezaioketen herriari, eta horrek, kapitala galtzeko arriskua areagotuz, lukurreria ere areagotu egiten zuen. Beti esango dut hau: neurritasunak gobernatzen ditu gizonak, ez gehiegikeriak.

Ulpianok dio²⁴¹ gutxiago ordaintzen duela beranduen ordaintzen duenak. Printzipio honek gidatu zituen legegileak erromatar errepublika suntsitu eta gero.

HOGETA HIRUGARREN LIBURUA

Legeez, biztanle-kopuruarekin duten
zerikusiaren aldetik

I

*Gizaki eta animaliez, beren espezieen ugaltzearekin duten
zerikusiaren aldetik*

Oi Venus! Oi Amodioaren ama!

Zure argizagiak dakarren lehen egun ederretik,
Zefiroek beren hats maitasunezkoa sentiarazten dute;
Lurrak kolore distiratsuz apaintzen du bere magala,
Eta airea loreen urrin gozoaz betetzen da.
Txoriak aditzen dira, zure ahalaz harrituta,
Zure presentzia mila tonu lizunetan ospatzen;
Txahal ederragatik, zezen suharrak ageri dira,
Edo zabaldian saltoka, edo ibaiak zeharkatzen;
Azkenik, baso eta mendietako biztanleak,
Ibai, itsaso eta landalde berdeetakoak,
Zure kariaz amodioaren eta desiraren sutan,
Ugaltzeari ekiten diote plazerraren erakarmenez;
Hain gogo handiz jarraitu nahi zaizkizu,
hain da xarmanta nagusigo hori,
arnasten duen orori edertasuna ematen diona²⁴².

Animalien emeek ugalkortasun beti berdina dute gutxi gorabehera. Baina giza espeziean, pentsaerak, jiteak, grinek, fantasiek, apetek, edertasuna iraunarazteko asmoak, haurdunaldiko trabek, familia ugriegia izateak, mila eratan nahasten dute ugaltzea.

II

Ezkontzez

Aitak haurrei jaten emateko duen obligazio naturalak ezkontza ezarrarazi du, ezkontzak betebeharrak hori nori dagokion adierazten baitu. Ponponio Melak²⁴³ aipatzen dituen herriek²⁴⁴ antzaren arabera finkatzen zuten hori.

Zibilizatutako herrietan, aita legeek, ezkontzako zeremoniaren bidez, halakotzat deklaratu dutena da²⁴⁵, legeok hartan aurkitzen dutelako bilatzen duten pertsona.

Betebeharrak hori, animalien artean, amak betetzeko modukoa izan ohi da gehienetan. Baina gizakien artean zabalagoa da: haurrak arrazoiz hornituta daude, baina hori pixkanaka etortzen zaie; ez da aski seme-alabei jaten ematea, gidatu ere egin behar dira; bizitzerik izango lukete, baina ez beren buruak gobernatzerik.

Elkartze legeak kanpokoek gutxi laguntzen dute espeziea ugaltzen. Aita, haurrei jaten eman eta hezteko berezko betebeharrak daukalarik, ez dago zehaztuta; eta betebeharrak amari geratzen bazaio ere, mila oztopo ditu: lotsa, damua, bere sexuari dagokion lotura, legeen gogortasuna direla medio, gehienetan ez du bitartekorik izaten.

Prostituzio publikoari lotutako emakumeek ez daukate beren haurrak hezteko erosotasunik. Heziketa horri dagozkion nekeak haien egoerarekin bateraezinak dira, eta hain daude galduta, non ezin baitute legearen konfiantzarik izan.

Horren guztiaren ondorioa hau da, kontinentzia publikoak berez dagokiola espeziea ugaltzeari.

III

Haurren egoeraz

Arrazoiak agintzen du ezen, ezkontza badenean, haurrak aita-ren egoerari jarraitu behar zaizkiola, eta ezkontzarik ez denean, amari baino ez dagozkiola²⁴⁶.

IV

Familiez

Ia alde guztietan onartuta dago emaztea senarraren familiara pasatzen dela. Kontrakoa dago ezarrita Formosan²⁴⁷, inolako eragoz-penik gabe: han senarra pasatzen da emaztearen familiara. Lege horrek, familia sexu bereko pertsonen segidan finkatzen baitu, asko egiten du, lehen motiboez gainera, giza espeziea ugaltzeko. Familia jabego-modu bat da: gizon batek, familiari ondorengotza emango dion sexuko haurrik ez badu, ez du etsiko ondorengotza emango dion sexuko haurra izan arte.

Izenak, hilko ez den zerbaiten ideia ematen baitiete gizakiei, oso egokiak dira familia bakoitzari denboran zehar irauteko desira sorrarazteko. Herri batzuetan izenek familiak bereizten dituzte; beste batzuetan, berriz, pertsonak baizik ez dituzte bereizten, eta hau ez da hain ona.

V

Emazte legezkoen motez

Batzuetan legeek eta erlijioak hainbat motatako elkartze zibila ezarri dituzte. Hori horrela da mahometarren artean, non hainbat emazte-mota baitaude, zeinen haurrak etxean jaiotzen direlako ezagutzen diren, edo kontratu zibilengatik, edo ama esklabo izan eta, ondorioz, aitak haurra beretzat hartzen duelako.

Arrazoiaren kontrakoa litzateke legeak haurrengan desohoratztea aitagan onartu duena: haur horiek guztiek izan behar dute haren oinordeko, arrazoi bereziren bat kontra ez bada, Japonian bezala, non enperadoreak emandako emaztearen haurrak bakarrik baitira oinordeko. Politikak han eskatzen du enperadoreak emandako ondasunak ez direla gehiegi zatikatu behar, zerbitzupean daudelako, behinola gure feudoak zeuden bezala.

Herrialde batzuetan legezko emazteak, etxean, gure klimetan emazte bakarrak dituen ohoreak ditu; han, ohaideen haurrak lehen emaztearen haurtzat hartzen dira. Horrela dago ezarrita Txinan. Gurasoenganako begirunea²⁴⁸, dolu larrizko zeremonia, ez zaio zor ama naturalari, legeak ematen duen amari baizik.

Horrelako fikzio baten laguntzaz²⁴⁹, ez dago sasikumerik, eta horrelako fikziorik ez den herrialdeetan, argi ageri da ohaideen haurrak legeztatzen dituen legea bortxaz egindako legea dela; izan ere, legeak nazioaren gehiengoa desohoratuko bailuke. Ez da, halaber, adulterio-haurrik herrialde horietan. Emakumeak banantzeak, itxiturak, eunukoek, sarrailek, hain zail egiten dute adulterioa, non legeak ezinezko jotzen baitu. Bestalde, ezpata berberak hilko lituzke haurra eta ama.

VI

Gobernu-era desberdinetako sasikumeez

Hala, bada, ez da ezagutzen sasikumerik poligamia onartuta dagoen herrialdeetan. Emazte bakarraren legea ezarrita dagoenetan, orde, ezagutzen dira. Herrialde horietan, ohaidetza desohoratu egin behar izan da, eta, beraz, baita hortik sortu diren haurrak ere.

Errepubliketan, ohiturek aratz izan behar baitute, sasikumeak monarkietan baino gorrotatuagoak dira.

Beharbada Erroman xedapen gogorregiak hartu ziren haien kontra. Baina instituzio zaharrek hiritar guztiak ezkontzera behartzen zituztenez, eta ezkontidea zapuzteko edo dibortziazteko baimenari esker ezkontza leunduta zegoenez, ohituren ustelkeria izugarri batek baizik ezin zezakeen ohaidetza ekar.

Azpimarratu behar da ezen, hiritartasuna demokrazietan aintzakotzat hartuta zegoenez —berekin baitzeraman botere soberanoa—, batez ere sasikoen egoerari buruzko legeak egiten zirela han, eta lege haiek zerikusi gutxiago zutela gauzarekin berarekin eta ezkontzaren onetasunarekin, errepublikaren konstituzio partikularrarekin baino. Esate baterako, herriak hiritartzat hartu izan ditu batzuetan sasikumeak²⁵⁰, handien aurrean bere indarra handiagotzeko. Orobat, Atenasen, herriak kendu egin zituen sasikumeak hiritarren artetik, Egiptoko herriak bidalitako garitik parte handiagoa izateko. Azkenez, Aristotelesek erakusten digunez²⁵¹, hainbat hiritan, nahikoa hiritar ez zegoenean, sasikumeak oinordeko omen ziren, eta nahikoa zirenean, berriaz, ez.

VII

Aitak ezkontzari baiezkua emateaz

Aitaren onerizkoa bere boterean oinarrituta dago, hots, jabetza-eskubidean; maitasunean ere oinarrituta dago, eta arrazoian, eta haurren arrazoiaren ziurgabetasunean, adinak ezjakintasun-egoeran baitauzka, eta grinek mozkor-egoeran.

Errepublika txikietan, edota aipatu ditugun instituzio berezietan, izan daitezke magistratuei hiritarren haurren ezkontzak ikuskatzeko gaitasuna —berez aitarena dena— ematen dieten legeak. On publikoaren maitasuna hainbestekoa izan daiteke han, non beste edozein maitasunen gainetik jartzen baita. Hori dela eta, Platonek magistratuek ezkontzak arautzea nahi zuen; eta lazedemoniar magistratuek gidatu egiten zituzten.

Baina instituzio arruntetan, aitei dagokie haurrak ezkontzea; haien zuhurtzia, alde horretatik, beste edozein zuhurtziaren gainetik izango da. Naturak gurasoei haurrek ondorengoak izan ditzaten desira ematen die, haurrek berez desira hori ia sentitzen ez badute ere. Aitakotza-gradu desberdinetan, etorkizunerantz aurrera doazela ikusten dute. Baina zer gertatuko litzateke baldin eta laidoek eta asko-nahiak aiten autoritatea besterenduko balute? Ikus dezagun zer dioen Thomas Gage-k²⁵² espainiarrek Indietan izandako jokabideaz:

«Zergak ordaintzen dituztenen kopurua handitzeko, hamabost urte dituzten indiar guztiek ezkondu beharra daukate; eta hamalau urtetan ere arautu izan da indiarren ezkontza-adina, gizonezkoei dagokienez, eta hamahirutan emakumeei dagokienez. Zuzenbide kanonikoaren arau batean oinarritzen dira: maleziak adina ordezkatzeko». Errolda horietako bat egiten ikusi zuen; gauza lotsagarria izan zen, berak dioenez. Beraz, munduko gauzarik libreena behar lukeen horretan ere, indiarrek esklabo dira.

VIII

Gai beraren jarraipena

Ingalaterran, alabek maiz hausten dute legea eta beren gogara ezkontzen dira, gurasoei aholku eskatu gabe. Ez dakit usadio hori han beste leku batzuetan baino errazago onar daitekeen, arrazoi honengatik: legeek zelibato monastikorik ezarri ez dutenez, alabek ez dute ezkontza beste egoerarik hartzeko, eta ez daukate hari ezetza ematerik. Frantzian, ordea, lekaimetza ezarrita dagoelarik, neskek beti dute zelibatoaren aukera, eta gurasoen onespenera itxaroteko agintzen dien legea komenigarriagoa liteke. Alde honetatik, Italiako eta Espainiako usadioa da arrazoiz kontrakoena: ezarrita dago lekaimetza, eta bada-go ezkontzerik aitaren baimenik gabe.

IX

Neska gazteez

Neska gazteak ezkontzaren bidez baizik ez dira plazerretara eta libertatera iristen; pentsatzen ausartzen ez den espiritua dute, sentitzen ausartzen ez den bihotza, ikusten ausartzen ez diren begiak, entzuten ausartzen ez diren belarriak, eta inozo agertzeko baizik ez dira aurkeztzen; etengabe kondenatuta daude huskeria eta arauak betetzera. Horien guztien ondorioz, nahiko emanak dira ezkontzara. Mutil gazteak, berriz, adoretu egin behar dira hartarako.

X

Ezkontzara bultzatzen duena

Bi pertsonak eroso bizitzea daukaten leku bat inon baldin bada, ezkontza egiten da. Naturak horretara eramaten du, elikatzeko zailtasunak geldiarazten ez duenean.

Herri gazteak asko ugaltzen eta hazten dira. Zelibatoan bizi beharra neke handia litzateke haientzat, baina seme-alaba asko izatea ez. Kontrakoa gertatzen da nazioa osatuta dagoenean.

XI

Gobernuaren gogortasunaz

Ezertxo ere ez dutenek, eskaleek-eta, haur asko izaten dituzte. Horiek ere herri jaio berrien kasuan baitaude: aitari ez zaio batere kostatzen seme-alabei bere lanbidea ematea; izan ere, haur horiek jaiotakoan lanbide horretarako tresna izaten baitira. Jende hori, herrialde aberats edo superstiziotsu batean, ugaltu egiten da, ez daukalako gizartearen zama eraman beharrik; berak dira gizarte horren zama. Baina pobre izatea gobernu-era gogor baten mende bizi izateari zor diotenek, beren lurrak bizibide gisa ez baina irainerako aitzakia gisa ikusten dituztenek; jende horiek, diot, haur gutxi izaten dituzte. Ez dute ezta jateko ere edukitzen; nola hasiko dira inorekin partitzen? Ezin dute beren burua zaindu gaixo direnean; nola haziko dituzte etengabe gaixo dauden haurrak?; izan ere, haurtzaroa horixe baita, gaixotasun etengabea.

Hitz egiteko errazkeriak, eta aztertzeke ezinak esanarazi dute honako hau: zenbat eta pobregoa sujetak, hainbat ugariago familiak; zenbat eta zergaz zamatuago, hainbat eta errazago ordainbidea: bi sofisma horiek beti hondatu dituzte eta beti hondatuko dituzte monarkiak.

Gobernuaren gogortasunak sentimendu naturalak berak ere honda ditzake, sentimendu naturalen beren bitartez. Amerikako emakumeek²⁵³ ez al zuten bada abortatzen, beren haurrek nagusi ankerrak izan ez zituzaten?

XII

Herrialde desberdinetako neska eta mutilen kopuruaz

Esan dut²⁵⁴ European mutil gehiago jaiotzen direla neskak baino. Aipatu dut²⁵⁵ Japonian mutilak baino neska gehixeago jaiotzen direla. Gauzak bere horretan jarraituz gero, emakume emankor gehiago izango da Japonian European baino, eta, beraz, jende gehiago.

Zenbait kontakizunek diotenez²⁵⁶, Bantam-en hamar neska omen daude mutil bakoitzeko; horrelako desproporzio bat gehiegizkoa litzateke: famili kopurua, beste klimetako kopuruen aldean, bat eta bost eta erdiren arteko proporzioan egotea ekarriko luke. Familiak handiagoak izan ahalko lirateke, noski, baina oso jende gutxi dago hain familia handia hazteko bezain modu onean.

XIII

Itsas portuez

Itsas portuetan, non gizakiak mila arriskutan baitaude, eta urruneko klimetan bizi edo hiltzera baitoaz, emakume baino gizonezko gutxiago dago; hala ere, beste leku batzuetan baino haur gehiago ikusten dira han. Hori bizibide errazari zor zaio. Baliteke arrainaren olio-partreak egokiagoak izatea gizakiak sortzeko behar den gai horretaz hornitzeko. Horixe litzateke Japonian²⁵⁷ eta Txinan²⁵⁸ —han ia arrain hutsez bizi baitira²⁵⁹— hainbeste eta hainbeste jende izatearen kause-tako bat. Hori horrela balitz, zenbait arau monastiko, arrainez elikatzen behartzen dutenak, arau-emailearen espirituaren kontra leudeke.

XIV

Gizon gehiago edo gutxiago eskatzen duten lur-emariak

Larre-herrialdeak gutxi populatuta daude, jende gutxi baitauka han bizibidea; gari-lurrek gizon gehiagori ematen diete lana, eta mahastiek askoz gehiago.

Ingalaterran²⁶⁰ maiz kexatu izan dira larreak hedatzeak biztanleak gutxitzen zituela, eta Frantzian ikusten denez, mahasti-kopuru handia da biztanle-ugaritasunaren kausa lehenetako bat.

Ikatz-meategiek erregaiaz hornitzen dituzten herrialdeek abantaila hau dute besteen gainean, han ez dela basorik behar, eta lur guztiak lan daitezkeela.

Arroz-lurretan lan handiak behar dira urak erabiltzeko, eta hartara jende askok du horretan lanbidea. Are gehiago: lur gutxiago behar da familia bati bizibidea emateko, beste ale-mota batzuk produzitzen dituzten herrialdeetan baino; azkenik, lurra, beste leku batzuetan abereak bazkatzeko erabiltzen den bezala, han gizakien bizibiderako da zuzenean; beste lekuetan abereek egiten duten lana, han gizakiek egiten dute, eta hartara laborantza egundoko lantegia bihurtzen da gizakientzat.

XV

Biztanleen kopuruaz, industriei dagokienez

Lurraren lege bat dagoenean, eta lurak berdin partituta daudenean, herrialdea oso populatuta egon daiteke, nahiz eta industria gutxi izan, hiritar bakoitzak lurra lantzetik atera baitezake bizibidea, eta hiritar guztiek kontsumitzen baitituzte herrialdeko fruitu guztiak. Halaxe zen antzinako zenbait errepublikatan ere.

Baina gaur egungo estatuetan, lur-sailak desberdin banatuta daude; lurak laborariek kontsumi dezaketena baino gehiago ematen du, eta beste langintzak baztertu eta nekazaritzara mugatuz gero, herrialdea ezin da populatu. Lurra lantzen edo lanarazten dutenak, fruitu-soberakina dutenez, ezerk ez ditu behartzen hurrengo urtean lan egitera; aisian bizi den jendeak ez lituzke kontsumituko fruituak, jende horrek ez lukeelako zerekin erosi. Hala, bada, industriak ezartzea beharrezkoa da laborariek eta eskulangileek fruituak kontsumi ditzaten. Hitz batez, estatu horiek beharra dute jende askok beharrezko dena baino gehiago produzi dezaten lurretik. Horretarako, beharrezko ez dena edukitzeko gogoia sorrarazi behar zaie. Baina gogo hori eskulangileek baizik ez dute ematen.

Makinak xedetzat langintza erraztea badaukate ere, ez dira beti baliagarriak. Obra batek prezio ertaina badu, bai erosleari eta bai egileari komeni zaiena, hura egitea sinpletuko luketen makinak, hau da, langile-kopurua gutxituko luketenak, kaltegarriak lirateke; eta uretako errota noranahi zabalduak ez balira, ez nituzke joko esan ohi duten bezain baliagarritzat, beso ugari atsedenean utzi dituztelako, jende askori ura erabiltzea galarazi diotelako, eta lur askori emankortasuna galarazi dietelako.

XVI

Lege gileak espeziearen ugaltzeaz dituen ikuspegiez

Hiritarren kopuruari buruzko araudiak zirkunstantzien gorabeheran daude neurri handi batean. Zenbait herrialdetan naturak dena egin du; legegileak, bada, ez dauka zereginik han. Zertan hasi jendea lege bidez ugaltzera behartzen, klimaren emankortasunak nahikoa jende sorrarazten duenean? Batzuetan klima lurraldea baino hobea izaten da: herria ugaltu egiten da, baina goseteek zafratu egiten dute: kasu horretan dago Txina. Han aita saldu egiten ditu alabak, eta abandonatu egiten ditu semeak. Kausa berberak ondorio berberak dituzte Tonkinen²⁶¹, eta ez dago, bidaiari arabek egiten duten bezala —hauen berri Renaudotek eman digu²⁶²—, metenpsikosian sinetsi beharrik horretarako.

Arrazoi berberengatik, Formosako uhartean²⁶³ erlijioak ez die uzten emakumeei haurrik mundura ekartzen hogeita hamabost urte bete arte; adin hori baino lehen, apaiz andreak sabela zanpatzen die, eta umea galarazten.

XVII

Greziaz eta hango biztanle-kopuruaz

Efektu hori kausa fisikoei zor zaie Ekialdeko zenbait herrialdetan, baina Grezian gobernu-erak eragin zuen. Greziarrek hiriz osatutako nazio handia osatzen zuten, hiri bakoitzak bere gobernu-era eta

bere legeak zituelarik. Ez ziren Suitza, Alemania eta Holandakoak gaur egun direna baino konkistazaleago. Errepublika bakoitzean, lege-gileak hiri barruan hiritarren zoriona zuen xede, eta kanpoan auzoko hiriena bezain indar handia izatea, gutxienez²⁶⁴. Lurralde txikia eta zorion handia izanda, erraza zen hiritar-kopurua ugaltzea, eta zama bihurtu zen; hori dela eta, koloniak egin zituzten etengabe²⁶⁵; beren buruak saldu zituzten gerrarako, gaur egun suitzarrek egiten duten bezala; ez zuten ahaztu haur-gehiagiari oztopo egingo zionik ezer.

Haien artean konstituzio bereziko errepublikak zeuden. Menderatutako herriek hiritarrei bizibiderakoak hornitzera behartuta zeuden: lazedemoniarrei ilotek ematen zieten jaten; kretarrei, perieziarrek; tesaliarrei, penesteek. Gizon libreen kopuru jakin bat egon behar zuen, esklaboek haien bizibiderakoak hornitzeko moduan izateko. Gaur egun esaten dugu mugatu beharra dagoela araupeko tropen kopurua; bada, Lazedemonia nekazariak mantentzen zuten armada zen; beraz, armada hura mugatu beharra zegoen, zeren eta, hori gabe, gizon libreak, gizarteko abantaila guztiak zituztenak, etengabe ugari-tuko baitziratekeen, eta laborariak unatu egingo ziratekeen.

Greziako politikariak, bada, hiritarren kopurua arautzeari atxiki zitzaizkion. Platonek²⁶⁶ bost mila eta berrogeitan finkatu zuen kopuru hori; eta ugaltzea geraraztea edo sustatzea gomendatzen du, premien arabera, ohoreen, lotsaren eta zaharren aholkuen bidez; ezkontzen kopurua ere arau zedin nahi zuen²⁶⁷, hala non herria Errepublika gehiegi zamatu gabe berri dadin.

Baldin eta herrialdeko legeak, dio Aristotelese²⁶⁸, haurrak abandonatzea debekatzen badu, mugatu egin beharko da bakoitzak izan ditzakeenen kopurua. Legeak zehaztutako kopurua baino haur gehiago izanez gero, fetuak bizia izan aurretik emakumeari umea galaraztea aholkatzen du²⁶⁹. Kretarrek haur gehiegi ez izateko erabiltzen duten bide lotsagarria Aristotelese²⁷⁰ agertzen digu; lotsak geldiarazi nau haren berri eman nahi izan dudanean.

Zenbait lekutan, dio berriz ere Aristotelese²⁷⁰, legeak hiritar egiten ditu atzerritarrak edo sasikoak, edota ama hiritar batengandik jaiotakoak; baina nahikoa herritar dagoenean, ez dute horrelakorik onartzen. Kanadako basatiek erre egiten dituzte preso hartutakoak, baina haiei emateko etxola hutsak badituzte, beren naziokotzat onartzen dituzte.

Petty zaldunak atera zuen bere kalkuluetan ezen gizon batek Aljerren izango lukeen prezioa balio duela Ingalaterran²⁷¹. Horrek Ingalaterrarentzat bakarrik balio du: zenbait herrialdetan gizon batek ez du ezer balio; beste zenbaitetan, ezer ez baino gutxiago.

XVIII

Erromatarrek baino lehenagoko herrien egoeraz

Italia, Sizilia, Asia Txikia, Espainia, Galia eta Germania, Grezia bezalakoak ziren gutxi gorabehera: herri txikiz beteak, eta biztanlez gainezka; han ez zen legeen beharrik kopurua emendatzeko.

XIX

Mundua jendez gabetzea

Errepublikak txiki haiek guztiak handi batek irentsi zituen, eta ezari-ezarian mundua jendez gabetuz joan zen; ez dago ikusi besterik zer ziren Italia eta Grezia erromatarren garaitzen aurretik eta ondoren.

«Galdetuko zait», dio Tito Livio²⁷², «nolatan aurkitu dituzten volskoek nahikoa soldadu gerra egiteko, hain maiz garaituak izan eta gero. Populazio amaigabeak behar zuen egon paraje haietan; gaur egun, ordea, basamortu huts lirатеke, han zenbait soldadu eta zenbait esklabo erromatar ez balira». «Orakuluak amaitu dira», dio Plutarkok²⁷³, «haiek mintzatu ohi ziren lekuak suntsituta daudelako; gaur egun nekez aurkituko lirатеke hiru mila gerrari Grezian».

Honela dio Estrabonek²⁷⁴: «Ez ditut deskribatuko Epiroa eta inguruak, herrialde horiek mortu baitaude erabat. Jendez gabetze horrek, oso aspaldi hasiak, oraindik ere badirau, eta soldadu erromatarrek abandonatutako etxeetan dute kanpamendua». Polibioren obran aurkitzen du horren kausa. Honek dio Paulo Emiliok, bere garaitzaren ondoren, Epiroko hirurogeita hamar hiri suntsitu zituela, eta ehun eta berrogeita hamar mila esklabo eraman zituela handik.

XX

Erromatarrek legeak egin beharra izan zutela ugalduko baziren

Erromatarrek, herri guztiak suntsitzean, beren burua suntsitzen zuten. Etengabe ekinean, ahaleginean eta bortxan, beti erabili ohi dugun arma bat bezala higitzen ziren.

Ez naiz mintzatuko hemen nola arduratu ziren hiritar berriak bereganatzen²⁷⁴, zituztenak galdu ahala; zer elkarte egin zituzten; eman zituzten hiritartasun-eskubideez, ezta esklaboen artean aurkitu zuten hiritar-haztegi neurrigabeaz ere. Nik zera esango dut, zer egin zuten, ez hiritarren galera konpontzeko, baizik eta gizaki-galera konpontzeko, eta legeak bere egitasmoekin ondoen egokitu zituen herria izan zirenez, ez da alferrikakoa izango alde horretatik egin zutena aztertzea.

XXI

Erromatarrek ugalketaz egin legez

Erromako lege zaharrek ezkontzera bultzatu nahi zituzten hiritarrak. Senatuak eta herriak horretarako araudiak egin zituzten maiz, Augustok, Dionek dakarren harengan²⁷⁶, dioen bezala.

Dionisio Halikarnasokoak²⁷⁷ ezin du sinetsi veiarrek hildako hirurehun eta bost fabiarren heriotzaren ondoren leinu horretatik haur bakar bat geratu izana, artean²⁷⁸ indarrean zegoelako lege zaharra, hiritar bakoitzari ezkontzeko eta haur guztiak hazteko agintzen zuena. Legeez gainera, zentsoreek zaindu egiten zituzten ezkontzak, eta, errepublikaren premien arabera, hartara behartzen zuten²⁷⁹ lotsaren eta zigorren bidez.

Ohiturek, usteltzen hasi baitziren, asko lagundu zuten hiritarrak ezkontzatik atzerarazten, hark penak eta nekeak besterik ez baitakartzat inozentziaren plazerretarako sentimenik ez dutenentzat. Horixe da Metelo Numidikok bere zentsore-aldian herriari egindako harengaren espiritua²⁸⁰. «Emazterik ez izatea posible balitz, gaitz

horretatik libratuko ginateke, baina naturak haiek gabe ez zoriontsu bizitzerik ez irauterik dagoela ezarri duenez, hobe da gure iraupenaz arduratzea, atsegin iragankorrez baino».

Ohituren usteltzeak desegin egin zuen zentsoretza, hura ere ohituren usteltzearen kontra ezarria izan arren; baina usteltze hori orokor bihurtu zenean, zentsoretzak ez zuen indarrik izan²⁸¹.

Liskar zibilek, triunbiratoek, legez kanpo uzteek, aurrez egin-dako edozein gerrak baino gehiago ahuldu zuten Erroma; hiritar gutxi geratzen ziren²⁸², eta gehienak ez zeuden ezkontuta. Azken gaitz honi erremedioa jartzeko, Zesarrek eta Augustok berriro ezarri zuten zentsore kargua, eta berak zentsore izan ziren²⁸³. Hainbat araudi egin zituzten. Zesarrek saritu egin zituen haur asko zituztenak²⁸⁴; berrogeita bost urtetik beherako emakumeei, senarrik eta haurrik ez bazuten, harribitxiak janzteia eta ohatilez baliatzea debekatu zien²⁸⁵; metodo ezin hobea zelibatoari handinahia zela medio erasotzeko. Augustoren legeak zorrotzagoak izan ziren²⁸⁶; zigor berriak ezarri zizkien²⁸⁷ ezkontuta ez zeudenei, eta emendatu egin zituen ezkontuta zeudenen eta haurrak zituztenen sariak. Tazitok Juliar deitzen die lege horiei²⁸⁸; badirudi bateratu egin zirela senatuak, herriak eta zentsoreek egindako araudi zaharrak.

Augustoren legeak mila oztopo izan zituen, eta hogeita hamalau urte beranduago²⁸⁹ Erromako zaldunek hura indargabetzeko eskatu zuten; alde batean ezkonduak jartzeko agindu zuen, eta bestean ezkongabeak; azken hauek ugariago agertu ziren, eta horrek harritu egin zituen hiritarrak, eta nahastu ere bai. Augusto, antzinako zentsoreen seriotasunaz, honela mintzatu zitzaien²⁹⁰:

«Gaixotasunek eta gerrek hainbeste hiritar eramaten dizkiguten bitartean, zer bihurtuko da hiria baldin eta ezkontza gehiago ez bada? Hiria ez da etxeak, arkupeak, plaza publikoak bakarrik; gizakiek egiten dute hiria. Ez duzue ikusiko, alegietan bezala, harrien azpitik gizakiak agertzen, zuen arazoez arduratzeko. Ez zarete bakarrik bizi ahal izateko geratu ezkongabe; zuetako bakoitzak lagunak izaten ditu hala mahaian nola ohean, eta bakea besterik ez duzue bilatzen zuen gehiegikerietan. Birjina vestaleen adibidea aipatzen ausartuko al zarete? Hala, bada, garbitasunaren eta lotsaren legeak gordezten ez badituzue, haiek bezala zigortuak behar zenukete. Hiritar gaiztoak zarete zuek ere, zuen etsenplua mundu guztiak imitatzen badu

nahiz inork jarraitzen ez badu. Nire xede bakarra errepublikak irautea da. Handitu egin ditut obeditu ez dutenen zigorrak, eta sariei dagokie-nez, hain dira handiak, non ez baitakit bertuteak inoiz hain sari handi-rik izan ote duen; badira txikiagoak, milaka lagun beren bizia arriska-tera bultzatzen dituztenak; eta honako hauek ez al zaituztete emaztea hartzera eta haurrak haztera bultzatuko?».

Bere izenaren arabera Juliarrak eta urte haren zati bateko kon-
tsulen izenen arabera Papiar Popearra²⁹¹ deitu zioten legea eman zuen.
Gaitzaren handia kontsul haien hautaketan bertan ageri zen: Dione-
k diosku²⁹² ez zeudela ezkontuta, eta ez zutela haurrik.

Augustoren lege hori lege-kodea zen zehazkiago, gai hartaz
egin zitezkeen araudi guztien gorputz sistematikoa. Eraberritu egin
ziren Lege Juliarrak²⁹³, eta indar handiagoa eman zitzaien; hainbeste
ikuspegi dituzte, hainbeste gauzaren gainean dute eragina, non erro-
matarren lege zibilen parterik ederrena eratzen baitute.

Ulpianoren zati preziatuetan hainbat lekutan sakabanatuta aur-
kitzen dira puskak²⁹⁴. Lege Papiarrez idatzi duten autoreetatik aterata-
ko lege Digestokoetan; historialarietan eta aipatu izan dituzten beste
autoreetan; indargabetu zituen Teodosiar kodean; legeok zentsuratu
zituzten Elizako Gurasoetan (hauek beste bizitzako gauzetarako lau-
dagarrria den ardura erakutsi zuten, zalantzarik gabe, baina bizitza
honetako arazoez oso jakituria urria).

Lege horiek titulu asko zituzten, eta hogeita hamabost ezagu-
tzen dira²⁹⁵. Baina nire gaiari ahalik eta zuzenen heltzekotan, Aulo
Geliok²⁹⁶ zazpigarrena dela dioskun atalburutik hasiko naiz: lege
horrek dakartzan ohore eta sariei buruzkotik.

Erromatarrek, gehienak ere lazedemoniarren kolonia ziren
latindar hirietakoak baitziren jatorriz²⁹⁷, eta hiri haietatik atera zituzte-
larik beren legeetako batzuk²⁹⁸, begirune handia zioten zahartzaroari,
ohore eta lehentasun guztiak emateraino. Errepublika hiritar falta
izan zuenean, ezkontzari eta haur-kopuruari eman zitzaizkion ordura
arte adinari emandako pribilegioak²⁹⁹; batzuk ezkontzari bakarrik
erantsi zizkieten, jaio zitezkeen haurrak kontuan izan gabe: horri
senarren eskubidea deitzen zitzaion. Beste batzuk haurrak zituztenei
eman zitzaizkien, eta are handiagoak hiru haur zituztenei. Ez dira
nahastu behar hiru pribilegio-mota horiek. Baziren ezkonduak beti

zituzten pribilegioak; esate baterako, eserleku jakin bat antzokian³⁰⁰; beste pribilegio batzuk, berriz, haurrak zituztenek, edo haur gehiago zituztenek, kentzen ez zieten bitartean izaten zituzten ezkontuek.

Pribilegio horiek oso zabaldua zeuden. Haurrik gehien zituzten ezkontuek lehentasuna zuten beti, dela ohoreak lortzeko, dela ohore horiek erabiltzeko³⁰¹. Haur gehien zituen kontsula lehena zen azauak hartzen³⁰², eta probintzia aukera zezakeen³⁰³; haurrik gehien zuen senadorearen izena beste izenen aurretik idazten zen senadoreen katalogoan, eta lehena zen senatuan bere iritzia ematen³⁰⁴. Adina baino lehen irits zitekeen magistraturetara, haur bakoitzeko urtebete aurrera zitekeelako³⁰⁵. Erroman hiru seme-alaba zituen karga pertsonal guztietatik libre zegoen³⁰⁶. Hiru seme-alaba zituzten emakume libreak eta lau zituzten emakume jareginak aske ziren³⁰⁷. Erromako lege zaharrek lotzen zituzten³⁰⁸ tutorepeko egoera betiereko hartatik.

Baina sariak bezala, baziren zigorrak ere³⁰⁹. Ezkontuta ez zudenek ezin zuten ezer jaso atzeritarren testamentu bidez³¹⁰; eta ezkontuta izan baina haurrik ez zutenek, erdia baino ez zuten jasotzen³¹¹. Erromatarrek, dio Plutarkok³¹², oinordeko izateko ezkontzen ziren, ez berek oinordekoak izateko.

Senar-emazteek elkarri testamentu bidez egin ziezazkioketen abantailak legez mugatuta zeuden. Dena eman ziezaioketen elkarri³¹³, elkarrekin haurrak bazituzten; ez bazituzten, jarauntsiaren hamarrena jaso zezaketen ezkontzari esker; eta beste ezkontza baten ondoriozko haurrak bazituzten, haurrak hainbat hamarren eman ziezaioketen elkarri.

Senar bat bere emazteagandik urruntzen bazen³¹⁴, errepublika-ko arazoengatik ez baina beste edozergatik, ezin zen haren oinordeko izan.

Legeak bi urte ematen zizkion berririo ezkontzeko ezkontidea hil eta gero bizirik geratzen zen senarrari edo emazteari³¹⁵, eta urte eta erdi dibortziorik bazen. Beren seme-alabak ezkontarazi nahi ez zituzten aitak, edo alabei dotea eman nahi ez zietenak, magistratuek behartzen zituzten hartara³¹⁶.

Ez zegoen ezkontitza ematerik ezkontza bi urte baino gehiagoz atzeratu behar bazen³¹⁷, eta neskato batekin hamabi urte zituen arte ezkontzerik ez zegoenez, ezin zitzaion ezkontitza eman hark hamar

urte izan baino lehen. Legeak ez zuen nahi ezkonduen pribilegioez alferrik gozatu ahal izatea³¹⁸, ezkontitza emanda zegoelako aitzakiaz.

Hirurogei urte zituen gizonak dekebatua zeukan berrogeita hamarrek emakume batekin ezkontzea³¹⁹. Ezkonduen pribilegio handiak eman zitzaizkienez, legeek ez zuten nahi alferrikako ezkontzarik. Arrazoi horixe dela medio, Kalbisiar senatu-kontsultuak³²⁰ legez kanpoko deklaratzan zuen berrogeita hamar urte baino gehiago zituen emakume bat hirurogei baino gutxiago zuen gizon batekin ezkontzea eta, beraz, berrogeita hamar urte zituen emakume batek ez zeukan ezkontzerik lege horiek hautsi gabe. Tiberiok areagotu egin zuen Lege Papiarraren gogortasuna³²¹, eta debekatu egin zion hirurogei urteko gizon bati berrogeita hamar urte baino gutxiagoko emakume batekin ezkontzea; hartara, hirurogei urteko gizonak ez zeukan inola ere ezkontzerik legea hautsi gabe; baina Klaudiok³²² indargabetu egin zuen puntu honi dagokionez Tiberiok egindakoa.

Xedapen hauek guztiak hobeto egokitzen zitzaizkion Italiako klimari iparraldekoari baino, non hirurogei urteko gizon batek indarra baitu oraindik, eta berrogeita hamar urteko emakumeak gehienetan ez baitira antzu.

Egin zitekeen aukeran alferriko mugaketak saihesteko, Augustok bide eman zien senadore³²³ ez ziren pertsona libre guztiei jareginekin ezkontzeko³²⁴. Lege Papiarrak³²⁵ debekatu egiten zien senadoreei jaregin izandako emakumeekin edo antzerkian ibilitakoe-kin ezkontzea; eta Ulpianoren garaian³²⁶ gizon libreek debekatuta zeukaten bizimodu txarreko emakumeekin ezkontzea, antzerkian ibilitakoe-kin edo epaiketa publikoan kondenatutakoekin. Senatu-kontsulturen batek ezarri behar izan zuen hori. Errepublikaren garaian ia ez ziren egin horrelako legeak, zentsoreek zuzentzen zituztelako alde horretatik sortzen ziren desordenak, edo ez zieten sortzen uzten.

Konstantinok³²⁷ lege bat egin zuen, zeinen bidez, senadoreak ez ezik, Estatuan maila altua zutenak ere sartzen baitzituen Lege Papiarraren debekuan, beheagoko mailakoak aipatu ere egin gabe, eta horrexek osatu zuen garai hartako zuzenbidea; bakarrik Konstantinoren legean sartzen ziren gizon libreei debekatu zitzaizkien halako ezkontzak. Justinianok³²⁸ Konstantinoren legea indargabetu zuen, eta era guztietako pertsonen eman zien ezkontzeko bidea: horregatik lortu dugu guk hain libertate tristea.

Argi dago ezen legeak debekatzen duenaren kontra ezkontutakoen aurkako zigorrak eta inola ere ezkontzen ez zirenen aurkakoak zigor berberak zirela. Ezkontza haiek ez zieten ematen inolako abantaila zibilik³²⁹; dotea³³⁰ emaztea hiltzean iraungitzen zen³³¹.

Augustok altxor publikoari esleitu zizkion legeok ezgaitzat jotzen zituztenen oinordekotzak eta legatuak³³², eta lege horiek lege fiskalen antza hartu zuten, politiko eta zibilen antza baino gehiago. Lehendik ere astunegia zirudien kargari zioten narda areagotu egin zen fiskoaren gosearen gai zirela ikustean. Hori dela eta, Tiberioren garaian lege horiek aldatu behar izan zituzten³³³, Neronek gutxitu egin zituen fiskoari salaketak egiten zizkiotenen sariak³³⁴, Trajanok motzean lotu zizkien harrapaketak³³⁵, Severok aldatu egin zituen legeok³³⁶, eta juriskontsultuek gorrotagarri iritzi eta alde bat utzi zuten haien gogortasuna.

Bestalde, enperadoreek ahuldu egin zituzten lege haiek³³⁷, senarren, bi seme-alaba zituztenen eta hiru seme-alaba zituztenen eskubiak zirela-eta eman zituzten pribilegioen bidez. Gehiago egin zuten: partikularrak libre utzi zituzten lege haien zigorretatik³³⁸. Baina irudi luke denentzat baliagarri izan behar luketen arauak ez luketela salbuespenik behar.

Arrazoizkoa izan zen vestaleei seme-alabak zituztenen eskubidea ematea³³⁹, erlijioak birjintasun beharrezkoan baitzeuzkan; soldaduei ere senarren pribilegioa eman zitzaien³⁴⁰, ezin baitziren ezkondu. Ohitura zen enperadoreak zenbait lege zibiletatik salbuestea. Esate baterako, Augusto salbuetsia izan zen askatasuna emateko eskuduntza mugatzen zuen legetik³⁴¹, eta legatzeko eskuduntza mugatzen zuenetik³⁴². Horiek guztiak kasu partikularrak ziren, baina handik aurrera salbuespenak neurririk gabe eman ziren, eta araua bera izan zen salbuespena.

Filosofi sektek jadanik sartua zuten inperioan arazo publikoetatik urruntzeko espirituak; espiritu horrek ezin egingo zukeen aurrera errepublika-garaian³⁴³, non mundu guztiak jarduten baitzuen gerra- eta bake-antzeetan. Hala sortu zen bizitza espekulatibora daraman orori atxikitako perfektzio-ideia; hala, familiako ardura eta nekeetatik urruntzea. Erlijio kristauak, filosofiaren atzetik etorririk, finkatu egin zituen hark prestatu besterik egin ez zituen ideiak.

Kristautasunak bere jitea eman zion jurisprudentziari; izan ere, inperioak zerikusia du beti apaizgoarekin. Teodosioren kodea ikus daiteke: enperadore kristauen ordenantzen bilduma bat besterik ez da.

Konstantinoren panegirista batek³⁴⁴ esaten dio enperadore horri: «Zure legeak bizioak zuzentzeko eta ohiturak arautzeko baizik ez dira eginak; ezabatu egin duzu antzinako legeen artifizioa, xalota-sunari trabak ezartzea beste asmorik ez baitzuten».

Egia da Konstantinoren aldaketak kristautasuna ezartzearekin zerikusia zuten ideien gainean edo haren betegintzarretik hartutako ideien gainean egin zirela. Lehen xede horretatik etorri ziren legeek hain aginpide handia eman zieten apezpikuei, non eliz jurisdikzioaren oinarria izan baitira; hortik datoz, halaber, aitaren aginpidea ahuldu zuten legeak³⁴⁵, aitari seme-alaben ondasunen jabegoa kenduz. Erlijio berria zabaltzeko, seme-alaben mendekotasun erabatekoa kendu behar da, haiek atxikipen txikiagoa baitute ezarritakoarekiko.

Konstantinok betegintzarre kristauaren xedez egin zituen legeak, batez ere, Lege Papiarren zigorrak kendu zituztenak izan ziren³⁴⁶, eta haietatik jaregin zuten hala ezkongabeak nola ezkontuta egonik seme-alabarik ez zutenak.

«Lege horiek», dio eliz historialari batek³⁴⁷, «giza ugaltzea gure arduren ondorio bailitzan ezarriak ziren, kopuru hori Probidentziaren ordenaren arabera hazten eta urritzen dela ikusi orde».

Erlijioaren printzipioek eragin handi-handia izan dute giza espeziearen hedaduran; batzuetan bultzatu egin dute, hala nola judutar, mahometar, gebro eta txinatarren artean; beste batzuetan kontra egin diote, hala nola kristau bilakatu ziren erromatarren artean.

Nonahi kontinentzia predikatu zen etengabe, hau da, beteginagoa den bertutea, zeren eta, den bezalakoa delako, oso jende gutxik praktikatu behar baitu.

Konstantinok ez zituen kendu lege dezimarioak. Lege horiek hedadura handiagoa ematen zieten senar-emazteek elkarri egin ziezazkioketen opariei, seme-alaben kopuruaren arabera; Teodosio gazteak indargabetu egin zituen lege horiek ere³⁴⁸.

Justinianok baliozko deklaratu zituen Lege Papiarrek debekatuta ezkontza guztiak³⁴⁸. Lege horiek jendea berriz ezkon zedin nahi zuten; Justinianok abantailak eman zizkien berriro ezkontzen ez zirenei³⁵⁰.

Lege zaharren arabera, bakoitzak ezkontzeko eta seme-alabak izateko duen gaitasun naturala ezin zen kendu. Esate baterako, norbaitek legatua jasotzen bazuen ez ezkontzeko baldintzapean³⁵⁰ edo ugazaba batek bere jareginari ez zela ezkonduko zin egitera behartzen zuenean, eta haurrik ez zuela izango³⁵¹, Lege Papiarrak deuseztu egiten zituen baldintza eta zinegite horiek³⁵². Gure artean ezarritako klausulak, *alargun irautekoak*, zuzenbide zaharraren kontra doaz, enperadoreen konstituzioetatik datoz, eta betegintzarrearen ideien gainean daude eginda.

Ez dago legerik erromatarrek ezkontzei eta seme-alaben kopuruari aitortuak zizkieten pribilegio eta ohoreen indargabetzea dakarrenik, baina zelibatoak lehentasuna zuen lekuetan, ezin ohorerik izan ezkontzarentzat, eta zergen errentariak zigorren abolizioaren bitartez hainbeste abantailari uko egitera behartu ahal izan zirenez geroztik, bistan da askoz errazagoa izan zela sariak kentzea.

Zelibatoari bide eman zion espiritualtasunaren arrazoi berberak ezarri zuen laster zelibatoaren beharra. Jainkoari nahi ez dakiola ni hemen erlijioak onartutako zelibatoaren kontra mintzatzea, baina nor isil liteke galdukeriak ekarri duen zelibatoaren kontra? Izan ere, zelibato horretan, bi sexuek, sentimendu naturalak berak direla medio galbidean jarriz, ihes egiten diote hobetu egin behar lituzkeen elkartzeari, gaiztoago bihurtzen dituen hartan bizitzeko?

Naturatik ateratako araua da ezen, zenbat eta gehiago urritu egin litezkeen ezkontzen kopurua, gehiago galbideratzen direla egiten direnak; zenbat eta ezkondu gutxiago izan, leialtasun gutxiago dagoela ezkontzetan; lapur gehiago dagoenean ere, lapurreta gehiago izaten baita.

XXII

Haurrak abandonatzeaz

Lehen erromatarrek jokabide on samarra izan zuten haurrak abandonatzeaz. Romulok, dio Dionisio Halikarnasokoak³⁵⁴, seme guztiak eta alabetan zaharrenak hazteko beharra ezarri zien hiritar guztiei.

Haurrak deformeak eta itxuragabeak baziren, abandonatzeko baimena ematen zien, auzo hurbilenetako bosti erakutsi ondoren.

Romulok ez du uzten hiru urte baino gutxiagoko haurrik hiltzen³⁵⁵; hartara, bateratu egin zituen gurasoei seme-alaben gainean bizitza- eta heriotza-eskubidea ematen zien legea, eta haiek abandonatzea debekatzen zuena.

Dionisio Halikarnasokoaren obran³⁵⁶ irakur daiteke beste hau ere: hiritarrei ezkontzeko eta seme-alaba guztiak hazteko agintzen zien legea indarrean zegoela Erromako 277. urtean; ikusten denez, usadioak murriztua zuen Romuloren legea, alaba gazteenak abandonatzeko bidea ematen zuena.

Zizeronen pasarte bati esker³⁵⁷ bakarrik dakigu Erromako 301. urtean emandako Hamabi Tauletako legeak haurrak abandonatzeaz zioena: herriaren tribunotzaz ari dela, dio ezen, sortu eta gero, Hamabi Tauletako haur itxuragabe bat bailitzan irato zutela; beraz, itxuragabeak ez ziren haurrak gorde egiten ziren, eta Hamabi Tauletako legeak ez zien ezer aldatu aurrez ezarritakoei.

«Germaniarrek», dio Tazitok³⁵⁸, «ez dituzte abandonatzen beren haurrak, eta haien artean ohitura onek indar handiagoa dute beste leku batzuetan lege onek baino». Hortaz, erromatarren artean baziren usadio horren kontrako legeak, baina ez zieten men egiten. Ez da aurkitzen erromatar legerik haurrak abandonatzen uzten duenik³⁵⁸; hori azken garaietan sarrarazitako gehiegikeria bat izan zen ezbairik gabe, luxuak libertatea ezabatu zuenean, aberastasunak banatzeari pobrezia deitu zitzaionean, aitzak, familiari emandakoa galdutzat jota, familia hori bere jabetzakoetatik bereizi zuenean.

XXIII

Munduaren egoeraz, erromatarren suntsipenaz geroztik

Erromatarrek hiritarren kopurua handitzeko egin zituzten araudiak eragina izan zuten, errepublikak, bere instituzioaren indarrean, bere ausardiaz, bere adorea, irmotasunaz, loriarekiko maitasunaz eta bertuteaz beraz egiten zituen galerak baizik ordaindu behar izan ez

zituenean. Baina laster legerik zuhurrenek ere ezin izan zuten berrezarri hilzorian zegoen errepublika batek, anarkia orokorrak, gobernu militarrek, inperio gogorrek, despotismo hantustetsuak, monarkia ahulak, gorte ergel, inozo eta superstiziotsu batek, hurrenez hurren abaildu zutena. Esan zitekeen mundua ahultzeko konkistatu zutela, eta defentsarik gabe barbaroen esku jartzeko. Nazio godo, getiar, sarrazeno eta tartariarrek zanpatu egin zituzten batak bestearen atzetik; laster herri barbaroek herri barbaroak baizik ez zituzten izan suntsigai. Hala, alegien garaian, uholde eta dilubioen ondoren, gizon armatuak irten ziren lurretik, eta elkar suntsitu zuten.

XXIV

Europar gertatutako aldaketak biztanle-kopuruari dagokionez

Europa zegoen egoeran, sinestezina dirudi atzera bere onera etor zitekeenik; batez ere Karlomagnoren garaian, inperio eskerga bakar bat eratzen zuenean. Baina, orduko gobernu-eragatik, hainbat eta hainbat erresuma txikitan zatikatu zen. Eta, jaun bat bere herri edo hirian bizi zelarik, ez baitzen handi, aberats, ahaltsu, zer diot, ez baitzegoen seguru hango biztanleen kopuruari esker baizik, bakoitzak berebiziko setaz ekin zion bere herrialde txikia lorarazteari; eta hainbesteraino lortu zen hori, non, gobernuaren irregulartasunak eta guzti, gerora merkataritzari esker lortu diren ezagupenen falta eta guzti, etengabe sortu ziren gerra eta liskarren ugaria eta guzti, Europako bazter gehienetan gaur baino jende gehiago baitzegoen.

Ez dut astirik gai hau sakonean jorratzeko, baina gurutzatuen armada harrigarriak aipatuko ditut, era guztietako jende-motaz osatuak. Puffendorf-ek dio³⁶⁰ Karlos IX.aren garaian hogeitaz milioi biztanle zirela Frantzian.

Estatu txiki askoren etengabeko batzeek ekarri dute gutxitze hau. Behinola Frantziako herri bakoitza hiriburu zen; gaur egun ez dago handi bat besterik; Estatuaren zati bakoitza botere-gune zen; gaur egun dena dago gune bakar baten mende, eta gune hori, nolabait esateko, Estatua bera da.

XXV

Gai beraren jarraipena

Egia da Europak, azken bi mende honetan, asko ugaltu duela nabigazioa; horrek biztanleak ekarri dizkio, eta biztanleak galtzea ere bai. Holandak marinel ugari bidaltzen ditu urtero Indietara, eta haien bi herenak baizik ez dira itzultzen; beste guztiak edo hil edo Indietan jartzen dira bizitzen; gauza bera gertatu behar zaie gutxi gorabehera merkataritza horretan ari diren beste nazio guztiei.

Ez da juzgatu behar Europa estatu partikular bat bailitzan, merkantzi ontziteria berak bakarrik egingo lukeen estatua. Estatu horrek ugaltu egingo luke populazioa, auzoko nazio guztiak nabigazio horretan parte hartzera etorriko liratekeelako, eta bazter guztietatik etorriko lirateke marinelak. Europa, erlijioak, itsaso zabalak eta basamortuek munduko beste alde guztietatik bereizten dutelarik³⁶⁰, ez da horrela berrosatzen.

XXVI

Ondorioak

Horretatik guztitik haxe ondorioztatu behar da, Europa gaur egun ere oraindik giza espeziearen ugalketari bide emango dioten legeen beharrean dela; horregatik, politikari greziarrak beti errepublika lantzen duten hiritarren kopuru handi horretaz mintzatzen zaizkigun bezala, gaur egungo politikariak kopuru hori ugaltzeko bitarteko egokiez baino ez zaizkigu mintzatzen.

XXVII

Frantzia espeziearen ugaltzea bizkortzeko egindako legeaz

Luis XIV.ak pentsio batzuk agindu zituen³⁶¹ hamar haur zituztenentzat, eta pentsio handiagoak hamabi zituztenentzat. Baina kontua ez zen kasu miresgarri horiek saritzea. Espeziearen ugalketa ekarriko

lukeen halako asmo orokor bat sustatzeko, sari orokorrak edo zigor orokorrak ezarri beharra zegoen, erromatarrek bezala.

XXVIII

Nola erremedioa bilatu jendez gabetzeari

Estatu bat hainbat gorabeherak, gerrak, izurrik, gosetek jendez gabetuta dagoenean, badira populatzeko baliabideak. Geratzen diren gizakiek gorde dezakete lanerako eta saiatzeko joera; beren zorigaitzak sendatzen saia daitezke, eta kaltearen beraren kariaz are trebe eta saiatuago bihurtu. Jendez gabetzeak sustrai sakonak dituenean —bere baitako bizioren bat edo gobernu txarra—, gaitz ia sendaezin gertatzen da. Gizonak gaixotasun ohartezin eta ohiko batengatik hil izan dira halakoetan: makaltasunean eta miserian jaioak, bortizkerian edo gobernuaren aurreiritzietan, nola suntsitzen zituzten ikusi izan dute, maiz suntsipenaren kausez ohartu ere egin gabe. Despotismoak sakailatutako herrialdeak, edo elizgizonak laikoen lepotik dituzten gehiegizko abantailak, dira horren bi adibide handi.

Horrela jendez gabetutako estatu bat bere lehengora ekartzeko, alferrik litzateke jaio litezkeen haurren laguntzaren zain egotea. Dagoeneko ez da horretarako garaia; gizonak, beren basamortuan, ausardiarik eta industriarik gabe daude. Herri bati jaten emateko adinako lurrekin, nekez eman ahal diote jaten familia bati. Herri xeheak, herrialde horretan, ez du parterik ezta bere miserian ere, alegia, nonahi ageri diren lur landugabeetan. Elizgizonak, printzeak, hiriak, handikiak, hiritar nagusi batzuk, lurralde osoaren jabe bihurtu dira oharkabeen; landu gabe dago, baina suntsitutako familiek larreak utzi dizkiete, eta lan egiten duen gizonak ez du ezer.

Egoera horretan, gauza bat egin behar litzateke inperioaren luze-zabal osoan: erromatarrek berenaren parte batean egiten zutena, hots, eskasiaren garaietan ugaritasun-garaietako jokabidea izan, lurak ezer ez duten familia guztiei banatu, luberritzeko eta lantzeko bitartekoak eman. Banaketa hori, hartzeko gizonik legokeen neurrian egin beharko litzateke, hartara ez litzatekeelako denborarik galduko lanik egin gabe.

XXIX

Ospitaleez

Pertsona bat ez da pobrea ezer ez duelako, lanik egiten ez duelako baizik. Ondasunik eduki ez baina lan egiten duena, lanik egin gabe ehun ezkutuko errenta duena bezain ondo dago. Ezer eduki ez baina lanbide bat duena ez da hamar itegun lurren jabe dena eta bizitzeko landu egin behar dituen baina pobreago. Bere haurrei bere lanbidea eman dien langileak beren kopuruaren proportzioan ugaltu den ondasuna utzi die. Ezin gauza bera esan bizitzeko hamar itegun izanik, haurren artean banatzen dituenaz.

Merkataritza-herrialdietan, non jende askok beren artea baino ez baitu, Estatu zaharren, gaixoen eta zurtzen beharrak hornitzera behartuta egon ohi da maiz. Ondo antolatutako estatu batek industrien beren funtsetik ateratzen du bizibide hori; batzuei egin ahal duten lana ematen die; besteei lan egiten irakasten die, eta hori bera ere lana da.

Gizon biluzi bati kale gorrian ematen zaizkion limosnek ez dituzte betetzen Estatuaren betebeharrak, Estatuak bizibide segurua zor baitie hiritar guztiei, jana, jantzi egokia eta osasunaren kontrako izango ez den bizimodua.

Aureng-Zeb-ek³⁶², galdetu ziotelarik zergatik ez zuen ospitale-rik eraikitzen, hauxe erantzun zuen: «Hain aberats egingo dut ene inperioa, non ez baita ospitaleen beharrik izango». Hauxe esan behar zukeen: hasteko, aberats egingo dut nire inperioa, eta gero ospitaleak eraikiko ditut.

Estatu baten aberastasunek industria asko esan nahi dute. Ezinezkoa da hainbeste merkataritza-adarretan sofrituko duen baten bat ez izatea, eta ondorioz bertako langileak unerik baten beharrean ez izatea.

Orduantxe eman behar du Estatuak laguntza bizkor, dela herriak sofri ez dezan, dela errebolta ez dadin: kasu honetan behar dira ospitaleak, edo antzeko antolamenduren bat, miseria horri aurre hartuko diona.

Baina nazioa pobrea denean, bakoitzaren pobretasuna miseria orokorretik dator, eta, nolabait esateko, miseria orokorra da bera.

Munduko ospitale guztiek ezingo lukete sendatu pobretasun partikular hori; aitzitik, sorrarazten duten alferkeriarako joerak areagotu egiten du pobretasun orokorra, eta ondorioz baita partikularra ere.

Enrike VIII.ak, Ingalaterrako Eliza erreformatu nahi zuelarik, desegin egin zituen monakoak³⁶³, nazio alferra bera, eta beste batzuen alferkeriari eusten ziona, zeren eta, abegi ona praktikatzean, jende alfer, kapare eta burges askok komentutik komentura ematen baitzuten bizitza. Ospitaleak ere kendu zituen, non herri xeheak bizibidea aurkitzen baitzuen, kapareek bere monasterioetan aurkitzen zuten bezala. Aldaketa haien ondoren, merkataritzaren eta industriaren espiritua hedatu zen Ingalaterran.

Erroman ospitaleek mundu guztia bere gogara bizitzea dakarte, salbu eta lan egiten dutenek, industria dutenek, arteak lantzen dituztenek, lurra dituztenek, merkataritza egiten dutenek.

Esan dut nazio aberatsek ospitaleen beharra zutela, han zoria mila gorabeheraren mende zegoelako: baina bistan da behin-behineko laguntzak behin betikoak baino hobeak liratekeela. Gaitza une batekoa da; beraz, jite bereko laguntzak behar dira, gorabehera jakin horri aplikatzeko modukoak.

Bosgarren partea

HOGEITA LAUGARREN LIBURUA

Legeez, herrialde bakoitzean ezarritako
erlijioarekin duten zerikusiarren aldetik,
berepraktiketan eta bere izatean kontsideratua

I

Erljioez, oro har

Iluntasunen artean zein ez den hain handia juzga daitekeen bezala, eta amildegien artean zein ez den hain sakon, halaxe araka daiteke erlijio faltsuen artean ere ea zein atxikitzen zaion hobeto gizartearen onari: gizakiak hurrengo bizitzako zorionera eraman gabe ere, zeinek laguntzen duten hemengo honetan ahalik eta zorionsuen egiten.

Beraz, munduko erlijioak, estatu zibilari egiten dioten onaren aldetik aztertuko ditut; dela bere sustraia zeruan duen erlijioaz ari naitzelarik, dela berena lurrean dutenez.

Teologo ez naizenez, baizik eta idazle politiko, baliteke obra honetan oso-osorik egia izango ez diren zenbait gauza agertzea, ikuspegi gizatiarretik ez bada, goragoko egiekin duketen zerikusiarren aldetik kontsideratu gabe.

Benetako erlijioaz denaz bezainbatean, aski izango da ekitate pixka bat ikusteko inoiz ez dudala izan haren interesak interes politikoan mende jartzeko asmorik, batzuk eta besteak batzekoa baizik; alabaina, horiek batzeko, ezagutu egin behar dira.

Erljio kristauak, gizakiei elkar maitatzea agintzen baitie, herri bakoitzak lege politikorik onenak eta lege zibilik onenak izan ditzan nahi du zalantzarik gabe, horiek baitira, erlijioaren beraren ondoren, gizakiek egin eta jaso dezaketen onik handiena.

II

Bayleren paradoxa

Bayle jaunak¹ frogatu nahi izan du hobe zela atea izan idola-
tra baino; hau da, beste hitz batzuetan, arrisku gutxiago duela inola-
ko erlijiorik ez izateak, erlijio txarra izateak baino. «Nahiago nuke»,
dio berak, «nitaz ez naizela esan lezaten, gizon gaiztoa naizela esan
lezaten baino». Hori sofisma hutsa da, honetan oinarritua: gizadiari
ez zaio batere baliagarri halako gizaki bat badela sinestea; aldiz, oso
baliagarria zaio Jainkoa badela sinestea. Jainkorik ez delako ideiari,
gure independentziaren ideia jarraitzen zaio; edota, horrelako ideia-
rik eduki ezin badugu, gure erreboltaren ideia. Erlijioa ez dela moti-
bo erreprimizailea esatea, beti ez duelako erreprimitzen, zera esatea
da, lege zibilak ere ez direla motibo erreprimizailea. Erlijioaren
kontra gaizki arrazoitzea da obra batean hark eragindako kalteen
zerrenda luzea biltzea, horrekin batera hark ekarri dituen onen
zerrenda ere egiten ez bada. Lege zibilek, monarkiak, gobernu-era
errepublikarrak munduan eragin dituzten kalte guztiak kontatu nahi
banitu, gauza izugarriak esango nituzke. Sujetek erlijioa izatea alfe-
rrikakoa litzatekeenean, ez litzateke alferrikakoa printzeek erlijioa
izatea, eta aparrez zuritzea giza legeen beldur ez direnek eduki deza-
keten galga bakarra.

Erlijioa maite duen eta beldur dion printzea, laztantzen duen
eskuari eta ematen duen ahotsari men egiten dion lehoia da; erlijioa-
ri beldur eta gorroto diona, berriz, pasatzen direnen gainera oldartzea
galarazten dien kateari ausiki egiten dioten piztiak bezalakoa da; erli-
jiorik ez duena, bere libertatea sentitzeko zerbait xehatu eta irentsi
behar duen animalia izugarria da.

Kontua ez da jakitea ea zer litzatekeen hobe halakok edo
halako herri batek erlijiorik ez izatea ala daukana gehiegikeriaz era-
biltzea, baizik eta jakitea zein den gaitzik txikiena, batzuetan erli-
jioa gehiegikeriaz erabiltzea, ala gizakien artean batere erlijiorik ez
izatea.

Ateismoaren izugarria gutxitzeko, gehiegi nabarmentzen da
idolatria. Ez da egia ezen antzinakoek aldareak eraikitzen zizkiotene-
an bizioren bati, horrek bizio hori maite zutela esan nahi zuenik; aitzí-

tik, hark esan nahi zuen gorroto zutela. Lazedemoniarrek Beldurrari kapera bat eraiki ziotenean, horrek ez zuen esan nahi nazio gerrazale hark batailan lazedemoniarren bihotzez jabe zedin eskatzen zionik. Jainko batzuei krimenik ez eragiteko eskatzen zieten, eta beste batzuei, berriz, hartaz libratzeko.

III

*Gobernu moderatua hobeto doakiola erlijio kristauari,
eta gobernu-era despotikoa mahometarrari*

Erlijio kristaua urrun dago despotismo hutsetik; izan ere, gozotasuna hainbestearaino gomendatzen da Ebanjelioan, non printzeak justizia egiteko eta bere ankerkeria gauzatzeko erabiliko lukeen sumin despotikoari kontrajartzen baitzaio.

Erlijio horrek debekatu egiten du emazte bat baino gehiago izatea, eta printzeak ez daude hain isolatuta, hain urrun beren sujetengandik, eta beraz gizatiarrago dira; legeak egitera emanago dira, eta dena egin ezin dutela onartzeko gaiago.

Printze mahometarrek etengabe hiltzen dute edo hilak dira; kristauen erlijioak, aldiz, ez ditu hain beldurti egiten printzeak eta, beraz, ez hain anker. Printzeak kontuan izaten ditu sujetak, eta sujetek printzea. Hona gauza miresgarria! Erljio kristauak, beste bizitzako zoriona lortzea beste xederik ez daukalarik, zoriona ekartzen digu honako bizitza honetan ere.

Erljio kristauak galarazi dio despotismoari Etioipian erroak botatzea, nahiz eta inperioa eta klimaren galga hain handia izan, eta Afrikaren erdiraino eramanez dituzte Europako ohiturak eta legeak.

Etioipiako printze oinordekoak printzerri bat du, eta maitasunaren eta obediencia-etsenplua ematen die sujetei. Handik oso hurbil, mahometismoak Sennarko erregearen seme-alabak atxilotzen dituela ikusten dugu; erregea hil eta gero, kontseiluak haiei lepoa mozteko agintzen du, tronura igo denaren mesedetan².

Alde batetik, jar bitez begien aurrean errege eta buruzagi greziar eta erromatarren sarraski etengabeak, eta bestetik buruzagi horie-

xek, Timurrek eta Gengis Khanek, Asia errautsi baitute, suntsitutako herri eta hiriak, eta ikusiko dugu kristautasunari zor diogula, goberneran halako zuzenbide politiko bat, eta gerran halako Jende Zuzenbide bat, giza izaerak aski eskertuko ez lukeena.

Jende Zuzenbide horrixe esker, gure artean, garaileek gauza handi hauexek uzten dizkiete herri garaituei: bizia, libertatea, legeak, ondasunak, eta erlijioa beti, norbera itsutzen ez denean.

Esan daiteke Europako herriak gaur egun ez daudela sakanatuago erromatarren inperioan, despotiko eta militar bihurtu ondoren, herriak eta armadak zeudena baino, edo armadak beren artean zeudena baino: batetik, armadak elkarrekin gerran zeuden, eta bestetik hirietan arpilatutakoa ematen zitzaien, edo lurren konfiskazioa.

IV

Erljio kristauaren eta erljio mahometarraren izaeraren ondorioak

Erljio kristauaren eta mahometarraren izaerari dagokionez, beste azterketarik gabe, bata onartu eta bestea arbuiatu beharra dago; izan ere, askoz bistakoagoa baita guretzat erljio batek gizakien ohiturak leundu behar dituela, erljio bat egia dela baino.

Zoritzarra da giza izaerarentzat erljioa konkistatzaile batek ematea. Erljio mahometarrak, ezpataz baizik ez baita mintzatzen, bera sorrarazi duen espiritu suntsitzaile horrekin jarduten du gizakien gainean ere.

Sabbakon izeneko errege artzainetako baten historia³, miresgarria da. Tebasko jainkoa agertu zitzaion ametsetan, eta agindu zion Egiptoko apaiz guztiak hilarazteko. Berak ondorioztatu zuen jainkoek ez zutela atsegintzat jotzen bera errege izatea, bere ohiko borondatearen hain kontrakoak ziren gauzak agintzen zizkiotenez, eta Etiopiara erretiratu zen.

V

*Erlijio katolikoa hobeto doakiola monarkia bati, eta protestantea
hobeto doakiola errepublika bati*

Erlijio bat estatu batean sortzen eta eratzen denean, gehienetan sortu deneko gobernu-era horretako planari jarraituko zaio; izan ere, hura hartzen duten gizonak, eta hura harrarazten dutenek, ia ez dute beste ideiarik administrazio publikoaz, sorleku duten estatukoak baizik.

Erlijio kristauak, orain dela bi mende katoliko eta protestante-tan banatu zuen zatiketa zoritxarreko hura nozitu zuenean, iparraldeko herriek erlijio protestantea onartu zuten, eta hegoaldekoek katolikoa.

Izan ere, iparraldeko herriek hegoaldekoek ez daukaten independentzi eta libere-espíritu bat dute eta izango dute beti, eta ageriko bururik ez duen erlijio bat hobeto doakio klimaren ondoriozko independentziari, bururik baduena baino.

Erlijio protestantea ezarri zen herrialdeetan, iraultza politikoak egin ziren. Luterok printze handiak zituen bere alde, eta ezin onarraziko zien kanpotiko nagusitasuna lukeen eliz autoritaterik; eta Kalbinok, bere alde errepubliketan bizi ziren herriak zituelarik, edo zenbait monarkiatako burges ilunak, erraz asko utz zitzakeen ezarri gabe lehentasunak eta ohoreak.

Bi erlijio horietako bakoitzak bere burua beteginentzat eduki zezakeen; kalbinista Jesukristok esandakoari atxikiagoa zelakoan zegoen, eta lutertarra apostoluek egindakoari.

VI

Bayleren beste paradoxa bat

Bayle jaunak, erlijio guztiei irain egin ondoren, erlijio kristauari eraso zion; ausartzen da esaten benetako kristauak ez luketela eratuko iraungo lukeen estaturik. Zergatik ez? Beren egitekoak oso

argi lituzketen hiritarrak lirateke halakoak, eta haiek betetzeko ardura handia luketenak; oso ondo ikusiko lituzkete defentsa naturalaren eskubideak; zenbat eta gehiago uste zorretan leudekeela erlijioarekin, hainbat gehiago uste izango lukete zor lioketela aberriari. Kristautasunaren printzipioak, bihotzean ondo sustraituta, askoz indartsuagoak izango lirateke monarkietako ohore izun hori baino, errepubliketako giza bertuteak baino, eta estatu despotikoetako beldur zuria baino.

Harritzekoa da gizon handi horri bere erlijioaren espiritua ez ezagutu izana egotzi ahal izatea; ez duela jakin bereizten kristautasuna ezartzeko aginduak eta kristautasuna bera, ez eta ebanjelioko aginduak eta haren aholkuak ere. Legegileak, legeak eman ordez, aholkuak eman bazituen, honexegatik jokatu du horrela: aholku horiek lege gisa agindu izan balira, bere legeen espirituaren kontrako izango liratekeela ikusi duelako.

VII

Perfekziozko legeak erlijioan

Espirituari hitz egiteko egindako giza legeek aginduak eman behar dituzte, ez aholkuak: erlijioak, bihotzari hitz egiteko egina baita, aholku onak eman behar ditu, eta agindu gutxi.

Esate baterako, arauak ematen dituenean —ez onerako, hoberenerako baizik; ez ona denerako, ezin hobe denerako baizik—, aholkuak izan daitezen komeni da, ez legeak; izan ere, gizakien eta gauzen unibertsaltasunari ez dagokio perfekzioa. Gainera, legeak badira, ezin konta ahala lege gehiago beharko dira lehenengoak betearazteko. Zelibatoa kristautasunaren aholkua izan zen; jende-mota jakin batentzako lege bihurtu zenean, lege berri gehiago behar izan ziren egunero gizonek hura bete zezaten⁴. Legegilea nekatu egin zen, nekatu egin zuen gizartea, gizakiei agindu bidez betearazi nahian, perfekzioa maite dutenek aholku bidez egingo zuketena.

VIII

Moralaren legeen eta erlijioaren legeen arteko adostasunaz

Jainkoak eman ez duen erlijioa edukitzeko zorigaitza daukan herrialde batean, erlijio horrek ados egon behar du beti moralarekin; izan ere, erlijioa, baita faltsua ere, gizakiek eduki dezaketen bermerik onena da gizakien zintzotasunaz.

Pegukoen erlijioaren puntu nagusiak⁵ dira inor ez hiltzea, lapurretan ez egitea, lizunkeria saihestea, hurkoa ez nahigabetzea, aitzitik, ahalik eta onik gehien egitea. Horrekin uste dute edozein erlijio izanik ere, salbazioa lortzea badagoela; eta horri esker herri haiek, nahiz eta harroak eta pobreak izan, gozoak eta errukitsuak dira zorigaitzekoekin.

IX

Eseniarrez

Eseniarrek⁶ gizakiekin bidez jokatzeko botoa egiten zuten; inori kalte ez egitekoa, ezta obedientziaren kariaz ere; injustuak gorrotatzekoa; mundu guztiaz fidatzekoa; apaltasunez agintzekoa; beti egiaaren alde paratzekoa; legez kontrako irabazi orotarik ihes egitekoa.

X

Estoikoen sektaz

Filosofi sektak, antzinakoen artean, erlijio-motatzat har zitezkeen. Ez da izan sektarik estoikoena baino printzipio gizakiarentzat duinagoak eta pertsona onak heitzeko egokiagoak izan dituenik; eta une batez kristaua naizela pentsatzeari utziko banio, Zenonen sekta suntsitzea gizadiaren zoritxarren artean jarriko nuke ezinbestean.

Handitasuna duten gauzak baizik ez zituen exajeratzen: plazerren eta oinazearen mesprezioa.

Hark bakarrik zekien hiritarrak egiten; hark bakarrik egiten zituen gizon handiak; hark bakarrik egiten zituen enperadore handiak.

Utz itzazue une batez bazterrean errebelatutako egiak; bila eza-zue natura osoan, eta ez duzue Antoninoak baino ezer handiagorik aurkituko; Juliano bera, Juliano (horrela erauzitako boto batek ez nau haren apostasiaren sopikun egingo): ez, haren ondoren ez da izan gizakiak gobernatzeko duinagoa zen printzerik.

Estoikoek aberastasunak, giza ohoreak, oinazea, nahigabeak, plazerrak, alferreko gauzatat zeuzkatelarik, gizakien zorionaren alde baizik ez zuten jarduten, gizarteko betebeharrak egikaritzen; bazirudien ezen, beren ustez beren baitan zeukaten espiritu sakratu hura, gizadia begiraten zuen probidentziazat hartzen zutela.

Gizarterako jaioak, denek uste zuten beren patua harentzat lan egitea zela; eta horrek are neke gutxiago zuen gizartearentzat, beren saria beren baitan baitzeuzkaten; zoriontsu beren filosofiari esker, bazirudien besteen zorionak bakarrik emenda zezakeela berena.

XI

Kontenplazioaz

Gizakiak irauteko, elikatzeko, janzteko eta gizarteko zeregin guztiak betetzeko eginak direnez, erlijioak ez die eman behar bizitza kontenplatiboegia⁷.

Mahometarrak espekulatibo bihurtzen dira ohituraz; egunean bost aldiz errezatzen dute, eta aldi bakoitzean zerbait egin behar dute, zeinen bidez atzera botatzen baitute mundu honetakoa den oro; horrek espekulaziora eramaten ditu. Erantsi horri patu zurrun baten dogmak ematen duen gauza guztiekiko axolagabezia.

Gainera beste kausa batzuek atxikimendurik eza areagotzen badiete —hala nola, gobernuaren gogortasunak, lurren jabetzari buruzko legeek behin-behinekotasun espiritua ematea—, galdua da dena.

Gebroen erlijioak loretan jarri zuen behinola Pertiako erresuma, arteztu egin zituelako despotismoaren ondorio txarrak; erlijio mahometarrak, berriz, suntsitu egiten du gaur egun inperio hori bera.

XII

Penitentziez

Gauza ona da penitentziak lanaren ideiarekin lotuta egotea, ez alferkeriaren ideiarekin; onaren ideiarekin, ez ohizkoaren ideiarekin; urritasunaren ideiarekin, ez askonahiaren ideiarekin.

XIII

Delitu ordainezinez

Badirudi, Zizeronek dakarren apaizburuen liburuen pasarte baten arabera⁸, erromatarren artean bazirela delitu ordainezinak⁹; horietan oinarritzen ditu Zosimok Konstantinoren kristautzearen motiboak gaiztotzeko hain egokia den kontakizuna, eta Julianok kristautze horretaz *Zesarrek* obran egiten duen trufa mikatza.

Erlijio paganoak, delitu arrunt batzuk baizik ez baitzituen debekatzen, eskua gerarazten eta bihotza abandonatzen baitzuen, eduki zitzakeen delitu ordainezinak; baina grina guztiak biltzen dituen erlijio batek; desirez eta pentsamenduez ekintzez baino gehiago arduratzen denak; katez lotuta ez gauzkanak, baizik eta ezin konta ahala hari finez; giza justizia bere atzean utzi eta beste justizia bati ekiten dionak; damutik maitasunera eta maitasunetik damura etengabe eramateko egina denak; epailearen eta gaizkilearen artean bitartekari handi bat ezartzen duenak, zintzoaren eta bitartekoaren artean epaile handi bat; halako erlijio batek ez ditu izan behar delitu ordainezinak. Baina, nahiz eta denei eman beldurra eta itxaropena, erakusten du ezen, ez bada ere berez ordainezina den deliturik, bizitza oso bat baietz, izan daitekeela; oso arriskutsua litzatekeela errukia delitu berriz eta ordaintze berriz nekatzea; zor zaharrez kezkatuta, inoiz ez bakean Jaunarekin, beldur izan behar diogula zor berriak egiteari, neurria gainditzeari, eta aitaren ontasuna amaitzen den muga hartaraino iristeari.

XIV

Nola ezartzen zaion erlijioaren indarra lege zibilen indarrari

Erljioak eta lege zibilek batez ere gizakiak hiritar on bihurtze-
ra jo behar duten bezala, bistakoa da bietako bat xede horretatik alde-
ratzen denean, besteak are gehiago jo behar duela harantz: zenbat eta
gutxiago erreprimitu erlijioak, hainbat gehiago erreprimitu behar dute
lege zibilek.

Hala, Japonian, erlijio nagusiak ia dogmarik ez daukalarik, eta
ez paradisu-rik ez infernu-rik proposatzen duelarik, legeak, hutsunea
betetzeko, egundoko gogortasunez egin dira, eta egundoko azkartasu-
nez betearazten dira.

Erljioak giza ekintzak beharrezko direlako dogma ezartzen
duenean, legeen zigorrak gogorrak izan behar dute, eta polizia
begiraleago, zertarako-eta gizakiak, halakorik gabe utzikerian eroriko
bailirateke, arrazoi horietan behartuak izan daitezten; baina erlijioak
libertatearen dogma ezartzen badu, hori besterik da.

Arimaren alferkeriatik predestinazio mahometarra sortzen da,
eta predestinazio horren dogmatik arimaren alferkeria. Esan izan da:
hori Jainkoaren asmoetan dago, beraz, egon gaitezen lasai. Horrelako
kasu batean, legez erretu behar dira erlijioan lokartutako gizakiak.

Erljioak lege zibilek baimendu behar dituzten gauzak konde-
natzen dituenean, arriskutsua da lege zibilek, beren aldetik, ez bai-
mentzea erlijioak kondenatu behar duena; gauza horietako batek zera
adierazten baitu beti, harmonia eta doitasuna falta dela ideietan, bes-
tera hedatzen dena.

Esate baterako, Gengis Khanen tartariarrentzat¹⁰ bekata zen
—are gehiago, delitu larria— haiztoa sutan jartzea, norbera zartailu
baten kontra bermatzea, zaldia bridaz jotzea, hezur batez beste bat
haustea; aitzitik, ez zuten sinesten bekatu zirenik zina haustea, inoren
gauzak lapurtzea, inori irain egitea, inor hiltzea. Hitz batez, axolaga-
bekoa dena beharrezkotzat harrarazten duten legez akats hori dute,
axolagabekotzat harrarazten dutela beharrezko dena.

Formosatarrek infernu moduko batean sinesten dute¹¹, baina
aro jakin batzuetan biluzik joan ez direnak, sedazko jantzien ordez

ehunezko jantziak jantzi dituztenak, ostratara joan direnak, txorien kanta kontsultatu gabe jardun dutenak zigortzeko da infernu hori; eta ez daukate bekatutzat mozkorzaletasuna eta andretan ibiltzea; sinesten dute, halaber, seme-alaben gaiztakeriak atsegin zaizkiela beren jainkoei.

Erlijioak funtsezkoa ez den zerbait santutzen duenean, alferrik galtzen du gizakien artean den bitartekorik handiena. Indiarrek sinesten dute Ganges ibaiko urek ahalmen santifikatzailea dutela¹²: uste da ibaiaren ertzetan hiltzen direnek beste bizitzan zigorrik ez dutela izango, eta deliziaz betetako eskualde batean biziko direla; lekurik urrunenetatik, hildakoen errautsez betetako urnak bidaltzen dira, Gangesera jaurtitzeko. Berdin dio, bada, bertutetsu bizitzea edo ez bizitzea. Errautsak Gangesera bota eta kito.

Sarien gisako leku baten ideiak zigorren leku baten ideia daraberekin, derrigorrez, eta bat itxaro denean bestearen beldurrik ez bada, lege zibilek ez dute indarrik. Beste bizitzan sari segurua izango dutela sinesten duten gizonek ihes egingo diote legegileari; gehiegi mesprezatuko dute heriotza. Nola eutsi legeen bidez magistratuak ezar diezaioketen zigorrik handienak unetxo bat iraungo duela eta ondoren bere zoriona hasiko dela guztiz sinetsita dagoen gizakiari?

XV

Nola lege zibilek batzuetan erlijio faltsuak zuzentzen dituzten

Gauza zaharretarako begiruneak, sinpletasunak edo superstizioak lotsaren kontra joan zitezkeen misterioak edo zeremoniak ezarri izan dituzte batzuetan, eta horren adibideak ez dira falta izan munduan. Aristotelesek¹³ dio ezen, kasu horretan, legeak famili gurasoak tenplura joateko bidea ematen duela misterio horiek ospatzera beren emazteen eta seme-alaben alde. Hori bai lege zibil miresgarria, ohiturak erlijioaren kontra gordetzen dituen!

Augustok¹⁴ debekatu egin zien bi sexuetako gazteei ezoin gauzeremoniatan izatea, adineko ahaideren batez lagunduta ez bazihoazen; eta jai luperkalak berrezarri zituenean, ez zuen nahi izan gazteek biluzik korrika egitea¹⁵.

XVI

Nola erlijioaren legeek konstituzio politikoaren eragozpenak zuzentzen dituzten

Bestalde, erlijioak estatu politikoari euts diezaioke, legeek ezin dutenean.

Hala, gerra zibilek Estatua maiz astintzen dutenean, erlijioak asko egingo du baldin eta Estatuaren parteren batek beti bakean egon behar duela ezartzen badu. Greziarren artean, elearrak, Apoloren apaiz zirenez, bakea zuten beti. Japonian¹⁶, bakean uzten dute beti Meakoko hiria, hiri santua baita; erlijioak eusten dio araudi horri, eta inperio hark, lurbira osoan bakarrik dagoela dirudienak, atzerritarrengandik ezer ez duenak eta izan nahi ere ez duenak, gerrak hondatzen ez duen merkataritza du bere mugen barruan.

Gerrak denen artean deliberatu ondoren egiten ez diren estatuetan, legeek gerrak bukatzeko edo gerrei aurea hartzeko inolako bitartekorik ez dutenean, erlijioak bake- edo tregoa-aldiak ezartzen ditu, herriak zenbait gauza egin ditzan, hala nola ereitea eta antzeko lanak, horiek gabe Estatuak ez bailuke iraungo.

Urtero, lau hilabetez, sesio oro eten egiten zen tribu arabiarren artean¹⁷; iskanbilarik txikiena ere erlijio gabetasuntzat hartzen zen. Frantzian jaun bakoitzak gerra edo bakea egiten zuenean, erlijioak ematen zituen aldi jakin batzuetan egin beharreko tregoak.

XVII

Gai beraren jarraipena

Estatu batean gorrotorako arrazoi asko daudenean, erlijioak adiskidetzeko bitarteko asko eman behar ditu. Arabiarrek, lapurherria, sarri egiten zizkieten irainak eta bidegabeak elkarri. Mahometek lege hau egin zuen¹⁸: «Inork anaiaren odola barkatzen badu¹⁹, gaizkilearen kontra jo ahal izango du kalte-ordainak eskatuz; baina gaizkileagandik kalte-ordainak jaso ondoren min egiten dionak, epai-egunean tormentu oinazetsuak jasango ditu».

Germaniarren artean, hurbilekoen gorrotoak eta etsaigoak oinordekotzan jasotzen ziren, betiko izaten ez baziren ere. Hilketa ordaintzeko, abere-kopuru jakin bat ematen zen, eta familia osoak hartzen zuen ordaina: «Gauza oso baliagarria», dio Tazitok²⁰, «zeren eta etsaigoak arriskutsuagoak baitira herri libre batean». Uste dut erlijioaren ministroak sartzen zirela adiskidetze horietan, haien artean sinesgarritasun handia baitzuten.

Malaiarren artean²¹, non adiskidetzea ez baitago ezarrita, inor hil duenak, hildakoaren ahaide edo lagunek bera ere hilko dutela etsita, sumina bere buruaz jabe dadin uzten du, eta aurrean aurkitzen dituen guztiak zauritu eta hil egiten ditu.

XVIII

Nola erlijioaren legeek lege zibilen ondorioa duten

Lehen greziarrak herri txikiak ziren, maiz sakabanatuak, pirata itsasoan, bidegabe-egile lehorrean, ez gizabiderik ez legerik ez zutenak. Herkules eta Teseoren ekintza ederrek erakusten dute zein egoeratan zegoen sortzen ari zen herri hura. Zer egin zezakeen erlijioak, zer egin zuen hilketez ikara zitezen? Ezarri zuen bortxaz hildako gizona hiltzailearen kontra sumintzen zela, kezkatu eta ikaratu egiten zuela, eta bera ibilitako lekuak utz ziezazkiola nahi zuela²²; hiltzailea ezin zen ukitu, ez eta berarekin hitz egin ere, orbanduta edo ezgaituta geratu gabe²³; hiltzailearen aurrean egotea saihestu egin behar zen hirian, eta hoben hori garbitu beharra zegoen²⁴.

XIX

Dogma bat estatu zibilean gizonentzako baliagarri edo kaltegarri egiten duena ez dela dogma horren egiatasuna edo faltsutasuna, baizik eta hartaz egiten den erabilera edo gehiegikeria

Dogmarik egiazkoenек eta santuenek oso ondorio txarrak izan ditzakete gizartearen printzipioekin lotzen ez badira; eta, alderantziz,

dogmarik faltsuenek ondorio miresgarriak izan ditzakete printzipio horien arabera ezartzen badira.

Konfuzioren erlijioak ukatu egiten du arimaren hilezkortasuna²⁵; eta Zenonen sektak ez zuen sinesten hartan. Nork esango luke? Bi sekta horiek, beren printzipio gaiztoetatik, ondorio bidezko ez baina miresgarriak atera dituzte gizartearentzat.

Taoren eta Foëren erlijioek sinesten dute arimaren hilezkortasuna, baina hain dogma santutik ondorio lazgarriak atera dituzte.

Ia mundu guztia-erentzat, eta garai guztietan, arimaren hilezkortasunaren iritziak, gaizki ulertuta, elkar hiltzera eraman ditu emakumeak, esklaboak, sujetak, lagunak, begirunea dioten edo maite duten hori beste munduan zerbitzatzera joateko. Halaxe zen Mendebaldeko Indietan; halaxe daniarren artean ere²⁶; eta halaxe da gaur egun oraindik ere Japonian²⁷, Makasarren²⁸, eta munduko hainbat bazterretan.

Ohitura horiek arimaren hilezkortasunaren dogmatik baino gehiago, gorputzen berpizkundearen dogmatik eratortzen dira; hortik ondorio hau atera baita, heriotzaren ondoren norbanakoak premia, sentipen, grina berberak izaten jarraitzen duela. Ikuspuntu horretatik, arimaren hilezkortasunaren dogmak eragin izugarria du gizakiengan, egoitza-aldaketa huts baten ideia atzeman-errazagoa baita gure gogoarentzat, eta gozoagoa gure bihotzarentzat, beste aldaketa batena baino.

Erljio batentzat ez da aski dogma bat ezartzea; horrez gainera gidatu egin behar du. Horixe egin du miresgarriki ondo erlijio kristauak hizpide ditugun dogmei dagokienez: sinesten dugun egoera baten itxaropena ematen digu, ez sentitzen edo ezagutzen dugun egoera batena; denak, are gorputzaren berpizkundeak berak ere, ideia espirtualetara garamatza.

XX

Gai beraren jarraipena

Antzinako pertsiarren liburu sakratuek²⁹ honela zioten: «Santu izan nahi baduzu, irakatsi seme-alabei, haiek egingo dituzten ekintza

on oro zuei egotziko baitzaizkizue». Goiz ezkontzeko aholkatzen zuten, zeren eta seme-alabak zubi bat bezalakoak izango baitziren judizioaren egunean, eta haurrik ez zutenek ezingo baitzuten pasatu. Dogma horiek faltsuak ziren, baina oso baliagarriak.

XXI

Metenpsikosiaz

Arimaren hilezkortasunaren dogma hiru adarretan zatitzen da: hilezkortasun hutsarena, egoitza-aldaketa hutsarena, metempsychosia-rena; alegia, kristauen sistema, esziten sistema, indiarren sistema. Mintzatu berri naiz lehen biez, eta hirugarrenaz zera esango dut, ondo eta gaizki gidatua izan denez, ondorio onak eta txarrak dituela Indietan. Gizakiei odola isurtzeko beldurra sartu dienez, oso hilketa gutxi izaten dira Indietan; eta, heriotza-zigorrik ia ematen ez bada ere, mundu guztia dago lasai han.

Beste alde batetik, ordea, emazteak erre egiten dira senarrak hiltzen direnean; errugabeek bakarrik nozitzen dute han indarkeriaz-ko heriotza.

XXII

Zein arriskutsua den erlijioak izuikara eragitea gauza axolagabekoez

Erljioaren aurreiritziek Indietan ezartzen duten halako ohore baten poderioz, kastek izuikara diote elkarri. Ohore hori erlijioan baizik ez dago oinarritua; famili bereizketa horiek ez dira bereizketa zibilak; indiarren bat desohoratua sentituko litzateke bere erregearekin jango balu.

Bereizketa-mota horiek beste gizakienganako halako higuin batekin daude lotuta; oso desberdina da hori maila-desberdintasunek —gure artean beheragokoenganako maitasuna beren baitan hartzen dutenak— sorrarazi behar dituzten sentimenduetatik.

Erljioaren legeak bizioaren mesprezioa besterik ez sorrarazten saiatuko dira, eta batez ere gizakiak beste gizakienganako maitasunetik eta errukitik ez urruntzen.

Mahometar erlijioak eta indiar erlijioak ezin konta ahala herri hartzen dituzte beren baitan; indiarrek gorroto dituzte mahometarrak, behia jaten dutelako; mahometarrek higuina diete indiarrei, hauek txerrikia jaten dutelako.

XXIII

Jaiez

Erljio batek lanari uzteko agintzen duenean, ohoratzen duen izakiaren handitasuna baino kontuanago hartu behar ditu gizakien premiak.

Atenasen³⁰ eragozpen handia zen hainbeste jai izatea. Herri menderatzaile hartan, zeinen aurrera Greziako hiri guztiek ekartzen baitzituzten beren arteko auziak, ez ziren gai auzi guztiak erabakitzeko.

Konstantinok ezarri zuenean igandean atsedean hartuko zela, hirietarako eman zuen ordenantza hori³¹, ez landako herrientzat: ikusten zuen hirietan lan baliagarriak zeudela, eta landetan lan beharrezkoak.

Arrazoi beragatik, merkataritzari esker bizi diren herrialdeetan, jai-kopuruak merkataritza horren arabera izan behar du. Herrialde protestanteak eta herrialde katolikoak dauden lekuetan daudenez³², lehenengoetan bigarrenetan baino lan-premia handiagoa da, Jaiak ezabatzea, beraz, gehiago komeni zitzaien herrialde protestanteei katolikoei baino.

Dampierrek³³ azpimarratzen du herrien atseginbideak asko aldatzen direla klimaren arabera. Klima beroek fruitu delikatu ugari ekoizten dituztenez, barbaroek, lehenik beharrezko dena aurkitzen dute, eta denbora gehiago dute atseginetarako. Herrialde hotzetako indiarrek, aldiz, ez dute hainbeste asti libre; arrantzan eta ehizan egin behar dute etengabe eta, beraz, dantza, musika eta ospakizun gutxiago dituzte; eta herri horietan kokatuko litzatekeen erlijio batek kontuan izan beharko luke hori jaiak ezartzerakoan.

XXIV

Erlijio lokalen legeez

Lege lokal asko daude erlijioetan. Eta Moktezuma hainbeste setatzen zenean esaten espainiarren erlijioa ona zela haientzat, eta Mexikokoa bertakoentzat, ez zuen burugabekeriarik esaten, zeren eta, hain zuzen, legegileek ezinbestean egin behar izan baitiote men naturak berek baino lehen ezarritakoari.

Metenpsikosiaren iritzia Indietako klimarentzat egina da. Gehiegizko beroak erre egiten ditu³⁴ landa guztiak; oso ganadu gorri gutxi haz liteke; beti daude laborantzarako aski ganadu ez izateko arriskuan; idiak ez dira gehiegi ugaltzen³⁵; gaixotasun gehiegik jotzen ditu: haiek babestuko dituen erlijio-legea oso komenigarria da, beraz, herrialde hartako aribiderako.

Belazeak erreta dauden bezala, arroza eta lekaleak ederki hazten dira, hartarako erabil daitezkeen urei esker: elikagai hori baizik onesten ez duen erlijio-lege bat, beraz, oso baliagarria da klima haietako gizakientzat.

Abere haien okelak³⁶ ez du zaporerik; eta ateratzen dizkieten esneak eta gurinak haien elikagaien parte bat osatzen dute: behiak jatea eta hiltzea debekatzen duen legea, beraz, ez da arrazoigabea Indietan.

Atenasek ezin konta ahala biztanle zituen; lurraldea antzua zen: arau erlijioso batek ezarri zuen jainkoei eskaintzatxoak egiten zizkietenek idiak eskaintzen zizkietenek baino gehiago ohoratzen zituztela³⁷.

XXV

Erlijio bat herrialde batetik beste batera eramateko eragozpena

Esandakotik ondorio hau ateratzen da, oso maiz eragozpen ugari izaten direla erlijio bat herrialde batetik beste batera eramateko³⁸.

«Txerria», dio Boulainvilliers-ek³⁹, «oso urria da Arabian, non ia ez baitago basorik, ez ezer egokirik azienda horiek hazteko; bestal-

de, uraren eta elikagaien gaziak larruazaleko gaixotasunen mende jartzen du hango jendea». Hori debekatzen duen lege lokala ez litzateke ona beste herrialde batzuetarako⁴⁰, non txerriak den-denon elikagai baita, eta, beraz, beharrezkoa.

Gogoeta bat egingo dut puntu honetan. Sanktoriosek ohartu du jaten den txerriak izerdi gutxi aterarazten duela⁴¹, eta elikagai horrek beste elikagai batzuk izerdi bidez ateratzea galarazten duela oso: aurkitu du heren bateraino⁴² gutxitzen duela; bestalde, gauza jakina da izerdi gutxi botatzeak azaleko gaixotasunak sorrarazten edo gaiztotzen dituela; txerriak, bada, debekatu beharra dago gaixotasun horien mende dauden lekuetan, hala nola Palestinan, Arabian, Egipton eta Libian.

XXVI

Gai beraren jarraipena

Chardinek dio⁴³ Pertsian ez dagoela ibai nabigagarririk, Kur ibaia izan ezik, inperioaren muturrean. Gebroen lege zaharrak, ibaie-tatik nabigatzea debekatzen baitzuen, ez zuen inolako eragozpenik sortzen herrialde hartan, baina besteren batean hondatu egingo zukeen merkataritza.

Ikuzketak asko usatzen dira klima beroetan. Horren ondorioz, lege mahometarrak eta erlijio indiarak agindu egiten dituzte halakoak. Oso merezimendu handiko ekintza da Indietan Jainkoari urlaste-rrean erreztatzea⁴⁴, baina nola egin horrelakoak beste klima batzuetan?

Erljioa, klimaren gainean oinarrituta, beste herrialde bateko klimaren oso kontrakoa gertatu denean, ezin izan da egokitu bertan; eta sarrarazi badute, kanporatua izan da. Badirudi, giza mailan hitz eginez, klimak ezarri dizkiela mugak erlijio kristauari eta erlijio mahometarrari.

Hortik zera ondorioztatzen da, ia beti komeni izaten dela erlijio batek dogma partikularrak eta kultu orokorra izatea. Kultu-praktiei dagozkien legeetan, xehetasun gutxi behar dira; adibidez, nekaldiak, eta ez nekaldi jakin bat. Kristautasuna zentzuz beteta dago: abstinentsia jainkozko zuzenbideari dagokio, baina abstinentsia jakin bat ordena publikoaren zuzenbidean kokatzen da, eta aldatu egin daiteke.

HOGEITA BOSGARREN LIBURUA

Legeez, herrialde bakoitzeko erlijioa
ezartzearekin eta bertako kanpo-politikarekin
duten zerikusiaren aldetik

I

Erljioarekiko sentipenaz

Gizon Jainkoari atxikiak eta ateoak erlijioaz hitz egiten dute beti; batak maite duenaz hitz egiten du, eta besteak beldur dionaz.

II

Erljioekiko atxikimenduaren arrazoiak

Munduko erlijioek ez diete atxikimendurako arrazoi berberak ematen beren jarraitzaileei; hori, erlijioek gizakien pentsaerarekin eta sentierarekin bat etortzeko moduaren arabera da hein handi batean.

Oso emanak gara idolatriara, eta hala ere ez gaude erlijio idolatren mende; ez gara ideia espiritualetara emanak, eta hala ere oso atxikiak gara Izaki espirituala gurtzarazten gaituzten erlijioei. Sentipen zoriontsua da, aldeaz geure baitan aurkitzen dugun bozkariotik datorrena, Jainkoa beste erlijioek jarria zuten lekutik ateratzen duen erlijioa aukeratzeko adina inteligente izan garelako. Herri baldarraren erlijiotzat daukagu idolatria, eta xedetzat izaki espirituala daukan erlijioa, berriz, herri argituen erlijiotzat.

Izaki espiritual gorenaren ideari —horrek eratzen du dogma— kultuan sartzen diren ideia sumagarriak eransten dizkiogunean,

horrek erlijioarekiko atxikimendu handia ematen digu, hizpide izan berri ditugun arrazoiak gauza sumagarrietarako dugun joera berezkoarekin lotuta daudelako. Hala, katolikoak, protestanteek baino gehiago baitute kultu-mota horretatik, askoz atxikiago daude beren erlijioari, protestanteak berenari baino, eta gehiago arduratzen dira hura zabaltzen.

Efesoko herria ikasi zuenean kontzilioko gurasoek erabaki zutela Ama Birjinari *Jainkoaren Ama* dei zekiokeela, bozkariotan jarri zen; apezpikuei eskuetan muin ematen zien, belaunak besarkatzen zizkien; aldarrika handien oihartzunak ziren nonahi⁴⁵.

Erlijio intelektual batek Jainkoak egindako aukera baten ideia ematen digunean, eta hura profesatzen dutenen eta profesatzen ez dutenen arteko bereizketa batena, horrek asko atxikiagotzen gaitu erlijio horrekin. Mahometarrak ez lirateke hain musulman onak, batetik herri idolatrarik ez balitz, halakoek berak Jainkoaren batasunaren mendekatzailleak direla pentsarazten baitiete, eta bestetik kristauak ez balira, hauek Jainkoaren begien aurrean lehenak direla pentsarazten baitiete haiei.

Praktika ugariz zamatutako erlijio batek⁴⁶ hain zamatua ez den beste batek baino gehiago atxikiarazten du: gehiago lotu ohi gara etengabeko arreta eskatzen diguten gauzetara; horren froga, mahometarren⁴⁷ eta judutarren seta setatsua, eta herri barbaroek eta basatiek erlijioz aldatzeko duten erraztasuna; izan ere, ehizaz edo gerraz baka-rrik arduratzen direnez, ez dira kezkatzen erlijio-praktikez.

Gizonak oso emanak dira itxarotera eta beldur izatera, eta ez infernurik ez paradisu-rik ez lukeen erlijio bat ez litzateke haien gogoko izango. Horren froga, erlijio arrotzak Japonian zein erraz kokatu diren, eta zein arretaz eta maitasunez hartu dituzten han⁴⁸.

Erlijio batek jendea beregana dezan, moral garbia izan behar du. Gizakiak, gauza txikietan bilauak badira ere, oso jende zintzoa dira orokorrean; moralak maite dute, eta hain gai larriaz ari ez banintz, esango nuke hori ezin hobeto ikusten dela antzerkietan: gauza segurua da herriari atsegin gertatzea moralak onesten dituen sentimenduen bidez, eta gauza segurua da hura gogaitzea gaitzesten dituenen bidez.

Kanpoko kultuak handitasuna duenean, balakatu egiten gaitu eta atxikimendu handia ematen digu erlijioarekiko. Tenpluen eta eliz-

gizonen aberastasunek zirrara handia egiten digute. Hala, herrien miseria bera herriok erlijioarekiko lotzen dituen arrazoi bat da, miseria ekarri dietenek aitzakia gisa erabili duten erlijioarekiko, hain zuzen.

III

Tenpluez

Ia herri zibilizatu guztiak bizi dira etxeetan. Hortik berez sortu da Jainkoari etxe bat eraikitzekeo ideia, bertan hura gurtzeko eta bel-durrean eta itxaropenetan harengana jotzeko.

Hain zuzen, ezer ez da kontsolagarriagorik gizakientzat, Jainkoa presenteago sumatzeko eta denak bilduta beren ahulezia eta beren miseria adierazteko leku bat baino.

Baina hain ideia naturala lurra lantzen duten herriek izaten dute bakarrik, eta ez da ikusiko etxeak ez dituztenek tenplua eraikitzen dutenik.

Horrexegatik mesprezatzen zituen hainbeste Gengis Khanek mezkita⁴⁹. Printze hark⁵⁰ galderak egin zizkien mahometarrei; onartu egin zituen haien dogma guztiak, salbu eta Mekara joatera behartzen duena; ezin zuen ulertu Jainkoa nonahi gur ez zitekeenik. Tartariarrek, etxeetan ez baitziren bizi, ez zituzten ezagutzen tenpluak.

Tenplurik ez duten herriek atxikimendu urria dute erlijioaren alderako: horra zergatik tartariarrak hain toleranteak izan diren betidanik⁵¹; horra zergatik inperio erromatarra konkistatu zuten herri barbaroek ez zuten inolako zalantzarik izan kristautasuna onartzeko; zergatik Amerikako basatiek hain atxikimendu eskasa duten beren erlijioaren alderako; eta zergatik, gure misiolariak Paraguan elizak erai-kiarazi dizkietenez geroztik, hain arretatsuak diren gurearekiko.

Jainkoa zorigaitzekoen babesa denez, eta gaizkileak baino jende zorigaitzekoagorik ez dagoenez, berez pentsatu izan da tenpluak haientzako babeslekua zirela, eta ideia hori are naturalagoa iruditu zitzairen greziarrei, non hiltzaileek, beren hiritik eta gizakien presentziatik baztertuak, tenpluak beste etxerik ez zutela baitzirudien, jainkoak beste babeslerik ez zutela.

Hori borondatez kontrako hilketei zegokien hasieran; baina gaizkile handiak ere barne hartu zirenean, oso kontraesan zakarrean erori ziren: gaizkileok gizakiei irain egin bazieten, are arrazoi gehiagoz iraindu zituzten jainkoak.

Babesleku haiek ugaltu egin ziren Grezian: tenpluak, dio Tazitok⁵², zordun kaudimengabez eta esklabo gaiztoz beteta zeuden; magistratuek zailtasunak zituzten beren egitekoa betetzeko; herriak babestu egiten zituen gizakien delituak, jainkoen zeremoniak bezala; senatua haietariko asko ezabatzeraz behartu zuten.

Moisesen legeak oso zuhurak izan ziren. Borondatez kontrako hiltzaileak errugabeak ziren, baina alde egin behar zuten hildakoaren ahaideen bistatik; beraz, babes bat ezarri zuen haientzat⁵³. Delitugile handiek ez dute merezi babesik, eta ez zuten halakorik izan⁵⁴. Judutarrek tabernakulu eramangarri bat besterik ez zeukaten, eta eten-gabe aldatzen zuten lekuz; horrek kanpo uzten zuen babesaren ideia. Egia da tenplu bat eduki behar zutela, baina alde guztietatik bertara joandako gaizkileek oztopatu egin zezaketen Jainkoaren zerbitzua. Hiltzaileak herrialdetik kanporatuak izan balira, greziarren artean bezala, jainko arrotzak gurtzen hasteko arriskua zegoen. Kontsidero horien guztien ondorioz sortu ziren babes-hiriak, non geratu behar baitzuten apaizburu gorena hil arte.

IV

Erlijioaren ministroez

Lehen gizonek, dio Porfiriok, belarra baino ez zuten sakrifikatzen. Hain kultu sinplerako, nor bere familiako apaizburu izan zitekeen.

Jainkoari atsegin egiteko gogo naturalak ugaltu egin zituen zeremoniak, eta horrek ekarri zuen gizakiak, nekazaritzara emanak, denak burutzeko gai ez izatea, eta xehetasunak kontuan izatea.

Leku bereziak eskaini zitzaizkien jainkoei; beharrezko izan ziren ministroak haietaz arduratzeke, hiritar bakoitza bere etxeaz eta etxeke arazoez arduratzen den bezala. Horregatik, apaizik ez duten

herriak barbaroak izan ohi dira gehienetan. Halakoak ziren behinola pedaliarrak⁵⁵, eta halakoak dira egun ere wolguskyarrak⁵⁶.

Jainkoari sagaratutako pertsonak ohoratu beharra zegoen, batez ere gorputz-araztasunaz ideia bat eratua zuten herrietan. Araztasun hori beharrezkoa zen jainkoentzat atseginenak ziren lekue-tara hurbiltzeko, eta jokamolde jakin batzuen mende zegoen.

Jainkoen gurtzak etengabeko arreta eskatzen zuenez, herririk gehienek talde berezi bihurtu zuten apaizeria. Hala, egiptoarren, judutarren eta pertsiarren artean⁵⁷, familia batzuk jartzen ziren jainkoen zerbitzuan, eta belaunaldiz belaunaldi betierekotzen ziren. Zenbait erlijiotan, elizgizonak negozioetatik urruntzeaz gainera, familiaren traba kendu nahi izan zaie, eta horixe da lege kristauaren adar nagusiaren jokamoldea.

Ez naiz mintzatuko hemen zelibatoaren legearen ondorioez; bistan da kaltegarria gerta litekeela elizgizonen taldea oso handia balitz, eta ondorioz laikoena aski ez balitz.

Giza adimenaren izaeraz, erlijio-kontuetan ahalegina eskatzen duen oro maite dugu, moral-kontuan zorroztasun-itxura daukan oro maite dugun bezala. Zelibatoa atsegin izan zaie ustez gutxien komeni zitzaien herriei, zeinentzat ondorio txarrenak izan baitzitzakeen. Europa hegoaldeko herrialdeetan, non, klimaren izaeragatik, zelibatoaren legea zailagoa baita gordetzen, iraun egin du; iparraldekoetan, non grinak ez baitira hain biziak, indargabetu egin dute. Are gehiago: biztanle gutxiko herrialdeetan, onartu egin dute; asko direnetan, arbuia. Bistan da gogoeta hauek guztiak zelibatoaren hedapen handiegia dagozkiola, ez zelibatoari berari.

V

Legeek elizgizonen aberastasunei ezarri behar dizkieten mugez

Familia partikularrak iraungi egin daitezke; hortaz, ondasunak ez dituzte betiko. Elizgizonak iraungi ezin den familia dira: beraz, ondasunak betiko dituzte, eta ezin dira haiengandik irten.

Familia partikularrak ugaltu egin daitezke: beraz, beharrezko da haien ondasunek ere hazi ahal izatea. Elizgizonak ugaltu ezin daitekeen familia da: beraz, ondasunek mugatuta behar dute.

*Lebitarren*eko xedapenak gorde ditugu elizgizonen ondasunez, salbu eta ondasun horien mugei buruzkoak; hori dela eta, inoiz ezin-go dugu jakin zein neurritaraino duen zilegi komunitate erlijioso batek ondasunak bereganatzea.

Etengabeko bereganatze horiek hain arrazoiz kontrako iruditzen zaizkie herriei, non haien alde hitz egin nahiko lukeen edonor ergeltzat hartuko bailukete.

Lege zibilek oztopoak aurkitzen dituzte batzuetan ezarritako gehiegikeriak aldatzerakoan, errespetatu behar dituzten gauze-kin lotuta daudelako: kasu horretan, zeharkako xedapen bat lege-gilearen asmo onaren froga hobe da gauzari zuzenean helduko liokeena baino. Elizgizonen eskuratzak debekatu ordeztu, haie-alden daitezten saiatu behar da; eskubidea utzi, eta egintza ezereztu.

Europako herrialde batzuetan, jaun- eskubideak aintzako- tzat hartuz, esku hiletakoek erosten zituzten higiezin- gainean indemnizazio- eskubide bat ezarri da jaun haien alde. Printzearen interesak amortizazio- eskubidea eskarazi dio kasu berean. Gaztelan, non ez baita horrelako araurik, elizgizonek dena inbadi- tu dute; Aragoi- n, non bai baita amortizazio- zerga zerbait, gutxiago eskuratu dute; Frantzian, non zerga hori eta indemnizazioko- a eza- rritu baitaude, are gutxiago eskuratu du; eta esan daiteke estatu horren aberastasuna, aldeztu, bi aukera horiek erabiltze- ari zor zaio- la. Gehi itzazue zerga horiek, eta gera itzazue esku hilak, ahal bada.

Egin ezazue sakratu eta bortxaezin elizgizonen ondare antzina- ko eta beharrezkoa; finko eta betierekoa izan dadila, haiek bezala; baina utzi beste ondasun berriak haren eskuetatik irteten.

Utz ezazue araua hausten, araua gehiegikeria bihurtu denean; paira ezazue gehiegikeria, arauan sartzen denean.

Erroman beti gogoratu ohi dira elizgizonekin izandako sesio batzuk zirela- eta bidalitako memoria batez: «Elizgizonek Estatuaren kargetan parte izan behar dute, nahiz Itun Zaharrak besterik esan». Hortik atera zen memoriaren egileak hobeto ulertzen zuela zergen hiz- kuntza, erlijioarena baino.

VI

Monasterioez

Zentzu-apur bat aski da ikusteko azkenik gabe betierekotzen diren talde horiek ez dituztela saldu behar beren lurrak, ez eta biziarteko maileguak eman ere, ahaiderik ez duten guztien eta eduki nahi ez duten guztien oinordeko bihur ez daitezen nahi badugu. Jende horrek herriaren kontra jokutzen du, baina beren kontra dituzte bankuak.

VII

Superstizioen luxuaz

«Jainkoen begirunerik ez dute», dio Platonek⁵⁸, «haiek badirela ukatzen dutenek; edo badirela onartu arren, haiek hemen beheko gauzeekin ez direla nahasten diotenek; edota, azkenik, sakrifizioak eskainita erraz bakeratzen direla diotenek; hiru iritzi horiek kaltegarriak dira hirurak ere». Hor Platonek inoiz adimen naturalak erlijio-kontuetan esan dituen gauzarik zuhurrenak esaten ditu.

Kanpo-kultuaren handitasunak zerikusi handia du Estatuaren konstituzioarekin. Errepublikan onetan, handikeriaren luxua ez ezik, superstizioarena ere erreprimitu da. Erlijioan aurrezteko legeak egin izan dira. Horrelakoak dira Solonen zenbait lege; horrelakoak, Platonek hiletez emandako zenbait lege, Zizeronek onartuak; horrelakoak, azkenik, Numak⁵⁹ sakrifizioez emandako zenbait lege.

«Txoriak eta egun batean egindako pinturak», dio Zizeronek, «dohain oso jainkozkoak dira».

«Gauza arruntak eskaintzen ditugu», zioen espartar batek, «egunero izan dezagun jainkoak ohoratzeko modua».

Gizakiek Jainkoari kultua eskaintzeko izan behar duten ardura kultu horren handitasunaren oso desberdina da. Ez diezazkiogun eskaini gure altxorrak, ez badiogu erakutsi nahi hark guk mesprezatzea nahi lukeen gauzak zenbat estimatzen ditugun.

«Zer pentsatu behar dute jainkoek erlijio-gabeez?», dio miresgarri Platonek, «izan ere, gizon zintzo bat gorritu egingo litzateke gizon gaizto batengandik opariak jasotzean».

Erljioak ez dio eskatu behar herriari, dohainen aitzakiaz, Estatuaren premiek utzi diotena; eta Platonek dioenez⁶⁰, gizon garbi eta jainkozaleek beren antza duten dohainak eskaini behar dituzte.

Erljioak ez lituzke sustatu behar hiletetako gastuak ere. Zer da naturalagorik, fortuna guztiak berdintzen dituen gauza eta une batean fortuneen arteko aldeak ezabatzea baino?

VIII

Apaizburutzaz

Erljioak ministro asko dituenean, naturala da haiek buruzagia izatea, eta apaizburutza ezarrita egotea. Monarkian, non ahalik eta gehien bereizi behar baitira Estatuko ordenak, eta non ez baitira buru baten gainean bildu behar botere guztiak, ona da apaizburutza eta botere politikoa bereizita egotea. Behar hori ez dago gobernu despotikoan, honen izaera buru baten gainean botere guztiak biltzea baita. Baina kasu horretan, gerta liteke printzeak erljioa bere legeak bezala hartzea, bere borondatearen ondorio gisa. Eragozpen horri aurrea hartzeko, erljioaren monumentuak egon behar dute; adibidez, hura finkatzen eta ezartzen duten liburu sakratuak. Pertiako erregea erljioiburua da; baina Koranak arautu egiten du erljioa; Txinako enperadorea apaizburu gorena da, baina badira liburuak, mundu guztiaren eskuetan daudenak, eta hark ere men egin behar die haiei. Alferrik indargabetu nahi izan zituen enperadore batek; garaitu egin zitzaizkion tiraniari.

IX

Tolerantziaz erljio-kontuetan

Hemen politikoak gara, ez teologoak; eta, teologoentzat ere, alde handia dago erljio bat toleratzearen eta onartzearen artean.

Estatu bateko legeek erljio-aniztasuna onartu behar dutela ezarri ditenean, erljio horien arteko tolerantzia ere bermatu behar dute. Printzipioa da erreprimittuta dagoen erljio oro erreprimittzaile bihur-

tzen dela; izan ere, zapalkuntzatik irteterik daukanean, bera erreprimitu duen erlijioari eraso egiten dio, ez erlijio den aldetik, tirania gisa baizik.

Beraz, garrantzitsua da legeek erlijio desberdin horiei, Estatuari oztoporik ez jartzea ez ezik, elkarri oztoporik ez jartzea exijitzea. Hiritar batek, legeak behar bezala betetzeko, ez du aski Estatuaren gorpuztea ez astintzea; horrez gainera, beharrezko du beste edozein hiritar ez asaldatzeari.

X

Gai beraren jarraipena

Beste leku batzuetara hedatzeko gogo handia dutenak erlijio intoleranteak baizik ez direnez —zeren eta beste erlijioak onar ditzakeen erlijioa ez baita gehiago hedatzen saiatzen—, Estua ados bada go jadanik ezarrita dagoen erlijioarekin, oso lege zibil ona izango da besteren bat ezartzea ez onartzea⁶¹.

Hona hemen, beraz, lege politikoen printzipio funtsezkoa, erlijioaz denaz bezainbatean: Estatu batean beste erlijio bat onartzeko edo ez onartzeko aukera dagoenean, ez da onartu behar; lehendik ezarrita dagoenean, ordea, toleratu egin behar da.

XI

Erlijio-aldaketaz

Printze batek, bere estatuan nagusi den erlijioa suntsitzea erabakitzen duenean, arrisku handia hartzen du. Bere gobernu-erapotentzia bada, iraultza jasateko arriskua handiagoa du beste edozein tiranokeriagatik baino, hori ez baita gauza berria estatu-mota horretan. Iraultza etortzen da, estatu bat ezin delako erlijioz, ohituraz eta manieraz aldatu istant batean, printzeak beste erlijio bat ezartzen duen ordenantza jakinarazi bezain laster.

Gainera, erlijio zaharra estatuaren izaerarekin lotuta egon ohi da, eta berria ez; hura bat etorri ohi da klimarekin, eta berriak maiz kontra egiten dio. Are gehiago: hiritarrek narda hartzen dute legeeki-ko; erdeinua sortzen zaie ezarritako gobernu-eraz; bi erlijioen kontra-ko susmoen orde, bietako baten aldeko fede irmoa sortzen da; hitz batez, Estatuari, aldi baterako behinik behin, hiritar txarrak eta eliztar txarrak sortzen zaizkio.

XII

Lege penalez

Erljioaz denaz bezainbatean, saihestu egin behar dira lege penalak. Beldurra sorrarazten dute, egia da, baina erlijioak ere beldurra ematen duten lege penalak dituenez, beldur batek bestea ezabatzen du. Bi beldur desberdin horien artean, arimak anker bihurtzen dira.

Erljioak hain mehatxu handiak ditu, hain promesa handiak, non, gure espirituaren present direnean, nahiz eta magistratuak eginahalak egin hura abandona dezagun, bai baitirudi ez digutela ezer uzten hura kentzen digutenean, eta ez digutela ezer kentzen hura uzten digutenean.

Hala, bada, arima beldurrez beteta, garrantzirik handiena hartu behar dion une hartara hurbilduta, ez da lortzen erlijiotik alden dadin; gauza seguruagoa da erlijioari faboreen bidez, bizitzako erosotasunen bidez, aberastasunaren itxaropenaren bidez eraso egitea; ez sumintzen duten gauzen bidez, baizik eta epelkeria kutsatzen dutenen bidez, gure ariman beste grina batzuek dihardutenean, eta erlijioak sustatzen dituenak isilik daudenean. Arau orokorra: erlijioa aldatzeaz denaz bezainbatean, gonbitak penak baino indartsuagoak dira.

Giza espirituaren izaera, erabili izan dituen zigorren zer-nola-koetan bertan agertu izan da. Gogora bitez Japoniako pertsekuzioak⁶²: suplizio ankerren kontra oldartu ziren, zigor luzeen kontra baino gehiago. Hauek, asaldatu baino gehiago, nekatu egiten dute, zailagoak dira jasaten, hain zailak ematen ez dutelako.

Hitz batez, historiak ondo asko irakasten digu lege penalek inoiz ez dutela suntsipena beste ondoriorik izan.

XIII

Erregu guztiz umila Espainiako eta Portugalgo inkisidoreei

Lisboan azken fede-autoan erre zuten hemezortzi urteko neska judutar bat idaztitxo baten sorburu eta mintzagai izan zen. Uste dut inoiz idatzi den idaztirik alferrikakoena dela. Izan ere, hain argi dauden gauzak frogatu behar direnean, gauza segurua da ez dela inor konbentzituko.

Egileak aitortzen du ezen, nahiz eta judua izan, errespetatzen duela erlijio kristaua, eta kristau ez diren printzeei hari jazartzeko aitzakiarik ez onartzeko adina maite duela.

«Xexu zarete», diotse inkisidoreei, «Japoniako enperadoreak su hilean errearazten dituelako haren estatuetan diren kristau guztiak; baina hark honela erantzungo dizue: ‘Guk zeuek zeuen federik ez dutenak tratatzen dituzuen bezala tratatzen zaituztegu guk bezala sinesten ez duzuenok; ez daukazue kexatzerik zeuen ahuleziaz ez bada, gu sarraskitzeko oztopo baitzaizue, eta guk zuek sarraskitzeko bidea ematen baitigu’.

«Baina aitortu behar da zuek enperadore hori baino askoz ankerragoak zaretela. Zuek sinesten duzuen sinesten ez dugunok, hil egiten gaituzue, zuek sinesten duzuen guztia sinesten ez dugulako. Dakizuenez, gu behinola Jainkoaren gogoko zen erlijio bati jarraitzen gatzazkio; uste dugu Jainkoak oraindik ere maite duela, eta zuek uste duzue ez duela maite; eta iritzi hori duzuelako, burdinatik eta sutatik pasarazten dituzue hain barkagarria den errore horretan daudenak, alegia Jainkoak oraindik ere maite duela lehenago maite izan zuena⁶³.

«Guri dagokigunez ankerrak bazarete, askoz ankerrago zarete gure hurrei dagokienez; erre egiten dituzue, lege naturalak eta herri guztien legeek jainko gisa errespetatzen irakatsi dietenen irakaspenei jarraitzen zaizkielako.

«Mahometarren gainean duzuen abantailarik gabe geratzen zarete: haiek beren erlijioa ezartzeko moduagatik duzuen abantailarik gabe, alegia. Beren jarraitzaileen kopuruaz harrotzen direnean, esaten diezue indarrez lortu dituztela, eta burdinaz hedarazi dutela beren erlijioa: hortaz, zergatik ezartzen duzue zeuena suaz?

«Erakarri nahi gaituzuenean, guk erantzuten dizuegu zein jatorri loriosetatik zatozten. Erantzuten diguzue zuen erlijioa berria dela, baina jainkozkoa; eta paganoen pertsekuzioez eta martirien odolaz hazi dela esanez frogatzen duzue hori; baina gaur egun Dioklezianoren egitekoa hartu duzue, eta zeuen lekuan jartzen gaituzue.

«Konjuratzen zaituztegu, ez zuek eta guk zerbitzatzen dugun Jainko ahaltsuaren izenean, baizik eta giza izaera hartu omen zuen Kristoren izenean, jarraitzeko moduko adibideak izan ditzazuen; konjuratzen zaituztegu zuek gurekin hark berak jokatu lukeen bezala jokatzera, oraindik Lurrean balitz. Kristau izan gaitezen nahi duzue, eta zeuek ez duzue izan nahi.

«Baina zeuek kristau izan nahi ez baduzue, izan zaitezte gutxienez gizon: trata gaitzazue tratatuko gintuzkezuen bezala baldin eta, naturak ematen dizkigun justizi errainu ahul horiek baizik ez izanik, ez bazenute erlijiorik zeuen gidaritzat, eta errebelaziorik argibidetzat.

«Zeruak egia ikusarazteko adina maite bazaitue, grazia handia eman dizue; baina aitaren oinordekotza jaso duten seme-alabei, jaso ez dutenak gorrotatzea al dagokie?

«Egia hori baduzue, ez iezaguzue ezkuta proposatzen diguzuen moduaren bidez. Egiaren izaera bihotzen eta espirituen gaineko garaitza da, ez zuek aitortzen duzuen ezin hori, suplizioen bidez eman nahi diguzuenean.

«Arrazoizko bazarete, ez gaituzue hil behar engainatu nahi ez zaitugulako. Zuen Kristo Jainkoaren semea bada, espero dugu sarituko digula haren misterioak profanatu nahi ez izana; eta sinesten dugu zuek eta guk zerbitzatzen dugun Jainkoak ez gaituela zigortuko behinola eman zigun erlijio batengatik heriotza jasan dugulako, zeren eta sinesten baitugu oraindik ere ematen digula.

«Argi naturala inoiz baino biziagoa den mende batean bizi zarete: filosofiak espirituak argitu ditu, zuen Ebanjelioaren moralara ezagunagoa da, gizakiek elkarrekiko dituzten eskubideak, kontzientzia batek beste kontzientzia baten gainean duen ahala, hobeto ezarrita daude. Hala, bada, ez badituzue zuen aurreiritzi zaharrak uzten, alegia, zuen grinak —horixe baitira—, aitortu beharko da ez daukazuela konponbiderik, ez zaretela gai argi eta irakaspen orotarako; eta nazio guztiz zorigaitzekoa da zuek bezalako gizakiei agintea ematen diena.

«Nahi duzue argi eta garbi azal diezazuegun gure pentsamen-
dua? Zuen etsai gisa ikusten gaituzue, zuen erlijioaren etsai baino
gehiago; izan ere, zuen erlijioa maite izango bazenute, ez zenukete
usteltzen utziko ezjakintasun baldar batez.

«Gauza bat jakinarazi behar dizuegu: geroan inor inoiz ausartzen
bada esaten ezen bizi garen mendean Europako herriak zibilizatuak
zirela, zuen kasua aipatuko diote barbaroak zirela frogatzeko, eta zuetaz
izango duten iritzia halakoa izango da non zuen mendearen izena belz-
tuko baitu, eta gorrotoa eramango zuen garaikide guztien gainera».

XIV

Zergatik den hain gorrotagarria erlijio kristaua Japonian

Mintzatu naiz⁶⁴ arima japoniarren izate izugarriaz.
Magistratuek oso arriskugarri iritzi zioten kristautasunak ematen duen
irmotasunari, fedea ukatzeari dagokionez: ausardia areagotu egiten
zuela uste izan zuten. Japoniako legeak larri zigortzen zuen desobe-
dientziarik txikiena. Erlijio kristauari uko egiteko agindu zuten. Ez
ukatzea, desobeditzea zen; zigortu egin zen delitu hori, eta desobe-
dientziaren iraupenak beste zigor bat merezi zuela iruditu zitzaien.

Zigorrak, japoniarren artean, printzeari egindako irainaren
mendekutzat hartzen dira. Gure martirien alaitasun-kantek printzea-
ren kontrako atentatua ziruditen; martiri tituluak, haien espirituan,
errebelde esan nahi zuen, eta ikaratu egin zituen magistratuak; ahal
zuten guztia egin zuten inork halako titulurik lor zezan galarazteko.
Orduan arimak sumindu egin ziren, eta egundoko borrokak ikusi ziren
kondenatzen zituzten tribunalen eta sofritzen zuten akusatuen artean,
lege zibilen eta erlijio-legeen artean.

XV

Erljioaren hedapenaz

Ekialdeko herri guztiek, mahometarrek salbu, uste dute erlijio
guztiak berez berdinak direla. Gobernu-eraren aldaketa gisa baizik ez

diote beldur beste erlijio bat ezartzeari. Japoniarren artean, non hainbat sekta baitaude, eta non Estatuak hain denbora luzean eliz buruzagia izan baitu, ez da inoiz eztabaidarik erlijioaz⁶⁵. Gauza bera siamdarren artean ere⁶⁶. Kalmukek⁶⁷ are gehiago egiten dute: kontzientzi arazoa da haientzat erlijio guztiak onartzea. Calicuten estatu-araua da erlijio oro ona dela⁶⁸.

Baina horrek ez du esan nahi oso herrialde urrun batetik — klima, lege, ohitura eta manera guztiz desberdinekotik — ekarritako erlijioak bere santutasunari zor zaion arrakasta guztia izango duela. Hori egia da batez ere inperio despotiko handietan: onartu egiten dira atzerritarrak, ez zaiolako arretarik eskaintzen printzearen boterea zauritzen ez duela dirudienari; gauza guztien ezjakintasun erabatekoan daude halako lekuan. Europar bat atsegin egin dakieke eskaintzen dizkien zenbait jakintzari esker; hori gauza ona da hasierarako. Baina arrakasta pixka bat eduki eta gero, eztabaidarik sortzen bada, interesen bat izan dezaketenak ohartzen badira; estatu horrek, berez, lasaitasuna eskatzen duenez batez ere, eta zerik mendrenak hankaz gora bota baitezake, legez kanpo uzten da erlijio berria eta hura iragartzen dutenak; predikatzen dutenen arteko eztabaidak eztanda egindakoan, erdeinua sortzen du erlijio horrek, proposatzen dutenak berak ere ez baitatoz bat.

HOGETA SEIGARREN LIBURUA

Legeez, arautzen dituzten gauzen
ordenarekin eduki behar duten
zerikusiaren aldetik

I

Liburu honen ideia

Gizakia hainbat lege-motak gobernatzen dute: zuzenbide naturalak; zuzenbide jainkozkoak, hots, erlijioarenak; eliz zuzenbideak, hau da, kanonikoak, zeinek erlijioa gobernatzen baitu; Jende Zuzenbideak, zein munduko zuzenbide zibiltzat har baitaiteke, herri bakoitza hiritartzat hartuz gero; zuzenbide politiko orokorrak, zeinek gizarte guztiak sortu dituen giza zuhurtzia hori baitu xedetzat; zuzenbide politiko partikularrak, gizarte bakoitzari dagokionak; konkista-zuzenbideak, herri batek beste bati egin nahi, ahal edo behar izan dion indarkerian oinarrituak; gizarte bakoitzaren zuzenbide zibilak, zeinen bidez hiritar batek bere ondasuna eta bizia defenda baititzake beste edozein hiritarren kontra; azkenik, zuzenbide domestikoak, zein gizarte bat familiatan banatuta egotetik baitator, familia horiek gobernu partikular baten premia dutelarik.

Hala, bada, lege-ordena desberdinak daude, eta giza arrazoia-
ren bikaintasuna honetan datza: arautu beharreko gauzak zein ordena-
ri dagozkion jakitean, eta gizakiak gobernatu behar dituzten printzi-
pioetan nahasterik ez sortzean.

II

Jainkozko legeez eta giza legeez

Jainkozko legeen bidez ez da arautu behar giza legeen bidez arautu behar dena, ez eta giza legeen bidez ere jainkozko legeen bidez arautu behar dena.

Lege-mota horiek desberdinak dira jatorriz, xedez eta izaeraz.

Mundu guztiak onartzen du giza legeak erlijioaren legeak ez bezalakoak direla, eta hori printzipio handia da, baina beste batzuen mende dago, eta horiek bilatu behar dira.

1. Giza legeen izaera gerta daitezkeen gorabehera guztien mende egotea da, aldatzea gizakien borondateak aldatu ahala; aitzitik, erlijioaren legeen izaera inoiz ez aldatzea da. Giza legeek on denaz arautzen dute; erlijioak hoberena denaz. On denak beste xede bat izan dezake, on asko daudelako; baina hoberena bat bakarra baizik ez da eta, beraz, ezin da aldatu. Legeak aldatu egin daitezke, ontzat bakarrik jotzen ditugulako, baina erlijioaren instituzioak hoberentzat jotzen dira.

2. Estatu batzuetan legeak ez dira ezer, edo ez dira soberanoaren borondate apetatsu eta iragankorra baizik. Baldin eta, estatu horietan, erlijioaren legeak giza legeak bezalakoak balira, ez lirateke ezer: baina gizarteak beharrezko du zerbait finko egon dadin, eta erlijioa da hain zuzen gauza finko hori.

3. Erlijioaren indar nagusia hartan sinestean datza; giza legeen indarra haiei zaien beldurrean. Antzinatasuna komeni zaio erlijioari, zeren eta maiz gehiago sinesten baitugu gauzetan zenbat eta urrunagokoak izan; izan ere, ez ditugu buruan izaten garai horretako beste ideia batzuk, haiei kontra egiteko modukoak. Giza legeek, aitzitik, etekina ateratzen dute beren berritasunetik, legegileak haiek betearazteko duen arreta berezia eta egunekoa adierazten baitu.

III

Lege naturalaren kontrakoak diren lege zibilez

«Baldin eta esklabo batek», dio Platonek⁶⁹, «gizon libre bat hiltzen badu bere buruaren defentsan, parrizidatzat hartu behar da». Horra defentsa naturala zigortzen duen lege zibil bat.

Enrike VIII.aren erregealdian, gizaki bat lekukoak aurrez aurre jarri gabe kondenatzen zuen legea defentsa naturalaren kontrakoa zen; hain zuzen, kondenatu ahal izateko, lekukoek jakin behar dute, norbait kontra deklaratzeko dutenean, norbait hori akusatua dela, eta honek hau esan ahal izan behar du: ez zara nitaz ari.

Erregealdi hartantxe, gizonezkoren batekin harreman gaiztoak izan eta erregeari berarekin ezkondu aurretik aitortzen ez zion neska kondenatzen zuen legeak lotsa naturalaren defentsa bortxatzen zuen: neska bati aitortzen hori egiteko eskatzea gizon bati bere bizia defende da ez dezala eskatzea bezain arrazoiaren kontrako da.

Enrike III.aren legea —haurra hil zaion neska heriotzara kondenatzen duena baldin eta magistratuari haurdun zegoela aitortu ez badio—, ez da defentsa naturalaren aldekoago. Askari litzateke ahaide hurbilenetako bat jakinaraztera behartzea, haurraz ardura zedin.

Beste zein aitortzen egin lezake neskak lotsa naturalaren suplikio horretan? Hezkuntzak areagotu egin dio lotsa hori gordetzearen ideia, eta une horietan akordatu ere ez litzateke egingo bizia galtzeaz.

Askari hitz egin izan da Ingalaterrako lege batez⁷⁰: zazpi urteko neskato bati senarra aukeratzeko bidea ematen ziona. Lege hori sumingarria zen bi erataraz: ez zituen inolaz ere aintzakotzat hartzen ez naturak espirituari eman dion heldutasun-denbora, ez gorputzari eman diona.

Aita batek, erromatarren artean, behartu zezakeen alaba senarra zapuztera, nahiz eta ezkontza berak onetsia izan⁷¹. Baina naturaz kontrakoa da dibortzioa hirugarren baten esku uztea.

Dibortzioa naturaren arabera izateko, bi aldeek, edota gutxienez batek, onartu behar dute; eta ez bata ez besteak onartzen dutenean, munstrokeria da. Azkenik, dibortziatzeko ahalmena ezin zaie eman ezkontzen deserosotasunak dituztenei baizik, eta deserosotasunak amaituko diren une egokia ikusten dutenei.

IV

Gai beraren jarraipena

Gundebaldok⁷², Borgoniako erregeak zera agindu zuen: lapurreta egin zuenaren emazteak edo semeak delitua jakinarazten ez

bazuten, esklabo bihur zitezela. Lege hura naturaz kontrakoa zen. Nola sala zezakeen emazteak senarra? Nola izan zitekeen semea aitaren salatzaile? Ekintza kriminala mendeatzeko, are kriminalagoa zen beste ekintza bat agintzen zuen.

Rezesvintoren legeak bide ematen zien emazte adulteroaren haurrei, edota senarrarenei, hura salatzeke eta etxeko esklaboak torturapean jartzeko⁷³. Lege zitala zen; izan ere, ohiturak gordetzeko, natura hankazgoratzen zuen, ohituren jatorria naturan dagoelarik.

Atseginez ikusten dugu gure antzokietan heroi gazte batek bere amaginarrebaren delituaren berri izatean hainbesteko lastura erakustea, delituari ziona hainbatekoa; bere ustekabean, salatua, epaitua, kondenatua, legez kanpo utzia eta izena guztiz belztua, ia ez du egiten gogoeta batzuk besterik Fedrak zainetan duen odol gaitzesgarriaz; gehien maite duena utzi, gauzarik samurrena, bihotzari hitz egiten dion oro, sumin dezakeen oro, eta merezi izan ez duen jainkoen mendekua nozitzea onartzen du. Naturaren ezaugarriek eragiten dute plazer hori; bera da ahots guztietan eztieta.

V

*Zuzenbide zibilaren printzipioen arabera juzga daitekeen kasua,
zuzenbide naturalaren printzipioak aldatuz*

Atenasko lege batek pobrezia gorrian eroritako gurasoak elikatzera behartzen zituen seme-alabak⁷⁴; salbuetsi egiten zituen emakume publiko batengandik jaiotakoak, hartu-eman higuingarriez lotsa galbi-dean jarria zien aitaren haurrak⁷⁵, bizitza ateratzeko lanbiderik eman ez zien aitaren haurrak⁷⁶.

Legeak kontsideratzen zuen ezen lehen kasuan, aita segurua ez zelarik, badaezpadako bihurtu zuela bere betebeharrak naturala; bigarren, haurrari izena belztu ziola, eta seme-alabei egin ziezaiekeen kalterik handiena egin ziela: beren ospea kendu; hirugarren kasuan, jasan ezin bihurtu ziela hainbeste nekez zeramaten bizitza. Legeak bi hiritar gisa hartzen zituen aita eta semea, arauak ikuspegi politiko eta zibil hutsez emanez; kontsideratzen zuen ezen, errepublika batean, batez ere ohiturak behar direla.

Uste dut Solonen legea ona zela lehen bi kasuetan, dela naturak semeari aita nor duen jakitea galarazten dionean, dela hura ez eza-gutzeko agintzen diola dirudienean; baina ez nuke onartuko hirugarrenean, non aitak araudi zibil bat besterik ez baitzuen hautsi.

VI

*Ondorengotza-ordena zuzenbide politikoaren edo zibilaren mende
dagoela, eta ez zuzenbide naturalaren printzipioen mende*

Lege Vokoniarrak ez zuen uzten emakume bat oinordeko izendatzen, ezta alaba bakarra izanda ere. Ez zen izan, dio San Agustinek⁷⁷, lege bidegabeagorik. Markulforen formula batek⁷⁸ erlijioaren kontraktatzat jotzen du alabak beren aitaren oinordeko izatea galarazten duen ohitura. Justinianok⁷⁹ barbaro deitzen dio gizonezkoak emakumezkoen kaltetan oinordeko izateko eskubideari. Ideia horiek iritzi honetan dute sorburua: seme-alabek lege naturalaren ondorio gisa dutela aitaren oinordeko izateko eskubidea; baina hori ez da horrela.

Lege naturalak bere haurrak elikatzeko agintzen dio aitari, baina ez bere oinordeko egiteko. Ondasunen banaketa, banaketa horiei buruzko legeak, banaketa horretan parte jaso duena hil ondorengo oinordekotza: horiek denak gizarteak baizik ezin ditu arautu eta, beraz, lege politiko edo zibilek.

Egia da ordena politikoak edo zibilak seme-alabak aitaren oinordeko izatea agintzen duela maiz, baina ez du beti exijitzen hori horrela izan dadin.

Gure feudoetako legeek beren arrazoiak izango zituzten agian semeetan zaharrenak, edo gizonezkoen bidetik ahaiderik hurbilenak, dena jaso zezaten, eta alabek ezer ez; eta lonbardiarren legeek⁸⁰ ere izango zituzten beren arrazoiak arrebak, haur naturalak, beste ahaideak eta, horien ezean, fiskoa, alabekin lehia zitezen oinordekotzan.

Txinako dinastia batzuetan araututa zegoen enperadorearen anaiak izatea oinordeko, eta ez haurrak. Printzeak esperientzia izatea

nahi bazen, adin txikitasunari beldur bazitzaion, eunukoek bata bestearen atzetik haurrak tronuan jartzea nahi ez bazen, zuzen asko ezarri zen horrelako oinordekotza-ordena bat; eta idazle batzuek⁸¹ anaia horiek usurpatzailetzat jo dituztenean, aurreiritziz juzgatu dituzte herrialde horretako legeak.

Numidiako ohituraren arabera⁸², Delsaze anaiak jarraitu zion tronuan Gelari, ez Masinisa semeak. Eta gaur egun ere⁸³, Berberiako arabiarren artean, non herrixka bakoitzak bere buruzagia duen, osaba aukeratzen da ohitura zahar horren arabera, edota beste edozein ahai-de, haren ondorengo izateko.

Badira hautabide hutsezko monarkiak; eta argi dagoenez oinordekotzen ordenak lege politiko edo zibiletatik etorri behar duela, haiei dagokie zein kasutan dioen arrazoiak oinordekotza hori seme-alabei uzteko, eta zein kasutan eman behar zaion beste norbaiti.

Poligamia ezarrita daukaten herrialdeetan, printzeak haur asko ditu; kopurua handiagoa izaten da herrialde batzuetan beste batzuetan baino. Estatu batzuetan⁸⁴, herriak ezingo lituzke erregearen haurrak elikatu; han ezarri da erregearen haurrak ez, baizik eta erregearen arrebarenak izango direla haren oinordeko.

Haur-kopuru izugarriak gerra zibil beldurgarrien arriskuan jarriko luke Estatua. Koroak arrebaren hurrei ematen dien oinordekotza-ordenak, kopuru hori ez bailitzateke izango emazte bakar bat lukeen printze baten haurrena baino handiagoa, aurea hartzen die arazo horiei.

Zenbait naziotan, estatu-arrazoiek edo erlijio-arauren batek eskatu izan dute familia jakin bat izan zedila beti erregetzan; hala-koxe arrazoia da Indietan⁸⁵ kastaren ardura eta hartatik behera egiteko beldurra. Pentsatu izan da ezen, beti errege-odoleko printzeak edukitzeko, erregearen arrebarik zaharrenaren haurrak hartu behar zirela.

Arau orokorra: norberaren haurrak elikatzea zuzenbide naturaleko betebeharrak bat da; haiei oinordekotza ematea, zuzenbide zibileko edo politikoko betebeharra. Hortik datoz munduko herrialdeetan diren sasikumei buruzko xedapenak; herrialde bakoitzeko lege zibilei edo politikoei jarraitzen zaizkie.

VII

*Ez dela erlijioako aginduen arabera erabaki behar,
hori lege naturalekoei badagokie*

Abisiniarrek berrogeita hamar eguneko garizuma gogorra dute, eta hainbeste ahultzen dituen, non denbora luzean ezin izaten baitute ezer egin; turkiarrek garizuma horren ondoren erasotzen dituzte beti⁸⁶. Erlijioak mugak jarri behar lizkieke ohitura horiei, defentsa naturalaren mesedetan.

Sabat-a agindu zitzaien judutarrei, baina ergelkeria izan zen nazio horrentzat defendatu ezina⁸⁷, etsaiek egun hori aukeratzen zutelako hari eraso egiteko.

Kanbisesek, Peluze setiatuta zeukala, lehen lerroan jarri zituen egiptoarrek sakratutzat zeuzkaten animalia asko: goarnizioko soldaduak ez ziren ausartu haiei tiratzen. Nork ez du ikusten defentsa naturala agindu horien guztien gainetik dagoela?

VIII

*Zuzenbide zibilaren printzipioen arabera araututako gauzak ez direla
arautu behar kanoniko deritzan zuzenbidearen arabera*

Erromatarren zuzenbide zibilaren arabera⁸⁸, leku sakratu batek gauza pribatu bat hartzen duena lapurreta-delituagatik baizik ez da zigortua izango; zuzenbide kanonikoaren arabera⁸⁹, sakrilegio-delituagatik zigortuko dute. Zuzenbide kanonikoak lekuari erreparatzen dio; zuzenbide zibilak, berriz, gauzari. Baina lekuari baizik ez erreparatzea, gogoeta ez egitea da, ez lapurretaren izaeraz eta definizioaz ez sakrilegioaren izaeraz eta definizioaz.

Senarrak emaztearen infidelitasunaren kariaz, honengandik banatzea eska dezakeen bezala, emazteak ere eskatu ohi zuen behinola senarraren infidelitasunarengatik⁹⁰. Usadio hori, lege erromatarren xedapenaren kontrakoa⁹¹, eliz auzitegietan sartua zen⁹², non ez baitziren ikusten zuzenbide kanonikoko arauak baizik; eta hain zuzen,

ezkontza ideia espiritual hutsen argitan eta beste bizitzako gauzei dagokienean baizik ez ikustera, lege-haustura berbera da. Baina ia herri guztien lege politikoei eta zibilei bereizi egin dituzte, arrazoiz, bi gauza horiek. Emakumeei gizonezkoei eskatzen ez zaien eratasun-eta kontinentzi maila eskatu diete, lotsaren hausketak bertute guztiak ukatzea esan nahi duelako emakumeengan; emakumea, ezkontzako legeak haustean, irten egiten delako bere mendekotasun naturaleko egoeratik; naturak zeinu nabarmenez markatu duelako emakumeen infidelitasuna, emaztearen adulteriozko haurrak senarrarenak izatera eta senarraren kargura pasatzeaz gainera; aldez, senarraren adulteriozko haurrak ez dira emakumearenak, ez emakumearen kargu.

IX

Zuzenbide zibilaren printzipioen arabera arautu beharreko gauzak oso gutxitan arau daitezkeela erlijioaren legeen arabera

Lege erlijiosoak goitarragoak dira; lege zibilak, zabalagoak.

Erlijiotik ateratako perfekziozko legeek men egiten dien giza-kiaren ontasuna dute xedetzat, ez men egiten zaieneko gizartearena; lege zibilek, aitzitik, gizaki guztien ontasun moralak dute xedetzat, ez norbanakoena.

Hala erlijiotik sortzen diren ideiak oso errespetagarriak izanik ere, ez dira lege zibilaren printzipio gisa erabili behar, zeren eta lege hauek beste printzipio bat baitute, gizartearen on orokorra.

Erromatarrek araudiak egin zituzten errepublikan emakumeen ohiturak gordetzeko: instituzio politikoak ziren. Monarkia ezarri zenean, lege zibilak egin zituzten gai berberaz, eta gobernu-era zibilaren printzipioen arabera egin ere. Erljio kristaua sortu zenean, egin ziren lege berriek zerikusi gutxiago eduki zuten ohituren ontasun orokorra-ekin ezkontzaren santutasunarekin baino; bi sexuek egoera zibilean bat egitea baino, egoera espiritualean bat egitea hartu zuten aintzakotzat.

Hasieran, lege erromatarraren arabera⁹³, adulterio-kondenaren ondoren emaztea berriro etxean hartzen zuen senarra, zigortu egiten zuten emaztearen gehiegikerien sopikun gisa. Justinianok⁹⁴, beste pen-

tsabide batez, agindu zuen bi urteren ondoren senarra joan zitekeela emaztearen bila monasterio batera.

Emakume batek senarra gerran eduki eta haren berri ez bazuen, lehen garaian erraz ezkon zitekeen berriro, bere esku zuelako dibortziazteko ahala. Konstantinoren legeak⁹⁵ agindu zuen hark lau urtez itxaron behar zuela, eta denboraldi horren ondoren dibortzio-libeloa bidal ziezaiokeela buruzagi militarri, eta senarrak, itzultzen bazen, ez zeukan emaztea adulterioz salatzerik. Baina Justinianok⁹⁶ ezarri zuen ezen, senarra joan ondoren zeinahi denbora iragan eta gero ere, emaztea ezin zela ezkondu berriz, salbu eta, buruzagiaren aitortza eta zinaren bidez, senarraren heriotza frogatzen bazuen. Justinianok ezkontzaren hautsi ezina zeukan gogoan, baina esan daiteke gehiegi zeukala kontuan. Froga positiboa eskatzen zuen, froga negatiboa aski zelarik; oso gauza zaila eskatzen zuen urrun joandako gizon baten patuaren berri emateko, hainbeste ezbeharren mende egonik; delitu bat susmatzen zuen, hau da, senarraren desertzioa, haren heriotza susmatzea hain naturala izanik. On publikoaren kontra zihoan, emazte bat senarrik gabe utzita; interes partikularren kontra zihoan, hura mila arriskuren mende utzita.

Justinianoren legea⁹⁷, dibortziorako kausen artean senarrak eta emazteak monasterioan sartzeko emandako baimena jartzen zuelarik, erabat urruntzen zen lege zibilen printzipioetatik. Bidezkoa da dibortzioaren kausen jatorria ezkontza aurretik aurreikusi ezin diren zenbait eragozpenetan egotea, baina kastitatea gordetzeko desira hori aurreikusi egin daiteke, gudan dagoelako. Lege horrek iraunkortasunik ezaren alde egiten du berez iraunkorra den egoera batean; dibortzioaren printzipio funtsezkoenaren kontra doa, alegia, ezkontza baten haustea beste baten itxaropenagatik baizik ez onartzea; azkenik, ideia erlijiosoei jarraitzera ere, Jainkoari sakrifiziorik gabe biktimak eman besterik ez du egiten.

X

*Zein kasutan jarraitu behar zaion baimentzen duen lege zibilaria,
eta ez debekatzen duen lege erlijiosoari*

Poligamia debekatzen duen erlijio bat poligamia baimenduta dagoen herrialde batean sartzen denean, ez dugu uste, politikoki hitz

eginez, herrialde horretako legeak hainbat emazte dituen gizon bati erlijio hori hartzen utzi behar dionik, salbu eta magistratuak edo senarrak kalte-ordainak emazteei ematen ez badizkie, nola edo hala haiei egoera zibila berritzuliz. Bestela, haien egoera deitoragarria litzateke; legeak obeditu besterik ez egin, eta gizarteko abantaila handienez gabetuak aurkituko lirateke.

XI

*Giza epaimahaiak ez direla arautu behar beste biziari dagozkion
epaimahaien arauen arabera*

Inkisizioko epaimahaia, monako kristauek penitentziaren epaimahaiaren ereduz osatua, gobernu on ororen kontrakoa da. Nonahi oldartu zaizkio, eta amore eman beharko zien kontraesanei, baldin eta hura ezarri nahi zutenek kontraesan horietatik abantailarik atera ez balute.

Epaimahai hori jasanezina da gobernu-era guztietan. Monarkian, salatariak eta traidoreak besterik ezin du sortu; errepubliketan, borondate txarreko jendea; estatu despotikoan, gobernu-era hori bezain suntsitzailea da.

XII

Gai beraren jarraipena

Epaimahai horren gehiegikerietako bat zera da, delitu berberaz akusatutako bi pertsonetatik, ukatzen duenari heriotza-zigorra ematen zaiola, eta aitortzen duenak saihestu egiten duela suplizioa. Hori monakotzako ideietatik dator, non ukatzen duena damurik gabe eta kondenatu ageri baita, eta aitortzen duena damututa eta salbu dagoela baitirudi. Baina horrelako bereizketa bat ez dagokie giza epaimahaiei; giza justiziak, ekintzak baizik ez baititu ikusten, itun bat besterik ez du gizonekin, errugabetasunarena; jainkozko justiziak, aldiz, pentsamenduak ikusten baititu, bi itun ditu, errugabetasunarena eta damuarena.

XIII

*Zein kasutan jarraitu behar zaien, ezkontzaz denaz bezainbatean,
erlijioarenle geei, eta zein kasutan lege zibilei*

Herrialde eta garai guztietan gertatu da erlijioa ezkontza-kontuetan sartzea. Zenbait gauza zikintzat edo bidegabetzat jo, eta hala ere beharrezkoak zirenez geroztik, erlijiora jo behar izan da, kasu batean haiek zilegiztatzeko, eta besteetan gaitzesteko.

Beste alde batetik, ezkontzak, giza ekintza guztien artean, gizarteari gehien interesatzen zaizkionak izanik, beharrezkoa zen lege zibilek arautzea.

Ezkontzaren izaerari dagokion guztia —forma, ezkontzeko era, ugalkortasuna, zeinen ondorioz benedizione berezi baten hartzaile zela ulertu baitute herri guztiek, eta seme-alabak izatearen benedizio-ne hori ezkontzarekin beti lotuta egon gabe ere, goragoko grazia batzuen mende zegoela—, hori dena, erlijioaren esparrukoa da.

Bategite horrek ondasunei dagokienez dituen ondorioak, elkarrentzako abantailak, familia berriarekin zerikusia duen guztia, jatorri duen familiarekin eta sortuko denarekin, hori dena lege zibilei dagokie.

Ezkontzaren xede nagusietako bat bategite ezlegezkoen ziurgabetasun guztiak ezabatzea denez, erlijioak bere ezaugarria ezartzen dio, eta lege zibilek ere berea eransten diote, ahalik eta benetakotasun handiena izan dezan. Hala, erlijioak ezkontza baliozkoa izan dadin eskatzen dituen baldintzez gainera, lege zibilek beste batzuk eska ditzakete.

Ezaugarri horiek elkar osatzen dutelako, ez elkarren kontra daudelako, dute lege zibilek botere hori. Erlijioaren legeak zenbait zeremonia eskatzen ditu, eta lege zibilek gurasoen baimena eskatzen dute; horretan zerbait gehiago eskatzen dute, baina ez kontrakoa den ezer.

Hortik hauxe ondorioztatzen da, erlijioaren legeari dagokiola erabakitzea lotura hori hautsezina izango den ala ez; izan ere, erlijioaren legeek lotura hautsezina ezarriko balute, eta lege zibilek hauts daitekeela arautuko balute, bi gauza elkarren kontrako lirateke horiek.

Batzuetan, lege zibilek ezkontzari erantsitako ezaugarriak ez dira erabat beharrezko; halakoxeak dira, esate baterako, ezkontza hau-tsi ordeztu ezkontideak zigortzea askiesten duten legeek ezarritakoak.

Erromatarren artean, Lege Papiarrek bidegabatzat jo zituzten debekatzen zituzten ezkontzak, eta zigorrak besterik ez zizkieten ezarri⁹⁸; eta Marko Antonino enperadorearen hitzaldiaren ondotik bildutako senatu-konsultuak baliogabe deklaratu zituen; ez zen ezkontzarik, ez emazterik, ez doterik, ez senarrik⁹⁹. Lege zibilak inguruabarren arabera erabakitzen du; batzuetan arreta gehiago eskaintzen dio gaitza zuzentzeari, beste batzuetan gaitzari aurre hartzeari.

XIV

Ahaide arteko ezkontzetan, zein kasutan arautu behar den naturaren legeen bidetik; zein kasutan arautu behar den lege zibilen bidetik

Ahaideen arteko ezkontza debekatzeari dagokionez, oso gauza delikatu da ondo zehaztea noraino iritsi behar duten naturaren legeek, eta non hasi behar duten lege zibilek. Horretarako, printzipioak ezarri behar dira.

Semea amarekin ezkontzeak gauzen egoera nahasten du: semeak begirune mugagabea zor dio amari, emazteak begirune mugagabea senarrari; ama semearekin ezkontzeak hankaz gora jarriko luke baten-gan eta bestearengan bien egoera naturala.

Are gehiago: naturak aurreratu egin die emakumeei haurrak izateko denbora; atzeratu egin die gizonezkoei; eta, arrazoi berbera-gatik, emakumeak lehenago galtzen du gaitasun hori, eta gizonezkoak beranduago. Ama-semeen arteko ezkontza zilegi balitz, ia beti gerta-tuko litzateke ezen, senarra naturaren bideetan ibiltzeko gai izan arren, emaztea ez izatea.

Aitaren eta alabaren arteko ezkontza naturaz kontrakoa da aurrekoa bezala; baina ez hura bezain kontrako, ez dituelako bi ozto-po horiek. Hala, tartariarrak, alabekin ezkon badaitezke ere¹⁰⁰, ez dira inoiz ezkontzen amarekin, *Kontakizunak*-en ikus dezakegunez¹⁰¹.

Aitari berez zegokion gauza izan da beti haurren lotsa babes-tea. Haiei bizibidea eman behar zietenenez, gorputzik perfektuena eta arimarik gutxien ustelduena gorde behar izan diete; desirak ondoen sorraraz ditzakeen, eta samurtasuna emateko egokiena den guztia. Haurren ohiturak gordetzen beti saiatutako aita berez urrundu behar izan du haiek galbidera zitzakeen orotarik. Ezkontza ez da galbidea, esango zait; baina ezkondu baino lehen, hitz egin behar da, maitatu egin behar da, seduzitu egin behar da; sedukzio horrek sorrarazi behar zuen laztura.

Beraz, beharrezko zen hesi iraganezina hezkuntza eman behar zutenen eta hartu behar zutenen artean, bai eta edozein eratako galbidea saihestea ere, are zilegizko arrazoirik bazenean ere. Zergatik galarrastzen diete aitek alabekin ezkonduko direnei, hain kontu handiz, haiei konpainia egitea eta haiekin tratu arrunta izatea?

Neba-arreben arteko intzestuekiko erdeinuak jatorri berbera duke. Aski da aita-amek seme-alaben eta etxeko ohiturak garbi gorde nahi izatea, seme-alabei sexuz elkartzera eraman litzakeen orekiko erdeinua irakasteko.

Lehen graduako lehengusu-lehengusinen arteko ezkontzen debekuak ere jatorri berbera du. Lehen garaian, alegia, garai santuetan, luxua ezagutzen ez zenean, haur guztiak geratzen ziren etxean¹⁰², eta han jartzen ziren bizitzen; izan ere, oso etxe txikia behar zen familia handi batentzat. Bi anaiaren haurrak, edo lehengusu-lehengusinak, anai-arrebatzat hartzen ziren, eta halaxe hartzen zuten elkar¹⁰³. Ezkontzarakoan anai-arreben artean zegoen urruntasun berbera zegoen lehengusu-lehengusinen artean ere¹⁰⁴.

Kausa hauek hain dira sendoak eta naturalak, non ia lurbira osoan izan baitute eragina, nahiz alde batekoek bestekoekin harremanik ez izan. Erromatarrek ez zieten erakutsi Formosako biztanleei¹⁰⁵ laugarren graduako ahaideekin ezkontzea intzestua zenik; erromatarrek ez zieten arabiarrei esan hori¹⁰⁶; Maldivetan ere ez zuten hori irakatsi¹⁰⁷.

Herri batzuek ez dietela uko egin gurasoen eta seme-alaben, neba-arreben arteko ezkontzei? Lehen liburuan ikusi genuen izaki adimendunak ez zaizkiela beti jarraitzen beren legee. Nork esan behar zuen! Ideia erlijiosoek erorrarazi dituzte maiz gizakiak erokeria

horietan. Asiriarrak eta pertsiarrek amarekin ezkondu baziren, lehenek Semiramisekiko begirune erlijiosoagatik jokatu zuten horrela, eta bigarrenek Zoroastroren erlijioak lehentasuna ematen zielako ezkontza horiei¹⁰⁸. Egiptoarrak beren arrebeekin ezkondu baziren, hori ere hango erlijioaren eldarnioa izan zen, Isisen ohoretan sagaratu baitzitu en ezkontza horiek. Erlijioaren espiritua saiatzearen poderioz gauza handi eta zailak eginaraztea denez, ez da juzgatu behar gauza bat, erlijio faltsu batek sagaratu duela-eta, naturala denik.

Aita-alaben, neba-arreben arteko ezkontzak etxean behar den lotsa naturala gordetzeko debekatuta daudelako pritzipioak balioko digu jakiteko zein diren lege naturalak debekatzen dituen ezkontzak eta zein lege zibilak bakarrik debeka ditzakeenak.

Haurrak aitaren etxean bizi ohi direnez, edo han bizi direla jotzen denez —eta, beraz, suhia amaginarrebarekin, aitaginarreba errainarekin edo emaztearen alabarekin—, haien arteko ezkontza lege naturalak debekatzen du. Kasu horretan, irudiak errealitatearen efektu berbera du, kausa berbera duelako; lege zibilak ezin ditu baimendu eta ez ditu baimendu behar ezkontza horiek.

Zenbait herritan, esan bezala, lehengusu-lehengusinak anai-arrebatzat hartu ohi dira, etxe berean bizi ohi direlako; bada usadio hori ezagutzen ez den parajerik ere. Lehenengoetan, lehengusu-lehengusinen arteko ezkontza naturaz kontrakotzat jo behar da; besteetan, berriz, ez.

Baina naturaren legeak ezin dira izan lege lokalak. Hala, ezkontzak debekatuta edo baimenduta daudenean, lege zibil batek baimentzen edo debekatzen ditu, inguruabarren arabera.

Ez da beharrezko koinatu-koinatak etxe berean bizi izatea. Beraz, horien arteko ezkontza debekatuta badago ere, ez dago debekatuta etxeko lotsa gordetzeko; eta hori debekatzen edo baimentzen duen legea ez da naturako legea, lege zibila baizik, zirkunstantzien arabera arautzen dena, eta herrialde bakoitzeko usadioen mende dagoena: kasu horietan legeak ohituren eta maneren mende daude.

Lege zibilek, herrialde batean onartutako usadioak direla-eta, naturaren legeek debekatzen dituzten ezkontzen inguruabar berberetan daudenean, debekatu egiten dituzte ezkontzak; eta ezkontzak ez daudenean kasu horretan, baimendu egiten dituzte. Naturaren legeen debekua

aldaezina da, gauza aldaezin baten mende dagoelako: aita, ama eta haurrak etxe berean bizi ohi dira nahitaez. Baina lege zibilen debekuak aldakorrak dira, inguruabar aldakor baten mende daudelako, lehengusu-lehengusinak eta beste batzuk ez dira beti nahitaez etxe berean bizi.

Horren argitan ulertzen da Moisesen legeek, egiptoarren¹⁰⁹ eta beste zenbait herritakoek koinatu-koinaten arteko ezkontza baimentzea, eta ezkontza horiek beste nazio batzuetan debekatuta egotea.

Indietan arrazoi naturala dago ezkontza-mota horiek onartze-ko. Han osaba aitatzat hartu ohi da, eta ilobak elikatzero eta haietaz arduratzera behartuta dago, beren seme-alabak balira bezala: hori herri horren izaeratik dator, ona eta gizabidetsua baita. Lege edo usadio horrek beste bat sorrarazi du. Senar batek emaztea galdu badu, haren ahizparekin ezkontzen da¹¹⁰; eta hori oso naturala da; izan ere, emazte berria ahizparen seme-alaben ama bilakatzen da, eta hartara han ez da amaordeko bidegaberik.

XV

*Zuzenbide zibilaren printzipioen mende dauden gauzak ez direla
zuzenbide politikoaren printzipioen arabera arautu behar*

Gizakiek, lege politikoen mende bizi izateko, beren berezko burujabetasunari uko egin diotenez, uko egin diote ondasunen jabetza komunari ere lege zibilen mende bizi izateko.

Lehen lege horiek libertatea ematen diete; bigarrenek, berriz, jabetza. Libertatearen legeen bidez —izan ere, esan bezala, libertatea hiriaren nagusitasuna besterik ez baita— ez da erabaki behar jabetzari dagozkion legeen bidez erabaki behar dena. On partikularrak on publikoaren atzetik geratu behar duela esatea paralogismoa da: hori hiriaren nagusitasunari dagozkion kasuetan bakarrik gertatzen da, hau da, hiritarraren libertateari dagozkionetan; ez da gertatzen ondasunen jabetzari dagozkion kasuetan, zeren eta on publikoa beti lege zibilek norberari ematen dioten jabetza gordetzean baitatza.

Zizeronek zioen lege agrarioak kaltegarriak zirela, hiria bakoitzak bere ondasunak kontserba zitzan egina zelako.

Beraz, eman dezagun arautzat ezen, on publikoaz denaz bezainbatean, on publikoa ez dela sekula partikular bati bere ondasuna kentzea, ezta zatirik txikiena ere, lege edo araudi politiko batengatik. Kasu honetan, estu-estu jarraitu behar zaio lege zibilari, horixe baita jabetzaren bermea.

Hala, Estatuak partikular baten lurren premia duenean, inoiz ez da jardun behar lege politikoaren gogortasunetik; lege zibilak atera behar du garaile, partikular bakoitzari hiri osoari bezala begiratu, amaren begiz bezala.

Baldin eta magistratu politikoak eraikin publikoren bat edo bide berriren bat egin nahi badu, kalte-ordainak eman behar ditu; Estatua, alde horretatik, partikular batekin ari den beste partikular bat da. Aski da hiritar bati bere orubea sal diezaion behartu ahal izatea, eta lege zibilaren arabera daukan pribilegio handi hori kendu ahal izatea, alegia bere ondasun bat besterentzera behartzekoa.

Erromatarrak suntsitu zituzten herriek beren konkistetan gehiegikeriak egin eta gero, libere-espirituak ekitate-espiritura ekarrarazi zituen; eskubiderik barbaroenak, neurritz erabili zituzten; eta horretaz zalantzarik izanez gero, aski da Beaumanoir-en lan miresgarria irakurtzea: XII. mendean jurisprudentziaz idatzi zuena.

Garai hartan berregokitu egiten ziren bideak, gaur egun bezala. Autore honek dioenez, errepide nagusiren bat ezin konpon zitekeenean, beste bat egiten omen zen, ahalik hurbilen zaharretik; baina kalteak ordaintzen omen zitzaizkien jabeei, bidetik onuraren bat ateratzen zutenen lepotik¹¹³. Garai hartan lege zibilaren arabera jarduten zuten; gaur egun lege politikoaren arabera jarduten da.

XVI

Ez dela zuzenbide zibilaren arabera erabaki behar kontua zerbait zuzenbide politikoaren arauetz erabakitzea denean

Hiriaren jabetzatik datozen arau guztiak hiriaren libetateetik sortzen direnekin nahasten ez badira, arazo hauen guztien funtsa ikusiko da.

Estatu baten funtsak eta jabetzak besterengarriak dira ala ez? Arazo hau lege politikoaren arabera erabaki behar da, ez lege zibilaren arabera. Ez da lege zibilaren arabera erabaki behar, zeren eta, Estatuak iraungo badu, funtsak eta jabetzak izatea Estatuan ondasunen erabilera arautzen duten lege zibilak izatea bezain beharrezkoa baita.

Beraz, funts eta jabetzak besterentzen badira, Estatua beste funts bat sortzera behartuta egongo da beste jabetza batzuk izateko. Baina baliabide horrek ere hankaz gora jartzen du gobernu politikoa, zeren eta, gauzaren izaeragatik, ezarriko den jabetza bakoitzeko, sujetak gehiago ordainduko baitu beti, eta erregeak gutxiago jasoko baitu beti; hitz batez, Estatuaren jabetzak beharrezkoak dira, eta besterentzea ez.

Ondorengotza-ordena, monarkietan, Estatuaren onean oinarritzen da. Estatuak eskatzen du ordena hori finkoa izan dadila, despotismoan gertatzen diren zorigaitzak gerta ez daitezen, han, dena arbitrarioa denez, dena baita ziurgabea.

Ondorengotza-ordena ez dago ezarrita errege-familiarentzat, baizik eta Estatuarentzat interesgarria delako errege-familia bat izan dadin. Partikularren ondorengotza arautzen duen legea lege zibila da, xedetat partikularren interesa duena; monarkiaren ondorengotza arautzen duena lege politikoa da, eta Estatuaren ona eta iraupena ditu xedetat.

Hortik zera dator, lege politikoak estatu batean ondorengotza-ordena bat ezarri duenean, eta ordena hori amaitzen bada, zentzugabea dela oinordekotza beste edozein herriren lege zibilari jarraituz erreklamatzea. Gizarte batek ez ditu beste gizarte batentzat egiten legeak. Erromatarren lege zibilak ez dira beste edozein lege zibil baino aplikagarriagoak; haiek ere ez zituzten aplikatu erregeak juzgatu zituztenean; eta erregeak juzgatzeko erabili zituzten arauak hain higuigarriak ziren, non ez baitira inola ere berpiztu behar.

Beste zerbait ere badator hortik: lege politikoak familiaren bati oinordekotzari uko eginarazi dionean, zentzugabea dela lege zibiletik ateratako lehengoratzak erabili nahi izatea. Lehengoratzak legean daude, eta onak izan daitezke legeen mende bizi direnen kontra, baina ez dira onak legeak ezarri dituenentzat eta legearentzat bizi direnentzat.

Irrigarria da erresumen, nazioen eta munduaren eskubideen gainean erabaki nahi izatea partikularren artean erreten baten eskubideaz erabakitzeko erabiltzen diren arau berberez, Zizeronen esamoldea¹¹² nire eginez.

XVII

Gai beraren jarraipena

Ostrazismoa lege politikoaren arauetz aztertu behar da, ez lege zibilaren arauetz; eta usadio hori, herri-gobernuari ospe txarra eman ordezt, aitzitik, oso egokia da haren gozotasuna frogatzeko; eta horixe ikusiko genukeen, baldin eta, gure artean atzerriratzea zigorra izanik, ostrazismoaren eta zigorraren ideiak bereizi ahal izan bagenitu.

Aristotelesekin dioskunez¹¹³, mundu guztiak onartzen du ohitura horrek baduela gizatiarretik eta herri-kutsutik. Epai hori erabiltzen zen garai eta lekuetan, ez bazuten gorrotagarritzat jotzen, guri ote dagokigu, gauzak hain urrunetik ikusten ditugularik, salatzaileek, epaileek eta akusatuak berak ez bezala pentsatzea?

Eta kontu eginez gero herriaren epai horrek ospez betetzen zuela epaia jasotzen zuena; eta Atenasen merezimendurik gabeko gizon baten kontra gehiegikeriaz erabili zenean¹¹⁴, une hartantxe utzi ziotela erabiltzeari¹¹⁵; ondo asko ikusiko da ideia izuna hartu dela, eta lege miresgarria zela hiritar baten ospeak eragin zitzakeen ondorio txarrei aurea hartzeko, beste ospe batez betetzen zuena.

XVIII

Aztertu beharra dagoela ustez elkarren kontra doazen legeak ildo berekoak al diren

Erroman senarrak baimenduta zeukan emaztea inori uztea. Plutarkok diosku hori hitzez hitz¹¹⁶. Jakina da Katonek Hortensiori utzi ziola emaztea¹¹⁷, eta Katon ez zen bere herriko legeak hausten zituen gizona.

Bestalde, emaztearen lizunkeriak onartzen zituen senarra, epai-
leen aurrera eramaten ez zuena, edo kondenaren ondoren berriro etxe-
an hartzen zuena, zigortu egiten zuten¹¹⁸. Lege horiek elkarren kontra
daudela dirudi, baina ez da hala. Erromatar bati emaztea inori uztea
baimentzen zion legea, bistan da, lazedemoniar jatorrikoa da, errepu-
blikari ezpal oneko haurrak emateko ezarria, horrela esaterik baneu-
ka; besteak ohiturak gordetzea zuen xedetzat. Lehena lege politikoa
zen; bigarrena, berriz, lege zibila.

XIX

*Ez dela lege zibilen bidez erabaki behar lege domestikoen bidez
erabaki beharreko gauzarik*

Bisigodoen legeak zioen esklaboek lotu egin behar zituztela
adulterioan harrapatzen zituzten gizona eta emakumea¹¹⁹, eta senarra-
ren eta epailearen aurrera eraman behar zituztela: lege izugarria, men-
deku publiko, etxeko eta partikularren ardura pertsona mesprezaga-
rrien eskuetan jartzen zuena.

Lege hura ez litzateke ona Ekialdeko haremetan baizik, non
klausuraren ardura duen esklaboak prebarikatu egiten baitu inork pre-
barikatu orduko. Delitugileak atxilotzen ditu, ez epai ditzaten, bera
epai dezaten baizik, eta hartara zera lortzeko, ekintzaren zer-nolakoe-
tan argi eginez bere arduragabezia susmoa ezaba dadila.

Baina emakumeak gordeta ez dauden herrialdeetan, zentzuga-
bea da lege zibilak esklaboen miagai jartzea etxea gobernatzen duena.

Miaketa hori, zenbait kasutan gehienez ere, etxeko lege parti-
kularra litzateke, inoiz ez lege zibila.

XX

*Ez dela lege zibilen printzipioen bidez erabaki behar Jende
Zuzenbideari dagokion gauzarik*

Libertatea inork norbera legeak agintzen ez duen zerbait egite-
ra behartzerik ez izatean datza batez ere, eta egoera horretan bagaude,

lege zibilen bidez gobernatuta gaudelako da soil-soilik; beraz, lege zibilen mende bizi garelako gara libre.

Hortik zera dator, printzeak, ez baitira lege zibilen mende bizi, ez direla libre, bortxaz gobernatuta daudela; noiznahi bortxa dezakete, edo noiznahi izan daitezke bortxatuak. Hortik dator, halaber, bortxaz egin dituzten itunak borondatez egindakoak bezain bete beharrekoak izatea. Gu, lege zibilen mende bizi baikara, legeak exijitzen ez duen kontraturen bat egitera behartzen gaituztenean, bortxa horren kontra jo genezake legean babes harturik; baina printze batek, beti ere egoera horretan dagoelarik —hots, edo bortxatzaile- edo bortxatu-egoeran—, ez dauka kexu izaterik bortxaz eginarazi zaion itun bat dela eta. Hori bere egoera naturalagatik kexu balitz bezalako da; beste printzeen printze izan nahiko balu bezala, eta beste printzeak beraren hiritar izan litezen; alegia, gauzen izatearen kontra joatea da hori.

XXI

*Ez dela lege politikoen bidez erabaki behar Jende Zuzenbideari
dagokion gauzarik*

Lege politikoez pertsona oro bera dagoen herrialdeko auzitegi kriminal eta zibilen mende egon dadin eskatzen dute, eta soberanoaren gaitzirikzkoaren mende.

Jende Zuzenbideak nahi izan du printzeek elkarri enbaxadoreak bidaltzea: eta arrazoiak, gauzari berez dagokionez, ez du biderik eman enbaxadore horiek, non enplegatuta egon, bertako soberanoaren edo honen epaimahaiaren mende egon daitezken. Bidali dituen printzearen hitza dira, eta hitz horrek libre behar du. Ezein oztopok ez die galarazi behar ekitea. Maiz ez dira gogoko gertatuko, gizon independente baten izenean mintzatzen direlako. Delituak egotziko lizkiekete, delituengatik zigortuak izan ahal balitez; zorrak egotziko lizkiekete, zorrengatik atxilotuak izan ahal balitez. Hala izanez gero, berezko harrotasuna duen printze batek denari beldur izango liokeen gizon baten ahotik hitz egingo luke. Beraz, enbaxadoreei dagokienez, Jende

Zuzenbidetik ateratako arrazoiei jarraitu beharra dago, ez zuzenbide politikotik datozenei. Beren ordezkatzaille-izaeraz abusatuko balute, kargua utziaraziko zaie atzera etxera bidaliz; haiek beren nagusiaren aurrean salatzea ere badago, eta hartara hau haien epaile edo sopikun bihurtuko litzateke.

XXII

Atahualpa inkaren zoritxarra

Adierazi berri ditugun printzipioak ankerki bortxatu zituzten espainiarrek. Atahualpa inka Jende Zuzenbidearen arabera baizik ezin zen epaitu¹²⁰: haiek, ordeza, lege politikoen eta zibilen bidez epaitu zuten. Bere sujet batzuk hilarazteaz salatu zuten, emazte asko eduki izanaz, etab. Eta hona ergelkeriaren ergelkeria, ez zuten kondenatu bere herriko lege politiko eta zibilen arabera, baizik eta epaileen beren lege politiko eta zibilen izenean.

XXIII

Edozein inguruabar dela eta, lege politikoak Estatua suntsitzen badu, Estatua iraunarazten duen eta batzuetan Jende Zuzenbide bihurtzen den lege politikoaren bidez erabaki behar dela

Lege politikoa, Estatuan halako ondorengotza-ordena jakin bat ezarri duelarik, bera sortu duen gorputz politikoaren suntsitzaile bihurtzen denean, beste lege politiko batek aldatu egin dezake ordena hori, zalantzarik gabe; eta lege hori ez da lehenaren kontra egongo; aitzitik, azken batean erabat ados egongo da, biak ere printzipio honen mende baitaude: herriaren osasuna da lege gorena.

Esan dut¹²¹ estatu handi bat beste baten osagarri bihurtuz gero ahuldu egiten zela, eta are estatu nagusia ere ahuldu egiten zuela. Gauza jakina da Estatuak burujabe izateko interesa duela, diru publikoak ondo administratuta egon daitezen, bere dirua ez dadin irten

beste herrialde bat aberasteko. Garrantzitsua da gobernatu behar duena atzerriko arauak erabat bereganatuta ez egotea; ezarrita dauden arauak baino gutxiago komeni dira hauek; bestalde, gizakiak harrigarriro atxikitzen zaizkie beren lege eta ohiturei; hauek dira nazio bakoitzaren zorionaren egile; haiek aldatuz gero, nekez saihestuko dira nahasmendu eta odol-isurtze handiak, herrialde guztien historiek erakusten digutenez.

Hortik ondorio hau atera daiteke: estatu handi batek beste estatu handi bateko nagusia badu oinordeko, lehen estatuak arrazoi osoz utz dezake hura oinordekotzatik kanpo, bi estatuei komeni baitzaie ondorengotza-ordena aldatzea. Esate baterako, Errusiako legeak —Isabelen erreginaldiaren hasieran egina— kanpo uzten du, oso zuhur, beste monarkia lukeen edozein oinordeko; halaxe Portugalgo legeak ere, ukatu egiten du odol-eskubidez koroara deitua litzatekeen arrotz oro.

Nazio batek inor oinordekotzatik kanpo utz badezake, are arrazoi beteagoz dauka edonori uko eginarazteko eskubidea. Baldin eta beldur bada ezkontza batek bere independentzia galartziko dioten ondorio txarrak izango ote dituen, edota zatiketa-arriskuan jarriko ote duen, arrazoi osoz eginaraziko die uko ezkontzen direnei eta haiengandik jaioko direnei, dituzketen eskubide guztiei; eta uko egiten duena nahiz uko eginarazten zaiona ezin kexatuko dira, Estatuak legea egin baitzezakeen haiek ondorengotzatik kanpo uzteko.

XXIV

Ordena publikoko araudiak lege zibilak ez bezalakoak direla

Magistratuak zigortu egiten ditu delitugile batzuk; beste batzuk zuzendu egiten ditu. Lehenak legearen ahalaren mende daude, besteak legearen autoritatearen mende; lehenak gizartetik bereiziak dira, eta bigarrenak gizarte-arauen barruan bizi izatera behartzen dira.

Ordena publikoko ekintzetan, magistratuak zigortzen du, ez legeak; delituak epaitzerakoan, aldez, legeak zigortzen du, ez

magistratuak. Ordena publikoko gaiak une bakoitzeko gauzak dira, eta gauza txikiak izan ohi dira; beraz, ia ez dira behar formalitateak. Ordena publikoko ekintzak bizkorrak dira, eta eguneroko gauzen gainean ezartzen dira: hortaz, zigor handiak ez dira egoki. Ordena publikoa xehetasunez arduratzen da beti: hortaz, etsenplu handiak ez dira harentzat eginak. Araudiak ditu, legeak baino gehiago. Haren mende daudenak magistratuaren begipean daude etengabe eta, beraz, honen errua izango da haiek gehiegikerian erortzen badira. Hortaz, ez dira nahastu behar lege-hauste handiak eta ordena publikoaren hauste hutsa: gauza hauek maila desberdinetakoak dira.

Hortik zera ondorioztatzen da, Italiako errepublika horretan¹²² ez zaizkiola egokitu gauzen izaerari, non suzko armak eramatea krimen larri gisa zigortzen den, eta non haiek gaizki erabiltzea ez baita okerragoa haiek eramatea baino.

Hortik beste hau ere ondorioztatzen da, enperadore haren ekintza guztiz laudatu hura, okin bat iruzur egiten harrapatu eta paldoan sartzea, sultan baten ekintza dela, justua izatearren justizia bera baino harantzago iritsi baitzen.

XXV

Ez dagoela zuzenbide zibileko xedapen orokorrei jarraitu beharrik, beren izaeratik bertatik ateratako arau partikularren mende egon behar duten gauzei dagokienez

Lege ona al da itsas bidaia batean marinelen artean sortutako betebeharrak zibil guztiak baliogabe jotzen dituen? François Pyrardek dioskunez¹²³, portugesez ez zioten men egiten garai batean, baina frantsesez bai. Denbora laburrean elkarrekin daudenek, premiarik ez dutenek —printzea arduratzen baita horietaz—, xede bakar bat baizik eduki ezin dezaketenek —bidaiarena, alegia—, gizartean ez daudenek —itsasontziko hiritar izaki—, ez dituzte bere gain hartu behar gizarte zibilaren kargei eusteko baizik ez diren betebeharrak. Espiritu horren haritik, hain zuzen, rodastarren legeak, beti itsasbazterretik nabigatu

ohi zen garaian egindakoa izaki, zera agintzen zuen, enbata zenean
itsasontzian geratzen zirenak itsasontziaren eta kargaren jabe bihur-
tzea, eta itsasontzia abandonatutakoek, berriz, ezer ez jasotzea.

Seigarren partea

HOGETA ZAZPIGARREN LIBURUA

KAPITULU BAKARRA

Erromatarrek ondorengotzez zituzten legeen jatorriaz eta aldaketez

Gai hau antzina-antzinako instituzioez ari da eta, sakoneraino iristeko, onar bekit erromatarren lehen legeetan arakatzea; ez dut uste orain arte inork halakorik egin duenik.

Gauza jakina da Romulok bere erresuma txikiko lurak banatu zituela hiritarren artean¹; iruditzen zait hortik datozela Erromako ondorengotzei buruzko legeak.

Lurren banaketaren legeak agintzen zuen familia bateko ondasunak ez zirela pasatu behar beste familia batera eta, ondorioz, bi motatako oinordekoak baizik ez zituen ezartzen legeak²: seme-alabak eta aitaren autoritatearen mende bizi ziren ondorengo guztiak, zeini oinordeko baitzeritzen; eta, halakorik ezean, gizonezkoen bidetiko ahaiderik hurbilenak, zeini agnatu baitzeritzen.

Beste ondorio bat ere etorri zen hortik: emakumeen bidetiko ahaideek, zeini koinatu deitu baitzeritzen, ez zeukaten oinordeko izaterik, beste familia batera eramango zituzketelako ondasunak; eta horrelaxe ezarri zen.

Beste ondorio bat: seme-alabak ez ziren amaren oinordeko izan behar, ez eta ama seme-alabena ere; izan ere, horrela egitera, ondasunak familia batetik beste batera aldatuko ziratekeen. Hortaz, oinordetzatik kanpo ageri dira Hamabi Tauletako legean³; lege horrek agna-

tuak baizik ez zituen oinordetzara deitzen, eta ama-semeak ez ziren elkarren oinordeko.

Baina berdin zion oinordekoa —edo, oinordekorik ez izanez gero, agnatu hurbilena— gizonetzkoa edo emakumezkoa izatea, zeren eta, amaren aldetiko ahaideak oinordeko ez zirenez, nahiz eta emakume oinordeko bat ezkondu, ondasunak beti familia berean geratzen baitziren. Horrexegatik ez zen bereizten Hamabi Tauletako legean oinordekoa gizonetzko ala emakumezko izatea⁴.

Horrek zera ekarri zuen, semearen aldetiko bilobak aitonaren oinordeko izatea, baina alabaren aldetiko bilobak ez; izan ere, ondasunak beste familia batera ez pasatzeko, agnatuak haien aurretik zeuden. Hortaz, alaba izan zen aitaren oinordeko, baina ez haren seme-alabak⁵.

Beraz, lehen erromatarren artean, emakumeak oinordeko ziren hori lurren banaketaren legearekin bat zetorrenean; eta ez ziren oinordeko, lege haren kontra bazihoan.

Halakoxeak izan ziren ondorengotza-legeak lehen erromatarren artean; eta berez konstituzioaren mende zeudenez, eta lurren banaketatik eratortzen zirenez, bistan da ez zirela jatorri arrotzekoak, eta ez zeudela Greziako hirietara bidalitako ordezkariak ekarri zituztenen artean.

Dionisio Halikarnasokoak⁶ dioskunez, Servio Tuliok, indargabetuta aurkitu baitzituen Romulok eta Numak lurren banaketaz egin legeak, berrezarri egin zituen, bai eta berriak egin ere zaharrei pisu berezia emateko. Beraz, ez dago zalantzan jartzerik hizpide izan ditugun legeak, lurren banaketa horren ondorio zirenez, Erromako hiru errege legegile horien emaitza direla.

Ondorengotza-ordena lege politiko baten ondorioz ezarrita zegoenez, hiritar batek ezin zuen aldatu bere borondate partikularra zela eta; hau da, Erromako lehen garaietan ezin bide zen egin testamenturik. Hala ere, gogorregia izango zen hori, bizitzako azken uneetan ondasunen gainean erabakitzeak aukerarik ez izatea.

Bide bat aurkitu zen alde horretatik legeak eta partikularren borondatea bateratzeko. Baimendu egin zen herri-batzar batean norberaren ondasunez erabakiak hartzea; eta testamentu bakoitza, nola-bait, botere legegilearen ekintza bat izan zen.

Hamabi Tauletako legeak baimentzen zion testamentua egiten zuen edonori oinordekotzat berak nahi zuen hiritarra aukeratzea. Lege erromatarrek oinordeko *ab intestato* izan zitezkeen kopurua hainbeste murrizteko arrazoia lurren banaketaren legea izan zen; eta testamentua egiteko ahalmena hainbeste hedatzeko arrazoia, berriz, zera izan zen: aitak seme-alabak saltzea bazeukanez⁷, are arrazoi gehiagoz ken ziezazkiekeen bere ondasunak. Beraz, ondorio desberdinak ziren, printzipio desberdinetatik eratortzen zirelako; eta horixe da lege erromatarren espiritua, honi dagokionez.

Atenasko lege zaharrek ez zioten uzten hiritarrari testamentua egiten. Solonek uzten zuen⁸, seme-alabak zituztenei izan ezik; eta Erromako legegileek, aitaren boterearen ideia bereganatuta, seme-alaben kaltetan ere testamentua egiteko bidea eman zuten. Aitortu behar da Atenasko lege zaharrak Erromakoak baino bereari atxikiagoak zirela. Testamentua egiteko baimen mugagabeak, erromatarren artean adostu bezala, hondatu egin zuen pixkanaka lurren banaketari buruzko xedapen politikoa; berak sartu zuen, beste ezerk baino gehiago, aberastasunen eta pobreziaaren arteko alde zorigaitzekoa; lur-sail asko pilatu ziren nor bakar baten esku; zenbait hiritarrek gehiegi zeukaten, eta beste askok eta askok ez zeukaten ezer. Hartara, herriak, bere banaketaz behin eta berriz gabetua, etengabe eskatu zuen beste lurbanaketa bat. Eskatu zuen neurritasunak, zuhurtasunak eta pobrezia erromatarren izaera berezia osatzen zutenean, eta eskatu zuen luxua gehiegikerietara iritsi zen garaietan.

Testamentuak, berez, herriaren batzarrean egindako lege bat ziren, eta armadan zeudenek ez zuten testamentua egiteko egokierarik. Herriak hori egiteko ahalmena eman zien soldaduei⁹. Herriak soldaduei beraren aurrean egingo zituzketen xedapenak beren kideetako batzuen aurrean egiteko ahalmena eman zien¹⁰.

Herriaren batzar handiak ez ziren egiten urtean bitan baizik; bestalde, herria ugaritua zen, eta arazoak ere bai. Pentsatu zen kome-nigarria zela hiritar guztiei beren testamentua egiten uztea herriaren gorputzaren ordezkari gisa hartutako zenbait erromatar puberren aurrean¹¹: bost hiritar hartu ziren¹², eta horien aurrean oinordekoak bere familia erosten zion testamentugileari, hau da, bere jarauntsia¹³; beste hiritar batek balantza bat eramaten zuen prezioa pisatzeko; izan ere, artean erromatarrek ez zuten dirurik¹⁴.

Badirudi bost hiritar horiek herriko bost klaseak ordezkatzzen zitutela, eta ez zela kontuan hartzen seigarrena, ezer ez zutenena.

Ez da esan behar, Justinianok bezala, salmenta haiek alegiazkoak zirenik; gerora horrelako bihurtu ziren, baina hasieran ez ziren. Handik aurrera testamentuak arautu zituzten lege gehienek salmenta horietan dute jatorria; horren froga Ulpianoren *Zatiak* obran aurki daiteke¹⁵. Gorrak, mutuak, hondatzaileak ez zeukaten testamentua egiterik: gorrak, familiaren eroslearen hitzak entzun ezin zituelako; mutuak, izendatzeko hitzak esan ezin zituelako; hondatzaileak, zeren eta, arazoen kudeaketa oro debekatua zuenez, ez baitzeukan bere familia saltzerik. Ez dut beste adibiderik emango.

Testamentuak herri-batzarrean egiten zirenez, zuzenbide politikoko ekintzak ziren zuzenbide zibilekoak baino gehiago; zuzenbide publikokoak, zuzenbide pribatukoak baino gehiago; hortik ondorio hau dator, aitak ezin ziola testamentua egiten utzi bere potestatepean zegoen semeari.

Herri gehienetan, testamentuak ez daude lotuta kontratu arruntak baino formalitate handiagoetara, zeren eta batzuk zein besteak ez baitira kontratua egiten duenaren borondatearen adierazpen baizik, eta zuzenbide pribatuari dagozkio. Baina erromatarren artean, testamentuak zuzenbide publikoari zegozkionez, beste ekintzek baino formalitate handiagoak zituzten¹⁶; eta hori horrela da oraindik ere zuzenbide erromatarraren arabera ari diren Frantziako lurraldeetan.

Testamentuak, esan bezala, herriaren legea izanik, agindu baten indarrez egin behar ziren, eta *zuzen* eta *aginduzko* zeritzen hitzen bidez. Hortik arau bat atera zen: ezingo zen norberaren jarauntsirik eman edo transmititu aginduzko hitzen bidez ez bazen¹⁷; ondorioz, zenbait kasutan aldaketa egin zitekeen¹⁸, eta jarauntsia beste oinordeko bati pasa zekiola agindu; baina inoiz ezin zen fideikomisorik egin¹⁹, alegia norbaiti enkargatu, erreku gisa, jarauntsia edo jarauntsiaren parte bat beste norbaiti itzultzeko.

Aitak ez semea izendatzen ez oinordetzaz gabetzen zuenean, testamentua hautsi egiten zen; baina balioa zuen, nahiz eta aitak alaba ez oinordetzaz gabetu edo izendatu. Ikusten dut horren arrazoia. Semea oinordetzaz gabetzen edo izendatzen ez zuenean, kalte egiten zion bilobari, hura aitaren oinordeko izango baitzatekeen *ab intestato*;

baina alaba ez izendatuz edo oinordetzaz gabetuz, ez zitzairen inolako kalterik egiten alabaren haurrei, hauek ezin izango baitziratekeen beren amaren oinordeko izan *ab intestato*²⁰, ez zirelako ez oinordeko ez agnatu.

Lehen erromatarrek oinordekotzaz egindako legeek, lurren banaketaren espirituaren ildotik joateko asmoa besterik ez baitzuten, ez zituzten aski mugatu emakumeen aberastasunak, eta hortik ate irekia utzi zioten luxuari, zein beti ere aberastasunetatik bereiztezina baita. Bigarren eta hirugarren gerra punikoen artean, gaitzak nabaritzen hasi ziren; Lege Vokoniarra egin zen²¹. Eta pisuzko arrazoiengatik egin zenez, haren aztarna gutxi batzuk besterik geratu ez zaizkigunez, eta orain arte hartaz oso modu nahasian mintzatu direnez, argitu egingo dut.

Zizeronek zati bat gorde digu, zeinetan emakume bat oinordeko izendatzea debekatzen baita, ezkontuta egon nahiz ez²². Tito Liviorene *Epitomea*-k, non lege horretaz hitz egiten baita, ez dio gehiagorik²³. Zizeronen²⁴ eta San Agustinen²⁵ arabera, badirudi debeku horrek alaba ere hartzen zuela, are alaba bakarra.

Katon Zaharra bere ahalmen osoaz saiatu zen lege hori onar zedin²⁶. Aulo Geliok abagune hartan hark egindako harengaren zati bat aldatzen du²⁷. Emakumeei oinordeko izatea debekatzean, luxuaren kausei aurre hartu nahi izan zien, Lege Opiarraren defentsa hartu zue-nean luxua bera geldiarazi nahi izan zuen bezala.

Justinianoren²⁸ eta Teofiloren²⁹ *Instituzioak*-en, Lege Vokoniarraren kapitulu batez hitz egiten da, zeinetan oinordetzan uzteko gaitasuna murrizten baitzen. Autore horienak irakurtzean, nork ez du pentsatuko kapitulu hori jarauntsia legatuen bidez agor ez zedin egina dela?; izan ere, hala gertatuz gero, oinordekoak uko egin zie-zaiokeen. Baina ez zen hori Lege Vokoniarraren espiritua. Ikusi berri dugu haxe zuela xede: emakumeei edozein jarauntsi jasotzea galarratzea. Legatzeko gaitasuna mugatzen zuen lege horren kapituluak xede horri ekiten zion: izan ere, nahi bezala legatu ahal izan balitz, emakumeek legatu gisa hartu ahalko zuten jarauntsi gisa jaso ezin zutena.

Lege Vokoniarra emakumeen aberastasun handiegiei aurrea hartzeko egin zen. Horretaz, jarauntsi handiei hartu behar zitzairen

aurrea, ez luxuari eusterik ez zeukatenei. Legeak diru-kopuru bat ezartzen zuen jarauntsiaz gabetzen zien emakumeei emateko. Zizeronek, hau jakinarazten digularik³⁰, ez digu esaten zenbatekoa zen kopuru hori, baina Dionek dio³¹ ehun mila sestertzio zirela.

Lege Vokoniarra aberastasunak arautzeko egina zen, ez pobrezia arautzeko; Zizeronek diosku³², halaber, lege hura ez zela ari erroldan izena emanda zeudenez baino.

Horrek aitzakia bat eman zuen legeari izkin egiteko. Gauza jakina da erromatarrak oso formazaleak zirela; eta esan dugu lehenago errepublikaren espiritua legearen letrari jarraitzea zela. Zenbait aitek ez zuten izena eman erroldan, beren jarauntsia alabari utzi ahal izateko; eta pretoreek juzgatu zuten hala eginda letra bortxatzen ez zenez, ez zela Lege Vokoniarra bortxatzen.

Anio Aselio izeneko batek bere alaba zeukan ezarrita oinordeko bakar. Bazeukan hori egitea, dio Zizeronek: Lege Vokoniarrak ez zion galarazten, ez zegoelako erroldan³³. Verresek, orde, pretore zelarik, jarauntsiaz gabetu zuen alaba hura: Zizeronek dio Verres ustelkerian erorita zegoela, zeren eta bestela ez baitzuen aldatuko beste pretoreek men egindako ordena.

Zer ziren, bada, erroldan ez zeuden hiritar horiek, erroldak hiritar guztiak biltzen bazituen? Izan ere, Servio Tulioren arauen arabera —Dionisio Halikarnasokoak ematen digu horren berri³⁴—, erroldan izena ematen ez zuen hiritarra esklabo bihurtzen zen; Zizeronek berak ere dio halako batek libertatea galtzen zuela³⁵; Zonarok ere gauza bera. Beraz, alderen bat egon behar zuen Lege Vokoniarraren arabera erroldan ez egotearen eta Servio Tuliok araututakoaren espirituaren arabera ez egotearen artean.

Lehen bost klaseetan izena eman ez zutenak, non ondasunen zenbatekoaren arabera ezartzen baitziren³⁶, ez zeuden erroldan Lege Vokoniarraren espirituaren arabera; sei klaseen artean izena eman ez zutenak, edo zentsoreek *aerarii* izenekoen artean jartzen ez zituztenak, ez zeuden erroldan Servio Tulioren insituzioen arabera. Hainbestekoa zen naturaren indarra, non aita batzuk, Lege Vokoniarrari izkin egiteko, prest baitzeuden seigarren klasekoen artekotzat hartuak izatearen lotsa jasateko —alegia, proletarioekin eta kapitazioaren arabera tasatuta zeudenekin—, edota are Zeriteen taule-

tan sartuak izateko arriskuan jartzeko³⁷. Esan dugu erromatarren jurisprudentziak ez zuela onartzen fideikomisorik. Lege Vokoniarrari itzuri egiteko itxaropenak sortu zituen halakoak: legez jarauntsia jasotzeko gai zen norbait oinordeko izendatzen zen, eta erregutzen zitzaion jarauntsia legeak onartzen ez zuen norbaiti itzultzeko. Bide berri horrek oso bestelako ondorioak izan zituen. Batzuek itzuli egin zuten jarauntsia. Sexto Peduzeok egina³⁸ nabarmengarria izan zen: jarauntsi handia eman zioten eta munduan ez zen inor hura itzultzeko eskatua zitzaiola zekienik; joan zen testamentugilearen alargunagana eta senarraren ondasun guztiak eman zizkion.

Beste batzuek beretzat gorde zuten jarauntsia, eta P. Sextilio Ruforen etsenplua ere ospetsu egin zen, Zizeronek epikureoen kontrako eztabaidetan darabilelako³⁹. «Gaztetan», dio, «Sextiliok lagun batzuen etxera lagun niezaiola eskatu zidan, haiengandik jakiteko ea Kinto Fadio Galoren jarauntsia haren alaba Fadiari itzuli behar zion. Zenbait gazte zeuzkan bilduta, beste pertsonaia larri batzuekin batera, eta inor ez zen iritzi hartakoa izan, alegia Fadiari Lege Vokoniarraren arabera zegokiona eman ziezaiola. Sextiliok jarauntsi handia jaso zuen, eta ez zukeen sestertzio bakar bat ere izango, baldin eta abantaila haren aurretik bidezko eta zuzen zena jarri izan balu». «Pentsa dezaket», eransten du Zizeronek, «zuek jarauntsia itzuli egingo zenuketela; pentsa dezaket Epikurok ere itzuli egingo zukeela, baina hala eginda ez zintzaizkieten zuen printzipioei jarraituko». Gogoeta batzuk egingo ditut puntu hau dela eta.

Giza izaeraren zorigaitz bat da legegileak sentimentu naturalen kontrako legeak egin behar izatea: halakoxea izan zen Lege Vokoniarra. Izan ere, legegileek gizarteari buruz arautzen dute, hiritarrari buruz baino gehiago, eta hiritarrari buruz, gizakiari buruz baino gehiago. Lege hark hiritarra eta gizakia sakrifikatzen zituen, eta errepublika baizik ez zuen gogoan. Gizon batek eskatzen zion lagun bati jarauntsia alabari itzul ziezaiola: legeak mesprezatu egiten zituen testamentugilearen sentimendu naturalak; mesprezatu egiten zion alabari aitaganako maitasuna; ez zen inolaz ere arduratzen jarauntsia itzuli behar zuen hartaz, eta hau izugarritzko gorabeheretan sartzen zen. Itzultzen bazuen, hiritar gaiztoa zen; beretzat gordetzen bazuen, gizon gaiztoa zen. Berez on zirenak baizik ez zuten pentsatzen legeari itzuri egitea; jende zintzoa besterik ezin zen aukeratu legeari itzuri egite-

ko; izan ere, garaipen larria baita beti askonahiaren eta gutizien gainetik izatea; eta jende zintzoak baizik ez du lortzen halako garaipenik. Agian gogorregia litzateke haiek hiritar gaiztotzat hartzea. Baliteke legegileak bere xedearen parte handi bat lortzea, berak egindako legeak jende zintzoa baizik ez behartzean lege hari itzuri egitera.

Lege Vokoniarra egin zen garaian, ohiturek artean gordetzen zuten beren jatorrizko araztasuna. Kontzientzia publikoa legearen alde jarri zen batzuetan, eta hari men egingo zitzaiola zin egitea lortu zen⁴¹, hartara, nolabait esan, zintzotasuna zintzotasunaren kontra jartzen zelarik. Baina azken garaietan, ohiturak usteldu egin ziren eta fideikomisoek indar gutxiago behar izan zuten Lege Vokoniarrari izkin egiteko, lege horrek men egin ziezaioten zuen indarra baino.

Gerra zibilek hiritar ugariri ekarri zieten heriotza. Erroma, Augustoren garaian, ia jenderik gabe geratu zen; birpopulatu beharra zegoen. Lege Papiarrak egin ziren, non ez baitzen ahaztu hiritarrak ezkontzera eta haurrak izatera bultzatuko zituen ezer⁴². Bitarteetako bat zera izan zen, legearen xedeak betetzeko prest zeudenei oinordeko izateko esperantzak emendatzea, eta legeari uko egiten ziotenei urritzea; eta Lege Vokoniarrak emakumeak oinordeko izateko ezgai bihurtu zituenenez, Lege Papiarrak kendu egin zuen debeku hori kasu batzuetan.

Emakumeak⁴³, batez ere haurrak zituztenak, senarraren testamentuaren ondorioz jarauntsia jasotzeko gai bihurtu ziren; haurrak zituztenean, arrotzen testamentuaren ondorioz ere jarauntsia jasotzeko gai bihurtu ziren; hori dena, Lege Vokoniarraren xedapenaren kontra, baina aipatzekoa da ez zela erabat baztertu lege horren espirituua. Adibidez, Lege Papiarrak⁴⁴ arrotz baten testamentuaren ondorioz jarauntsi osoa jasotzeko gaitzen zuen haur bat zuen gizona⁴⁵; emakumeari, hiru seme-alaba zituenean baino ez zion ematen grazia bera⁴⁶.

Azpmarratu behar da Lege Papiarrak arrotzen testamentuaren ondorioz baino ez zituela egiten jarauntsia jasotzeko gai hiru haur zituzten emazteak, eta gurasoen oinordetzari zegokionez, lege zaharrak eta Lege Vokoniarra⁴⁷ indar osoan utzi zituela. Baina honek ez zuen iraun.

Erroma, nazio guztien aberastasunek hondatua, ohituraz aldatua zen; jadanik kontua ez zen emakumeen luxua geldiaraztea. Aulo

Geliok, Adrianoren garaian bizi baitzen⁴⁸, diosku bere denboran Lege Vokoniarra ia deuseztatuta zegoela; hiriaren oparotasunak estalita. Hala, Pauloren *Sententziak* obran⁴⁹ —Nigerren garaian— eta Ulpianoren *Zatiak* obran⁵⁰ —Alexandro Severoren garaian— ikus daitekeenez, aitaren aldetiko arreba-ahizpak oinordeko izan zitezkeen, eta bakarrik ahaide urrunagoei ezartzen zitzaien Lege Vokoniarraren debekua.

Erromako lege zaharrak gogorrak iruditzen hasi zitzaizkien hiritarrei. Pretoreak ekitate, urritasun eta begirunezko arrazoiek bakarrik hunkitzen zituzten.

Ikusi dugunez, Erromako lege zaharren arabera, amak ez zuen parterik bere seme-alaben jarauntsian. Lege Vokoniarrak beste arrazoi bat gehiago eman zuen haiek baztertzeko. Baina Klaudio enperadoreak seme-alaben oinordekotza eman zion amari, galera horrengatik kontsolamendu gisa; senatu-kontsultu tertulianoak, Adrianoren garaian⁵¹, hiru seme-alaba zituztenean eman zien, jaiotzaz libre baziren; edo lau zituztenean, jareginak baziren. Argi dago senatu-kontsultu hori Lege Papiarraren luzapen bat besterik ez zela; honek, kasu berean, arrotzek ematen zizkieten jarauntsiak eman zizkien emakumeei. Azkenik, Justinianok⁵², zenbat-nahi haur zituztelarik eman zien ondorengotza.

Emakumeei oinordeko izatea galarazten zien legea estuarazi zuten arrazoi berberak aldarazi zuten, pixkanaka, emakumeak ahaideen oinordeko izatea galarazi zuen legea. Lege horiek guztiz bat zetozen errepublika on baten espirituarekin, non sexu horretakoak, luxurako, ez beren aberastasunez ez aberastasunen itxaropenaz balia daitezzen lortu behar baita. Aitzitik, monarkia bateko luxuak ezkontza garesti bihurtzen duenez, hartara gonbidatu behar da, bai emakumeek ekar ditzaketen aberastasunen bidez, bai lor ditzaketen oinordetzen itxaropenaren bidez. Hala, Erroman monarkia ezarri zenean, oinordetzen sistema osoa aldatu zen. Pretoreek emakumeen aldetiko ahaideei deitu zieten, gizonezkoen ahaiderik izan ezean; lege zaharren arabera, ordea, emakumeen aldetiko ahaideak inoiz ez ziren deituak. Senatu-kontsultu Orfiziarrak haurrak deitu zituen amaren oinordeko izatera; eta Valentiniano⁵³, Teodosio eta Arkadio enperadoreek alabaren aldetiko bilobei deitu zieten aitonaren oinordeko izateko. Azkenik, Justiniano enperadoreak⁵⁴ zuzenbide zaharreko oinordetzen azken

aztarna ezabatu zuen: hiru oinordeko-mota ezarri zituen, ondorengoak, aurrekoak eta zehar-ahaideak, gizonezkoen eta emakumeen artean inolako bereizketarik egin gabe, ez eta emakumeen aldetiko eta gizonezkoen aldetiko ahaideen artean ere, eta horri zegokionez geratzen ziren lege guztiak indargabetu zituen. Izadiari jarraitzen zitzaiola uste zuen, jurisprudentzia zaharraren nahasmendutzat zeuzkanetatik aldenduz.

HOGETA ZORTZIGARREN LIBURUA

Frantsesen lege zibilen jatorriaz eta aldaketez

In nova fert animus mutatas dicere formas
Corpora.....

Ovidio, Metam., I. l., I. b.

I

Herri germaniarren legeen izaera desberdinaz

Frankoak beren herritik irten zirenean, lege salikoak idatzarazi zizkieten⁵⁴ beren nazioko jakintsuei. Rhin aldeko frankoen tribuak Klodoveoren garaian franko saliarrenekin bat egin zuelarik⁵⁵, bere usadioak gorde zituen, eta Teodorikok⁵⁶, Austrasiako erregeak, idatziz jarrazazi zituen. Bere erresumaren mende zeuden bavariarren eta alemanen usadioak ere bildu zituen⁵⁷. Izan ere, Germania, hainbeste herrik alde egin ondoren oso ahul geratu zelarik, frankoek, beren konkistetan aurrera egin ondoren, atzerapausoa egin zuten, eta arbasoen basoetara eraman beren nagusitasuna. Badirudi turingiarren kodea⁵⁸ Teodorikok berak eman zuela, turingiarrak ere mendeko baitzituen. Frisiarrak Karlos Martelek eta Pepinek menderatu zituztenez, haien legea ez da printze horiek baino lehenagokoa⁵⁹.

Karlomagno izan zen lehena saxoniarrak bezatzen, eta ezagutzen dugun legea eman zien. Nahikoa da azken bi kodeok irakurtzea garaileen eskuetatik irten direla ikusteko. Bisigodoek, burgundiarrek eta lonbardiarrak beren erresumak sortu zituztenean, idatziz jarri zituzten beren legeak, ez menderatutako herriei beren usadioak ezartzeko, baizik eta berentzat.

Lege saliko eta erriparioetan, alemanen, bavariarren, turingiarren eta frisiarren legeetan, sinpletasun miresgarria dago; jatorrizko zakartasuna aurkitzen da han, beste espirituren batek ahuldu

gabeko espiritua. Gutxi aldatu ziren, herri haiek —frankoak ez bezala— Germanian geratu zirelako. Frankoek ere han sortu zuten bere inperioaren parte handi bat; eta hartara haien legeak germaniarrak izan ziren denak. Ez zitzairen gauza bera gertatu bisigodoen, lonbardiarren eta burgundiarren legeei: hauek beren izaeraren parte handi bat galdu zuten, zeren eta herriok, beste eskualde batzuetara aldatu zirelarik, beren izaeraren parte handi bat galdu baitzuten.

Burgundiarren erresumak ez zuen iraun herri garailearen legeek aldaketa handirik jaso ahal izateko adina. Gondebaldo eta Segismundo, usadioak bildu zituztenak, ia azken erregeak izan ziren. Lonbardiarren legeek eranskinak jaso zituzten aldaketak baino gehiago: Rotarisenen ondotik Grimoaldorenak, Luitprandorenak, Ratxisenak, Aistulforenak; baina ez zuten beste forma bat hartu. Ez zitzairen gauza bera gertatu bisigodoen legee⁶⁰: haien erregeek eraberritu egin zituzten, eta kleroari eraberriarazi zizkioten.

Lehen dinastiako erregeek kendu egin zieten lege saliko eta erriparioei kristautasunarekin bat etorri ezin zena; baina funtsezko guztia bertan utzi zuten⁶¹. Ez dago gauza bera esaterik bisigodoen legez.

Burgundiarren legeek, eta batez ere bisigodoenak, onartu egiten zituzten gorputz-zigorak. Lege saliko eta erriparioek, ordea, ez zituzten onartu⁶², eta hobeto gorde zuten beren izeata.

Burgundiarrak eta bisigodoak, probintziak arrisku handian baitzituzten, bertakoekin adiskidetzen saiatu ziren, eta lege zibil inpartzialenak ematen⁶³; baina errege frankoek, beren botereaz seguru, ez zuten halako damurik izan⁶⁴.

Saxoniarrak, frankoen mende bizi zirelarik, hezkaitzak ziren, eta behin eta berriz oldartzen ziren. Haien legeetan⁶⁵ garailearen gogortasuna aurki daiteke, barbaroen legeen beste kodeetan ageri ez den bezalakoa.

Germaniarren legeen espiritua diru-zigorretan ageri da, eta garailearena zigor afliktiboetan.

Beren herrialdean egiten dituzten delituak gorputzean zigortzen dira, eta lege germaniarren espiritua beren lurraldetik kanpo egiten dituzten delituen zigorretan ageri da bakarrik.

Zera adierazten da legeotan, beren delituengatik inoiz ez dute-la bakerik izango, eta elizetako babesa ere ukatu egiten zaie.

Apezpikuek sekulako boterea izan zuten bisigodoen gortean; arazorik garrantzitsuenak kontzilioetan erabakitzen ziren. Bisigodoen kodeari zor dizkiogu egungo inkisizioaren arau, printzipio eta ikuspegi guztiak; eta monakoek behinola apezpikuek juduen kontra egindako legeak kopiatu besterik ez dute egin.

Bestela, Gondebaldok burgundiarrei eman legeek zuhur samarrrak dirudite; Rotarisek eta beste printze lonbardiarrak emandakoak, are zuhurragoak. Baina bisigodoen legeak, Rezesvinto, Txindasvinto eta Egigarenak, funtsgabeak, okerrak, burugabeak dira; ez dute helburua lortzen; erretorikaz beteak eta zentzuz hutsik, azalekoak funtsezko gauzei dagokienez, eta egundokoak estiloan.

II

Barbaroen legeak pertsonalak izan zirela denak

Barbaroen lege hauen ezaugarri bat hauxe da: ez ziren lurralde jakin bati atxikiak. Frankoa frankoen legeak epaitzen zuen, alemana alemanenak, burgundiarra burgundiarren legeak, erromatarra lege erromatarrak; eta garai hartan herri konkistatzaileek legeak bateratzeko batere asmorik ez izateaz gainera, ez zuten izaten ezta herri garai-tuaren legebile bihurtzeko gogorik ere.

Horren jatorria germaniar herrien ohituretan ikusten dut. Nazio haiek paduraz, aintziraz eta basoz bananduta zeuden; Zesarren obran⁶⁶ ikusten da are elkarretarik bananduta egotea maite zutela. Erromatarrei zieten beldurak elkarrenganatu zituen; gizon bakoitza, nahastutako nazio haietan, bere nazioko ohitura eta usadioen arabera epaitu behar zen. Herri haiek guztiak, elkarretarik bereiz bizi zirenean, libreak eta beregainak ziren, eta nahastu zirenean ere beregain iraun zuten. Aberria denena zen, eta errepublika partikularra; lurraldea berbera zen, nazioak desberdinak. Lege pertsonalen espiritua, beraz, beren lurretatik irten baino lehenagotik zuten herri haiek, eta berekin eraman zuten beren konkistetan.

Usadio hori ezarrita ageri da Markulforen formuletan⁶⁷, barbaroen legeen kodeetan —batez ere erripuarioen legean⁶⁸— lehen dinastiako erregeen dekretuetan⁶⁹, nondik atera baitziren bigarren dinastian egin ziren kapitularrak⁷⁰. Haurrak aitaren legeari jarraitzen zitzaizkion⁷¹, emazteak senarrarenari⁷², alargunak beren legera itzultzen ziren⁷³, jareginek ugazabarena zuten⁷⁴. Hori ez da dena: bakoitzak nahi zuen legea har zezakeen; Lotario I.aren konstituzioak aukera hori publiko egin zedila exijitu zuen⁷⁵.

III

Desberdintasun handi bat lege salikoen eta lege bisigodo eta burgundiarren artean

Esan dut⁷⁶ burgundiarren legea eta bisigodoena inpartzialak zirela; baina lege salikoa, ordea, ez: bereizketarik mingarrienak ezarri zituen frankoen eta erromatarren artean. Inork franko bat, barbaro bat edo lege salikopean bizi zen gizon bat hiltzen zuenean⁷⁷, berrehun sos ordaintzen zizkien ahaideei; baina ehun besterik ez zituen ordaintzen erromatar jabe bat hiltzen zuenak⁷⁸, eta berrogeita bost besterik ez, erromatar zergapeko bat hiltzen zuenak; erregearen sujet zen franko bat hiltzeagatik seiehun sos ordaindu behar ziren⁷⁹; eta erregeren⁸⁰ mahaiko⁸¹ zen erromatar bat hiltzeagatik, hirurehun besterik ez. Hortaz, desberdintasun ankerra ezartzen zuen jaun frankoaren eta jaun erromatarraren artean, eta maila apalagoko frankoaren eta erromatarraren artean.

Hori ez da guztia: zenbait lagun franko bati bere etxean erasotzeko bildu⁸², eta hiltzen bazuten, lege salikoak seiehun sos ordaintzeko agintzen zuen; baina erromatar bati edo jaregin bati eraso eginez gero⁸³, erdia baizik ez zen ordaintzen. Lege beraren arabera⁸⁴, erromatar batek franko bat kateatzen bazuen, hogeita hamar sos zor zituen; baina franko batek erromatarra kateatuz gero, hamabost besterik ez. Franko batek hirurogeita bi sos eta erdi jasotzen zituen lapurreta egin zion erromatarragandik; eta erromatar batek, berriz, hogeita hamar besterik ez lapurreta egindako frankoagandik. Horrek guztiak oso gogorra izan behar zuen erromatarrentzat.

Hala ere, autore ospetsu batek⁸⁵ sistema bat eraikitzen du *Frankoak Galietan Kokatu zirenekoa* obran, frankoak erromatarren lagunik onenak zirelako aieruaren gainean. Frankoak erromatarren lagunik onenak, elkarri kalte izugarriak egin zizkiotelarik⁸⁶? Frankoak erromatarren lagun, armez menderatu ondoren, beren legeez odol hotzean zanpatu zituztelarik? Txina konkistatu zuten tartariarrak txinatarren lagun ziren bezala ziren haiek Erromatarren lagun.

Zenbait apezpiku errege ariarrak suntsitzeko katoliko frankoez baliatu zirelako, hortik atera al daiteke herri barbaroen mende bizi nahi izan zutela? Eta ondoriozta al daiteke hortik frankoek begiramen berezia izan zutela erromatarrekin? Nik oso bestelako ondorioak ateratzen ditut: zenbat eta seguruago egon frankoak erromatarrez, hainbat begiramen gutxiagoz tratatu zituzten.

Baina Dubos abadeak historialari batentzat okerrak diren iturrietara jo du: poeta eta hizlarietara; sistemak ezin dira oinarritu arrandiazko obretan.

IV

Nola galdu zen zuzenbide erromatarra frankoen mendeko lurraldean, eta nola iraun zuen godoen eta burgundiarren mendeko lurraldean

Esan ditudanek orain arte ilun egon diren beste batzuk argituko dituzte.

Gaur egun Frantzia deritzan herrialdea lege erromatarren edo Teodosiar kodearen arabera eta bertan bizi izan ziren barbaroen⁸⁷ legeen arabera gobernatua izan zen lehen dinastian.

Frankoen mendeko lurraldean, lege salikoa zegoen frankoen-tzat, eta Teodosiar kodea⁸⁸ erromatarrentzat. Bisigodoen mendekoan, Teodosiar kodearen bilduma batek⁸⁹, Alarikoren aginduz eginak, arautzen zituen erromatarren arazoak. Nazioaren ohiturak Eurikok⁹⁰ jarra-razi zituen idatziz, eta bisigodoen arazoetan erabakitzen zuten. Baina zergatik izan zuten lege salikoeak aginpide ia orokorra frankoen lurraldean? Eta zergatik galdu zen pixkanaka erromatar zuzenbidea? Bisigodoen mendeko lurretan, aldiz, erromatar zuzenbidea hedatu zen, eta aginpide orokorra iritsi zuen.

Nik hauxe diot: frankoek erromatar zuzenbidea erabiltzeari utzi bazioten, franko, barbaro edo lege salikopeko gizona izateak abantaila handiak zituelako utzi zioten⁹¹; mundu guztiak utzi zuen erromatar zuzenbidea, lege salikoaren azpian bizitzeko. Elizgizonek baizik ez zioten eutsi⁹², haiek ez zutelako bestera aldatzeko interesik. Maila- eta egoera-desberdintasunak kalte-ordainen tamainan zeuden bakarrik, beste nonbait erakutsiko dudanez. Alabaina, lege partikular batzuek⁹³ frankoek zeuzkatenak bezain kalte-ordain aldekoak eman zizkieten; hortaz, erromatar zuzenbidea gorde zuten. Ez zuten inolako desabantailarik horregatik, eta komeni egiten zitzaien, enperadore kristauen obra zelako.

Beste alde batetik, bisigodoen ondasunetan, lege bisigodoak⁹⁴ bisigodoei erromatarren gainean inolako abantailarik ematen ez zenez, erromatarrek ez zuten inolako arrazoirik beren legepean bizitzeari utzi eta beste baten mende bizi izateko: beraz, beren legeak gorde zituzten, bisigodoenak hartu gabe.

Hori berretsi egiten da aurrera egin ahala. Gondebaldoren legea oso inpartziala izan zen, eta ez zen burgundiarrentzat erromatarrentzat baino aldekoago. Lege horren hitzaurrearen arabera, badi-rudi burgundiarrek egin zutela, eta erromatarren eta burgundiarren artean sor zitezkeen arazoak arautzeko egin ere; eta halakoetan, epai-mahaia erdibana osatzen zen. Halaxe izatea eskatzen zuen garai hartako antolamendu politikoak⁹⁵ arrazoi partikularrengatik. Erromatar zuzenbideak iraun egin zuen Borgonian, erromatarrek beren artean izan zitzaieten arazoak arautzeko. Ez zuten beren legea uzteko arrazoirik, frankoen herrialdean bezala; izan ere, Borgonian ez zen ezarria lege salikoa, Agobardok Luis Errukitsuari egin gutun ospetsuan ageri denez.

Agobardok⁹⁶ Borgonian lege salikoa ezartzeko eskatu zion printze hari; beraz, ez zegoen ezarrita. Horregatik, erromatar zuzenbideak iraun egin zuen, eta oraindik ere badirau behinola erresuma haren mende zeuden hainbat probintzian.

Lege erromatarrak eta lege godoak iraun egin zuten godoak bizitzen jarritako lurraldeetan ere: han ez zuten inoiz hartu lege salikoa. Pepinek eta Karlos Martelek sarrazenoak bota zituztenean, printze haien mende geratu ziren hiri eta probintziek⁹⁷ beren legeak gordetzea eskatu zuten, bai eta lortu ere; eta horrek, garai hartako usa-

dioaren kontra —lege guztiak pertsonalak baitziren—, zuzenbide erromatarra lurralde haietan lege erreal eta lurraldeko gisa hartzea ekarri zuen.

Hori Karlos Burusoilaren ediktuak frogatzen du; Pistesen eman zuen 864. urtean, eta bereizi egiten ditu erromatar zuzenbidearen arabera gobernatutako lurraldeak⁹⁸ eta bestela gobernatutakoak.

Pistesko ediktuak bi gauza frogatzen ditu: bat, herrialde batzuetan lege erromatarraren arabera epaitzen zela, eta beste batzuetan ez zela lege horren arabera epaitzen; bestea, lege erromatarraren arabera gobernatutako lurralde horiek, hain zuzen, egun ere lege horri jarraitzen zaizkiola, ediktu horretantxe ageri denez⁹⁹. Hortaz, usadioen arabera gobernatutako eskualde frantziarren eta zuzenbide idatzia-
ren arabera gobernatuen arteko bereizketa egina zen jadanik Pistesko ediktuaren denboran.

Esan dudanez, monarkiaren hasieretan lege guztiak pertsonalak ziren; esate baterako, Pistesko ediktuak erromatar zuzenbidea zuten erromatarrak eta ez zutenak bereizten ditu, eta horrek zera esan nahi du, zuzenbide erromatarreko ez ziren lurraldeetan hainbeste jendeak aukeratua zuela herri barbaroen legeen esanera bizitzea, non eskualde haietan ez baitzegoen ia inor lege erromatarraren arabera bizitzea aukeratu zuenik; eta lege erromatardun lurraldeetan, berriz, jende gutxi zegoela herri barbaroen legeen mende bizitzea aukeratutakoa.

Badakit hemen gauza berriak esan ditudala, baina egia badira, oso zaharrak dira. Zer axola dio, hortaz, gauza horiek nik, Valoisek edo Bignonek esateak?

V

Gai beraren jarraipena

Gondebaldoren legeak denbora askoan iraun zuen burgundia-
rren artean, lege erromatarrarekin batera; artean erabiltzen zen Luis Errukitsuaren garaian; Agobardoren gutunak ez du horretaz inolako zalantzatarako biderik ematen. Orobat, nahiz eta Pistesko ediktuak

bisigodoek hartutako lurraldeari erromatar legearen lurralde deitu, bisigodoen legeak beti iraun zuen han, eta hori Troyesko sinodoak frogatzen du: Luis Totela errege zelarik, 778. urtean, hau da, Pistesko ediktua baino hamalau urte geroago.

Ondoren, lege godoak eta burgundiarrak desagertu egin ziren beren lurraldean bertan, herri barbaroen lege pertsonalak desagerrarazi zituzten kausa orokorrengatik¹⁰⁰.

VI

Nola iraun zuen erromatar zuzenbideak lonbardiarren mendeko lurraldean

Dena dator bat nire printzipioekin. Lonbardiarren legea inpartziala zen, eta erromatarrek ez zuten izan batere interesik berena utzi eta hura hartzeko. Italian ez zuten Frankoen mendeko erromatarrek lege salikoa aukeratzeraz bultzatu zituen arrazoia eta, beraz, erromatar zuzenbideak lonbardiarrenarekin batera iraun zuen.

Gertatu zen honek lekua utzi ziola erromatar zuzenbideari; nazio nagusiaren lege izateari utzi zion, eta, noble gehienek legea izaten jarraitu bazuen ere, hiri gehienak errepublika bihurtu ziren, eta noblezia hura erori egin zen, edota desegin egin zuten¹⁰¹. Errepublika berrietako hiritarrek ez zuten hartu behar izan lehia judizialaren usadioa ezartzen zuen lege bat, zeinen instituzioak zalduneriaren ohitura eta usadioei oso atxikita baitzeuden. Elizgizon ia guztiak, hain indartsuak garai hartan Italian, erromatar legearen mende bizi zirenez, lonbardiarren legeari men egiten ziotenen kopurua urrituz joan bide zen.

Bestalde, lonbardiarren legeak ez zuen erromatar zuzenbidearen dotorezia hura, Italiari lurbera osoan nagusi izana zela gogorarazten ziona; ez zeukan haren hedadura ere. Lonbardiarren legeak eta erromatar legeak errepublika bihurtu ziren hirien estatutuak ordezkatzeko baino ez zuten balio; eta zeinek ordezkatzeko zituen hobeto: lonbardiarren legeak, kasu batzuk soilik arautzen baitzituen, ala erromatar legeak, denak barne hartzen baitzituen?

VII

Nola galdu zen erromatar zuzenbidea Espainian

Gauzak bestela gertatu ziren Espainian. Bisigodoen legea atera zen garaile, eta erromatar zuzenbidea galdu egin zen. Txindasvintok¹⁰² eta Rezesvintok¹⁰³ debekatu egin zituzten erromatar legeak, eta ez zuten utzi ezta haiek aipatu ere egitea epaitegietan. Rezesvintok, gainera, godoen eta erromatarren arteko ezkontzen debekua kentzeko legea egin zuen¹⁰⁴. Argi dago bi lege horiek espiritu berbera zutela: errege hark ezabatu egin nahi zituen godoak eta erromatarrak banatzen zituzten arrazoi nagusiak. Eta uste zen horrexek banatzen zituela gehien: beren artean ezkontzeko debekuak, eta lege desberdinen mende bizi ahal izateak.

Baina nahiz eta errege bisigodoek erromatar zuzenbidea debekatu, iraun egin zuen Galiaren hegoaldean zituzten lurraldeetan. Lurralde horiek, monarkiaren erdigunetik urrun, independentzia handian bizi ziren¹⁰⁵. Wambaren historiak erakusten duenez (672. urtean tronuratu zen), bertakoak nagusituak ziren¹⁰⁶, eta erromatar legeak lege godoak baino itzal handiagoa zuen. Espainiar legeak ez zitzaizkien komeni ez haien manerei, ez garaiko egoerari; beharbada herria bera atxiki zitzaion erromatar legeari, hartan bere askatasunaren ideia ikusirik. Are gehiago: Txindasvinto eta Rezesvintoren legeek juduen kontrako xedapen beldurgarriak zituzten; baina judu haiek indartsuak ziren hegoaldeko Galian. Wamba erregearen historiaren autoreak juduen *pros-tituzio-etxea* deitzen die probintzia haiei. Sarrazenoak probintzia haietara etorri zirenean, norbaitek deituta etorri ziren; eta nork deituko zien judutarrak edo erromatarrak izan ezik? Godoak izan ziren lehen zapalduak, nazio nagusia zirelako. Prokopiok erakusten digunez¹⁰⁷, beren zorigaitzean *Galia Narbonensis* -etik Espainiara erretiratu ziren. Zalantzarik gabe, zoritxar hartan, artean borrokan ari ziren Espainiako bazterretan bilatu zuten babesa, eta hegoaldeko Galian bisigodoen legepean bizi zirenen kopurua asko urritu zen.

VIII

Kapitular faltsua

Benito Levita bildumari zorigaitzekoak ez zuen bada erromatar zuzenbidea debekatzen zuen lege bisigodoa gerora Karlomagnori egotzi zitzaion kapitular bihurtu?¹⁰⁸ Lege partikular bat lege orokor bihurtu zuen, erromatar zuzenbidea mundu osoan zehar desegin nahi izan balu bezala.

IX

Nola galdu ziren barbaroen legeen kodeak eta kapitularrak

Lege salikoak, erripararioak, burgundiarrek eta bisigodoak desagertu egin ziren pixkanaka erabileratik frantsesen artean. Hona hemen nola.

Feudoak oinordetzazko bihurtu eta azpifeudoak hedatu zirelarik, lege horiek aplikatu ezin zitzaizkien usadio asko agertu ziren. Espirituari, bai, eutsi zitzaion; alegia, arazo gehienak isunen bidez konpontzea. Baina balioak aldatu zirenez, isunak ere aldatu egin ziren; eta agiri¹⁰⁹ askotan ikus daiteke jaunek finkatzen zituztela beren epaimahai txikietan ordaindu beharreko isunak. Hala, legeari berari jarraitu gabe, legearen espirituari jarraitu zitzaizkion.

Bestalde, Frantzia ezin konta ahala jaurerri txikitan banatuta zegoenez, eta mendekotasun politikoa ez baina mendekotasun feudala onartzen zutenez, oso zaila zen lege bakar batek izatea aginpidea. Izan ere, ezinezko gertatuko zatekeen hura errespetaraztea. Jadanik ez zegoen probintzietara ofizial bereziak¹¹⁰ bidaltzeko ohitura, justizi administrazioaren eta arazo politikoen begirale. Badirudi, agirien arabera, feudo berriak finkatzen zirenean, erregeek galdu egiten zutela ofizial horiek hara bidaltzeko eskubidea. Hartara, dena feudo bihurtu zenean, erregeak ezin izan zituen erabili ofizial haiek; ez zen gehiago lege komunik izan, inork ezin zezakeelako lege komuna betearaz.

Lege salikoak, burgundiarrek eta bisigodoak, beraz, asko galdu ziren bigarren dinastiaren azkenaldian, eta hirugarrenaren hasieran ia ez ziren aipatu ere egiten.

Lehen bi dinastietan maiz bildu zen nazioa, jaunak eta apezpi-kuak alegia, artean jende xehea ez baitzen aipatzen. Batzar haietan elizgizonak araupean jartzen saiatu ziren, talde hura, nolabait esan, konkistatzaileen azpian eratzen baitzen, eta bere pribilegioak ezartzen baitzituen. Batzar haietan egindako legeak dira guk kapitular deitzen diegunak. Lau gauza gertatu ziren: feudoen legeak ezarri ziren, eta Elizaren ondasunen parte handi bat feudoen legeen arabera gobernatua izan zen; elizgizonak gehiago bereizi ziren, eta ez zieten kasu egin erreformako legeei¹¹¹, berak ez baitziren izan erreformatzaile bakar-rak; kontzilioetako¹¹² kanonak eta aita santuen dekretalak bildu ziren; eta apaizeriak iturri garbiago batetik baletoz bezala jaso zituen lege horiek. Feudo handiak eratu eta gero, esan bezala, erregeek ez zuten izan beren mandataririk probintzietan berek emandako legeak gorde eta betearazteko; hortaz, hirugarren dinastian ez zen gehiago hitz egin kapitularrez.

X

Gai beraren jarraipena

Zenbait kapitular erantsi zitzaizkien Ionbardiarren legeari, lege salikoei, bavariarren legeari. Horren arrazoia bilatu izan da; gauzan bertan aurkitu behar da. Kapitularrak hainbat motatakoak ziren. Batzuek gobernu politikoarekin zuten zerikusia, beste batzuek gobernu ekonomikoarekin, gehienek gobernu eklesiastikoarekin, eta batzuek gobernu zibilarrekin. Azken mota horretakoak lege zibilarri erantsi zitzaizkion, hau da, nazio bakoitzaren lege pertsonalei: horrexegatik esaten da kapitularretan ez dagoela ezer xedaturik erromatar legearen kontra¹¹³. Hain zuzen, gobernu ekonomikoaz, eklesiastikoaz edo politikoaz arduratzen zirenek ez zuten zerikusirik lege horrekin; eta gobernu zibilaz ari zirenek lege barbaroen legeekin bakarrik zuten zerikusia: haiek argitu, zuzendu, erantsi eta kendu egiten zituzten. Baina kapitular horiek lege pertsonalei eransteak kapitularren gorputza bera baztertzea ekarri zuen, nire ustez. Ezjakintasunaren garaietan, obra baten laburpenak obra bera erortzea ekarri ohi du maiz.

XI

*Lege barbaroen kodeen, erromatar zuzenbidearen eta kapitularren
erorketaren beste kausa batzuk*

Nazio germaniarrek erromatar inperioa konkistatu zutenean, idazkeraren erabilera aurkitu zuten bertan; eta erromatarrek bezala, berek ere idatziz jarri zituzten beren usadioak¹¹⁴, eta kodeak egin zituzten. Karlomagnoen ondorengo erregealdi zorigaitzekoek, normandiarren inbasioek, barne-gerrek, atzera ere hasierako iluntasunean murgilarazi zituzten nazio garaileak; ahaztu egin zitzairen irakurtzen eta idazten. Horrek Frantzian eta Alemanian idatzitako lege barbaroak, erromatar zuzenbidea eta kapitularrak ahaztea ekarri zuen. Idazkeraren usadioa hobeto gorde zen Italian, han aita santuak eta enperadore grekoak baitziren nagusi, eder eta jori hiriak, eta garai hartan ia-ia antxe bakarrik jarduten zen merkataritzan. Italiaren hurbiltasun horrek ekarri zuen erromatar zuzenbidea hobeto gordetzea behinola godoen eta burgundiarren mende egondako bazterretan; izan ere, zuzenbide hura lurralde-legea eta pribilegio modukoa baitzen. Badirudi idazten ez jakiteak ekarri zuela Espainian lege bisigodoak erortzea. Eta hainbeste lege erortzean, ohiturak sortu ziren nonahi.

Lege pertsonalak erori egin ziren. Kalte-ordainak eta *fredum* izenekoa¹¹⁵ ohituraren arabera arautu ziren, lege haien testuaren arabera baino. Beraz, monarkia ezarri zenean usadioetatik lege idatzietara pasatu ziren bezala, handik mende batzuetara berriz ere lege idatzietatik usadio idatzi gabeetara itzuli ziren.

XII

*Tokian tokiko ohiturak; herri barbaroen eta erromatar zuzenbidea -
ren aldaketa*

Hainbat agiritan ikusten denez, lehen eta bigarren dinastian baziren tokian tokiko ohiturak. *Bertako ohitura*¹¹⁶, *lege zaharra*¹¹⁷, *usadioa*¹¹⁸, *legeak* eta *ohiturak*¹¹⁹ aipatzen dira agiriotan. Autore batzuek

uste izan dute ohitura deitutakoak herri barbaroen legeak zirela, eta lege deitutakoa erromatar zuzenbidea zela. Nik frogatuko dut hori ezin dela horrela izan. Pepin erregeak agindu zuen legerik ez zen lekuetan ohiturari jarraitu behar zitzaizkiola; baina ohitura ez zedila legearen aurretik jar¹²⁰. Alabaina, erromatar zuzenbidea barbaroen legeen kodeen aurretik jarri zela esatea agiri zahar guztiak baliogabetzea da, eta batez ere barbaroen legeen kode horiek, beti kontrakoa baitiote.

Herri barbaroen legeak ez ziren usadioak, inola ere; aitzitik, lege horiek sartu zituzten usadioak, lege pertsonalak ziren aldetik. Lege salikoa, adibidez, lege pertsonala zen; baina franko saliarrek bizi ziren lekuetan, lege saliko hori, denik eta pertsonalena izanda ere, lurralde-lege bihurtzen zen franko saliarrei zegokienean; eta beste nonbait bizi ziren frankoentzat baizik ez zen lege pertsonal. Hortaz, lege salikoa lurraldeko lege zen toki batean, zera gertatu bide zen, burgundiar, aleman, edo erromatar batzuek maiz arazoak izatea, eta beren herrietako legeez erabaki bide ziren; eta lege horietako batzuen arabera epaiketa askok usadio berriak ezarriko zituzketen lurraldean. Eta horrek ondo argitzen du Pepinen konstituzioa. Bidezkoa zen usadio horiek eragina izatea bertako frankoen artean ere, lege salikoren arabera erabakitzen ez ziren kasuetan; baina ez zen bidezkoa lege salikoaren aurretik jartzea.

Hortaz, leku bakoitzean lege nagusi bat zegoen, eta hartutako usadioak lege nagusi horren osagarri ziren, haren kontra ez bazihoazen.

Gerta zitekeen usadioak lurraldeko ez zen lege baten osagarri ere izatea; eta, adibide beretik jarraituz, baldin eta lege salikoa lurraldeko zen toki batean burgundiar bat burgundiarren legearen arabera epaitzen bazuten, eta kasua ez bazen ageri lege haren testuan, toki hartako ohituraren arabera epaituko zen ezbairik gabe.

Pepin erregearen garaian, eratu ziren usadioek legeek baino indar gutxiago zuten; baina laster usadioek legeak desegin zituzten, eta araudi berriak beti gaitzen bat dela adierazten duten erremedioak direnez, sinets liteke ezen, Pepinen garaian, jadanik hasiak zirela usadioak legeen aurretik hobesten.

Esan dudanak argitzen du nola erromatar legea, lehen garaietatik bertatik, lurraldeko lege bihurtzen hasi zen, Pistesko ediktuan

ikusten denez; eta nola lege godoak indarrean iraun zuen, aipatu dudan Troyesko sinodoan¹²¹ ageri denez. Lege erromatarra lege pertsonal orokor bihurtua zen, eta lege godoa lege pertsonal partikular; eta ondorioz, lege erromatarra zen lurraldeko legea. Baina nola liteke ezjakintasunak herri barbaroen lege pertsonalak alde guztietan erorraztea, eta probintzia bisigodoetan eta burgundiarretan erromatar legeak irautea? Nire erantzuna hauxe da: erromatar legeari berari ere beste lege pertsonalei gertatu zitzaiena gertatu zitzaiola; hori gabe, oraindik ere Teodosiar kodea izango genukeen erromatar legea lurraldeko lege zen probintzietan, Justinianoren legeen ordeztu. Probintzia horiei «erromatar zuzenbideko» edo «zuzenbide idatziko lurralde» izena besterik ez zitzaien geratu, herriek legeari dioten atxikimendu bat besterik ez, batez ere pribilegiotzat hartzen dutenean, eta zuzenbide erromatarraren xedapen batzuk, gizakien oroimenean gordeta geratu zirenak. Baina aski izan zen hori ondorio hau izateko: Justinianoren bilduma agertu zenean, godoen eta burgundiarren mendeko probintzietan lege idatzi gisa hartu zuten, eta frankoen mende izandako lurraldean, berriz, arrazoi idatzi gisa hartu zuten soilik.

XIII

Lege saliko edo franko saliarrenaren eta franko erriparario eta beste herri barbaroen legearen arteko alde

Lege salikoak ez zuen onartzen frogak negatiboak erabiltzerik. Alegia, lege salikoaren arabera, eskaera edo salaketa egiten zuenak frogatu beharra zeukan zioena, eta salatuak ez zuen aski ukatzea. Hori bat dator ia mundu osoko nazioen legeekin.

Franko erripararioen legeak beste espiritu bat zuen; askietsi egiten zituen frogak negatiboak; eta inori auzia jartzen edo salaketa egiten bazioten, ia beti zeukan bere burua zuzitzea, lekuko-kopuru jakin batekin zin eginez ez zuela egin berari egozten zitzaiona. Zin egin behar zuten lekukoaren kopurua¹²³ handiagoa zen zenbat eta garrantzi handiagoa izan arazoak; batzuetan hirurogeita hamabi ere baziren¹²⁴. Alemanen, bavariarren, turingiarren, frisiarren, saxoniarren, lonbar-

diarren eta burgundiarren legeak erriparioen molde beraren gainean egin ziren.

Esan dut lege salikoak ez zituela onartzen froga negatiboak. Hala ere, kasu batean bai, onartzen zituen¹²⁵; baina kasu horretan ez zituen horiek bakarrik ametitzen, froga positiboak ere behar ziren. Auzi-jartzaileak bere testigantza adierazten zuen auzia ezartzeko¹²⁶; salatutakoak bereak adierazten zituen bere burua zurrizteko; eta epaileak egia bilatzen zuen testigantza batzuen eta besteen artean¹²⁷. Jardunbide hori lege erriparioen eta beste lege barbaroen guztiz bestelakoa da, non salatu batek errudun ez zela zin eginez zurrizten baitzuen bere burua, eta ahaideei egia esan zuela zin eraginez. Lege horiek herri sinple eta berez xalo zen batentzat bakarrik ziren egokiak. Hala ere, legegileek aurrea hartu behar izan zieten gehiegikeriei, aurki ikusiko dugunez.

XIV

Beste desberdintasun bat

Lege salikoak ez zuen uzten buruz buruko borroka bidezko froga; erriparioen legeak¹²⁸ eta ia herri barbaro guztienek, ordea, onartzen zuten¹²⁹. Iruditzen zait borrokaren legea froga negatiboak eskatzen zituen legearen ondorio naturala eta erremedioa zela. Auzi bat jartzen zenean, eta salatzaileak ikusten bazuen salatuak zinegite batez bidegabe ihes egingo ziola, zer geratzen zitzaion gudari bati, ikusiz nahastu egingo zutela, egiten zitzaion bidegabearen eta are gezurrezko zinegilearen arrazoia eskatzea baizik¹³⁰? Lege salikoak, ez baitzuen onartzen froga negatiboak erabiltzea, ez zuen borrokaren bidezko frogaren beharrik, eta ez zuen onartzen; baina erriparioen legeak eta beste herri barbaroenek¹³¹, froga negatiboak erabiltzea onartzen zuten¹³², borroka bidezko froga ezarri beharra izan zuten.

Irakur bitez, arren, Gondebaldo, Borgoniako erregearen¹³³ bi xedapen ospetsuak, gai honetaz; ikusiko da gauzen berezko ondorio direla. Barbaroen legeen hizkuntzaren arabera, zina kendu egin behar zen hura gaizki erabil zezakeen gizon baten eskuetatik.

Lonbardiarren artean, Rotarisen legeak onartzen zuen, kasu batzuetan, zinaren bidez defendatua zen norbait borrokara ez behar-tzea. Usadio hori hedatu egin zen¹³⁴: segidan ikusiko dugu zer gaitz etorri ziren hortik, eta nola itzuli behar izan zuten ohitura zaharrera.

XV

Gogoeta

Ez dut esango barbaroen legeen kodeari egindako aldaketetan, haiei erantsitako xedapenetan, eta kapitularren gorputzean ezin dela aurkitu berez borrokaren froga froga negatiboaren ondorio den testu-rik. Mendeetan zehar, hainbat gorabehera partikularrek lege partiku-larrak ezarri bide zituzten. Ni germaniarren legeen espiritu orokorraz ari naiz, haien izaeraz eta jatorriaz; herri horien usadio zaharrez ari naiz, lege horiek adierazi edo ezarritakoez; horretaz ari gara hemen.

XVI

Lege salikoak ezarritako ur irakinaren frogaz

Lege salikoak¹³⁵ ur irakinaren frogaren usadioa onartzen zuen; eta froga hori oso ankerra zenez, legeak leundu egiten zuen, gogortasuna kentzeko¹³⁶. Ur irakinaren froga egitera deitutakoari hartaz libratzea onartzen zion, beste alderdiak ondo iritziz gero. Salatzaileak, legeak ezartzen zuen diru-kopuru bat hartuta, zenbait lekukoren zina askietsi zezakeen, salatuak delitua egin ez zuela aitortzen bazuten. Kasu partikular horretan, lege salikoak froga negatiboa onartzen zuen.

Froga hori abenikoa zen, legeak onartu bai baina agintzen ez zuena. Legeak kalte-ordain bat ematen zion salatzaileari, honek salatuari froga negatibo baten bidez defendatzea onartzen zionean; salatzailearen esku zegoen salatuaren zina onartzea, kaltea edo iraina bar-katzea haren esku zegoen bezala.

Legea leundu egiten zen¹³⁷, zertarako eta, epaiketaren aurretik bi alderdiak, bata froga izugarri baten beldurrez, bestea kalte-ordain-

txo bat hartzeko moduz, beren gorabeherei eta gorrotoei amaia emateko. Bistan denez, froga negatibo hori burutu ondoren, ez zegoen besteren beharrik, eta borroka ezin izan zitekeen lege salikoaren xedapen partikular horren ondorio bat.

XVII

Gure gurasoen pentsaera

Harrituko gara ikustean hartara gure gurasoek ohorea, aberastasuna eta bizia, arrazoiaren arabekoak baino gehiago, zoriaren arabekoak ziren gauzen mende jartzen zituztela; ezer frogatzen ez zuten frogak erabiltzen zituztela etengabe, ez errugabetasunarekin ez delituarekin lotuta zeudenak.

Germaniarrak, inoiz ez baitziren inoren mende egon¹³⁸, independentzia ezin handiagoan bizi ziren. Familiak gerran zebiltzan batzuk besteekin, hilketak, lapurretak, irainak zirela kausa¹³⁹. Ohitura hori aldatu egin zen gerra horiek araupetu zirenean; handik aurrera ordenaz egin ziren, eta magistratuaren ardurapean¹⁴⁰. Hobe zen hori elkarri kalte egiteko libertate orokorra baino.

Gaur egun turkiarrek, beren gerra zibiletan, lehen garaipena Jainkoaren epaitzat hartzen duten bezala, halaxe germaniar herriek ere, beren arazo partikularretan, Probidentziaren dekretu gisa hartzen zuten borroka, hura delitugilea edo usurpatzailea zigortzeko beti erne zegoelakoan.

Tazitok dio germaniar nazio batek beste batekin gerran hasi nahi zuenean, baten bat preso hartzen saiatzen zela, beretar batekin borroka zedin; eta borroka horren arabera ondorioztatzen omen zuten gerraren arrakasta. Herri haiek buruz buruko borrokak arazo publikoak arautuko zituela uste bazuten, pentsa zezaketen partikularren gorabeherak ere konpon zitzakeela.

Gondebaldo¹⁴¹, Borgoniako erregea, errege guztien artean borrokaren usadioa gehien baimendu zuen erregea izan zen. Printze hark legean bertan ematen du lege horren zertarakoa: «Gure sujetek arazo ilunez zin egin ez dezaten, eta egintza egiazkoez gezurretan zin egin ez dezaten da legea». Hortaz, elizgizonek borroka onartzen zuen

legea erlijioaren kontrakotzat deklaritzen zuten bezala¹⁴², burgundiarren legeak zina ezartzen zuena sakrilegiotzat hartzen zuen.

Buruz buruko borrokaren bidezko frogak esperientzian zuen bere izateko arrazoia. Gerrari hutsa zen nazio batean, koldarkeria beste bizio batzuekin batera doala jotzen da: frogatzen du jasotako heziketari buru egin zaiola, ez dela ohorearekiko sentiberatasuna erakutsi, eta ez dela jokatu beste gizakiak gobernatzen dituzten printzipioen arabera; erakusten du ez dagoela besteen mesprezioaren beldurrik, eta koldarrari bost axola zaiola haien estimua. Ondo jaiotako edonork edukiko du gehienetan indarrarekin batera joan behar duen abilezia, eta ausardiarekin batera joan behar duen indarra; zeren eta, ohorea ardura izanez gero, bizitza osoan jarduten baita hura lortzeko ezinbesteko diren gauzetan. Gainera, nazio gerrari batean, non indarra, ausardia eta suhertasuna ohoragarri diren, deliturik gorrotagarrienak doilorkeriatik, trikimailutik eta maltzurkeriatik sortzen dira.

Suaren bidezko frogari dagokionez, salatuak eskua burdina gori baten gainean jarri edo ur irakinetan sartu ondoren, eskua zorro batez bildu eta zorroa zigilatu egiten zen; baldin eta handik hiru egunera ez bazen erredura-markarik ageri, errugabe deklaritzen zuten. Nork ez du ulertuko ezen, armak erabiltzen ohitutako herri hartan, larruazal zakar eta maskurrez betetakoak ez zuela jasoko burdina goriaren edo ur irakinaren nahikoa markarik, handik hiru egunera agertu ahal izateko adinakoa? Eta ageri bazen, froga egiten zuena emagizona zen. Gure nekazariak, beren esku maskurrez beteekin, nahi bezala erabiltzen dute burdina goria. Eta emakumeei dagokienez, lan egiten zutenen eskuek jasan zezaketen burdina goria; damei, berriz, ez zitzaien falta defendatuko zituen aldezkariak¹⁴³; eta luxurik ez zuen nazio batean, ez zegoen ezer tartean.

Turingiarren legearen arabera¹⁴⁴, adulterioz salatutako emakume bat ez zuten ur irakinaren frogara kondenatzen, salbu eta haren defendatzailerik aurkezten ez bazen. Erripararioen legeak nork bere burua zuritzeko lekukoak aurkitzen ez zituenean baizik ez zuen onartzen froga hori¹⁴⁵. Baina emakume batek bera defendatuko zuen ahaidetik aurkitzen ez bazuen, gizon batek bere zintzotasunaren lekukotzarik erakutsi ezin bazuen, errudun ziren horrexetatik.

Hortaz, hauxe diot: garai hartan, borroka bidezko froga eta burdina goriaren eta ur irakinaren froga erabiltzen ziren gorabeheretan,

hain zetozen bat legeak ohiturekin, non legeok ez baitzuten bidegabe askorik egin, nahiz berez bidegabeak izan; ondorioak kausak baino errugabeagoak izan zirela; ekitatearen kontra zihoazela, baina eskubi-deak zapaldu gabe; zentzugabeak izan zirela, tiranikoak baino gehiago.

XVIII

Nola hedatu zen borrokaren froga

Agobardok Luis Errukitsuari egin gutunetik ondorio hauxe atera liteke, alegia borrokaren bidezko froga ez zela erabiltzen frankoen artean, zeren eta, printze hari Gondebaldoren legearen gehiegi-keriak aurkeztu eta gero, Borgonian arazoak frankoen legearen arabera epaitzeko eskatzen baitu¹⁴⁶. Baina gauza jakina denez garai hartan lehia judiziala erabili egin ohi zela Frantzian, halako nahasmendu bat sortu da. Nik esan dudanak argitzen du hori: franko saliarren legeak ez zuen onartzen froga hori, eta franko erriparioenak, berriz, bai¹⁴⁷.

Baina elizgizonen protestak eta guzti, lehia judizialaren usadioa hedatuz-hedatuz joan zen Frantzian. Nik zera frogatuko dut segidan, elizgizonek berek ekarri zituztela gauza horiek, hein handi batean.

Lonbardiarren legeak ematen digu horren froga. «Ohitura gorrotagarria sartua zen aspaldidanik (esaten da Oton II.aren konstituzioaren sarreran): jarauntsiren baten titulua izuntzat jotzen bazen, aurkezten zuenak ebanjelioen gainean zin egin behar zuen egiazkoa zela; eta beste epaiketarik gabe, zinegilea jarauntsiaren jabe bihurtzen zen; hartara, zinausleak seguru zeuden ondasunak bereganatuko zituztela»¹⁴⁸. Oton I.a enperadorea Erroman koroatu zutenean¹⁴⁹, Joan XII.a aita santuak Kontzilioa bilduta zeukalarik, Italiako jaun guztiek arrenka eskatu zuten enperadoreak lege bat egin zezala gehiegikeria lotsagarri hura zuzentzeko¹⁵⁰. Aita Santuak eta enperadoreak erabaki zuten arazoa handik laster Ravenan izatekoa zen kontzilioan aztertu behar zela¹⁵¹. Han, jaunek eskaera berberak egin zituzten, beren aldarriak berretuz; baina zenbait pertsona falta zirelako aitzakiaz, berriro atzeratu zen arazo hura. Oton II.a eta Konrado¹⁵² Borgoniako erregea Italiara iritsi zirenean, Italiako jaunekin¹⁵³ elkarriketatu ziren

Veronan¹⁵⁴; eta haiek arren eta arren eskatzen ziotenez, enperadoreak, denen oniritziz, lege bat egin zuen, hauxe agintzen zuena: jarauntsiak zirela-eta auziak sortzen zirenean, eta bi alderdietako bat jabetza-titulu batez baliatu nahi eta besteak hura izuntzat joz gero, arazoa borroka bidez erabakiko zen; arau berberari jarraituko zitzaizkiola feudo-kontuetan ere; elizak ere lege horren mende egongo zirela, eta beren aldezkarien bidez borrokatuko zirela. Ikusten denez, nobleek borroka bidezko froga eskatu bazuten, elizetan sartutako frogarengatik eskatu zuten; noble haien kexuak kexu, gehiegikeria hark justizia eskatu arren, eta Otonen autoritatea eta guzti, Italiara nagusi gisa hitz egiteko eta jarduteko joana zelarik, elizgizonek bereari eutsi zioten bi kontziliotan; nobleek eta printzeek bat egitean elizgizonek amore eman behar izan zuten, eta lehia judizialaren usadioa nobleen pribilegiotzat hartu behar izan zen, injustiziaren kontrako harresitatzat, eta bere jabetzen bermetzat; eta handik aurrera, ohitura hura zabaldu egin bide zen. Eta hori enperadoreak handiak eta aita santuak txikiak ziren garai batean egin zen, Otondarrak Italiara inperioaren duintasuna berrezartzera etorri ziren garaian.

Esan berri dudana berretsiko duen gogoeta bat egingo dut, alegia, froga negatiboak ezartzeak borrokaren jurisprudentzia zekarrela ondotik berekin. Otondarrei kexu artean azaldu zieten gehiegikeria hura honetan zetzan: jabetza-titulu izuna zela esaten zioten gizon bat froga negatibo baten bidez defenda zitekeela, ebanjelioen gainean zin eginez. Zer egin zen trenkatutako lege baten gehiegikeria zuzentzeko? Borrokaren usadioa berrezarri zen.

Oton II.aren konstituzioaz hitz egitera behartu naiz, garai hartan elizgizonen eta laikoen artean ziren gorabeheren ideia argia emateko. Aurrez Lotario I.aren konstituzio bat¹⁵⁵ izan zen. Honek, gorabehera berdinen eta kexu berdinen aurrean, ondasunen jabetza bermatu nahiz, agindu zuen notarioak zin egin zezala jabetza-titulua ez zela izuna; eta hura hilda bazegoen, sinatua zuten lekukoei zin eginaraziko zitzaiea; baina kalteak iraun egin zuen, eta hizpide izan dudan erre-mediara jo behar izan zen.

Honen guztiaren aurretik, Karlomagnok deitutako batzar nagusietan, nazioak azaldu zion¹⁵⁶ ezen, gauzak zeuden bezala egonik, oso zaila zela salatzaileak edo salatuak zin faltsua ez egitea, eta hobe zela lehia judiziala berrezartzea; eta horixe egin zuen hark.

Lehia judizialaren usadioa hedatu egin zen burgundiarren artean, eta zinarena mugatu. Teodorikok, Italiako erregeak, kendu egin zuen buruz buruko borroka ostrogodoen artean¹⁵⁷; badirudi Txindasvinto eta Rezesvintoren legeek ideia bera ere ezabatu egin nahi izan zutela. Baina lege horiek hain eragin txikia izan zuten *Galia Narbonensis*-ean, non borroka godoen pribilegiotzat hartzen baitzen han¹⁵⁸.

Lonbardiarrak, Italia konkistatu baitzuten greziarrek ostrogodoak suntsitu ondoren, borrokaren usadioaren berri eman zuten; baina haien lehen legeek mugatu egiten zuten¹⁵⁹. Karlomagnok¹⁶⁰, Luis Errukitsuak, Otondarrek zenbait konstituzio orokor egin zituzten. Lonbardiarren legeetan txertatuta daude, eta lege salikoei erantsita; konstituzio horiek hedatu egin zuten dueloa, lehenik auzi penaletara, eta ondoren zibiletara. Ez zekiten nola asmatu: zinaren bidezko frogak negatiboak eragozpenak zituen, borroka bidezkoak ere bai, eta aldatu egiten zen batetik bestera, orain eragozpen batzuk, orain besteak kontuan hartuz.

Alde batetik, elizgizonak pozik zeuden ikusten baitzuten arazo sekular guztietan elizetara eta aldareetara jotzen zela¹⁶¹; eta bestetik, noble harroek beren eskubideak ezpataz defendatzea zuten gogoko.

Ez diot elizgizonek sartu zutela nobleen kexuak sorrarazi zituen usadioa. Ohitura hura barbaroen legeen espiritutik, eta frogak negatiboak ezartzetik sortua zen. Baina jardunbide hark hainbeste delitugile zigorrik gabe utz zitzakeen, elizen santutasunaz baliatu beharra bururatu zitzaizen errudunak harritzeko eta gezurrez zin egiten zutenak kokiltzeko, eta elizgizonek eutsi egin zioten usadioari eta berarekin lotutako jarduerari. Bestetik, ordea, frogak negatiboen kontra zeuden. Beaumanoirren obran ikus dezakegunez¹⁶², frogak horiek inoiz ez ziren onartu eliz epaitegietan, eta horrek, zalantarik gabe, asko lagundu zuen haiek baztertzeko eta, beraz, barbaroen legeen kodeetan horretaz zegoen xedapena ahultzeko.

Horrek erakutsiko du, halaber, frogak negatiboen usadioaren eta mintzagai izan dudana lehia judizialaren arteko lotura. Auzitegi laikoek bata eta bestea onartu zituzten, eta eliz epaitegiek biak errefusatu zituzten.

Borroka bidezko frogak aukeratzean, nazioak bere ezpal gerrazaleari eusten zion; izan ere, borroka Jainkoaren epaitzat hartzen zela-

rik, ezabatu egiten ziren gurutzearen, ur hotzaren eta ur irakinaren bidezko frogak, hauek ere Jainkoaren epaitzat hartu izan arren.

Karlomagnok agindu zuen ezen, bere semeen artean konponezinik sortzen bazen, gurutzearen epaiketaren bidez erabaki zedila. Luis Errukitsuak¹⁶³ elizako arazoetara mugatu zuen epaiketa-modu hori; haren seme Lotariok ezabatu egin zuen kasu guztietan; ur hotzaren bidezko froga ere ezabatu egin zuen¹⁶⁴.

Nik ez diot ezen, denek onartutako hain usadio gutxi zeuden garai batean, froga haiek ez zirela egingo zenbait elizatan; are gehiago, Felipe-Augustoren gutun batek¹⁶⁵ ere aipatzen du hori; nik diot gutxi erabili zirela. Beaumanoirrek¹⁶⁶, San Luisen garaian eta pixka bat geroago bizi izan baitzen, froga-moten zerrenda ematen duelarik, lehia judiziala aipatzen du, baina ez besteak.

XIX

Lege salikoak, lege erromatarrak eta kapitularrak ahaztearen beste arrazoi bat

Azaldu ditut lege salikoen, erromatarren eta kapitularren aginpidea galtzea ekarri zuten arrazoiak. Zera erantsiko dut, honen kausa nagusia borrokaren froga asko hedatu izana izan zela.

Lege salikoak, ez baitzuten onartzen usadio hori, alferriko bihurtu ziren nolabait, eta desagertu egin ziren; lege erromatarrek ere ez zituzten onartzen, eta berdin desagertu ziren. Hortaz, lehia judizialaren legea eratzea beste asmorik ez zen izan, eta jurisprudentzia ona osatzea. Kapitularren xedapenak ere besteak bezain alferrikako bihurtu ziren. Hortaz, lege askok galdu zuten beren aginpidea, baina ezin da esan zein unetan galdu zuten; ahaztu egin ziren, eta ez zen etorri lege berririk haien lekua betetzera.

Halako nazio batek ez zeukan lege idatzien premiarik, eta haien lege idatziak erraz eror zitezkeen ahazturan.

Bi alderen arteko eztabaidaren bat zenean, borroka agintzen zen. Horretarako, ez zen behar arrazoi askorik.

Ekintza zibil eta kriminal guztiak egintza dira azken buruan. Egintza horien gainean borrokatzen ziren; eta borrokaren bidez, arazoaren mamia ez ezik, gorabeherak eta interlokutoriak ere epaitzen ziren, Beaumanoirrek adibide eta guzti dioenez¹⁶⁸.

Hirugarren dinastiaren hasieran, jurisprudentzia prozeduretara mugatzen zen osorik; ohoreak gobernatzen zuen dena. Epaileari ez obedituz gero, honek berari egin irainaren ordaina hartzen zuen. Bourges-en¹⁶⁸, probestuak norbaiti deitu eta hau etortzen ez bazen, honela esaten zuen: «Zure bila bidali dut norbait eta ez zara etorri; esaidazu, zer dela-eta mesprezio hori»; eta lehiatu egiten zen. Luis Gizenak eraberritu egin zuen ohitura hori¹⁶⁹.

Lehia judiziala indarrean zegoen Orleansen zorrengatiko auzi guztietan¹⁷⁰. Luis Gazteak deklaratu zuen ohitura hura zorra bost sose-tik gorakoa zenean baizik ez zela beteko. Ordenantza hura lege loka-la zen; izan ere, San Luisen garaian¹⁷¹, aski zen hamabi denario baino gehiagokoa izatea. Beaumanoirrek¹⁷² entzuna omen zion basailuen jaun bati behinola Frantzian bazela ohitura gaizto bat, alegia bazego-ela aldi baterako aldezkari bat alokatzea norberaren arazoen alde borrokatzeko. Lehia judizialaren usadioak, hortaz, izugarri hedatuta egon behar zuen.

XX

Ohorearen jatorria

Lege barbaroen kodeetan badira enigmak. Frisiarren legeak sos erdia besterik ez dio ematen kalte-ordainetan makilakadak jaso ditue-nari¹⁷³; edozein zauritxorengatik ematen zen gehiago, denik eta txikie-na izanik ere. Lege salikoaren arabera, jaiotzaz libre zenak hiru maki-lakada jotzen bazizkion jaiotzaz libre zen beste bati, hiru sos ordain-tzen zituen; odola isurarazi bazion, burdinaz zauritu balu bezala zigor-tzen zuten, eta hamabost sos ordaintzen zituen; zigorra zaurien tamai-naren arabera neurtzen zen. Lonbardiarren legeak¹⁷⁴ kalte-ordain des-berdinak ezartzen ditu kolpe bat, bi, hiru, laurengatik. Gaur egun kolpe batek ehun mila balio du.

Karlomagnoren konstituzioa lonbardiarren legean txertatua dago¹⁷⁵, eta hauxe dio, duelua egitea badaukatenak makilaz borrokatu behar direla. Baliteke hori elizgizonak kontuan hartuz egindako konponketa izatea; baliteke, halaber, borroken usadioa hedatzean, hain odoltsu izan ez zitezen nahi izatea. Luis Errukitsuaren kapitularrak¹⁷⁶ aukera ematen du makilaz edo armez borrokatzeko. Handik hara jopuak baizik ez ziren borrokatu makilaz¹⁷⁷.

Dagoeneko hasia zait agertzen gure ohorearen artikuluko partikularrak nola sortu eta eratu ziren. Salatzaileak deklaratzeko epailearen aurrean halakok hau eta hau egin zuela; eta honek erantzuten zion hark gezurra zioela¹⁷⁸; ondoren, epaileak dueloa agintzen zuen. Arau hau ezarri zen, alegia norbaiti gezurra egozten zitzaionean, borrokatu beharra zegoela.

Gizon batek borrokatu egingo zela deklaratzeko zuenean, ez zeukan atzera egiterik; atzera egiten bazuen, zigorra ezartzen zitzaion¹⁷⁹. Hortik arau hau aterata zen, gizon batek hitza ematen zuenean, ohoreak ez ziola onartzen hitz hori jatea.

Kapareak zaldi gainean eta beren armez borrokatzen ziren¹⁸⁰; eta bilauak oinez eta makilaz¹⁸¹. Hortik, zera ondorioztatu zen, makila tresna iraingarria zela¹⁸², makilatutako gizona bilauak bezala tratatua zelako.

Bilauak bakarrik borrokatzen ziren aurpegia agerian¹⁸³; beraz, haiek bakarrik jaso zitzaizkien kolpeak aurpegian. Belarrondokoa irain bihurtu zen, eta odolez garbitu behar zen, belarrondokoa hartutako gizona bilau gisa tratatua zelako.

Germaniar herriak gu bezain sentiberak ziren ohoreari dago-kionez; are sentiberago. Ahaide urrunenek parte zuten irainetan; eta haien kode guztiak horretan oinarritzen dira. Lonbardiarren legeak dio inork, beretarrez lagunduta, oharkabea dagoen norbaiti eraso egiten badio, lotsaz eta barrengarri gera dadin, hilko balu ordaindu behar-ko lukeenaren erdia ordaindu behar duela¹⁸⁴; eta arrazoi berberagatik lotzen badu, isun berdinarekin hiru laurdenak ordain ditzala¹⁸⁵.

Esan dezagun, bada, gure arbasoak oso sentiberak zirela laido-ekiko; baina artean ez zituztela ezagutzen mota jakin bateko laidoak, alegia, tresna jakin batez gorputzaren alde jakin batean emandako kolpeak, eta modu jakin batez emanak. Hori dena makilatua izatearen lai-

doaren barruan sartzen zen; eta kasu horretan, gehiegikerien handiak jartzen zien tamaina irainei.

XXI

Beste gogoeta bat germaniarren arteko ohoreaz

«Germaniarrentzat», dio Tazitok¹⁸⁶, «irain handia zen guduan ezkutua uztea; eta batzuk, halako zorigaitzaren ondotik, beren burua hiltzeraino iristen ziren». Horregatik, lege saliko zaharrak hamabost soseko kalte-ordaina ezartzen dio norbait bere ezkutua utzi duela esanez iraintzen duenari¹⁸⁷.

Karlomagnok, lege salikoa zuzendu zuenean¹⁸⁸, hiru sos besterik ez zituen ezarri kasu horretan kalte-ordain gisa. Pentsaezina da printze hark ahuldu egin nahi izan zuenik diziplina militarra; argi dago aldaketa hori armen aldaketatik etorri zela, eta armen aldaketa horri zor zaio hainbat usadioren jatorria.

XXII

Borrokei buruzko ohiturez

Emakumeekin dugun lotura zorionean eta zentzuen plazerrean oinarrituta dago, maitatzeko eta maitatua izateko xarmaren gainean, bai eta haien begien aurrean atsegin azaltzeko desiran ere, zeren eta haiek oso epaile argiak baitira merezimendu pertsonala osatzen duten zenbait gauzatan. Atsegin agertzeko desira orokor horrek dakar kortesia. Hau ez da maitasuna, baizik eta maitasunaren gezur ezti, leun, betierekoa.

Nazio bakoitzeko eta mende bakoitzeko inguruabarren arabera, maitasuna hiru gauza horietarik batekin beste biek baino lotuago egoten da. Eta nik diot gure borroka hauen garaian kortesiaren espiritua egongo zela indarrean.

Lonbardiarren legean¹⁸⁹ aurkitzen dudanez, aldezkarietarik batek sorginkerietarako belarrak balitu, epaileak kendu egingo lizkioke, eta zin eginaraziko lioke gehiago ez duela. Lege hori iritzi arruntean baino ezin zen oinarritua egon; beldurrak, hainbeste gauzaren asmatzaile omen den beldurrak, imajinarazi izan ditu halakoak. Borroka partikularretan aldezkariak beren pieza guztiez armatuta zeudenez, eta sendotasun eta indar jakin bateko arma astunek, hala defentsarako nola erasorako, egundoko abantaila ematen zutenez, jende askori sartuko zitzaion buruan borrokalari batzuen arma sorginduen iritzia.

Hortik zalduneriaren sistema miragarria sortu zen. Espiritu guztiek onartu zituzten ideia haiek. Eleberrietan, paladinak, nigromanteak, maitagarriak, zaldi hegodun edo adimendunak, gizon ikus-tezin edo zauriezinak, pertsonaia handien jaiotzaz edo hezkuntzaz arduratzen ziren sorgin eta aztiak, jauregi sorgindu eta desorginduak. Gure munduan, mundu berria agertu zen, eta izadiko gauza arruntak gizon arruntentzat bakarrik geratu ziren.

Paladinek, beti armatuta gazteluz, gotorlekuz eta lapurrez betetako eskualde batean, bidegabea zigortzen eta ahulak defendatzen aurkitzen zuten ohorea. Hortik etorri zen, halaber, gure eleberrietan, maitasunaren ideian oinarritutako kortesia, indarraren eta babesaren ideiekin batera.

Halaxe sortu zen kortesia, gizaki neurritz gainekoak imajinatu zituztenean, bertutea edertasunarekin eta ahuleziarekin batera ikusi eta haien alde arriskutan sartzan ausartu zirenak, eta bizitzako ekintza arruntetan hari atsegin ematen.

Gure zalduneri eleberriek areagotu egin zuten atsegin agertze-ko gogo hori, eta kortesia-espíritu hori eman zioten Europako alde bati, lehenagokoek ezagutzen ez zutena, inondik ere.

Erromako hiri eskerga hartako luxu harrigarriak zentzuen plazerren ideia haizatu zuen. Greziako landaldeetako lasaitasunaren halako ideia batek maitasun-sentimenduak deskribarazi zituen¹⁹⁰. Emakumeen bertutearen eta edertasunaren babesle ziren paladinen ideiak, berriz, kortesiaren ideia ekarri zuen.

Espiritu horrek iraun egin zuen torneoen usadioari esker; izan ere, adorearen eta maitasunaren eskubideak bateratuta, are garrantzi handiagoa eman zioten kortesiari.

XXIII

Lehia judizialaren jurisprudentziaz

Beharbada lehia judizialaren usadio izugarri hau printzipiotara bihurtua ikusteko jakinmina izango duzue, eta hain jurisprudentzia bitxiaren gorputza ikusteko. Gizakiek, azken buruan arrazoiz jokatzeko baitute, beren aurreiritziak berak ere araupean jartzen dituzte. Ez zegoen lehia judiziala baino gauza zentzu onaren kontrakoagorik; baina puntu hori ezarritik, halako zuhurtzia batez burutu zen.

Garai hartako jurisprudentziaz jabetzeko, arretaz irakurri behar dira San Luisen araudiak, oso aldaketa handiak egin baitzituen alderdi judizialean. Printze haren garaikide zen Défontaines; Beaumanoirrek geroago idatzi zuen¹⁹¹, eta besteak harrezkero bizi izan dira. Beraz, ohitura zahar hori beraren gainean egindako zuzenketetan bilatu beharra dago.

XXIV

Lehia judizialean ezarritako arauak

Zenbait salatzaile zirenean¹⁹², bat aukeratu beharra zeukaten auziari hark bakarrik ekin ziezaion; eta ados jarri ezin baziren, auzia noren aurrean aurkeztu zen, hark izendatzen zuen haietako bat auzia aurrera eraman zezan.

Kapare batek bilau bati erronka egiten zionean¹⁹³, oinez aurkeztu behar zuen, ezkutua eta makila hartuta; eta zaldi gainean, eta kapare baten armez etortzen bazen, kendu egiten zitzaizkion zaldia eta armak; alkandora hutsean geratzen zen, eta horrela borrokatu behar zuen bilauaren kontra.

Borrokaaren aurretik, justiziak hiru bando ematen zituen¹⁹⁴. Lehenaren bitartez, bi alderdien ahaideei aldebat geratzeko agintzen zitzaien; bigarrenaren bitartez, herritarrei isilik egoteko jakinarazten zitzaien; hirugarrenaren bitartez, alderdietako bati laguntzea debekatzeko zen, zigor handien pean, are heriotza-zigorren pean, baldin eta borrokalarietako bat laguntza horri esker garaitua bazen.

Justizi agenteek zaintzen zuten borroka-lekua¹⁹⁵; eta bi alderdietako batek bakea aipatzen bazuen, arreta handiz ikusten zuten une horretantxe zein egoeratan zeuden biak, bakea egiten ez bazen egoera berdinerara itzul zitezen¹⁹⁶.

Krimenagatik edo epai izunagatik bahiak onartzen zirenean, ez zegoen bakerik egiterik jaunaren baimenik gabe; eta bi alderdietako batek galtzen zuenean, ez zegoen bakerik egiterik kondearen oniritzirik gabe¹⁹⁷, eta horrek zerikusia zuen gure indultu-zedulekin.

Baina delitua larria izan eta jaunak, opariz erosia, bakea onartzen bazuen, hirurogei liberako isuna ordaintzen zuen, eta gaizkilea zigortzeko zuen eskubidea kondeagana pasatzen zen¹⁹⁸.

Askok ez zeukaten ez borroka eskaintzerik ez hartzerik. Halakoetan, arrazoia ezagutuz gero, aldezkari bat hartzeko baimena ematen zitzaien; eta hark bere alderdiaren alde ahalik eta interes handienaz egin zezan, ukabila mozten zitzaion galtzen bazuen¹⁹⁹.

Joan den mendean dueloen kontrako lege oinarrizkoak egin zirenean, agian aski zatekeen gerrari bati bere gerrari-izaera kentzea eskua balduta, gizonentzat ez baitago ezer tristeagorik beren izaera balduta bizirik jarraitzea baino.

Delitu larri batean²⁰⁰, borroka aldezkarien bitartez egiten zenean, borroka ikusi ezin zuten lekuan jartzen zituzten bi auzilariak; bakoitza bere supliziorako sokaz lotuta, aldezkariak galtzen bazuen.

Borroka galtzen zuenak ez zuen beti galtzen auzipean zegoen gauza. Esate baterako, interlokutorio batengatik borrokatzen baziren, interlokutorioa besterik ez zen galtzen²⁰¹.

XXV

Lehia judizialari jartzen zitzaizkion mugak

Borroka-bahiak garrantzi gutxiko arazo zibil batengatik hartuak baziren, jaunak erretiratzera behartzen zituen bi alderdiak.

Egintza bat agerikoa bazen²⁰² —esate baterako, gizon bat merkatuan hiltzen bazuten—, ez zen agintzen ez lekukoen bidezko froga

ez borroka bidezko froga; epaileak agerikotasunaren arabera erabakitzen zuen.

Jaunaren epaitegian maiz berdin epaitzen bazen, eta, beraz, usadioa ezaguna bazen²⁰³, jaunak ukatu egiten zien borroka bi auzilari, borroken emaitzen gorabeherek ohiturak alda ez zitzaizten.

Norberaren izenean, edo norberaren leinukoren baten nahiz norberaren jaunaren izenean baizik ezin zen borroka eskatu²⁰⁴.

Salaturen bat absolbitua izan ondoren²⁰⁵, salatzailearen beste ahaide batek ezin zuen borroka eskatu; bestela auziak ez baitziren inoiz bukatuko.

Ahaideek norbaiten heriotzaren ordaina hartu nahi eta hura agertzen bazen, ez zen borrokarik; gauza bera, baldin eta, absentsia nabarmenen batengatik, egintza ezinezkoa bazen²⁰⁶.

Gizon bat hiltzen zutenean²⁰⁷, hark, hil baino lehen, salatura errugabea zela adierazten bazuen, eta beste norbait aipatzen bazuen, ez zen borrokarik; baina inor aipatzen ez bazuen, haren adierazpena heriotzagatiko barkamentzat baizik ez zen hartzen, eta auziak aurrera egiten zuen. Kapareen arteko gerra ere egin zitekeen.

Gerra zenean, eta ahaide batek borroka-bahiak ematen edo hartzen bazituen, gerra-zuzenbidea amaitu egiten zen, bi auzilariak justiziaren bide arruntari jarraitu nahi zitzaizkiolakoan; eta gerran segitzen zuena kalteak ordaintzera kondenatzen zuten.

Hortaz, lehia judizialaren ohiturak abantaila hau zuen, auzi orokor bat auzi partikular bihur zezakeela, indarra epaitegiei itzultzen ziela eta egoera zibilean jartzen zituela jendeen zuzenbideaz bakarrik gobernatzen zirenak.

Badira gauza zuhur asko oso modu eroan eramaten direnak; badira, halaber, oso modu zuhurrean eramaten diren erokeriak ere.

Delitu batengatik erronka jasotako gizon batek²⁰⁸ argi eta garbi frogatzen bazuen salatzailea bera zela delitugilea, ez zen borroka-bahirik; izan ere, ez da borroka zalantzazkoa zigor segurua baino nahiago ez duen errudunik.

Ez zen borrokarik arbitroen edo eliz epaitegien bitartez erabakitzen ziren auzietan²⁰⁹; ez eta emakume alargunak tartean ziren auzietan ere.

«Emakumea», dio Beaumanoirrek, «ezin da borrokatu». Emakume batek norbaiti bere aldezkaria izendatu gabe borroka-erronka egiten bazion, ez ziren jasotzen borroka-bahiak. Horrez gainera, emakumeak bere baroiaren baimena behar zuen²¹⁰ —senarrarena, alegia— inori erronka egiteko; baina jaso, baimen hori gabe ere jaso zezakeen inoren erronka.

Erronka egiten edo jasotzen zuena hamabost urte bete gabea bazen²¹¹, ez zen borrokarik. Tutorepekoen auzietan, ordea, egin zitekeen borroka, baldin eta tutoreak edo administrazioa zuenak prozedura horren arriskuak bere gain hartzen bazituen.

Uste dudanez, jopu bati honako kasu hauetan onartzen zitzaion borrokatzea: beste jopu baten kontra; jaregin baten kontra eta are kapare baten kontra ere bai, baldin eta honek erronka egiten bazion; baina berak egiten bazion²¹², kapareak ezezkoa eman ziezaiokeen; eta jopuaren jaunak ere hura epaitegitik baztertzeko eskubidea zeukan. Jopua, jaunaren agiri baten bidez²¹³, edo usadioz, edozein pertsona jareginen kontra borroka zitekeen, eta Elizak eskubide hori eskatzen zuen bere zerbitzarientzat²¹⁴, berarekiko begirunearen adierazgarri gisa²¹⁵.

XXVI

Auzi-alderdi baten eta lekuko baten arteko lehia judizialaz

Beumanoirrek dioenez²¹⁶, gizon batek ikusten bazuen lekuko batek beraren kontra deklaratu behar zuela, beste baten deklarazioa saihesten zezakeen, epaileei esanez kontrakoak lekuko faltsu eta kalumniatzailea aurkezten zuela²¹⁷; eta lekukoak auzian aurrera egin nahi bazuen, borroka-bahiak ematen zituen. Eten egiten zen ikerketa; izan ere, lekukoa garaitua bazen, erabakita zegoen auzilari batek lekuko faltsua aurkeztu zuela, eta galdu egiten zuen prozesua.

Ez zitzaion utzi behar bigarren lekukoari zin egiten; izan ere, hark lekukotza eman ondoren, auzia bukatu egingo zen bi lekukoren testigantza ondoren. Baina bigarrena gerarazita, lehenaren lekukotza alferrikakoa zen.

Bigarren lekukoa horrela errefusatuta, kontrako alderdikoak ezin zituen aurkeztu beste batzuk, eta galdu egiten zuen prozesua; baina borroka-bahirik ez zegoenean²¹⁸, aurkez zitezkeen beste lekuko batzuk.

Beaumanoirrek dio²¹⁹ lekukoak haxe esan ziezaiokeela bere aldeko auzilariari, lekukotza eman aurretik: «Ez dut nire burua behartzen zure auziagatik borrokatzera, ez berorren defentsan ateratzera; baina zuk defendatu nahi banauzu, gogo onez esango dut nire egia». Auzilaria behartuta geratzen zen lekukoaren alde borrokatzera; eta garaitzen bazuten, ez zuen auzia galtzen, baina lekukoa errefusatu egiten zen.

Nire ustez, hori ohitura zaharraren aldaketa zen, eta honexek pentsarazten dit horrela: lekukoei erronka egiteko usadio hori ezarritako dagoela bavariarren²²⁰ eta burgundiarren²²¹ legeetan, inolako mugarik gabe.

Hitz egin dut Gondebaldoren konstituzioaz, zeinen kontra Agobardo²²² eta San Abito²²³ hainbeste sumindu baitziren. Honela dio printze horrek: «Salatuak, berak delitua egin ez duela adierazteko, lekukoak aurkezten dituenean, salatzaileak borrokarako erronka egin ahalko dio lekukoetako bati; izan ere, bidezkoa da zin egiteko prest agertu denak, eta egia zekiela deklaratu duenak, oztoporik ez jartzea borrokatzeari, bere hitzari eustearren». Errege hark ez zien uzten inolako ihesbiderik lekukoei borroka saihesteko.

XXVII

Auzilari baten eta jaunaren pare baten arteko lehia judizialaz.

Epaiketa izunagatiko apelazioa

Borroka bidezko erabakiaren zertarakoa auziari behin betiko amaia ematea delarik, eta beste epaiketarik eta auzi berririk ametitzen ez duenez²²⁴, apelazioa, lege erromatarrek eta lege kanonikoek ezartzen duten bezala, hots, goragoko epaitegi batera jotzea, ez zen eza gutzen Frantzian.

Ohoreak bakarrik gobernatutako nazio gerrari batek ez zuen ezagutzen jardunbide hori; eta betiko espiritu berari jarraituz, epaile-

en kontra ere auzilarien kontra erabil zitzakeen bideak hartzen zituen²²⁵.

Apelazioa, nazio hartan, armaz borrokatzeko erronka egitea zen, ez lumazko auzi horretara gonbidatzea, eta borrokak odolez bukatu behar zuen; lumazko auzia gerora ezagutu zen.

Horregatik dio San Luisek, bere *Establezimenduak* obran²²⁶, apelazioak saldukeria eta gaiztakeria dauzkala. Beaumanoirrek ere zera diosku, gizon batek jaunak beraren kontra egindako zerbaitez kexatu nahi bazuen²²⁷, jakinarazi behar ziola haren feudotik alde egiten zuela; eta horren ondoren goragoko jaunaren aurrean erronka egiten zion, eta borrokarako bahiak eskaintzen zituen. Era berean, jaunak uko egiten zion omenaldiari, kondearen aurrean bere mendeko gizon bati erronka egiten bazion.

Jaunaren kontra epaiketa faltsuagatik apelatzea, epaiketa falsuki eta gaiztoz egina zela esatea zen; eta halako hitzak jaunaren kontra esatea leialtasunaren kontra joatea modukoa zen.

Hortaz, epaimahaia ezartzen eta arautzen zuen jaunari epaiketa faltsuagatik erronka egin ordez, epaimahaia osatzen zuten pareei egiten zitzaien erronka; hartara ez zen egiten gaiztakeria deliturik; pareei egiten zitzaien irain, haiei bai baitzegoen ordainbidea ematerik.

Arrisku handitan sartzea zen pareen epaiketa faltsutzat jotzea²²⁸. Epaia eman arte itxaronez gero, denen kontra borrokatzera behartuta zegoen bat, epaiketa zuzena egitea eskaintzen zutenean²²⁹. Erronka epaile guztiek beren iritzia eman aurretik egiten bazen, iritzi berekoak ziren guztien kontra borrokatu beharra zegoen²³⁰. Arrisku hori saihesteko, erregutzen zitzaion jaunari²³¹ pare bakoitzak ozenki esan zezala bere iritzia; eta lehenak berea eman ondoren, eta bigarrenak ere gauza bera egin baino lehen, esaten zitzaion faltsua, gaiztoa eta kalumniatzailea zela; eta haren kontra bakarrik borrokatu beharra zegoen.

Défontainesek²³² zioen faltsutzat jo aurretik²³³, hiru epaileri beren iritzia ematen utzi behar zitzailela; eta ez du esaten hiruren kontra borrokatu behar zenik, eta are gutxiago zenbait kasutan iritzi bereko azaldutako guztien kontra borrokatu beharra zegoenik. Desberdintasun horien zergatikoa hauxe da, garai hartan ia ez zegoela alde guztietarako balio zuen usadio komunik. Beaumanoirrek

Clermont-eko konderrian gertatzen zenaren berri ematen du; Défontainesek, berriz, Vermandoisen egin ohi zenaren berri.

Feudoko pare edo gizon batek epaiketari eusten ziola adierazten zuenean²³⁴, epaileak borroka-bahiak emateko agintzen zuen, eta gainera apelatzaileagandik bere apelazioari eutsiko ziolako hitza jasotzen zuen. Baina apelazioa egin zitzaion pareak ez zuen eman behar bermerik, zeren eta, jaunaren gizona izanik, apelazioaren alde egin behar baitzuen, edota bestela hirurogei liberako isuna ordaindu jaunari.

Apelatzen zuenak epaia okerra zela frogatzen ez bazuen, hirurogei liberako isuna ordaintzen zion jaunari²³⁵, isun berdina apelazioa egindako pareari²³⁶, eta beste hainbeste epaia agerian eman zutenetako bakoitzari.

Heriotza-zigorra merezi zuen delitu baten susmagarri zen norbait atxitu eta kondenatzen zutenean, ez zeukan epaiketa faltsuagatik apelatzerik²³⁷; izan ere, bestela apelatu egingo baitzukeen beti, dela bizia luzatzeko, dela bakeak egiteko.

Inork epaia faltsua eta gaiztoa zela esaten bazuen²³⁸, eta bere hitzari eusteko —hots, borrokatzeko— prest ez bazegoen, hamar soseko isuna ezartzen zitzaion kapare bazen, eta bost sosekoa jopu bazen, esandako hitz doilorrengatik.

Garaituak izandako epaile edo pareek²³⁹ ez zuten galdu behar ez bizia ez gorputz-atalak; baina apelazioa jartzen zienari heriotza-zigorra ematen zitzaion auzia larria zenean²⁴⁰.

Feudoko gizonari apelazioa jartze hau, epai faltsua egin zutela eta, jaunari berari ez egiteko bide bat zen. Baina jaunak parerik ez bazuen²⁴¹, edo aski ez bazuen, goragoko jaunarengandik har zitzakeen pareak bere dirutik ordainduta²⁴². Pare haiek ez zeuden epaitzera behartuta, nahi ez bazuten; beren aholkua ematera bakarrik etorriak zirela esan zezaketen eta, kasu partikular horretan²⁴³, jaunak berak epaitu eta epaia eman ondoren, epai faltsuagatik apelazioa jartzen bazioten, berak eutsi behar zion apelazioari.

Jauna oso pobrea izan²⁴⁴ eta bere goragoko jaunagandik pareak hartzerik ez bazeukan, edo eskatzea ahazten bazitzaion, edo hark eman nahi ez bazizkion, jaunak, berak bakarrik epaitzerik ez zeukanez, eta inor ez zegoenez epaia ematerik ez zeukan epaimahai baten aurrean jardutera behartuta, auzia goragoko jaunaren epaitegira eramaten zen.

Uste dut horixe izan zela justizia feudotik bereiztearen arrazoi nagusietako bat, nondik eratu baita juriskontsultu frantsesen araua: «Feudoa da bat, eta justizia bestea». Zeren eta, ezin konta ahala zirenez beren mende inor ez zeukaten gizon feudoetakoak, ezin zuten epaitegirik eduki, eta auzi guztiak goragoko jaunaren epaitegira eramaten ziren. Justizia-eskubidea galdu zuten horrela, hura erreklamatzeko ez ahalmena ez borondatea zeukatelako.

Epaiketan parte hartutako epaile guztiek²⁴⁵ bertan egon behar zuten epaia ematean, bereari eusteko eta faltsutzat jotzen zituenari *oïl* esan ahal izateko; izan ere, dio Défontainesek²⁴⁶, «kortesia eta leialtasun-arazoa baita, eta ez dago ez aitzakiarik jartzerik ez atzerapenik izaterik». Uste dut pentsaera horretatik sortu dela oraindik ere egun Ingalaterran duten usadioa, alegia zinpeko guztiek iritzi berekoak izan behar dutela heriotza-zigorra emateko.

Hortaz, gehiengoaren iritziaren alde egin beharra zegoen; eta hainbana bazeuden, akusatuaen alde egiten zen delitu-kasuetan; zor-kasuetan, zordunaren alde; oinordekotza-kasuetan, auziperatuaeren alde.

Pare batek, dio Défontainesek²⁴⁷, ezin zuen esan ez zuela epaituko lau besterik ez baziren²⁴⁸, edo denak ez bazeuden, edo zuhurrenak bertan ez baziren; hori zera esatea bezalakoa zen, gudu batean ez ziola jaunari lagunduko, bere gizonen parte bat baizik ez zuela-eta. Baina jaunari zegokion bere epaitegiari ohore egitea, eta gizonik adotsuenak eta zuhurrenak aukeratzea. Hau honexegatik diot, mende-koen betebeharra borrokatzea eta epaitzea zela ikusarazteko, eta bete-behar hori hainbestekoa zela, non epaitzea borrokatzea baitzen.

Jaun bat bere epaitegian mendeko baten kontra ari²⁴⁹, eta kon-denatua bazen, zin egite faltsuz sala zezakeen bere gizonetako bat. Baina honek emandako fedeagatik jaunari zor zion begirunearen kariaz, eta jaunak mendekoari hartutako fedeagatik zor zion onginahiaren kariaz, bereizketa bat egiten zen: edo jaunak esaten zuen epaiketa orokorrean faltsua eta gaiztoa zela²⁵⁰, edota bere gizonari prebarikazio pertsonalak egozten zizkion²⁵¹. Lehen kasuan, bere epaitegia iraintzen zuen, eta neurri batez bere burua ere bai, eta ezin zen borroka-bahirik izan han; bigarreanean, ordea, izan zitekeen, bere mendekoaren ohorea erasotzen baitzuen; eta bietarik garaitua zenak bizia eta ondasunak galtzen zituen, bake publikoa izan zedin.

Bereizketa hori, derrigorrezkoa kasu partikular horretan, hedatuz joan zen. Beaumanoirrek dio ezen, epaiketa faltsua argudiatzen zuenak gizonetako bat egozpen pertsonalen bidez erasotzen bazuen, borroka izaten zela; baina epaiketa bera besterik erasotzen ez bazuen, apelazioa jasotako pareak bazeukala aukera egitea: auzia borroka bidez edo zuzenbidez garbitzea²⁵². Alabaina, Beaumanoirren garaian pentsabide nagusia lehia judizialaren usadioari mugak jartzea zen, eta apelazioa jasotako pareari emandako askatasun hori ere —alegia, bere epaia borroka bidez edo bestela defendatzekoa— garai hartan nagusi ziren ohoreari buruzko ideien eta jaunari epaitegia defendatzeko zor zitzaion betebeharraren kontra zihoan; beraz, uste dut Beaumanoirren bereizketa hori jurisprudentzia berria zela frantsesen artean.

Ez diot epai faltsuagatiko dei guztiak borroka bidez erabakitzen zirenik; apelazio harekin beste guztiekin bezala gertatzen zen. Gogora bitez XXV. kapituluari mintzagai izan ditudan salbuespenak. Kasu honetan goragoko epaimahaiari zegokion borroka-bahiak kendu behar ziren ala ez aztertzea.

Ezin ziren faltsutzat jo erregeren epaitegian emandako epaiak; izan ere, erregeak bere berdineko inor ez zeukanez, inork ezin zion apelaziorik egin; eta goragokorik ere ez zuenez, inork ezin zuen haren epaitegia baino gorago jo.

Oinarrizko lege horrek, lege politiko gisa beharrezko izateaz gainera, lege zibil gisa urritu egiten zituen garai hartako praktika judizialaren gehiegikeriak. Jaun bat beldur bazen inork bere epaitegia faltsutzat joko ote zuen²⁵³, edo ikusten bazuen norbait aurkezten zela faltsutzat jotzera, justiziaren onerako bazen halakorik egin ez zedin, erregeren epaitegiko gizonak eska zitzakeen, haien epaia ez baitzegoen faltsutzat jotzerik. Felipe erregeak, dio Défontainesek²⁵⁴, bere kontseilu osoa bidali omen zuen Corbieko abadearen epaitegian auzi bat epai zezan.

Baina jaunak erregeren epailerik lortu ezin bazuen, erregerenean jar zezakeen bere epaitegia, baldin eta zuzenean haren mende baze goen; eta tartean beste jaun batzuk baziren, goragoko jaunarengana jotzen zuen, eta hala, jaunez jaun, erregeaganaino iritsi arte.

Hortaz, nahiz eta garai hartan egungo apelazioen ideia bera ere ez eduki, bazegoen erregeagana jotzerik, hura baitzen ibai guztien iturri eta itsaso, abiaburu eta helmuga.

XXVIII

Zuzenbidezko akatsagatikko apelazioaz

Zuzenbidezko akatsagatikko apelazioa, jaun baten epaitegian alderdiei justizia egitea atzeratzen, saihesten edo ukatzen zenean egiten zen.

Bigarren dinastian, kondeak zenbait ofizial zituen, eta hauen pertsona haren mende zegoen, baina jurisdikzioa ez. Ofizal haiek, beren auzi, audientzia edo xedapenetan, kondeak berak bezala epaitzen zuten azken buruan. Aldea jurisdikzioaren partiketan zetzan; esate baterako, kondeak heriotza-zigorra eman zezakeen, askatasunaz eta ondasunak itzultzeaz epai zezakeen²⁵⁵, eta zenturioiak ezin zuen halakorik egin.

Arrazoi berberagatik, baziren erregearentzat gordetzen ziren kausa nagusiak²⁵⁶, ordena politikoari zuzenean zegozkionak, hain zuzen. Halakoxeak ziren apezpikuen, abadeen, kondeen eta beste handien arteko eztabaidak; haiek, erregeak epaitzen zituen, bere basailu nagusiekin²⁵⁷.

Autore batzuek diotenak, hots, kondearen kontra erregeren mandatariaren —alegia, *missus dominicus* delakoaren— aurrean apelatzen zela, ez du funtsik. Kondeak eta *missus*-ak jurisdikzio berdina eta elkarrengandik independentea zeukaten²⁵⁸. Alde guztia honetan zetzan: *missus*-ak urtean lau hilabetez izaten zituen bere irizpenak, eta kondeak beste zortzietan²⁵⁹.

Norbaitek²⁶⁰, audientzia batean kondenatua izan ondoren²⁶¹, berriro epai zezatela eskatzen bazuen, eta epai hura ere galtzen bazuen, hamabost soseko isuna ordaindu beharra zeukan, edo hamabost kolpe jasotzen zituen arazoa erabaki zuten epaileen eskutik.

Kondeak edo erregeren mandatariak nahikoa indartsu sentitzen ez baziren handikiak arrazoipean jartzeko, hitz emanarazten zieten erregeren epaitegian aurkeztuko zirela²⁶²: auzia epaitzeko, alegia, ez berrepaitezko. Metz-eko kapitularrean²⁶³, ezarrita aurkitzen dut epai faltsuagatik erregeren epaitegira apelatzea, eta beste apelazio guztiak legez kanpo eta zigortuta.

Eskabinoen²⁶⁴ epaiarekin bat ez zetorrena²⁶⁵, erreklamatzeko ez bazuen, kartzelaratu egiten zuten harik eta epaia onartu arte; eta erre-

klamatuz gero, erregeren aurrera eramaten zuten, eta arazoa haren epaitegian eztabaidatzen zen.

Ez zegoen zuzenbide-akatsa zela-eta apelatzerik. Izan ere, garai hartan, kexuak ez ziren sortzen kondeek eta audientzia izateko eskubidea zuten beste batzuek beren epaitegian ez zutelako zehaztasunez jokatzeko; aitzitik, zehatzeziak zirelako ziren kexuak²⁶⁶; eta nonahi ageri dira konde eta bestelako justizi ofizialei urtean hiru audientzia baino gehiago izatea debekatzen zieten ordenantzak. Haien utzikeria zuzendu baino, haien jarduera mugatu beharra zegoen.

Baina ezin konta ahala jaurerri eratu zirenean, basailutza-gradu desberdinak ezarri zirenean, zenbait basailuk bere epaitegia edukitzeko axolarik ezak sorrarazi zituen apelazio-mota horiek; are gehiago, goragoko jaunak isunengatik dirutza handiak jasotzen zituelarik.

Lehia judizialaren usadioa gero eta gehiago hedatu zelarik, zenbait leku, kasu eta garaitan zaila zen pareak biltzea eta, ondorioz, justizia banatzeari utzi zitzaion. Zuzenbide-akatsagatik apelazioa agertu zen orduan, eta apelazio-mota horiek gure historiako egintza nabarmenak ekarri dituzte maiz, garai hartako gerrarik gehienak zuzenbide politikoa bortxatzeagatik sortzen zirelako, gaur egungo gerrek kausatzat, edo aitzakiatzat, jendeen zuzenbidea bortxatzea duten bezala.

Beaumanoirrek dio²⁶⁸ zuzenbide-akatsa zenean inoiz ez zela borrokarik izaten; hona hemen horren arrazoiak. Ez zegoen jaunari berari borrokara deitzerik, zor zitzaion begiruneagatik; ez zegoen jaunaren parei deitzerik, gauza argi zegoelako, eta atzeratzeak edo beste epe batzuk zenbatzea besterik egin behar ez zelako; ez zegoen epairik, eta ezer faltsutzat jotzekotan, epaia behar zen. Azkenik, pareen delituak auzilaria bezainbat iraintzen zuen jauna, eta ordenaz kontrakoa zen jaunaren eta pareen artean borroka izatea.

Baina goragoko epaimahaiaren aurrean akatsa lekukoen bidez frogatzen zenez, bazegoen lekukoei borrokara deitzerik²⁶⁹, eta hartara ez zitzairen irain egiten ez jaunari ez haren epaimahaiari.

1. Akatsa jaunaren gizonen edo pareen aldetik zetorrenean — justizia egitea atzeratu zutelako, edo epeak agortu eta gero epaiketa egitea saihestu zutelako —, soberanoaren aurrera deitzen zitzairen jaunaren parei zuzenbide-akatsagatik; eta haiek galtzen bazuten, isuna

ordaintzen zioten beren jaunari²⁷⁰. Honek ezin zien inolako laguntzarik eman; aitzitik, feudoa bahitzen zien, harik eta bakoitzak hirurogei liberako isuna ordaindu arte.

2. Akatsa jaunarena zenean —alegia, aski gizon ez zuenean epaitegian epaiketa egiteko, edo bere gizonak biltzen ez zituenean, edo bere ordezkariak izendatu ez zuenean haiek biltzeko—, auzia goragoko jaunaren aurrera eramaten zen; baina jaunari zor zitzaion begiruneagatik, beste alderdiari jartzen zitzaion eguna, ez jaunari²⁷¹.

Jaunak auzia jartzen zion bere epaitegiari goragoko epaimahaiaren aurrean; eta irabazten bazuen, itzuli egiten zitzaion auzia, eta hirurogei liberako isuna ordaintzen zitzaion²⁷²; baina zuzenbide-akatsa frogatuta geratzen bazen, hari ezartzen zitzaion zigorra auzia epaitzeko eskubidea galtzea zen, eta auziaren funtsa goragoko epaimahaiaren aurrean epaitzen zen²⁷³; hain zuzen, horretarakoxe jartzen zen zuzenbide-akatsagatik auzia.

3. Jaunari bere epaitegian jartzen bazitzaion auzia²⁷⁴ —feudoari zegozkion arazoetarako bakarrik izaten zen hori—, epe guztiak iragaiten utzi ondoren, jende zintzoaren aurrean errekeritzen zen jauna²⁷⁵ eta goragoko jaunaren bidez errekeritu ere, zeinengandik baimena jaso behar baitzen. Ez zen pareen bidez deitzen, pareek ezin baitzioten beren jaunari deirik egin, baina bazeukaten jaunaren izenean deitzea²⁷⁶.

Batzuetan, zuzenbide-akatsagatik apelazioaren ondoren, epai faltsuagatik apelazioa izaten zen²⁷⁷, jaunak, nahiz eta zuzenbide-akatsa egin, epaia ematen zuenean.

Jaunari zuzenbide-akatsagatik arrazoirik gabe deitzen zion basailua²⁷⁸, jaunak berak nahi zuen isuna ordaintzera kondenatzen zuten.

Gantekoek²⁷⁹ zuzenbide-akatsagatik deitu zioten Flandesko kondeari erregearen aurrera, hark bere epaitegian justizia egitea atzeratu zuela eta. Argitu zen herrialdeko ohiturak ematen zuen epea baino denbora laburragoa hartua zuela. Gantekoak bere jaunarengana bidaliak izan ziren, eta honek hirurogei mila liberako balioa hartu zien beren ondasunetatik. Haiek atzera erregeren epaitegira jo, isuna leuntzeko; erabaki zen kondeak bazeukala isun hura hartzea, bai eta gehiago ere, nahi bazuen. Beaumanoir epaiketa haietan izan zen.

4. Jaunak basailuaren kontra izan zitzakeen auzietan, honen gorputza nahiz ohorea nahiz feudokoak ez ziren ondasunak zirela-eta, ez zegoen zuzenbide-akatsagatik deitzerik, ez baitzen jaunaren epaitegian epaitzen, baizik eta haren gaineko jaunarenean; izan ere, dio Défontainesek²⁸⁰, gizonek ez dute beren jauna epaitzeko eskubiderik.

Gauza hauetaz ideia argia ematen saiatu naiz; izan ere, garai hartako autoreen lanetan oso nahasi eta ilun datoz, eta dautzan anabasa hartatik ateratzea haiek lehen aldiz aurkitzea bezalakoa da.

XXIX

San Luisen erregealdiaren garaia

San Luisek kendu egin zuen lehia judiziala bere lurraldeetako epaimahaietatik, hartaz egin zuen ordenantzak²⁸¹ eta *Establezimenduak* obrak²⁸² frogatzen dutenez.

Baina ez zuen kendu bere barioen epaitegietan²⁸³, epaiketa faltsuzko apelazio kasuetan izan ezik.

Ez zegoen norberaren jaunaren epaitegia faltsukeriaz salatzerik²⁸⁴, epaia eman zuten epaileen kontra lehia judiziala eskatu gabe. Baina San Luisek borrokarik gabe faltsukeriaz salatzeko usadioa sartu zuen²⁸⁵, eta aldaketa hori iraultza modukoa izan zen.

Deklaratu zuen²⁸⁶ ezin izango zirela faltsutzat jo bere mendeko jaurerrietan emandako epaiak, hori traizio-delitua zela-eta. Hain zuzen, jaunaren kontrako traizio-delitua bazen, are arrazoi gehiagoz zen erregeren kontrakoa. Baina epaitegietan emandako epaien aldaketa²⁸⁷ eskatu ahal izatea agindu zuen; ez faltsuki edo gaiztoz emanak zirelako, baizik eta kalteren bat egiten zutelako²⁸⁸. Aitzitik, zera agindu zuen, inor barioen epaitegietako epaien kexu izanez gero, haiek faltsutzat jotzera behartua zegoela²⁸⁹.

Establezimenduen arabera, ez zegoen erregeren mendeko epaitegiak faltsutzat jotzerik, esan berri dugunez. Auzitegi beraren aurrean eskatu behar zen aldaketa, eta bailiak aldaketa egin nahi ez bazuen, erregeak onartzen zuen bere epaitegira jotzea²⁹⁰, edota Establezimenduak hitzez hitz interpretatuz, galde edo eskea²⁹¹ aurkeztea.

Jaunen epaitegiei dagokienez, San Luisek, haiek faltsutzat jotzea onartzean, auzia erregeren edo goragoko jaunaren epaitegira²⁹² eramatea nahi izan zuen, ez han borroka bidez erabaki zedin²⁹³, baizik eta lekukoen bidez, berak arautu zuen prozeduraren arabera²⁹⁴.

Hortaz, faltsutzat jotzerik bazegoen —jaunen epaitegietan bezala— nahiz ez bazegoen —bere mendeko epaitegietan bezala—, zera ezarri zuen, borroka-arriskurik gabe egin zitekeela apelazioa.

Défontainesek²⁹⁵, berak ikusitako lehen bi adibide lehia judizialik gabekoen berri ematen digu: bat, Saint-Quentino epaitegian erabakitako auzi bat, zein erregeren mende baitzegoen; eta bestea, Ponthieuko epaitegian, non kondeak, bertan baitzen, jurisprudentzia zaharra argudiatu baitzuen; bi auzi horiek zuzenbidez epaitu ziren.

Galdetuko zait agian zergatik agindu zuen San Luisek jardunbide bat bere baroien epaitegietarako, eta beste bat bere mendeko epaitegietarako. Hona hemen arrazoiak: San Luisek, bere mendeko epaitegietarako arautzean, ez zuen trabarik izan bere asmoak aurrera ateratzeko; baina jaunekin kontuz ibili behar izan zuen, antzinako pribilegio hori baitzuten, alegia auziak inoiz ez zirela beren epaitegietatik ateratzen, salbu eta faltsutzat joak izateko arriskua izanez gero. San Luisek eutsi egin zion faltsutzat jotzeko usadio horri; baina hori borrokarik gabe egin ahal izan zedila nahi izan zuen; alegia, aldaketa hain nabaria izan ez zedin, gauza kendu eta hitzak bere hartan utzi zituen.

Hori ez zuten jaun guztien epaitegietan onartu. Beaumanoirrek dio²⁹⁶ bere garaian bi era zeudela epaitzeko: bat *Erregeren Establezimenduen* arabera, eta bestea antzinako ohituraren arabera, eta jaunek batari zein besteari jarraitzeko eskubidea zutela; baina auzi batean bat aukeratuz gero, ez zegoela atzera egin eta bestera pasatzetik. Zera eransten du, Clermont-eko kondea ohitura berriari jarraitzen zitzaiola²⁹⁷, eta haren basailuak zaharrari; baina nahi zuenean berrezar zezakeela zaharra, bestela bere basailuek baino aginte gutxiago izango baitzukeen.

Esan behar da garai hartan Frantzian batetik erregeren mendeko lurraldeak zeudela²⁹⁸, eta bestetik baroien lurraldeak, baroi-barrutiak; eta San Luisen Establezimenduetako hitzez baliatzeko, erregeren esaneko lurraldeak eta erregeren esanez kanpoko lurraldeak. Erregeek

beren mendeko lurraldeetarako ordenantzak egiten zituztenean, beren agintea besterik ez zuten erabiltzen; baina beren baroien lurraldeetarakoak ere egiten zituztenean, haiekin ados jarrita egiten zituzten, hots, baroiek zigilatuta edo sinatuta²⁹⁹; hori gabe, baroiek onartzen zituzten edo ez zituzten onartzen, beren jaurrei on egin ala ez, iruditzen zitzaienaren arabera. Basailuen basailuak ere kasu bereberean zeuden beren jaunekiko. Alabaina, Establezimenduak ez ziren eman jaunaren onespenez, nahiz eta haientzat oso garrantzitsuak ziren gauzak arautu; baina beren mesederako zirela uste zutenek bakarrik hartu zituzten. Robert, San Luisen semeak, onartu egin zituen Clermont-eko konderrian; eta haren basailuek ez zuten uste izan haiek praktikan jarzea komeni zitzaienik.

XXX

Apelazioei buruzko oharra

Ulertzekoa da apelazioak, borrokarako erronkak baitziren, berehala egitekoak izatea. «Epaitegitik apelatu gabe alde eginez gero», dio Beaumanoirrek³⁰⁰, «galdu egiten da apelazioa, eta ontzat ematen da epaia». Horrek iraun egin zuen, are lehia judizialaren usadiao mugatu ondoren ere³⁰¹.

XXXI

Gai beraren jarraipena

Bilauak ez zeukan bere jaunaren epaitegia faltsutzat jotzerik; hala dio Défontainesek³⁰²; eta *Establezimenduak* obrak berretsi egiten digu hori³⁰³. «Honela», dio Défontainesek³⁰⁴, «Jainkoa beste epailerik ez da zu jaunaren eta zure bilauaren artean».

Lehia judizialaren ohiturak kendu zien bilauei beren jaunaren epaitegia faltsutzat jotzeko ahalbidea; eta hori hain da egia, non, agiriz edo usadioz³⁰⁵ borroka-eskubidea zuten bilauek, beren jaunaren

epaitegia faltsutzat jotzeko eskubidea ere bai baitzuten, are epaile jardundako gizonak zaldun izanik ere³⁰⁶; eta Défontainesek³⁰⁷ zenbait proposamen egiten ditu eskandalu hori gerta ez zedin; alegia, bilaua, epaia faltsutzat jota, zaldun baten kontra borroka ez zedin.

Lehia judizialen ohitura desagertzen eta apelazio berrien usadioa agertzen hasi zenean, pentsatu zuten ez zela arrazoizkoa jareginek bide bat izatea beren jaunen epaitegiko injustiziaren kontra, eta bilauek ez izatea, eta parlamentuak jareginenak bezala hartu zituen hauen apelazioak.

XXXII

Gai beraren jarraipena

Jaunaren epaimahaia faltsutzat jotzen bazen, hura goragoko jaunaren aurrera etortzen zen bere epaimahaiaren erabakiaren alde egiteko. Orobat³⁰⁸, zuzenbide-akatsagatiko apelazio-kasua zenean, goragoko jaunaren aurrera deitutako alderdiak bere jauna eramaten zuen berekin, akatsa frogatzen ez bazen, hark berriz ere bere epaitegia berreskura zezan.

Gerora, bi kasu partikular besterik ez zirenak arazo guztietara orokortu zirenean, era guztietako apelazioak agertu zirenez, harrigarria iruditu zitzaien jaunek bizitza osoa ematea berena ez zen beste epaimahaietan, eta bereak ez ziren beste auziengatik. Felipe Valoiskoak agindu zuen bailiak bakarrik izango zirela delituak³⁰⁹. Eta apelazioen usadioa are ohikoago bihurtu zenean, alderdien arazo bihurtu zen apelazioaren alde egitea; epailearen egintza alderdiaren egintza bilakatu zen³¹⁰.

Esan dut³¹¹ zuzenbide-akatsagatiko apelazioan jaunak auzia bere epaitegian epaitzeko eskubidea besterik ez zuela galtzen. Baina jauna bera erasotzen bazuten alderdi gisa³¹² —eta oso ohiko bihurtu zen hori³¹³—, hirurogei liberako isuna ordaintzen zion erregeari, edota apelazioa jaso zuen goragoko jaunari. Hortik, apelazio guztiak onartuak izan zirenean, usadio bat sortu zen, jaunari isuna ordainaraztea beraren epailearen epaia aldatzen zenean; usadio horrek denbora

askoan iraun zuen, eta Roussillongo ordenantzak berretsi egin zuen, gero bere zentzurik ezak desagerrarazi badu ere.

XXXIII

Gai beraren jarraipena

Lehia judizialaren ohituran, faltsutzaileak auzia gal zezakeen borrokaren bidez³¹⁴, eta ez zeukan irabazterik. Izan ere, epaia bere alde zeukan alderdiak ezin zuen galdu beste baten egintzaz. Hortaz, irabazitako faltsutzaileak, horrez gainera, beste alderdiaren kontra borrokatu behar zuen, ez epaia ona ala txarra zen jakiteko; kontua ez zen epai hura, borrokak ezereztu egin baitzuen; baizik eta zera erabakitzeko, ea eskaria legezkoa zen ala ez; eta hori erabakitzeko egiten zen borroka. Hortik datorke sententziak esateko gure era: «Epaimahaiak ezereztu egiten du apelazioa; Epaimahaiak ezereztu egiten ditu apelazioa eta apelazio-gaia». Izan ere, epai faltsuagatik apelatu zuena garaitua bazen, apelazioa ezereztu egiten zen; irabazten zuenean, epaiketa ezereztu egiten zen, eta apelazioa bera ere bai; beste epaiketara bat egin behar zen.

Hori hain da egia, non, auzia ikerketa bidez epaitzen zenean, esamolde hori ez baitzen erabiltzen. De la Roche-Flavin-ek diosku³¹⁵ azterketen ganbarak ezin zuela erabili esamolde hori sortu ondorengo lehen garaietan.

XXXIV

Nola auzibidea sekretu bihurtu zen

Dueloek auzibidea publiko izateko era bat sartua zuten; eraso eta defentsa, ezagunak ziren biak. «Lekukoek», dio Beaumanoirrek³¹⁶, «denen aurrean esan behar dute beren testigantza».

Boutillierren iruzkingileak dio legegizon zaharrendik eta eskuizkribu zahar batzuetan jaso zuela ezen antzina Frantzian auzi kri-

minalak publikoak zirela, eta erromatarren epaiketa publikoen ez oso desberdinak. Hori idazten ez jakiteagatik zen horrela, garai hartan gauza arrunta baitzen idazten ez jakitea. Idazketak finkatu egiten ditu ideiak, eta berari esker ezar daiteke sekretua; baina usadio hori ez denean, auzibidearen publikotasunak bakarrik finka ditzake ideia horiek.

Eta gizakiek epaitutakoaz³¹⁷ edo gizakien aurrean auzitan erabilitakoaz segurantzarik eza gerta zitekeenez, oroimen-bidea erabil zitekeen epaimahaia biltzen zen guztietan, *par record* izeneko auzibideaz³¹⁸, eta kasu horretan ez zegoen lekukoak borrokara deitzerik; izan ere, hala auziak inoiz ez baitziratekeen amaituko.

Gerora, auzibide sekretua agertu zen. Ageriko zen dena, ezkurtuko bihurtu zen; galdeketak, argiketak, frogaketak, aurrez aurrekoak, alderdi publikoaren konklusioak; eta horixe da egungo jardunbidea. Lehen jardunbidea egokia zen garai hartako gobernu-erarako, eta berria ere bai gerora ezarri zen gobernu-erarako.

Boutillierren iruzkingileak 1539ko ordenantzan jartzen du aldaketa horren garaia. Nik uste dut pixkanaka egin zela, eta jaurerriz jaurerri hedatu zela, jaunek epaitzeko ohitura zaharrari uko egin ahala, eta San Luisen *Establezimenduak* obratik hartutakoa hobetu ahala. Hain zuzen, Beaumanoirrek dioenez³¹⁹, borroka-bahiak eman ahal zirenean bakarrik entzuten zitzairen jendaurrean lekukoei; beste kasuetan, sekretuan entzuten zitzairen, eta idatziz jartzen ziren haien adierazpenak. Beraz, prozedurak borroka-bahirik izan ez zenean bihurtu ziren sekretu.

XXXV

Eralkiak ordaintzeaz

Antzina, Frantzian ez zen eralkiak ordaintzeko kondenarik epaitegi laikoan³²⁰. Galtzen zuen alderdiak nahikoa zigor zuen jaunari eta haren pareei isunak ordaintzeko kondenekin. Lehia judizialaren bidezko jardunbidearen arabera, delitu-kasuetan, galtzen zuen alderdiak bizia eta ondasunak galtzen zituen, ahalik eta zigorrik handiena jasotzen zuen; eta lehia judizialaren beste kasuetan, batzuetan isun finkoak izaten ziren, eta beste batzuetan jaunaren nahiaren arabera-

ak, eta aski beldurgarri bihurtzen zuten auziaren emaitza. Orobat borroka bidez bakarrik erabakitzen ziren auzietan ere. Jauna baitzen etekin handienak ateratzen zituen, bera zen gastu hadienak egiten zituen ere, dela pareak biltzeko, dela haiek epaitzen jartzeko. Bestalde, auziak tokian bertan eta ia beti berehala amaitzen zirenez, eta gerora ikusi izan diren idazti amaiezin horiek guztiak gabe, ez zegoen eralkiak alderdiei eman beharrik.

Apelazioen usadioak sartu zuen eralkiak ordaintzekoa. Hala, Défontainesek dio³²¹ ezen, lege idatziz apelatzen zenean, hau da, San Luisen lege berriei men egiten zitzaientean, eralkiak izaten zirela; baina usadio arruntean, ez baitzuen apelatzeko biderik ematen faltsutzat jo gabe, ez zegoen halakorik; isun bat eta auzigai izandako gauzaren jabetza urtebete eta egun baterako besterik ez zen lortzen, baldin eta auzia berriro jaunari itzultzen bazitzaion.

Baina apelatzeko erraztasun berriek apelazio-kopurua handitu zutenean³²², epaimahai batetik besterako apelazio horiek hain sarri erabiltzeagatik, alderdiak etengabe joan behar izan zutenean bizi ziren lekutik kanpora; prozeduraren antze berriak auziak ugaritu eta betierekotu egin zituztenean; eskaerarik bidezkoenak saihesteko zientzia findu zenean; auzilari batek esetsia izateko plazer hutsagatik ihes egiten ikasi zutenean; eskaria garestia eta defentsa, berriz, lasaia izan zirenean; arrazoiak hitzez eta idatziz betetako liburuetan galdu zirenean; dena justiziarik egin behar ez zuten justizi alguazilez bete zenean; fede txarrak aholkuak aurkitu zituztenean, babesa aurkitzen ez zuen lekuan; orduan, auzilariak eralkien beldurrez gerarazi behar izan ziren. Ordaindu egin behar izan zituzten erabakiaren eta erabakia saihesteko erabilitako bitartekoen truke. Karlos Ederrak ordenantza orokorra egin zuen horretaz³²³.

XXXVI

Alderdi publikoaz

Lege saliko eta erripuarioren arabera, eta herri barbaroen beste legeen arabera, delituen zigorrak diruzkoak zirenez, garai hartan ez zegoen, gero gure artean bezala, delituak esesteaz arduratzen zen

alderdi publikorik. Hain zuzen, dena mugatzen zen kalte-ordainetara; eginbide oro, nolabait, zibila zen, eta norbanako bakoitzak egin zeza-keen. Beste alde batetik, erromatar zuzenbideak bazituen delituak esesteko herri-erak, alderdi publikoaren eginkizunarekin bat etortze-rik ez zeukatenak.

Lehia judizialen usadioa ere ideia horren kontra zegoen; izan ere, nork izan nahiko zukeen alderdi publiko, eta denen kontra denen aldezkari bihurtu?

Muratori jaunak lonbardiarren legeetan sartu zuen formula-bil-duma batean, esaten da bigarren dinastian bazela alderdi publikoaren *abokatu* bat³²⁴. Baina formula horien bilduma osoa irakurritz gero, iku-siko da erabateko aldea zegoela kargudun horien eta guk egun alderdi publikoa deritzogunaren —hots, gure prokuradore nagusien, errege-ren edo jaunaren prokuradoreen— artean. Lehenak administrazio politiko eta domestikorako ziren alderdi publikoaren agenteak, ez administrazio zibilerako. Hain zuzen, ez da ageri formula horietan haiek delituak esesteaz arduratzen zirenik, ez eta adin-txikikoei, elizei edo pertsonen egoerari zegozkien auziez ere.

Esan dut alderdi publiko bat ezartzea lehia judizialaren usadio-aren guztiz kontra zihoala. Formula horietako batean, ordea, alderdi publikoaren abokatu bat ageri da, borrokatzeko askatasuna duena. Muratorik Enrike I.aren konstituzioaren³²⁵ ondoren jarri zuen, konsti-tuzio hartarako egina baitzen. Konstituzio horretan esaten denez, «inork bere aita, anaia, iloba edo beste ahaideren bat hiltzen badu, galdu egingo du harengandiko jarauntsia, eta hau beste ahaideengana pasatuko da, eta hiltzailearena Fiskoarena bihurtuko da». Alabaina, alderdi publikoko abokatuak, eskubideen alde egiten baitzuen, Fiskoarena bihurtutako jarauntsi hori erreklamatzeko zeukan, hain zuzen, borrokatzeko askatasuna; kasu hori arau orokorrean sartzen zen.

Formula horietan, alderdi publikoko abokatua jardunean ageri zaigu: lapur bat harrapatu eta kondearen aurrera eraman ez zuenaren aurka³²⁶; kondearen kontrako errebolta edo bilera egindako baten aurka³²⁷; kondeak gizon bat hiltzeko agindu eta gero, gizon hari bizia salbatu zionaren aurka³²⁸; elizen abokatuaren aurka³²⁹, kondeak lapur bat bere aurrera eramateko agindu eta obeditu ez ziolako; erregeren sekretua arrotzei jakinarazi zienaren aurka³³⁰; enperadorearen manda-

taria armaz esetsi zuenaren aurka³³¹; enperadorearen gutunak mesprezatu zituenaren aurka³³², enperadorearen abokatuak edo enperadoreak berak esesten zutelarik; printzearen txanpona hartu nahi izan ez zuenaren kontra³³³; azkenik, abokatu horrek legeak Fiskoari ematen zizkion gauzak eskatzen zituen³³⁴.

Baina delituak esestean ez zen alderdi publikoko abokaturik, ezta dueloak erabiltzen zirenean ere³³⁵; ezta sutea zenean ere³³⁶, ezta epailea epaimahaian hiltzen zutenean ere³³⁷; ezta pertsonen egoerari³³⁸, askatasunari eta joputzari³³⁹ buruzko auziren bat zenean ere.

Formula horiek, lonbardiarren legeentzat ez ezik, erantsitako kapitularrentzat egin ziren; hortaz, gai hauei buruz bigarren dinastiako jardunbidea ematen digute zalantzarik gabe.

Argi dago alderdi publikoko abokatu horiek desagertu egin zirela bigarren dinastian, erregeren mandatariak probintzietan bezala; izan ere, desagertu egin ziren bai lege orokorra eta bai fisko orokorra; eta probintzietan ez zen izan konderik auziak erabakitzeke eta, ondorioz, ezta kondearen aginpidetari eusteko eginkizun nagusia zuen ofizialik ere.

Borroken usadioak, hirugarren dinastian ohikoagoa bihurtu arren, ez zuen biderik eman alderdi publikoa ezartzeko. Boutillierrek ere, bere *Landako bilduma*-n, justizi ofizialez ari delarik, ez ditu aipatzen bailiak, gizon feudalak eta sarjentuak baizik. Ikus *Establezimenduak*³⁴⁰ eta Beaumanoir³⁴¹, garai hartan eginbideak burutzeke moduz.

Jaime II.a Mallorcako erregearen legeetan³⁴² erregeren prokuradore postuaren sorkuntza ageri da, egun gurek dituzten funtzioekin³⁴³. Argi dago gure artean forma judiziala aldatu eta gero bakarrik sortu zirela.

XXXVII

Nola San Luisen Establezimenduak ahazturan erori ziren

Establezimenduak-en patua oso denbora laburrean jaio, zahartu eta hiltzea izan zen.

Gogoeta batzuk egingo ditut hemen horretaz. *San Luisen Establezimenduak* izenaz daukagun kodea inoiz ez zen egin erresuma guztiaren lege izateko, nahiz eta hala esaten den kodearen hitzaurrean. Bilduma hori kode orokorra da, eta arazo zibil guztiak, testamendu bidezko edo bizien arteko ondasunen xedapenak, doteak eta emakumeen abantailak, feudoen etekinak eta pribilegioak, gobernu-arazokak eta abar arautzen ditu. Alabaina, garai hartan hiri, burgo edo herri bakoitzak bere ohitura zuelarik, lege zibilen gorputz orokorra ematea, lege partikular guztiak une batean aldatu nahi izatea zen, erresumako toki bakoitzean haien arabera bizi zirelarik. Ohitura partikular guztiez ohitura orokor bat osatzea zentzugabekeria litzateke baita gaur egun ere, printzeek nonahi obediencia besterik jasotzen ez duten garai honetan. Izan ere, egia izanik ezer ez dela aldatu behar eragozpenak abantailak adina direnean, are gutxiago abantailak txikiak eta eragozpenak izugarriak direnean. Hortaz, erresuma garai hartan nola zegoen erreparatzen badiogu, non bakoitza bere soberanotasunaz eta botereaz mozkortzen baitzen, bistan da aurrekoengandik jasotako lege eta usadioak alde guztietan aldatu nahi izatea gobernatzen zutenen pentsabidearekin bat ez zetorren zerbait zela.

Esan berri dudanak frogatzen du, halaber, *Establezimenduak* izeneko kode hura ez zutela onartu parlamentuan erresumako baroiek eta lege-gizonek, Ducange-k aipatzen duen Amiensko udaltxeko eskuizkribu batean esaten den bezala. Beste eskuizkribuetan ikusten da kode hori 1270ean eman zuela San Luisek, Tunisiara abiatu aurrean. Hori ere ez da egia; izan ere, San Luis 1269an abiatu zen, Ducangek nabarmendu bezala, eta hortik ondorioztatzen du kode hori hura kanpoan zelarik argitaratu zela. Baina nik diot hori ezinezkoa dela. Nola hartuko zuen San Luisek kanpoan zen denboraldia ezin konta ahala nahasmendu sorraraziko zituzkeen gauza bat egiteko?, aldaketak ez ezik, iraultzak eta erreboltak ekar zitzakeen gauza bat? Halako eginkizun batek, beste edozeinek baino gehiago, hurbiletik segitzea eskatzen zuen, eta ez zen erregeordetza ahul baten eginkizuna, are gehiago erregeordetza hori osatzen zutenek halako gauza bat aurrera atera ez zedin nahi zutelarik. Hona hemen erregeordetza osatzen zutenak: Mateo, Saint-Denisko abadea. Simon Clermontekoa, Nesleko kondea; eta, horiek hilez gero, Felipe, Evreuxko apezpikua, eta Joan, Ponthieuko kondea. Hemen

ikusi dugunez³⁴⁵, Ponthieuko kondeak kontra egin zion bere jaure-
rrian agindu judizial berri bat betetzeari.

Hirugarrenez, nik diot, itxura guztien arabera, daukagun kodea
ez dela San Luisen ordena judizialari buruzko *Establezimenduak*; ale-
gia, Establezimenduei buruzko lan bat dela, ez *Establezimenduak*.
Gainera, Beaumanoirrek, maiz aipatzen baititu San Luisen
Establezimenduak, ez ditu aipatzen printze haren establezimendu par-
tikularrak baizik, ez *Establezimenduak* izeneko bilduma.
Défontainesek³⁴⁶ printze haren garaian idatzi zuen, eta aspaldiko gauza
balitz bezala hitz egiten digu *Establezimenduak* agindu judizialez
betearazi ziren lehen bi aldiez. San Luisen *Establezimenduak*, hortaz,
hizpide dudan bildumaren aurrekoak ziren. Bilduma hau, ezjakinen
batzuek hasieran jarritako hitzaurre okerrekin, San Luisen bizitzako
azken urtean agertuko zen, edota are printze hura hil eta gero.

XXXVIII

Gai beraren jarraipena

Zer da, beraz, San Luisen *Establezimenduak* izeneko bilduma
hori? Zer da kode ilun, nahasi eta anbiguo hori, non etengabe nahas-
ten baita jurisprudentzia frantsesa erromatarrekin; non legegileak
hitz egiten baitu, eta juriskonsultua ageri baita; non jurisprudentzi
gorputz osoa baitator kasu guztiez, zuzenbide zibileko puntu guztiez?
Garai hartan kokatu beharra dago.

San Luisek, bere garaiko jurisprudentziaren gehiegikeriak iku-
siz, herria hartatik apartatzen saiatu zen; zenbait araudi egin zituen
bere mendeko auzitegientzat, eta bere baroienentzat; eta hainbesteko
arrakasta izan zuen, non Beaumanoirrek³⁴⁷, printze hura hil eta denbo-
ra gutxira idatzi baitzuen, dioskun San Luisek ezarritako epaitzeko era
jaunen epaitegi askotan erabiltzen zela.

Horrela, printze hark bere helburua lortu zuen, nahiz eta jau-
nen epaimahaietarako egin zituen araudiak ez izan erresumako lege
orokorra izateko eginak, baizik eta bakoitzak jarrai zezakeen —are
gehiago, jarraitzea interesatzen zitzaion— adibide gisa. Gaitza ken-

tzeko, hobeia zena ikusarazi zuen. Haren epaimahaietan eta jaunenetan jarduteko modu naturalagoa, arrazoizkoagoa, moralarekin, erlijioarekin, lasaitasun publikoarekin, pertsonaren eta ondasunen segurtasunarekin adosago zegoena ikusi zutenean, hura hartu eta zaharra baztertu zuten.

Gonbidatu, behartzerik komeni ez denean: gidatu, agintzerik komeni ez denean; horra abilezia gorena. Arrazoiak berezko agintea du; are aginte tiranikoa ere badu; kontra egingo diote, baina horixe da haren garaipena; denbora pixka baten buruan, hartara itzuli behar.

San Luisek, jurisprudentzia frantsesarekiko erdeinua sarrarazteko, erromatar zuzenbideko liburuak itzularazi zituen, bere garaiko legegizonek ezagut zitzaten. Défontainesek³⁴⁸, geure jarduera praktikoko lehen autoreak, asko erabili zituen erromatar legeak; haren obra, neurri batean, jurisprudentzia frantses zaharraren, San Luisen lege edo Establezimenduen eta lege erromatarraren emaitza da. Beaumanoirrek gutxi erabili zuen erromatar legea; baina jurisprudentzia frantses zaharra San Luisen araudiekin bateratu zuen.

Bi obra horien, eta batez ere Défontainesenaren eraginpean, egin zuen baili batek, nik uste, *Establezimenduak* deitzen diegun jurisprudentzi lana. Obra horren tituluan esaten da Paris eta Orléansko eta baroi-epaitegietako usadioaren arabera egina dela; eta hitzaurrean, erresuma guztiko, eta Anjouko eta baroi-epaitegietako usadioez ari dela. Bistan da obra hori Paris, Orléans eta Anjourako egin zela, Beaumanoir eta Défontainesen obrak Clermont eta Vermandoisiko kondeentzat egin ziren bezala. Bestalde, Beaumanoirrek dioenetik, San Luisen lege asko baroitza-epaitegietan sartu zirela ateratzen da, eta biltzaileak badu arrazoirik bere obrak baroitzako epaitegiak kontuan zituela dioenean³⁴⁹.

Argi dago obra hori egin zuenak herrialdeko ohiturak ere bildu zituela legeekin eta San Luisen *Establezimenduak*-ekin. Obra hori oso baliosa da, Anjouko ohitura zaharrak eta San Luisen *Establezimenduak* garai hartan erabiltzen ziren bezalaxe dakartzalako, eta, azkenik, baita jurisprudentzia frantses zaharretik erabiltzen zena ere.

Obra honek alde hauxe du Défontaines eta Beaumanoirrekin, bertan aginduak ematen direla, legegileek bezala, eta hori ohitura idatzien eta legeen bilduma bat zelako izan zitekeen horrela.

Akats bat zuen bilduma hark: bitariko kodea osatzen zuen, jurisprudentzia frantsesa erromatar legearekin nahastuta baitzegoen; erlaziorik ez zuten gauzak elkarren ondoan jartzen ziren, maiz elkarren kontrakoak izan arren.

Ondo asko dakit gizonen edo pareen auzitegi frantsesak, beste auzitegi batera jotzerik ez zegoeneko epaiak, «nik kondenatzen dut» edo «nik absolbitzen dut»³⁵⁰ hitzak erabiltzea, horiek denak bat zeto- zela erromatarren herri-epaiekin. Baina gutxi erabili zen jurispruden- tzia zahar hori; enperadoreek geroago sartu zutena erabili zen, bildu- ma hartan bete-betean, jurisprudentzia frantsesa arautu, mugatu, zuzendu eta hedatzeko.

XXXIX

Gai beraren jarraipena

San Luisek sartutako forma judizialak ez ziren gehiago erabili. Printze hark, gauza bera —hots, epaitzeko modurik onena— baino, epaitzeko modu zaharra ordezkatzeko modurik onena izan zuen kon- tuan. Lehen helburua jurisprudentzia zaharrekiko erdeinua sortzea zen, eta bigarrena berria eratzea. Baina honen eragozpenak agertzean, beste bat etorri zen laster.

Hortaz, San Luisen legeek, jurisprudentzia frantsesa aldatu baino gehiago, hura aldatzeko bitartekoak eman zituzten; auzitegi berriak ireki zituzten, edo haietara iristeko bide berriak; eta aginte nagusia zuenarengana iristea erraza gertatu zenean, epaiek, aurrez jaurerri partikular bateko usadioak besterik eratzen ez bazituzten ere, jurisprudentzia unibertsala eratu zuten. *Establezimenduak*-en inda- rrez, erabaki orokorrak izatera iritsi ziren, erresuman erabat falta zire- nak; batimendua eraiki zenean, aldamioak erortzen utzi ziren.

Hala, bada, San Luisek egin zituen legeek legegintzako maisu- lan batetik espero ez izateko moduko ondorioak izan zituzten. Batzuetan mendeak behar izaten dira aldaketei bidea prestatzeko; ger- taerak ondu eta umotu egiten dira, eta orduan, horra iraultzak.

Parlamentuak erresumako ia auzi guztiak epaitu zituen azken instantzia gisa. Aurrez duke, konde, baroi, apezpiku, abadeen arteko-

ak epaitzen zituen³⁵¹, edota erregearen eta mendekoen artekoak³⁵², batez ere alderdi politikoan zituzten harremanen aldetik, alderdi zibilean zituztenetik baino gehiago. Gero, parlamentua sedentario bihurtu eta beti bilduta eduki beharra egoan zen; azkenik, zenbait parlamentu sortu ziren, auzi gutzietan aurre egin ahal izateko.

Parlamentua gorputz finkoa izan orduko, biltzen hasi ziren haren epaiak. Jean Monluc-ekoak, Felipe Ederraren erregealdian, egun *Olim* erregistroak deritzen bilduma egin zuen³⁵³.

XL

Nola hartu ziren dekretaleko forma judizialak

Baina zer dela eta ordura arteko forma judizialak baztertutakotan zuzenbide kanonikorenak hartzea, eta ez erromatar zuzenbidearenak? Eliz epaimahaiak beti begien aurrean zituztelako, zuzenbide kanonikorena formei atxikitzen zitzaizkienak, eta ez zutelako ezagutzen erromatar zuzenbidearen formei atxikitzen zitzaiezen ezein epaimahai. Gainera, eliz jurisdikzioaren eta sekularren mugak oso gutxi ezagutzen ziren garai hartan; batzuek³⁵⁴ bi epaimahaietan jartzen zituzten auziak³⁵⁵, eta zenbait gaitan gauza bera egiten zen. Badirudi³⁵⁶ jurisdikzio laikoak ez zuela beretzat gorde feudoen arazoei eta laikoek egindako delituei —baldin eta erlijioaren kontrakoak ez baziren— zegokiena epaitzea baizik³⁵⁷. Izan ere, abenikoak eta kontratuak zirela-eta, justizia laikora jo beharra zenean ere, bi alderdiek hala nahi izanez gero, jo zezaketen eliz epaimahaietara. Hauek justizia laikoaren epaia betearaztera behartzeko eskubiderik ez bazuten ere, eskomiku bidez behartzen zuten obeditzera³⁵⁸. Beraz, epaimahai laikoetan prozedura aldatu nahi izan zenean, elizgizonena hartu zen, ezaguna zelako, eta ez erromatar zuzenbidearena, ezezaguna zelako; izan ere, erabilera-kontuan, erabili ohi dena baizik ez da ezagutzen.

XLI

Eliz jurisdikzioaren eta jurisdikzio laikoaren atzera-aurrerak

Botere zibila hainbat eta hainbat jaunaren eskuetan izaki, erraza gertatu zitzaion eliz jurisdikzioari egunetik egunera hedatuz joatea;

baina, eliz jurisdikzioak jaunen jurisdikzioa ahuldu zuen bezala, eta hartara errege-jurisdikzioa indartzen lagundu, errege-jurisdikzioak mugatu egin zuen pixkanaka eliz jurisdikzioa, eta honek atzera egin zuen. Parlamentuak, bere prozedurarako elizgizonen epaimahaienak zituen gauza on eta baliagarri guztiak hartuak baitzituen, laster ez zituen ikusi haren gehiegikeriak baizik; eta errege-jurisdikzioa gero eta indartsuagoa zenez, gehiegikeria horiek zuzentzeko moduan egon zen. Izan ere, onartezinak ziren, baina denen zerrenda eman gabe, jo bedi Beaumanoir, Boutillier eta erregeen ordenantzeta³⁵⁹. Zuzenean altxor publikoari dagozkionez mintzatuko naiz bakarrik. Gehiegikeria horiek, zuzendu zituzten xedapenengatik ezagutzen ditugu. Ezjakintasun astunak zituen ezarriak, eta halako argitasun bat agertu zenean, ezereztu egin ziren. Elizgizonen isiltasunetik atera daitekeen, berak ere prest zeuden zuzenketarako eta horrek, giza espirituaren izaera ikusirik, goraipamenak merezi ditu. Elizari bere ondasunen zati bat eman gabe hiltzen zen gizon orori —aitortzarik gabe hiltzea deitzen zitzaion horri— jaunartzea eta hilobia ukatzen zitzaizkion. Testamentua egin gabe hiltzen bazen, ahaideek zera lortu behar zuten, apezpikuak, berekin batera, arbitroak izenda zitzala, hildakoak testamentua egin izan balu eman beharko zukeena zehazteko. Ez zegoen ezkondu ondorengo lehen gauean elkarrekin oheratzerik, ez eta hurrengo bietan ere, Elizaren baimena erosi gabe; ondo aukeratuta zeuden lehen hiru gau horiek, besteen truke ez baitzen diru askorik emango. Parlamentuak hori dena zuzendu zuen. Ragueauren *Zuzenbide frantsesaren glosarioa*-n³⁶⁰ parlamentuak Amiensko apezpikuaren kontra egindako dekretua ageri da³⁶¹.

Atzera kapituluaren hasierara itzuliko naiz. Mende batean, edo gobernu-era batean, Estatuaren atalak zein bere autoritatea handitu nahian ageri zaizkigunean, eta batzuk besteen gainetik zenbait abantaila hartu nahian, oker legoke jardun hori haien ustelkeriaren adierazgarri segurutzat ikusiko lukeena. Giza izaerari dagokion zorigaitz baten kariaz, gizon handi neurrizkoak oso bakanak dira; eta errazagoa denez beti nork bere indarrari jarraitzea hura geldiaraztea baino, beharbada, goi-mailako pertsonen klasean ere errazagoa da oso pertsona bertutetsuak aurkitzea, oso pertsona zuhurrak baino.

Hain atsegin zaio arimari beste arimak menderatzea, on dena maite dutenek hainbeste maite dituzte beren buruak, non ez baita

haien asmo onez mesfidatzeko bezain zorigaitzeko den inor; eta, egia esan, gure ekintzak hainbeste gauzari lotuta daude, non mila bider errazagoa baita on egitea, ondo egitea baino.

XLII

Erromatar zuzenbidearen berpizkundea, eta horren ondorena.

Aldaketak epaimahaietan

Justinianoren *Digestoa* 1137. urtean aurkitu zutelarik, bazirudien erromatar zuzenbidea bigarren aldiz jaio zela. Italian eskolak sortu ziren hura irakasteko; bazituzten Justinianoren Kodea eta *Novelak*. Esan dudanez, zuzenbide horrek halako indarra hartu zuen, non lonbardiarren legeari itzal egin baitzion.

Italiar doktoreek Frantziara eraman zuten Justinianoren zuzenbidea, han Teodosiar Kodea baizik ez baitzen ezagutzen³⁶², zeren eta barbaroak Galian ezarri eta gero egin baitziren Justinianoren legeak³⁶³. Zuzenbide horrek izan zituen kontrakoak, baina iraun egin zuen, nahiz eta aita santuek, beren kanonak babesteko, eskomikatu³⁶⁴. San Luisek ospea eman nahi izan zion Justinianoren obrak itzularaziz; oraindik ere eskuizkribuetan ditugu itzulpenok gure liburutegietan; eta esana dut asko erabili zirela *Establezimenduak* obran. Felipe Ederrak³⁶⁵ Justinianoren legeak arrazoi idatzi gisa bakarrik irakastea agindu zuen, ohiturez gobernatutako Frantziako eskualdeetan; eta legetzat onartu ziren, erromatar zuzenbidea lege zen eskualdeetan.

Esan dut gorago lehia judizialaren bidetik jarduteko erak gaitasun gutxi eskatzen zela epaitzen zutenei; toki bakoitzeko auziak, toki horretako usadioaren arabera erabakitzen ziren, eta tradizioz jasotzen ziren ohitura sinple batzuen arabera. Beaumanoirren garaian³⁶⁶ justizia emateko bi era zeuden: toki batzuetan pareen bidez epaitzen zen; beste batzuetan, bailien bidez³⁶⁷. Lehen eraren arabera, pareek beren jurisdikzio-barrutiko usadioaren bidetik epaitzen zuten³⁶⁸, bigarrenaren arabera, bitartekariak edo zaharrek adierazten zioten bailiari usadio bera. Horrek guztiak ez zuen eskatzen letratua izaterik, ez gaitasunik, ez ikasketarik. Baina *Establezimenduak* kode iluna eta jurisprudentziako beste obra batzuk agertu zirenean, erromatar zuzenbidea

itzuli zenean, hura eskoletan irakasten hasi zirenean, prozeduraren halako antze bat eta jurisprudentzia bat eratzen hasi zirenean, legegizonak eta juriskontsultuak agertzen hasi zirenean, pareak eta bitartekariak ez ziren gauza izan epaitzeko. Pareak erretiratzen hasi ziren jaunaren epaimahaietatik, jaunak ez ziren saiatu haiek biltzen. Are gehiago, epaiketak, ekintza distiratsua, nobleentzat atsegina, gerrajendearentzat interesgarria izan ordez, ezagutzen ez zuten eta ezagutu nahi ez zuten praktika bihurtu ziren. Pareen bidez epaitzeko ohitura gero eta gutxiago erabili zen³⁶⁹; bailien bidez epaitzekoa hedatu egin zen. Bailiek ez zuten epaitzen³⁷⁰; izapideak egiten zituzten, eta bitartekarien epaia esaten zuten, baina bitartekariak epaitu ezin bazuten, bailiek berek epaitzen zuten.

Hori are errazago egin zen eliz epaileen ohitura begien aurrean zutelarik; zuzenbide kanonikoak eta zuzenbide zibil berriak, bien artean indargabetu zituzten pareak.

Halaxe galdu zen monarkian etengabe gordetako usadioa, epaile batek bakarrik inoiz ez epaitzea, lege salikoen, kapitularren eta hirugarren dinastiako lehen legegizon idazleen bidez ikusten denez³⁷¹. Kontrako gehiegikeria justizia lokaletan baizik ez zen gertatzen, eta leundu egin zen, eta nola edo hala zuzendu, leku askotan epaile-lotinanta ezarriz; epaileak kontsulta egiten zion, eta antzinako bitartekarien ordezkoa zen. Halaber, zigor afliktiboa, merezi zuten kasuetan, leundu egin zen, bailiak bi gizon letratu hartzeko zuen betebeharraren bidez, eta azkenik, apelazioak egiteko erraztasun handiari esker eze-reztu zen.

XLIII

Gai beraren jarraipena

Hortaz, ez zien lege batek debekatu jaunei beren epaitegia edukitzea; ez zituen lege batek ezereztu pareek han zituzten funtzioak; ez zen izan bailiak sortzea agintzen zuen legerik; hauek ez zuten lege baten bidez hartu epaitzeko eskubidea. Hori guztia pixkanaka etorri zen, berez. Erromatar zuzenbidea, epaitegien sententziak eta berriro idatzitako usadio-gorputzak ezagutzeak, ikasketa eskatzen zuen, eta nobleak eta letrarik gabeko herritarrek ez ziren horretarako gai.

Gai honetaz daukagun ordenantza bakarra jaunak beren bailiak laikoen artean aukeratzera behartzen zituena da. Ordenantza hori bailien sortze-legetzat hartu izan da, oker; legeak dioena dio, eta ez besterik. Gainera, agintzen duena agintzeko arrazoia ematen du: «Bailiak beren prebarikazioengatik zigortu ahal izateko aukeratu behar dira laikoen artean»³⁷³. Ezagunak dira elizgizonek garai hartan zituzten pribilegioak.

Ez da sinetsi behar jaunek behinola zituzten eskubideak —eta egun ez dituztenak— usurpazio bidetik kendu izan zaizkienik; esku-bide horietako asko utzikieriaz galdu dituzte, eta beste batzuk baztertu egin dira, zeren eta, mendeetan zehar hainbat aldaketa jasan ondoren, ez baitzeukaten aldaketa horiekin irauterik.

XLIV

Lekukoen bidezko frogaz

Epaileak, ez baitzuten usadioak beste araurik, lekukoen bitartez informatzen ziren agertzen zitzaizen arazo bakoitzean.

Lehia judiziala gero eta gutxiago erabili zelarik, ikerketak idatziz egin ziren. Baina idatziz jarritako ahozko froga batek ahozko froga izaten dirau; horrek auzibidearen gastuak gehitu besterik ez zuen egiten. Araudiak egin ziren, eta alferrikako bihurtu zituzten inkesta horiek gehienak³⁷⁴; erregistro publikoak ezarri ziren, eta bertan ageri ziren datu gehienak frogatuta zeuden: nobletasuna, adina, legezketasuna, ezkontza. Idazkera hondatzen zaila den lekukoa da. Ohiturak idatziz jarri ziren. Hori guztia oso arrazoizkoa zen: errazagoa da bataio-erregistroetara jotzea Petiri Pauloren seme den jakiteko, hori inkesta luze baten bidez frogatzea baino. Herrialde batean usadio ugari direnean, errazagoa da denak kode batean idaztea, norbanakoak usadio bakoitza frogatzera behartzea baino. Azkenik, ordenantza ospetsu bat egin zen, alegia ehun liberatik gorako zorren kasuetan lekuko bidez froga onartzea debekatzen zuena, salbu eta froga hori idatziz jarrita bazegoen.

XLV

Frantziako ohiturez

Frantzian, esan dudanez, idatzi gabeko ohiturek agintzen zuten, eta jaurerri bakoitzeko usadio partikularrek osatzen zuten zuzenbide zibila. Jaurerri bakoitzak zuen bere zuzenbide zibila, Beaumanoirrek dioenez²⁷⁵; hain zuzenbide partikularra, non autore horrek, garai hartako argi nagusitzat har daitekeenak, zera baitio, ez duela uste erresuma osoan lege berberaz gobernatzen ziren bi jaurerri zeudenik.

Askotariko izate harrigarri horrek lehen sorburu bat eta bigarren sorburu bat zituen. Lehen sorburuari dagokionez, gogora bedi ohitura lokalen kapituluan esan dudana³⁷⁶; bigarrena, berriz, lehia judizialen emaitzen askotarikoa da: ustegabeko kasuek usadio berriak sorraraziko zituzten, ezbairik gabe.

Ohitura haiek zaharren oroimenean gordetzen ziren, baina pixkanaka lege edo ohitura idatzi bihurtu ziren.

1. Hirugarren dinastiaren hasieran³⁷⁷, erregeek agiri partikularrak eman zituzten, bai eta orokorrak ere, lehenago azaldu dudak bezala; halakoak dira Felipe Augustoren Establezimenduak eta San Luisek egin zituenak. Era berean, basailu handiek, beren mende zituzten jaunekin ados jarrita, agiri edo establezimendu batzuk eman zituzten beren dukerri edo konderrietako auzitegietan, inguruabarren arabera; halakoxeak izan ziren Godofredo, Britainiako kondearen ezarpenak, nobleen partiketei buruz; Normandiako ohiturak, Raul dukeak emanak; Champagneko ohiturak, Teobaldo erregeak emanak; Simon, Montfort-eko kondearen legeak, eta beste batzuk. Horrek lege idatziak ekarri zituen, eta ordura artekoak baino orokorragoak.

2. Hirugarren dinastiaren hasieran, ia herritar xehe guztiak ziren jopu. Hainbat arrazoik behartu zituzten errege eta jaunak haiek askatzera.

Jaunek, jopuei askatasuna ematean, ondasunak eman zizkieten, eta lege zibilak eman behar izan ziren ondasun horien erabilera arautzeko. Jaunek, beren jopuei askatasuna ematean, beren ondasunak galdu zituzten; hortaz, arautu beharra zegoen jaunek ondasun haien truke hartzen zituzten eskubideak. Gauza bata eta bestea askatze-agi-

riek arautu zituzten; agiri horiek gure ohituren parte bat osatzen zuten, eta parte hori idatzita geratu zen.

3. San Luisen erregealdian eta ondorengoetan, legegizon abilek, hala nola Défountaines, Beaumanoir eta beste batzuek, idatziz jarri zituzten beren barrutietako ohiturak. Haien helburua prozedura judiziala azaltzea zen batez ere, beren garaian ondasunen erabileraz zeuden usadioak baino gehiago. Baina denetarik dago haien obretan, eta autore horiek, nahiz eta esaten zutenaren egitasun eta publikotasunagatik bakarrik izan sinesgarri, ez dago zalantzan jartzerik balio handikoak izan zirela gure zuzenbide frantsesa berpizteko. Halakoxea zen garai hartan gure ohitura-zuzenbide idatzia.

Hona hemen garai handia. Karlos VII.ak eta ondorengoek idatziz jarrazti zituzten, erresuma osoan, ohitura lokalak, eta haiek idazterakoan gorde beharreko formaltasunak ezarri zituzten. Alabaina, idazkuntza hori probintziak egin zenez, eta jaurerri bakoitzetik probintziaren batzar nagusira etorri ohi zirenez leku bakoitzeko usadio idatziak zein idatzi gabeak lagatzera, ohiturak orokortzen saiatu ziren, hori partikularren interesen kaltetan ez zen heinean, hauek ere babes-tu egin baitziren³⁷⁸. Beraz, gure ohiturek hiru ezaugarri hartu zituzten: idatzita jarri ziren, orokorrago bihurtu ziren, erregeren autoritatearen zigor jaso zuten.

Ohitura haietako batzuk berriro idatzi zirenean, zenbait aldaketa egin ziren, dela garaiko jurisprudentziarekin bat ez zetorren guztia kenduz, dela jurisprudentzia hartatik hartutako zenbait gauza erantsiz.

Nahiz eta gure artean ohiturazko zuzenbidea erromatar zuzenbidearen kontrakotzat hartu ohi den, hala non bi zuzenbideok lurraldeak bereizten baitituzte, egia da, hala ere, erromatar zuzenbidearen hainbat xedapen gure ohituretan sartu zirela, batez ere idazketa berriak egin zirenean, hain urruti ere ez ditugun garaietan: zuzenbide hori enplegu zibiletan aritzen ziren guztiek ezagutzen zuten garaietan; jakin behar dena ez jakiteaz eta jakin behar ez dena jakiteaz harrotzen ez ziren garaietan; jeinu azkarrak, lanbidean jarduteko baino gehiago, lanbidea ikasteko balio zuen garaian; eta dibertsio etengabeak ezta emakumeen kontua ere ez ziren garaian.

Liburu honen azkenean gehiago luzatu beharko nukeen; eta xehetasun gehiagotan sartuta, apelazioak sortu zirenetik, gure juris-

prudentzia frantsesaren gorputz handia eratu duten aldaketa ia ohar-
kabe guztien berri eman beharko nituzkeen. Baina obra handi baten
barruan obra handi bat paratuko nukeen horrela. Ni antigoaleko gau-
zen saltzaile hura bezalakoa naiz: abiatu zen bere herrialdetik, iritsi
zen Egiptora, eman zien begirada bat piramideei, eta itzuli egin zen³⁷⁹.

HOGETA BDERATZIGARREN LIBURUA

Legeak egiteko eraz

I

Legegilearen espirituaz

Hauxe diot, eta iruditzen zait hauxe frogatzeko bestetarako ez dudala idatzi obra hau: urritasun-espirituak legegilearena izan behar du; on politikoa, on morala bezala, bi mugaren artean dago beti. Eta hona hemen adibide bat.

Justiziaren formalitateak beharrezkoak zaizkio askatasunari. Baina horien kopurua hain izan liteke handia non beroriek ezarri dituzten legeen helburuaren kontra joango bailitzateke: auziak amaiezinak lirateke; ondasunen jabetza ez litzateke segurua; alderdi bati bestearen ondasunak emango litzaizkioke, azterketarik gabe, edo biak hondatuko lirateke aztertzearen poderioz.

Hiritarrek askatasuna eta segurantzaz galduko lituzkete, salatzailak ez lukete konbentzitzeko bitartekorik, ez eta salatuek ere beren burua zuritzekorik.

II

Gai beraren jarraipena

Zezipilio, Aulo Gelioren obran³⁸⁰, Hamabi Tauletako lege batez ari dela —hartzekodunari ordaintzerik ez zeukan zorduna zehatzeko

bidea ematen zionaz—, bere izugarrikeriagatik beragatik justifikatzen du, nork bere ahala baino gehiago mailegutuan hartzea galarazten baitzuen³⁸¹. Hortaz, legerik ankerrenak ote dira onenak? Ona gehiegikeria ote da, eta gauzen erlazio guztiak suntsitu egingo ote dira?

III

*Lege gilearen asmoetatik ustez urruntzen diren legeak harekin bat
etorri ohi direla maiz*

Solonen lege bat —sedizio batean alderdirik hartzen ez zutenak izengabe deklaritzen zituen— harrigarria iruditu izan zaie denei; baina Grezia garai hartan zein egoeratan zegoen erreparatu behar da. Hiru estatu oso txikitik banatuta zegoen; beldur izatekoa zen ezen, liskar zibilez jositako errepublika batean, zuhurrenek bizitza publikotik erretiratu egingo zirela, eta hartara gauzak gehiegikeriaraino iritsiko zirela.

Estatu txiki haietan gertatzen ziren sedizioetan, hiritarren gehienak liskarrean sartzen ziren, edota liskarra sortzen zuten. Gure monarkia handietan, alderdiak jende gutxiz osatuta daude, eta herriak ezer egin gabe bizi nahi luke. Kasu honetan, albarazaleak hiritarren gehiengora erakartzea da bidezkoena, ez hiritarren gehiengoa albarazaleengana; bestean, berriz, pertsona zuhur eta lasai urriak albarazaleen artera sartu beharra dago; izan ere, halaxe geraraz daiteke likore baten hartzidura ere, beste baten tanta bakar batez.

IV

Lege gilearen asmoen kontra doazen legeez

Lege batzuk hain gutxi pentsatu ditu legegileak, non haren asmoaren kontra baitoaz. Frantziarren artean, eliz opide bat eskuratu nahi zuten bietako bat hilez gero ondasuna bestearena izan dadila ezarri dutenek, auziak ezereztu nahi izan dituzte ezbairik gabe. Baina

kontrako ondorioa ateratzen da hortik: ikus daiteke nola borrokatzen diren eta elkarri erasotzen dioten elizgizonek, dogo ingelesek bezala, heriotza arte.

V

Gai beraren jarraipena

Hizpide izango dudan legea Eskinesen bidez iritsi zaigun zinegite honetan dago³⁸²: «Zin egiten dut inoiz ez dudala suntsituko anfiktioien hiririk, eta ez dudala desbideratuko haien ur-korronterik; inork horrelakorik egin baleza, gerra deklaratuko diot, eta hiriak suntsituko dizkiot». Lege horren azken atala, lehena berresten duela badirudi ere, haren kontra dago, egon. Anfiktioneek hiri grekoak ez suntsitzea nahi zuen, baina lege horrek bidea irekitzen dio hiri horien suntsiketari. Greziarren artean Jende Zuzenbide ona ezartzeko, pentsarazi behar zitzairen izugarrikeria zela hiri grekoa suntsitzea; beraz, zuzenbide horrek ez zituen suntsitzaileak berak ere suntsitu behar. Anfiktionen legea bidezkoa zen, baina ez zen zuhurra. Nolako desmasiaz erabili zen ikustean, frogatuta geratzen da hori. Filipok ez al zuen beretzat hartu hiriak suntsitzeko ahalmena, hiriak greziarren legeak hautsi zituztelako aitzakiaz? Anfiktioneek bazeukan beste zigor batzuk ezartzeara: esate baterako, hiri suntsitzaileko zenbait magistraturi, edo armada suntsitzaileko buruzagi batzuei, heriotza-zigorra emateko agintzea; herri suntsitzaileak aldi batez greziarren pribilegioak gal zitzala; isun bat ordain zezala hiria berreraiki arte. Legeak okerra zuzentzeari begiratu behar zion batez ere.

VI

Berdinak diruditen legeek ez dutela beti ondorio berbera izaten

Zesarrek³⁸³ debekatu egin zuen etxean hirurogei sestertzio baino gehiago gordetzea. Lege hura oso egokitzen jo zen Erroman zordunak

eta hartzekodunak adosteko, zeren eta, aberatsak pobreei mailegutan uztera behartzean, hauek haiei ordaintzeko moduan jartzen baitzituen. Frantzian, Sistemaren garaian egindako lege bat oso kaltegarria izan zen, egin zeneko inguruabarrak beldurgarriak zirelako. Dirua kokatzeko bitarteko guztiak kendu ondoren, norberaren etxean gordetzeko aukera bera ere kendu zen, eta hori indarrez egindako lapurreta baten parekoa zen. Zesarrek dirua herritarren artean ibil zedin egin zuen bere legea; Frantziako ministroak, ordea, dirua esku bakarrean jartzeko egin zuen berea. Lehenak lur-funtsak eman zituen diruaren truke, edo partikularren zamarako hipotekak; bigarrenak, berriz, baliorik ez zuten gauzak proposatu zituen diruaren truke, berez baliorik eduki ezin zutenak, haren legeak behartu egiten baitzuen haiek hartzera.

VII

Gai beraren jarraipena. Legeak ondo egiteko premia

Ostrazismoaren legea Atenasen, Argosen eta Sirakusan jarri zen indarrean³⁸⁴. Sirakusan mila kalte egin zituen, zuhurtziarik gabe egin zelako. Hiritar lehenek elkar erbesteratzen zuten, eskuan pikondo-hosto bat hartuta³⁸⁵, eta, ondorioz, merezimenduren bat zutenek arazo publikoak utzi zituzten. Atenasen, han legegileak ikusiak baitzituen legeari eman beharreko hedadura eta mugak, ostrazismoa gauza miresgarria izan zen: pertsona bakar bati ezartzen zitzaion; hainbeste boto behar ziren, non zaila baitzen kanporatu behar ez zen inor erbesteratzea.

Bost urtez behin baino ezin zen inor erbesteratu; izan ere, ostrazismoa herrikideak ikaratzen zituen pertsonaia handi baten kontra baizik erabili ezin zenez, ez zen eguneroko kontua.

VIII

Berdinak diruditen legeek ez dutela beti zio berbera izan

Frantzian onartu egiten dira erromatarrek ordezkapenez egin ia lege guztiak, baina ordezkapenek erromatarren artean zutenaren guztiz bestelako zioa dute. Erroman, oinordekotza oinordekoak egin

beharreko zenbait sakrifiziori lotuta zihoan, eta pontifizeen zuzenbideak arautzen zituen sakrifiziook³⁸⁵. Ondorioz, desohoretzat hartzen zuten oinordekorik gabe hiltzea, esklaboak hartu zituzten oinordekotzat, eta ordezkapenak asmatu zituzten. Horren froga handia ordezkapen arrunta da, asmatu zen lehena eta izendatutako oinordekoak oinordekotza onartzen ez zuenean bakarrik gertatzen zena. Helburua ez zen oinordekotza izen bereko familia batean betierekotzea, baizik eta oinordekotza onartuko zuen norbait aurkitzea.

IX

*Lege grekoek eta erromatarrek zio berbera izan gabe zigortu dutela
suizidioa*

Platonek dioenez³⁸⁷, gizon batek bere oso hurbileko norbait —hots, bere burua— hil badu, ez magistratuaren aginduz, ez eta desohorea saihesteko ere, baizik eta ahuleziaz, zigortua izango da. Lege erromatarrek zigortu egiten zuen ekintza hori, ez arimaren ahuleziagatik, ez bizitzaz aspertuta egoteagatik, ez oinazea eraman ezinagatik, baizik eta delituren batek eragindako desesperazioagatik egiten zenean. Lege erromatarrek barkatu egiten zuen grekoak kondenatzen zuen kasuan, eta kondenatu egiten zuen besteak barkatzen zuen kasuan.

Platonen legea instituzio lazedemoniarren gainean eratua zen, non magistratuaren aginduak erabatekoak baitziren, non desohorea zorigaitzik handiena baitzen, eta ahulezia deliturik handiena. Erromatar legeak aldebat uzten zituen ideia eder horiek guztiak; lege fiskal hutsa zen.

Errepublika garaian, Erroman ez zen beren burua hiltzen zutenak zigortzen zituen legerik; ekintza hori, historialarien obretan, onetsi egiten da, eta inoiz ez da ageri halakorik egin zutenen kontrako zigorririk.

Lehen enperadoreen garaian, epaiketek etengabe sakailatu zituzten Erromako familia handiak. Beraz, nork bere burua hilez kondenari aurea hartzeko ohitura zabaldu zen. Abantaila handi bat aurkitzen zitzaion horri. Hilobiaren ohorea lortzen zen, eta testamen-

tuak betearazi egiten ziren³⁸⁸; hori Erroman beren burua hiltzen zutenentzat lege zibilik ez zegoelako zen horrela. Baina enperadoreak lehenago ankerrak bezain zikoitz bihurtu zirenean, ez zieten utzi, baztertu nahi zituztenei, beren ondasunak kontserbatzen, eta beste delitu baten damuagatik norberaren buruaz beste egitea delitua zela deklaratu zuten.

Enperadoreen motiboaz diodana hain da egia, non onartu egin baitzuten beren buruaz beste egindakoen ondasunak³⁸⁹ ez konfiskatzea, heriotza eragin zien delituari konfiskaziorik ez zegokionean.

X

*Elkarren aurkako diruditen legeak maiz espiritu beretik
sortzen direla*

Gaur egun, gizon baten etxera joan ohi dira epaiketara deitze-ra; hori ez zegoen egiterik erromatarren artean³⁹⁰.

Epaiketara deitzea ekintza bortitza zen³⁹¹, atxitzea bezalakoa³⁹², eta ez zegoen gizon baten etxera joaterik epaiketara deitzera, egun ere norbaiten etxera hura atxilotzera joaterik ez dagoen bezala, zor zibilak dituela-eta.

Erromatar legeek³⁹³ eta gurek onartzen dute printzipio hau, hiritar bakoitzak babesleku duela bere etxea, eta han ez duela inolako bortizkeriarik jasan behar.

XI

Nola konpara daitezkeen bi lege desberdin

Frantzian, lekuko faltsuen kontrako zigorra larria da; Ingalaterran, ordea, ez. Bi lege horietan hoberena zein den epaitzeko, haxe erantsi behar da: Frantzian, tortura erabiltzen da delitugileen aurka, eta Ingalaterran ez; eta beste haxe ere erantsi behar da:

Frantzian, akusatuak ez ditu ekartzen bere lekukoak, eta oso arraroa da egintza justifikatzaileak deritzenak onartzea; Ingalaterran, berriz, alde bateko eta besteko lekukoak onartzen dira. Hiru lege frantsesek sistema oso lotu eta oso bateratua osatzen dute; hiru lege ingelesek ere beste hainbeste. Ingalaterrako legeak, ez baitu ezagutzen delitugileen kontrako torturarik, itxaropen gutxi du akusatuari bere delituaren aitorpena ateratzeko; beraz, besteen lekukotzak bilatzen ditu alde guztietatik, eta ez da ausartzen haiek heriotza-zigorraren bidez adoregabetzen. Lege frantsesak, baliabide bat gehiago baitu, ez du lekukoak izutzeko erreparorik; aitzitik, arrazoiak agintzen du haiek izutzea; alderdi bateko lekukoei aditzen die bakarrik³⁹⁴; alderdi publikoak aurkezten dituenei; eta akusatuaren patua bere lekukotzaren mende dago bakarrik. Baina Ingalaterran bi alderdietako lekukoak onartzen dira, eta auzia, nolabait esan, haien artean eztabaidatzen da. Testigantza faltsua, hortaz, ez da hain arriskutsua han; akusatuak baliabide bat du testigantza faltsuaren kontra; lege frantsesak, aldiz, ez du halakorik. Hortaz, lege horietako zein den arrazoizkoago erabakitzeko, ez da konparatu behar lege bat beste batekin; denak batera hartu behar dira, eta denak batera konparatu.

XII

Berdinak diruditen legeak batzuetan desberdinak izaten direla, izan

Lege grekoek eta erromatarrek zigortu egiten zituzten bai lapurreta estaltzen zuena eta bai lapurra bera³⁹⁵; gauza bera egiten du lege frantsesak. Haiek arrazoizkoak ziren; hau, berriz, ez. Greziarren eta erromatarren artean, lapurrari diru-zigorra ezartzen ziotenez, zigor berbera ezarri beharra zegoen estaltzaileari; izan ere, kalteren bat egitean nola edo hala parte duen edonork, lagundu egin behar du haren ordaina ematen. Baina gure artean, lapurretaren zigorra larria denez, ezin izan da zigortu estaltzailea lapurra bezala, gauzak aldrebestuko ez baziren. Lapurretaren etekina jasotzen duenak ezjakinean jaso dezake mila kasutan; lapurra, ordea, beti da errudun; bata, jadanik egindako delitu bat frogatzea galarazten du; besteak egin egiten du delitu hori; batengan dena da pasiboa, eta besteagan ekintza bat da;

lapurrak eragozpen gehiago gainditu behar ditu, eta haren arima denbora luzeagoan jarkitzen zaie legeei.

Juriskontsultuak harantzago iritsi dira: estaltzailea lapurra baino gorrotagarriagotzat jo dute³⁹⁶; izan ere, hura gabe, diote, lapurreta ezin ezkutatuko zen denbora luzean. Hori, esan dezagun berriz ere, ona bide zen zigorra diruzkoa zenean; kaltea zegoen, eta estaltzailea gauza izan ohi zen haren ordainak emateko; baina zigorra larri bihurtu ondoren, beste printzipio batzuen arabera jokatu beharra zegokeen.

XIII

Ez direla bereizi behar legeak eta beren zertarakoa. Lapurretari buruzko lege erromatarrak

Lapurra lapurtutakoa ezkutalekura eraman baino lehen harrapatzen zutenean, horri ageriko lapurreta deitzen zioten erromatarrek; geroago harrapatzen zutenean, ez-ageriko lapurreta zen hura.

Hamabi Tauletako legeak ageriko lapurra zigorkatzea agintzen zuen, eta joputzan jartzea, puber bazen; edota zigorkatzea besterik ez, puber ez bazen. Ez-ageriko lapurra, lapurtutako gauzaren bikoitza ordaintzera kondenatzen zuen bakarrik.

Lege Portziarrak hiritarrak zigorkatzeko eta jopu bihurtzeko usadioa ezabatu zuenean, ageriko lapurra lau aldiz gehiago ordaintzera zigortu zuten³⁹⁷, eta lapur ez-agerikoa lapurtutakoaren bi halako ordaintzera zigortzen segitu zuten.

Harrigarria dirudi lege horiek halako aldea ezartzea bi delitu horien artean eta ematen zieten zigorrean; hain zuzen, lapurra lapurtutakoa berak nahi zuen lekura eraman aurretik edo ondoren harrapatua izateak ez zuen ezertan aldatzen delituaren izaera. Ez daukat bate-re zalantzarik erromatar legeen teoria guztia lege lazedemoniarretatik aterata dagoela. Likurgok, bere hirikideak trebe, zuhur eta ekile izan zitezen, haurrak lapurretan iaioitzeko eta harrapatzen zituztenak gogor zigorkatzeko agindu zuen; ondorioz, greziarrek —eta geroago erromatarrek— garbi bereizi zituzten lapurreta agerikoa eta ez-agerikoa³⁹⁸.

Erromatarren artean, lapurretan egiten zuen esklaboa Tarpeiar haitzetik botatzen zuten. Han instituzio lazedemoniarrek ez zuten zereginik; Likurgoren legeak, lapurretari buruz, ez ziren esklaboentzat eginak; haiei men egitea zen puntu horretan haietatik aldentzea.

Erroman, adin gutxiko bat lapurretan harrapatzen zutenean, pretoreak nahi adina zigorkarazten zuen, Lazedemonian bezala. Hau guztia urrunagotik zetorren. Lazedemoniarrek kretarrengandik hartuak zituzten usadio horiek, eta Platonek³⁹⁹, kretarren instituzioak gerrarako eginak zirela frogatu nahi duelarik, honako hau aipatzen du: «Borroka partikularretan eta ezkutatzera behartzen zuten lapurretetan oinazea jasateko gaitasuna».

Lege zibilak, gizarte batentzat eginak baitira beti, lege politikoan mende daudenez, on litzateke, lege zibil bat nazio batetik beste batera eraman nahi denean, aurrez biek instituzio berbera eta zuzenbide politiko berbera ote dituzten azter ledin.

Horregatik, lapurretari buruzko legeak kretarrengandik lazedemoniarrengana pasatu zirenean, gobernu-erarekin eta konstituzioarekin berarekin pasatu zirenez, lege haiek herri batentzat bezain zuhurrak ziren bestearentzat ere. Baina Lazedemoniatik Erromara eraman zituztenean, han konstituzio berbera aurkitu ez zutenez, arrotz gertatu ziren beti, eta ez zuten izan inolako loturarik erromatarren lege zibilekin.

XIV

Legeak ez direla bereizi behar eginak direneko inguruabarretatik

Atenasko lege batek zera agintzen zuen: hiria setiatuta zegoenean, alferreko jende guztia hiltzeko⁴⁰⁰. Lege politiko ezin gaitzesgarriagoa zen, Jende Zuzenbide ezin gaitzesgarriagoaren ondorio. Greziarren artean, hartutako hiri bateko biztanleek libertate zibila galtzen zuten, eta esklabo gisa saltzen zituzten; hiri bat hartzeak erabat suntsitzea esan nahi zuen, eta hortik sortu dira, defentsa setatsuak eta ekintza basatiak ez ezik, batzuetan egiten ziren lege izugarriak.

Lege erromatarrek⁴⁰¹ sendagileak beren utzikeriagatik edo trebetasun faltagatik zigortuak izan zitezela agintzen zuten. Kasu horre-

tan, deportazioarekin zigortzen zuten sendagile goi-mailakoa, eta heriotzarekin maila apalagokoa. Gure legeen arabera, bestela da. Erromanako legeak ez ziren gureen inguruabarretan eginak: Erroman, nahi zuena aritzen zen medikuntzan; gure artean, ordea, sendagileak behartuta daude ikasketak egitera eta graduatzera eta, beraz, beren antzea ezagutzen dutela jotzen da.

XV

Batzuetan on dela lege batek bere burua zuzentzea

Hamabi Tauletako legeak onartu egiten zuen gau-lapurra hiltzea⁴⁰², bai eta egunezkoa ere, ihesi zihoalarik aurka egiten bazuen; baina zera agintzen zuen, lapurra hiltzen zuenak oihu egitea eta hiritarrei dei egitea⁴⁰³; eta hori beti exijitu behar dute nork bere justizia egitea onartzen duten legeek. Errugabetasunaren oihua da, ekintzaren unean, lekukoei, epaileei dei egiten diena. Herriak ekintzaren berri izan behar du, eta burutzen den unean bertan gainera; dena mintzatzen den unean: airea, aurpegia, grinak, isiltasuna..., eta hitz bakoitzak kondenatzen edo justifikatzen duen unean. Hiritarren segurantzaren eta askatasunaren hain kontrako bihur daitekeen legea hiritarren aurrean egikaritu behar da.

XVI

Legeak egiterakoan kontuan hartu behar diren gauzak

Beren nazioari edo beste bati legeak emateko adinako azkartasuna dutenek zenbait gauza izan behar dituzte kontuan haiek eratzeko moduaz.

Estiloak zehatza izan behar du. Hamabi Tauletako legeak zehaztasun-eredu dira: haurrek buruz ikasten zituzten⁴⁰⁴. Justiniano-ren *Novelak* hain dira zehaztugabeak, non laburtu egin behar izan baitziren⁴⁰⁵.

Legeen estiloak sinplea izan behar du; adierazpen zuzena adierazpen bihurria baino hobeto ulertzen da beti. Ez da handitasunik Behe Inperioko legeetan; printzei erretorikoen gisan hitz eginarazten zaie. Legeen estiloa puztua bada, arrandiazko lan gisa hartu ohi dira bakarrik.

Ezinbestekoa da legeen hitzek ideia berberak piztea gizon guztien gain. Richelieu kardinalak zioen bazegoela ministro bat erregearen aurrean salatzea⁴⁰⁶, baina salatzaila zigortua izan zedila nahi zuen, baldin eta frogatzen zituen gauzak aintzakotzat hartzeko modukoak ez baziren, eta horrek mundu guztia atzerarazten zuen beraren kontra edozein egia esatetik, aintzakotzat hartzeko modukoa oso gauza erlatiboa baita; izan ere, norbaitentzat aintzakotzat hartzeko modukoa dena, beste batentzat agian ez.

Honorioren legeak heriotza-zigorra ezartzen zuen jaregin bat jopu gisa erosten edo artekatzen zuenari⁴⁰⁷. Ez zatekeen hain adierazpide lausoa erabili beharko: gizon bati eragiten zaion artegatasuna haren sentiberatasunaren arabera izaten da.

Legeak zerbait finkatuta utzi behar duenean, saihestu egin behar da, ahal den neurrian, diru-prezioa ezartzea. Mila gauzak aldatzen dute diruaren balioa; eta izen berarekin ez da gauza bera izendatzen. Ezaguna da Erromako lotsagabe haren istorioa⁴⁰⁸: zaplatekoa ematen zien aurrean aurkitzen zituen guztiei, eta gero Hamabi Tauletako hogeita bost sosak ematen zizkien.

Lege batean gauzen ideiak ondo finkatu direnean, ez dago adierazpen lausoetara jo beharrik. Luis XIV.aren ordenantza kriminalean⁴⁰⁹, errege-kasuen zerrenda zehatza egin ondoren, hitz hauek eranstean dira: «Eta errege-epaileek beti epaitu izan dituzten gauzak»; horrela, arbitrariotasunetik atera berriak ginelarik, berriz ere bertara sartzen gara.

Karlos VII.ak⁴¹⁰ dio jakin duela alderdiek juizioa izatetik hiru, lau eta sei hilabetera apelatzen dutela, erresumako ohituraren kontra, aztaren arabera gobernatutako herrialdean; berehala apelatzea agintzen du, salbu eta prokuradorearen iruzurra edo atzipea bada⁴¹¹, edota apelatzaila aldatzeko arrazoi handi eta nabarmenen bat bada. Lege horren azkenak hasiera desegiten du; eta hain ondo desegin ere, non, handik hara, hogeita hamar urte igaro ondoren ere apelatu baitzen⁴¹².

Lonbardiarren legeak debekatu egiten du lekaime-jantzia hartu duen emakumea, nahiz eta botoak egina ez izan, ezkondu ahal izatea⁴¹³; «izan ere», dio lege horrek, «baldin eta senar batek, emakume bat eratzun huts batez berekin lotuz gero, ez badauka beste batekin ezkontzerik, are arrazoi gehiagoz Jainkoaren edo Ama Birjina santuaren esposak...». Nik diot legeetan errealitatea errealitatearekin konparatuz arrazoitu behar dela, ez errealitatea irudiarekin, edo irudia errealitatearekin.

Konstantinoren lege batek dio apezpikuaren testigantza, besterik gabe, beste lekukorik aditu gabe aski dela⁴¹⁴. Printze hark oso bide laburra hartu zuen: auziak pertsonen arabera epaitzen zituen, eta pertsonak karguaren arabera.

Legeek ez dute izan behar sotil-bihurriak; adimen kaxkarreko jendearentzat eginak dira; ez dira logika-antze bat, baizik eta familia-buru sinple baten arrazoia.

Lege batean, salbuespenak, mugak, aldaketak, beharrezko ez direnean, askoz hobe da horrelakorik ez jartzea. Horrelako xehetasunek beste xehetasun batzuetara eramaten baitute.

Lege batean ez da aldaketarik egin behar horretarako arrazoiarik ez bada. Justinianok agindu zuen emazteak senarra zaputuz zezakeela horregatik dotea galdu gabe, baldin eta bi urtez ezkontza kontsumatu ezin izan bazuen⁴¹⁵. Aldatu egin zuen bere legea, eta hiru urte eman zizkion zorigaitzekoari⁴¹⁶. Baina horrelako kasu batean, berdin dio bi urte edo hiru izatea, hiru urte ez dira bi baino gehiago.

Lege baten arrazoia ematen denean, arrazoi horrek legearen mailakoa izan behar du. Erromatar lege batek erabakitzen du itsu batek ez daukala auzitara jotzerik, ez dituelako magistratuen ornamentuak ikusten⁴¹⁷. Berariaz ere ezin daiteke hain arrazoi eskasa eman, hainbeste on izanda.

Paulo juriskontsultuak dio haurra betegina jaiotzen dela zazpi-garren hilabetean, eta Pitagorasen zenbakien arrazoiak frogatzen duela hori⁴¹⁸. Gauza bitxia horrelakoez Pitagorasen zenbakien bidez juzgatzea.

Zenbait juriskontsultu frantsesek esan dutenez, erregeak herrialderen bat bereganatzen zuenean, elizak erregalia-eskubideen mende geratzen ziren, erregearen koroa biribila delako. Ez ditut ezta-

baidatuko hemen erregearen eskubideak, eta kasu honetan lege zibil edo elizakoaren arrazoiak lege politikoaren arrazoiari eman behar ote dion lehentasuna, baina zera esango dut, hain eskubide errespetagarriak arau serioen bidez defendatu behar direla. Noiz ikusi da dignitate baten ikurraren irudiaren gainean oinarritzea dignitate horren eskubide errealak?

Dávilak dio⁴¹⁹ Karlos IX.a hamalau urte bete baino lehen egin zutela adinez nagusi Rouengo parlamentuan, legeek denbora unetik unera zenba zedin agintzen zutelako tutorepekoaren ondasunak itzultzeari eta administratzeari zegokionez; aldiz, hasitako urtea betetako urtetzat hartzen du ohoreak eskuratzeari dagokionez. Ez dut orain arte eragozpenik izan ez duen xedapen bat auzitan jartzeko asmorik; hauxe esango dut bakarrik, L'Hôpital-eko kantzilerrak emandako arrazoa ez dela egia: herrien gobernua ez da ohore hutsa, ezta hurrik eman ere.

Presuntzio-kontuetan, legearenak gizonarenak baino gehiago balio du. Lege frantsesek⁴²⁰ iruzurtzat jotzen dute merkatari batek bankarrota egin aurretiko hamar egunetan egindako guztia; horra legearen presuntzioa. Erromatar legeak zigortu egiten zuen adulterioaren ondoren emaztea berekin gordetzen zuen senarra, salbu eta erabaki hori auziren baten beldurrez edo bere lotsaren axolarik ezaz hartu bazuen; horra gizonaren presuntzioa. Epaileak senarraren jokabidearen motiboa akasmatu eta batere argia ez zen pentsabide batez erabaki behar zuen. Epaileak usteetara jotzen duenean, epaiketak arbitrario bihurtzen dira; legeak usteetara jotzen duenean, lege finkoa ematen dio epaileari.

Platonen legeak⁴²¹, esan dudanez, zigorra ezartzen zion bere burua lotsa saihesteko ez baina ahuleziaz hiltzen zuenari. Lege hori akastuna zen; izan ere, delitugileagandik bere ekintzaren motiboaren aitorpena jasotzerik ez zegoen kasu bakarrean, epaileak motibo horiez erabaki zezala eskatzen baitzuen.

Lege alferrekoek lege beharrezkoak ahultzen dituzten bezala, itzuri egin dakiekeen legeek legeria ahultzen dute. Lege batek bere ondorioa izan behar du, eta ezin da onartu lege bat abeniko partikularrez indargabetzea.

Falzidiar Legeak zera agintzen zuen erromatarren artean, oinordekoak oinordekotzaren laurdena izan zezala beti, eta beste lege batek⁴²² bide ematen zion testamentugileari laurden hori oinordekoak

beretzat hartzea debekatzeko: hori legeei barre egitea da. Falzidiar Legea alferreko bihurtzen zen; izan ere, testamentugileak oinordekoaren alde jokatu nahi bazuen, honek ez zeukan Falzidiar Legearen beharrik; eta haren alde egin nahi ez bazuen, Falzidiar Legeaz baliatzea debekatzen zion.

Kontu izan behar da legeak gauzen berezko izatearen kontra ez egiteko. Orangeo printzearen proskripzioan, Felipe II.ak agindu zion hura edo haren oinordekoak hiltzen zuenari hogeita bost mila ezkutu eta nobletasuna emango dizkiola; eta hori erregearen hitz gisa, eta Jainkoaren zerbitzari gisa. Halako ekintza batengatik, zer eta nobletasuna agindu! Halako ekintza bat Jainkoaren zerbitzari gisa agindu! Horrek guztiak itzulipurdikatu egiten ditu ohorearen ideiak, moralarenak eta erlijioarenak.

Oso gutxitan debekatu behar izaten da txarra ez den gauza bat, ustezko perfekzio baten aitzakiaz.

Legeetan halako xalotasun bat behar da. Gizonen gaiztotasuna zigortzeko eginak izaki, inozentziarik handiena behar dute beren baitan. Bisigodoen legean⁴²³ eskaera irrigarri bat ikus daiteke, zeinen bidez dena txerrikiz maneatuta jatera behartzen baitzituzten judutarrrak, txerrikia bera jan ez zezaten. Ankerkeria galanta zen hura; beren legearen kontrako lege baten mende jarri zituzten; eta beren legetik, beraiek agerian uzteko balio zuen huraxe besterik ez zitzaien uzten.

XVII

Legeak emateko modu gaiztoa

Enperadore erromatarrek, gure printzeek bezala, dekretu eta ediktuen bidez adierazten zuten beren borondatea, baina —gure printzeek egiten ez dutena— haiek onartu egiten zuten epaileek edo partikularrek beren gorabeheretan galderak egitea gutunenez; eta haien erantzunei erreskriptu deitzen zitzaien. Aita santuen dekretalak, zehatz esanda, erreskriptuak dira. Bistan da legegintza-modu eskasa dela hori. Halako legeak eskatzen dituztenak gidari txarrak dira lege-gilearentzat, egintzak gaizki azaltzen baitira beti. Trajanok, dio Julio Kapitolinok⁴²⁴, maiz ukatu zuen halako erreskriptuak ematea, kasu

guztietan erabaki bat, eta maiz fabore partikular bat zela uler ez zedin. Makrinok erreskriptu horiek guztiak indargabetzea zeukan erabakita⁴²⁵; ezin zuen jasan Komodoren, Karakalaren eta trakeskeriaz betetako beste enperadore guztien erantzunak legetzat har zitezen. Justinianok bestela pentsatzen zuen, eta bere bilduman sartu zituen.

Nahi nuke lege erromatarrek irakurtzen dituztenek ondo bereiztea batetik hipotesi moduko horiek eta bestetik senatu-kontsultuak, plebiszitoak, enperadoreen konstituzio nagusiak eta gauzen izaeran, emakumeen hauskortasunean, adinez txikien ahulezian eta baliagarritasun publikoan oinarritutako lege guztiak.

XVIII

Batera-nahiaz

Batera-nahiak batzuetan harrapatzen ditu espiritu handiak ere (izan ere, Karlomagno bera ere harrapatu baitzuen), baina beti harrapatzen ditu espiritu txikiak. Hauek ezaguna egiten zaien betegintzarre moduko bat aurkitzen dute hartan, ezinezkoa baita halakorik ez aurkitzea: pisu berberak gobernuan, neurri berberak merkataritzan, lege berberak Estatuan, erlijio berbera eskualde guztietan. Baina hori egokia al da beti, salbuespenik gabe? Aldatzearen gaitza jasatearen gaitza baino txikiagoa al da beti? Eta jeinuaren handitasuna ez ote legoke horixe jakitean, alegia zein kasutan behar den uniformetasuna, eta zein kasutan behar diren desberdintasunak? Txinan, txinatarrak zere monial txinatarraren arabera daude gobernatuta, eta tartariarrak zere monial tartariarraren arabera; hala eta guztiz ere, ez da munduan lasaitasuna herri hark bezainbat maite duenik. Hiritarrak legeei jarraitzen zaizkienean, zer axola dio lege berberari edo desberdinei jarraitzea?

XIX

Lege gileez

Aristotelesek Platonen kontrako jelosia eta Alexandrorengana -ko atxikimendua ase nahi zituen. Platon suminduta zegoen Atenasko

herriaren tiraniaren kontra. Makiavelo bere idoloaz beteta zegoen: Valentinoisko dukeaz. Thomas Morek, pentsatua zuenaz baino gehiago, irakurria zuenaz hitz egiten baitzuen, hiri greziar bateko sinpletasunaz gobernatu nahi zituen estatu guztiak⁴²⁶. Harringtonek Ingalaterrako errepublika besterik ez zuen ikusten; idazle-aldra batek, aldiz, desordena aurkitzen zuen koroarik ikusten ez zuen leku guztietan. Legeek legegilearen grina eta aurreiritziekin egiten dute beti topo. Batzuetan zeharka pasatzen dituzte, eta haietaz tindatzen dira; beste batzuetan geratu egiten dira bertan, eta bere egiten dituzte.

HOGEITA HAMARGARREN LIBURUA

Frankoen Lege feudalen teoria, monarkia
ezartzearekin duten zerikusiaren aldetik

I

Lege feudalez

Nire obran akats bat dagoela pentsatuko nuke, baldin eta isilik utziko banu munduan behin gertaturiko gauza bat, behar bada berriro inoiz gertatuko ez dena: baldin eta halako batean Europa osoan agertu ziren eta ordura arte ezagunak zirenekin inolako zerikusirik ez zuten legeez hitz egingo ez banu. Lege horiek on eta kalte amaigabeak egin zituzten; nagusitasuna galdu eta gero eskubideak utzi zituzten; hainbat pertsonari gauza batez edo pertsona batzuez jabetza-mota desberdinak eman zizkieten, eta jauntasun osoaren pisua gutxitu zuten; inperio hedatuegietan mugak ezarri zituzten; anarkiarako joerarekin batera, araua sortu zuten, bai eta anarkia ere, ordenarako eta armoniarako joerarekin batera.

Horrek, ordea, beste obra bat eskatuko luke, baina honako honen izaera ikusirik, lege horiek nik ikusi ditudan bezala aurkituko dira hemen, nik aztertu ditudan bezala baino areago.

Ikuskizun ederra da lege feudalena. Haritz zahar bat dago zutik⁴²⁷; gure begiek hostoak ikusten dituzte urrunetik; hurbiltzean, enborra ikusten dute, baina ez sustraiak; lurra zulatu beharra dago haiek aurkitzeko.

II

Lege feudalen jatorriaz

Inperio erromatarra konkistatu zuten herriak Germaniatik atera ziren. Nahiz eta oso autore zahar gutxik deskribatu haien ohiturak, baditugu bi, oso pisu handikoak. Zesarrek, germaniarrekin gerran ari zelarik, germaniarren ohiturak deskribatu zituen⁴²⁸; eta ohitura horien gainean arautu zituen bere ekimen batzuk⁴²⁹. Zesarren orrialde batzuek, gai honi buruz, liburu osoen balioa dute.

Tazitok lan bat idatzi zuen germaniarren ohiturei buruz bereziki. Lan laburra da, baina Tazitoren lana da: dena laburtzen zuen, dena ikusten zuelako.

Autore bi horiek hain datoz bat ezagutzen ditugun herri barbaroen legeen kodeekin, non Zesar eta Tazito irakurriz nonahi aurkitzen baitira kode horiek, eta kode horiek irakurriz nonahi aurkitzen baitira Zesar eta Tazito.

Lege feudalen ikerketan labirintu ilun, zidorrez eta itzulinguruz bete batean banago ere, uste dut eusten diodala hari-muturrari, eta badaukadala aurrera egitea.

III

Basailutzaren jatorria

Honela dio Zesarrek⁴³⁰: «Germaniarrak ez ziren laborantzari atxikiak; gehienak esnez, gaztaz eta okelaz elikatzen ziren; inork ez zuen bere lurrik edo mugarik; nazio bakoitzeko printzeek eta magistratuek partikularrei hauek nahi zuten lur-zatia ematen zieten, eta nahi zuten lekuan, eta hurrengo urtean beste norabait joatera behartzen zituzten». Honela dio Tazitok⁴³¹: «Printze bakoitzak jende-multzotz bat zuen berari atxikita, eta noranahi jarraitzen zitzaizkion». Idazle honek, bere hizkuntzan, haien egoerarekin zerikusia duen izen bat ematen die: *kideak*⁴³². Haien artean egundoko norgehiagoka⁴³³ izaten zen printzeagandik edozein ohore lortzeko, eta antzeko nor-

gehiagoka printzeen artean, beren kideen kopurua eta suhartasuna zela eta. Hauxe eransten du Tazitok: «Norberak aukeratutako gaztez inguratuta egotearen duintasuna, indarra da; apaingarria da bakegaraiari, harresia gerran. Ospetsu bihurtzen da bat bere nazioan eta inguruko herrien artean, kideen kopuruari eta ausardiari esker besteen gainetik jarritz gero; opariak jasotzen ditu; enbaxadak iristen dira alde guztietatik. Maiz ospeak erabakitzen du gerran. Borrokan, printzearentzat lotsagarria da ausardian gutxiago izatea; troparentzat lotsagarria da printzearen ausardia ez berdintzea; sekulako eta betiereko lotsa da hura hil eta norberak bizirik irautea. Ardurarik sakratuena hura defendatzea da. Hiri bat bakean bada, printzeak gerran direnetara joaten dira; horri esker gordetzen dute kide-kopuru handia. Hauek gudarako zaldia eta lantza beldurgarria hartzen dute harengandik. Otorduak, batere delikatuak ez baina handiak, halako soldata moduko bat dira haientzat. Printzeak gerrei eta lapurretei esker eusten dio bere eskuzabaltasunari. Askoz zailagoa litzateke haiei lurra lantzeko eta uzten zain geratzeko konbentzitzea, etsaiari erronka egitea eta zauriak jasotzea baino; ez dute izerdiz bereganatuko odolez lor dezaketena».

Hortaz, germaniarren artean, basailuak zeuden, baina ez feudoak. Ez zen feudorik, printzeek ez zutelako lurrik emateko; edo feudoak guda-zaldiak, armak, otorduak ziren. Basailuak zeuden, beren hitzaz lotutako gizon leialak zeudelako, gerrarako zirenak, eta gutxi gorabehera gerora feudoetan egingo zuten zerbitzu bera egiten zutenak.

IV

Gai beraren jarraipena

Honela dio Zesarrek⁴³⁴: «Printze horietako batek adierazten zionean batzarrari espedizio bat egiteko asmotan zela, eta jarrai ziezaioten eskatzen zuenean, eginkizuna onartzen zutenak jaiki, eta beren laguntza eskaintzen zuten. Jendeak goretsi egiten zituen. Baina beren ardura betetzen ez bazuten, denen konfiantza galtzen zuten, eta desertore eta traidore gisa hartzen zituzten».

Zesarrek hor dioena, eta guk aurreko kapituluan Tazitoren hitzez adierazi duguna, lehen dinastiaren historiaren sorburua da.

Ez dago zertan harritu erregeek espedizio bakoitzean armada berriak osatu behar izan zituztelako, beste tropa batzuk limurtu behar izaten zituztelako, jende berria erakarri behar izaten zutelako; asko eskuratzeko, asko banatu behar izaten zutelako; etengabe eskuratzen zutelako lurrak partitzearen eta lapurreten bidez, eta lurrak eta lapurtutakoak etengabe behar izaten zituztelako; haien mendekoak etengabe hazi eta urritu izaten zutelako; bere seme bati erresuma bat ematen zion aitak, altxor bat erantsi izaten ziolako⁴³⁵; erregearen altxorra monarkiaarentzat beharrezkotzat jotzen zelako; eta errege batek, ezta alabaren dotetarako ere, beste erregeen oniritzia gabe haien parte bat arrotzei eman ezin zielako⁴³⁶. Monarkiak bere jarduera zuen, beti atezuan eduki behar ziren bitartekoei esker.

V

Frankoen konkistaz

Ez da egia frankoek, Galian sartu zirenean, herrialde hartako lurrak bereganatu zituztenik feudoak egiteko. Batzuek horrela uste izan dute, ikusi dutelako bigarren dinastiaren azkenaldera ia lur guztiak feudo bihurtuta zeudela, edo azpifeudo, edo honen edo haren mendeko; baina horrek bere kausak izan zituen, eta aurrerago azalduko ditugu.

Atera nahi litzatekeen ondorioa, alegia, barbaroek araudi orokorra egin zutela glebako joputza nonahi ezartzeko, ondorio-aurrekoa bezain gezurrezko da. Feudoak mugigarri ziren garaian, erresumako lur guztiak feudoak izan balira, eta erresumako gizon guztiak haien mendeko basailu edo jopu, orduan, ondasunak dituenak beti boterea izaten duenez, erregeak, beti feudoak eskuan izango lituzkeenez, hau da, jabetza bakarra, sultanak Turkian duen boterearen adinakoa izango zukeen, eta horrek hankaz gora jarriko luke historia osoa.

VI

Godoez, burgundiarrez, frankoez

Nazio germaniarrek Galiak inbaditu zituzten. Bisigodoek *Galia Narbonensis* delakoa hartu zuten, eta ia Midi osoa; burgundiarrek ekialdera begira dagoen aldean jarri ziren, eta frankoek beste guztia konkistatu zuten, gutxi gorabehera.

Zalantzarik gabe, barbaro haiek beren herritik ekarritako ohi-turak, joerak eta usadioak gordeko zituzten, nazio bat ez baita istant batean aldatzen pentsaeraz eta jokamoldez. Herri haiek, Germanian, gutxi lantzen zituzten lurrak. Tazito eta Zesarrengandik dakigunez, artzaintzan jarduten zuten batik bat; horregatik, barbaroen legeen kodeak artalde eta abere-taldeen ari dira ia guztiak. Rorikon bera, frankoen artean historia idazten bazuen ere, artzaina zen.

VII

Lurrak partitzeko moduak

Godoak eta burgundiarrek, zenbait aitzakia zirela medio, inperio barruan sartu zirelarik, erromatarrek, haien hondamenak geldiarazteko, haien bizibideaz arduratu behar izan zuten. Hasieran, garia ematen zieten⁴³⁷; ondoren, nahiago izan zuten lurrak ematea. Enperadoreek —edota, haien izenean, magistratu erromatarrek— hitzarmenak egin zituzten haiekin herrialdearen banaketaz⁴³⁸, bisigodoen⁴³⁹ eta burgundiarren⁴⁴⁰ kroniketan eta kodeetan ikus daitekeenez.

Frankoek ez zuten bide horretatik jo. Lege saliko eta erripua-rioetan ez da ageri halako lur-banaketaren inolako arrastorik. Konkistatu egin zuten, nahi zutena hartu zuten, eta beren artean baino ez zuten egin araudirik.

Bereiz ditzagun, bada, batetik, burgundiarrek eta bisigodoek Galian izandako jokaera, bisigodoek Espainian izandakoa, soldadu laguntzaileek Augustulo eta Odoakroren garaian Italian izandakoa⁴⁴¹, eta bestetik frankoek Galietan eta bandaloek Afrikan izandakoa⁴⁴².

Lehenek tratuak egin zituzten aurrez zeuden biztanleekin, eta ondorioz lurrak banatu zituzten haiekin; bigarrenek, berriz, ez zuten hala-
korik egin.

VIII

Gai beraren jarraipena

Barbaroek erromatarren lurrak usurpatu zituztela pentsarazten duena hauxe da, bisigodoen eta burgundiarren legeetan ageri dela hauentzat lurren bi herenak zirela; baina bi heren horiek, eman zitzaizkien zenbait barrutitan hartu zituzten bakarrik.

Gondebaldok, burgundiarren legean, dio bere herriak lurren bi herenak jaso zituela kokatu zenean⁴⁴³; eta lege horren bigarren gehigarrian esaten da herrialdera geroago etorriko zirenei ez zitzaieli erdia baino gehiago emango⁴⁴⁴. Beraz, lurralde guztiak ez zeuden banatuta erromatarren eta burgundiarren artean.

Bi araudi horien testuetan adierazpen berdinak azaltzen dira; batak bestea argitzen du, beraz. Eta bigarrena lur-banaketa orokor gisa ulertzerik ez dagoenez, lehenari ere ez dago esanahi hori ematerik.

Frankoek burgundiarren neurritasun berdinez jokatu zuten; beren konkisten hedadura osoan ez zituzten orotaz gabetu erromatarrak. Zer egingo zuketena, bada, hainbeste lurrekin? Komeni zitzaizkienak hartu, eta besteak utzi egin zituzten.

IX.

Burgundiarren legearen eta bisigodoenaren aplikazio bidezkoa, lur-banaketa

Kontuan hartu behar da banaketa horiek ez zirela egin tirania asmoz, baizik eta herrialde berberean bizi behar zuten bi herrien premiak asetzeko.

Burgundiarren legeak dio burgundiar bakoitza gonbidatu gisa hartua izango dela erromatar baten etxean. Hori bat dator germaniarren ohiturekin; izan ere, Tazitok dioenez, munduko herririk zaleena zen inori etxean abegi on egiteko.

Legeak agintzen du burgundiarrak lurren bi herenak eta jopuen herena izan behar dituela. Lege hori bi herrien izaerari egokitzen zaio, bai eta biek bizibidea ateratzeko zuten erari ere. Burgundiarrak, artaldeak zaintzen baitzituen, lur asko eta jopu gutxi behar zituen; eta laborantzaren lan handiak behartzen zuen erromatarra lur gutxiago eta jopu gehiago izatera. Basoak erdibana zituzten, alde horretatik premiak berdinak zirelako.

Burgundiarren kodean ikusten denez⁴⁴⁵, barbaro bakoitza erromatar baten etxean finkatu zen. Beraz, banaketa ez zen orokorra izan; baina bere partea eman zuten erromatarren kopurua eta hartu zuten burgundiarrena berdinak izan ziren. Erromatarrari ahalik eta kalte gutxien egin zitzaion. Burgundiarrak, gerrari, ehiztari eta artzain baitzen, ez zion ezetzik esaten lur landugabeak hartzeari; erromatarrak, berriz, lantzeko egokienak ziren lurak gordetzen zituen; burgundiarraren artaldeek erromatarraren landa ongarritzen zuten.

X

Joputzez

Burgundiarren legean esaten da⁴⁴⁶ herri horiek Galieta kokatu zirenean lurren bi herenak eta jopuen herena hartu zituztela. Glebako joputza, beraz, ezarrita zegoen jadanik Galiako parte hartan burgundiarrak sartu aurretik⁴⁴⁷.

Burgundiarren legeak, bi nazioen gainean arautuz, bereizi egiten ditu formalki, batean eta bestean, aitoren semeak, libreak eta jopuak⁴⁴⁸. Joputza ez zen, beraz, erromatarren gauza berezi bat, ez eta askatasuna eta aitoren semetza barbaroena ere.

Lege horrexek dioenez⁴⁴⁹, jaregin burgundiar batek ez bazion dirutza bat ematen nagusiari, eta ez bazuen heren bat jasotzen erromatar batengandik, bere nagusiaren familiakotzat jotzen zen.

Erromatar jabea, hortaz, librea zen, ez zegoelako beste norbaiten familian; librea zen, bere herena askatasun-adierazle zelako.

Aski da lege salikoak eta erripuarioak irekitzea, ikusteko erromatarrek ez zirela jopuago frankoekin Galiako beste konkistatzaileekin baino.

Boulainvilliersko kondeak huts egin du bere sistemaren puntu nagusian: ez du frogatu frankoek erromatarrek joputza moduko batean jartzen zituen araudi orokorra egin zutenik.

Haren obra inolako tolesik gabe idatzita dagoenez, eta jatorri zuen antzinako nobleen sinpletasunaz, zabaltasunaz eta xalotasunaz mintzatzen denez, mundu guztiak ikus ditzake bai hark esaten dituen gauza ederrak eta bai egiten dituen hutsak. Beraz, ez dut aztertuko, eta haxe besterik ez dut esango: argitasuna baino grazia gehiago zuela, jakituria baino argitasun gehiago; baina jakintza hori ez zen hutsaren hurrengoa, zeren eta oso ondo baitzekizkien gure historiaren eta gure legeen gauza nagusiak.

Boulainvilliersko kondeak eta Dubos abadeak, zeinek bere sistema egin zuten; bata hirugarren estatuaren kontrako konjurazioa dela dirudi, eta bestea nobleen kontrako konjurazioa. Eguzkiak Faetoni bere gurdia eman zionean, honela esan zion: «Goregi igotzen bazara, zeruetako etxea erreko duzu; beheregi jaisten bazara, errauts bihurtuko duzu Lurra. Ez joan eskuineregi, Sugearen konstelazioan sartuko baitzinateke; ez joan ezkerregeri, Aldarearenean sartuko baitzinateke; zaude bien artean»⁴⁵⁰.

XI

Gai beraren jarraipena

Frantzian ezin konta ahala joputza ikusi ziren hirugarren dinastiaren hasiera aldera, eta horrexek pentsarazi die hainbati bazela konkistaren garaian egindako araudi orokor bat; joputza horien aurreramendu etengabeaz inor ohartu ez zenez, pentsatu zuten garai ilun batean lege orokor bat izan zela, halakorik inoiz izan ez bazen ere.

Lehen dinastiaren hasieran ezin konta ahala gizon libre zeuden, bai frankoen artean, bai erromatarren artean; baina jopuen kopurua

hainbeste ugaritu zen, non hirugarrenaren hasieran laborari guztiak eta hirietako ia biztanle guztiak jopu bihurtuta baitzeuden⁴⁵¹; eta lehenaren hasieran hirietan ia erromatarren artean zegoen administrazio berbera zegoen bezala —hiritarrak, senatua, justizi epaitegiak—, hirugarrenaren hasieran ia ez da jaun bat eta bere jopuak besterik ageri.

Frankoek, burgundiarrek eta godoek, beren inbasioetan, armadan eraman zitzaizkien urre, zilar, altzari, jantzi, gizon, emakume eta mutil guztiak hartzen zituzten; denen artean eramaten zen dena, eta armadak banatzen zuen gero⁴⁵². Historia osoak frogatzen du lehen ezarpenaren ondoren, hau da, lehen lapurreten ondoren, biztanleak ere onartu zituztela, eta beren eskubide politiko eta zibil guztiak utzi zituztela. Horixe zen Jende-Zuzenbidea garai hartan: denaz gabetzen zen gerran, dena adosten zen bakean. Hori horrela izan ez balitz, nola aurkituko genituzkeen lege saliko eta burgundiarretan gizakien joputza orokorraren kontrako hainbeste xedapen?

Baina konkistak egin ez zuena, Jende-Zuzenbide berberak⁴⁵³ egin zuen, konkistaren ondoren iraun egin baitzuen. Erresistentziak, erreboltak, hiriak hartzeak, horiek denek biztanleen joputza zekarten berekin. Eta, nazio konkistatzaileek beren artean egin zituzten gerrez gainera, frankoek bereizgarri bat izan zuten —alegia, anaia edo iloben arteko gerra zibil amaigabeak sorrarazi zituzten monarkiaren banaketok, zeinetan Jende Zuzenbide hori beti erabili baitzen—, joputzak beste herrialdeetan baino gehiago hedatu ziren Frantzian; eta horixe da, nire ustez, gure lege frantsesen eta Italia eta Espainiakoen artean den aldearen kausetako bat, jaunaren eskubideei dagokienez.

Konkista une bateko kontua besterik ez zen izan, eta orduan erabili zen jende-zuzenbideak zenbait joputza ekarri zituen. Zenbait mendetan jende-zuzenbide bera erabiltzeak joputzak izugarri hedatzea ekarri zuen.

Teuderikok⁴⁵⁴, Auverniako herriak leial ez zitzaizkiola uste zuelarik, haien partiketa proposatu zien frankoei: «Zatozte nirekin, nik eramango zaituztet urrea, zilarra, presoak, jantziak, abere-taldeak ugari diren herrialde batera; eta hango gizon guztiak eramango dituzue zuen herrialdera».

Gontran eta Txilperikoren arteko bakearen ondoren⁴⁵⁵, Bourges setiatzen zutenek itzultzeko agindua jaso zutelarik, hainbeste harrapa-

kin eraman zuten, non ia ez baitzuten ez gizonik ez abererik utzi herrialde hartan.

Teodoriko, Italiako erregeak, zeinen joera eta jokabide politikoa beste errege barbaroengandik bereiztea baitziren, honela idatzi zion jeneralari⁴⁵⁶, armada Galiara bidali zuenean: «Erromatar legeei jarraitzea nahi dut, eta ihes egindako esklaboak beren ugazabei itzultzea; askatasunaren defendatzaileak ez du egon behar joputzari ihes egitearen alde. Beste erregeei laket dakiela hartutako hirien harrapaketa eta suntsipena; guk, mendeen hartzen ditugunak gure sujet beranduegi bihurtu izanaz kexu izateko moduan garaitu nahi dugu». Argi dago gorrotagarri bihurtu nahi zituela frankoen eta burgundiarren erregeak, eta haien jende-zuzenbideaz ari zela.

Zuzenbide horrek bigarren dinastiaraino iraun zuen. Pepinen armada Akitanian sartu eta gero, harrapakin eta jopu ugariz itzuli zen, diote Metz-eko Urtekariek⁴⁵⁷.

Nahi adina autoritate aipa nitzake⁴⁵⁸. Santuen bizitzetan aurkitzen dira gai horri buruzko argibiderik handienak⁴⁵⁹: nola, garai hartan, inarrosi ziren karitatearen erraiak; nola zenbait apezpiku santuk, presoak binaka lotuta ikusiz, elizetako zilarra erabili zuten, eta are ontzi sakratuak ere saldu zituzten, haietarik ahal zituztenak askatzeko; monako santuak ere hartan aritu zirela. Bizitza horiek idatzi dituztenei batzuetan sinesberegia izatea egotz badakieke ere Jainkoak ezbairik gabe egin dituen gauzez, baldin eta bere asmoen ordenan bazeuden, halaz guztiz ere argibide handiak ateratzen dira autoreengandik garai hartako ohitura eta usadioez.

Begiak gure historiaren eta gure legeen dokumentuetan pausatzaren direnean, badirudi dena dela itsaso, eta bazterra bera ere falta zaio-las itsasoari⁴⁶⁰. Idatzi hotz, lehor, geza eta gogor horiek denak irakurri beharra dago, irentsi beharra, nola, alegiaren arabera, Saturnok harriak.

Gizon libreek baliatzen zituzten lur asko eta asko esku hiletara pasatu ziren⁴⁶¹. Herrialde bat bertan bizi zen gizon librerik gabe geratu zenean, jopu asko zituztenek lurralde asko bereganatu zituzten, eta herriak eraiki zituzten bertan, hainbat agiritan ikus daitekeenez. Bestalde, ofizioak lantzen zituzten gizon libreak haietan jardun behar zuten jopu bihurtu ziren; joputzek itzultzen zieten ofizioei eta laborantzari hauei kendu zitzaiena.

Gauza arrunta izan zen lur-jabeek lurrok elizei eman eta gero beraiek zentsuz hartzea, joputza horren bidez elizen santutasunean partaide zirelakoan.

XII

Barbaroen partizioko lurrek ez zutela zergarik zor

Herri sinple, libre, gerrari, artzainak, industriarik gabe bizi zirenak, eta lurrari ihizko etxolaz baizik lotzen ez zitzaizkionak⁴⁶², buruzagiei jarraitzen zitzaizkien ospila lortzeko, ez zergak ordaintzeko edo jasotzeko. Zergen antzea geroago asmatu zen, gizonak beste antzeen zorionaz gozatzen hasi zirenean.

Italdi bakoitzeko pitxer bat ardo ordaindu beharra⁴⁶³ — Txilperiko eta Fredegundaren gehiegikeria bat— erromatarrei zegokien bakarrik. Hain zuzen, frankoek ez zituzten hasi zerga horien erre-gistroak, elizgizonek baizik, eta garai hartan elizgizon guztiak erromatarrek ziren⁴⁶⁴. Zerga hura hirietako biztanleek jasan zuten batez ere⁴⁶⁵, hirietan erromatarrek bizi baitziren gehienbat.

Gregorio Tourskoak dioenez⁴⁶⁶, Txilperiko hil eta gero, epaile batek eliza batean babes hartu beharra izan zuen, printze haren erregealdian Txildebortoren garaian libre izandako franko batzuk zergapean izan zituelako: «*Multos de Francis, qui, tempore Childeberti regis, ingenui fuerant, publico tributo subegit*». Beraz, jopu ez ziren frankoek ez zuten zergarik ordaintzen.

Ez da zurbilduko ez den gramatikalaririk, ikustean nola interpretatu duen pasarte hori Dubos abadeak⁴⁶⁷. Hark dioenez, garai hartan jareginei libre ere deitzen zitzaien. Uste honetan, honako hitz hauekin interpretatzen du latinezko *ingenui* hitza: «zergaz jareginak»; esapide horretaz balia daiteke frantsesez, «zainketez jareginak», «lanez jareginak» esaten den bezala; baina latinez *ingenui a tributis, libertini a tributis, manumissi tributorum* izugarritzko trakeskeriak lirateke.

Parteniok, dio Gregorio Tourskoak, pentsatu zuen frankoek hil egingo zutela, zergak ezarri zizkielako. Dubos abadeak, pasarte

horrek behartuta, auzitan dena segurutzat ematen du besterik gabe: zerga-handitze bat zen, dio⁴⁶⁹.

Bisigodoen legean ikusten denez⁴⁷⁰, barbaro batek erromatar baten lur-saila hartzen zuenean, epaileak saltzera behartzen zuen, lur hark zergapean segi zezan: barbaroek ez baitzuten zergarik ordaintzen lurrengatik⁴⁷¹.

Dubos abadeak⁴⁷², bisigodoek zergak ordain zitzaizuten premia baitzuen⁴⁷³, alde batera uzten du hitzez hitzezko eta espirituzko esanahia, eta imajinatzen du, imajinazio hutsa baita, godoen ezarpenaren eta lege haren artean erromatarrei bakarrik zegokien zerga-handitze bat izan zela. Baina Aita Hardouin-i bakarrik onartzen zaio gertaeren gainean halako ahalmen arbitrarioa erabiltzea.

Dubos abadeak⁴⁷⁴ Justinianoren kodera jotzen du⁴⁷⁵ lege bila, erromatarren artean onura militarrek zergapean zeudela frogatzeko; hortik zera ondorioztatzen du, gauza bera gertatzen zitzaizela frankoen artean ere feudo edo onurei. Baina gure feudoen jatorria erromatarren ezarpen horretan dagoelako iritzia baztertuta dago gaur egun: historia erromatarra ezagutzen zen garaian eta gurea oso gutxi ezagutzen zenean, gure agiri zaharrak hauspean zeuden garaian eman zitzaion sinesgarritasuna iritzi horri.

Dubos abadeak huts egiten du Kasiodoro aipatzean, eta Italian eta Teodorikoren mende zegoen Galiaren partean gertatzen zena erabiltzean, frankoen artean usadio zena adierazteko; gauza horiek ez dira nahastu behar. Egunen batean erakutsiko dut, obra berezi batean, ostrogodoen monarkiaren plana guztiz desberdina zela beste herri barbaroek garai hartan izan zituzten planetatik; eta gauza bat ostrogodoen artean erabiltzen zelako frankoen artean ere erabiltzen zela esan ordez, alderantziz pentsatu behar da, alegia ostrogodoen artean usatzen zen zerbait ez zela usatzen frankoen artean.

Erudizio zabalean igeri dabiltzanei gehien kostatzen zaiena zera da, beren frogak gaiari dagozkion lekuan aurkitzea, eta, astronomoek bezala hitz egiteko, Eguzkiaren lekua aurkitzea.

Dubos abadeak oker erabiltzen ditu kapitularrak, historia eta herri barbaroen legeak. Frankoek zergak ordaindu zituztela dioenean, gizon libreei aplikatzen die jopuei baizik ez dagokiena⁴⁷⁶. Haien miliziaz hitz egin nahi duenean, aldiz, jopuei aplikatzen die gizon libreei baizik ez dagokiena⁴⁷⁷.

XIII

Zein karga zituzten erromatarrek eta galierrek frankoen monarkian

Azter nezake ea erromatarrek eta galier garaituek enperadore-en garaian ordaindu behar zituzten kargak ordaintzen jarraitu ote zuten. Baina bizkorrago aurreratzeko, haxe besterik ez dut esango, alegia hasieran ordaindu zutela, gero salbuetsita geratu zirela, eta zerga haiek zerbitzu militar batek ordezkatu zituela. Aitortzen dut ez zaidala buruan sartzen nola frankoak, lehenik zergen hain lagun izanik, bat-batean hainbeste aldendu ziren haietarik.

Luis Errukitsuaren kapitular batek⁴⁷⁸ oso ondo argitzen digu zein egoeratan zeuden gizon libreak frankoen monarkian. Godo eta iberoen saldo batzuk, mairuen zapalkuntzatik ihesi, Luisen lurretan onartuak izan ziren⁴⁷⁹. Haiekin egin zen tratua arabera, haiek ere, beste gizon libreak bezala, beren kondearekin joango ziren armadara; martxan, guardia eta patruilak egingo zituzten konde haren agindupean⁴⁸⁰, eta erregearen mandatariei eta haren gortetik abiatuko ziren edo hara joango ziren enbaxadoreei zaldiak eta gurdiak emango zizkieten⁴⁸¹; bestalde, ez zeuden beste zentsurik ordaintzera behartuta, eta beste gizon libreak bezala tratatuak izango ziren.

Ez dago esaterik horiek bigarren dinastiaren hasieran sartutako usadio berriak zirenik; horrek lehenaren erdikoa edo azkenaldikoa izan behar du. 864. urteko kapitular batek dio espreski ohitura zaharra zela gizon libreek soldadutza egitea, eta gainera aipatu zaldi eta gurdiak ordaintzea⁴⁸². Karga horiek haiei zegozkien, eta feudoak zituztenek ez zituzten zor, segidan frogatuko dudanez.

Hori ez da dena; bazen araudi bat, gizon libre horiek zergapean jartzea debekatzen zuena⁴⁸³. Lau lur-sail⁴⁸⁴ zituena gerrara joatera behartuta zegoen; hiru besterik ez zituena, bakar bat zeukan gizon libre batekin jartzen zuten; honek gastuen laurdena ordaintzen zuen, eta bestearen etxean geratzen zen. Berdin, bina etxalde zituzten bi gizon libre batzen ziren, eta bietarik gerrara joaten zenari gastuen erdia ordaintzen zion besteak.

Are gehiago: ezin konta ahala agiri ditugu, non feudoen pribilegioak gizon libreek dauzkaten lur edo barrutiei ematen zaizkien; eta

luze mintzatuko naiz horietaz segidan⁴⁸⁴. Lur haiek kondeek eta erregearen beste ofizial batzuek haien gainean eskatzen zituzten zama guztietarik libre uzten ziren; eta, bereziki zama horiek guztiak zerrendatzen zirenez, eta zergak aipatzen ez zirenez, bistan da ez zela hala-
korik jasotzen.

Baliteke erromatar tributazioa berez desagertzea frankoen monarkian; oso eginkizun zaila eta bihurria zen, eta ez zen sartzen herri sinple haien ez ideietan ez asmoetan. Tartariarrek egun Europa inbadituko balute, lanak izango lirateke gure artean finantza-gizon bat zer den haiei ulertarazteko.

Luis Errukitsuaren Bizitza -ren autore ezezagunak⁴⁸⁵, Karlomagnok Akitanian ezarri zituen kondeez eta frankoen nazio-ko beste ofizialez ari dela, dio mugak zaintzeko ardura eman ziela, botere militarra, eta koroarenak ziren jabetzen zaingoa. Horrek erakusten du bigarren dinastiako printzearen errenten egoera. Printzeak lurrak hartuak zituen beretzat, eta esklaboen lanaren bidez baliatzen zituen. Baina indikzioak, kapitazioak eta enperadoreen garaian gizon jareginen edo beren ondasunen gainean jasotako beste zergak, muga zaindu edo gerrara joan beharraren truke aldatu zituen.

Historia horretantxe ikusten denez⁴⁸⁶, Luis Errukitsua aitaren-gana Alemaniara joan zenean, honek galdetu omen zion nola izan zitekeen hain pobrea, errege izanik; Luisek erantzun omen zion izenez baizik ez zela errege, eta jaunek zeuzkatela ia bere jabetza guztiak; Karlomagnok, beldurrez ezen printze gazte hark, jaunei eskuzabal emandakoa atzera berriz bereganatuz gero, haien atxikimendua galduko ote zuen, komisarioak bidali omen zituen gauzak bere onera ekartzeko.

Apezpikuek honela idatzi zioten Luisi⁴⁸⁷, Karlos Burusoilaren aitari: «Ardura zaitez zeure lurrez, ez zaitezen behartuta egon elizgizonen etxez etxe etengabe bidaiatzera, eta haien jopuak bidaiotan nekaraztera. Asma ezazu», esaten zioten, «nola bizi eta nola hartu enbaxadak». Bistan da erregeen irabaziak beren mendeko lurrak zirela garai hartan⁴⁸⁸.

XIV

Census zeritzanaz

Barbaroak beren herritik irten zirenean, idatziz jarri nahi izan zituzten beren usadioak; baina hitz germaniarrak letra erromatarrez idaztea zail gertatu zenez, lege haiek latinez eman ziren.

Konkistako eta haren aurrerabideko nahasmenduan, gauza gehienak aldatu egin ziren izatez; haiek adierazteko, usadio berriekin zerikusirik handiena zuten latinezko hitz zaharrez baliatu beharra izan zen. Hortaz, erromatarren zentsu zaharraren antz handiena zuenari⁴⁸⁸, *census tributum* deitu zitzaion; eta gauzek inolako zerikusirik ez zutenean, ahal zen bezala adierazi ziren hitz germaniarrak erromatar letrez; horrela sortu zen *fredum* hitza. Askok hitz egingo dut hitz horretaz datozen kapituluetan.

Census eta *tributum* hitzak modu arbitrarioan erabili zirenez, horrek ilundu egin du hitz horiek lehen eta bigarren dinastian zuten esanahia; eta autore modernoek⁴⁸⁹, sistema partikularrak baitzituzten, hitz hori aurkitu zutelarik garai hartako idatzietan, pentsatu izan dute *census* zeritzana hain zuzen erromatarren zentsua zela; eta ondorio hau atera dute, alegia lehen bi dinastietako erregeak enperadore erromatarren lekuan jarri, eta ez zutela ezertan ere aldatu haien administrazioa⁴⁹⁰. Eta bigarren dinastian bildutako zenbait eskubide, hainbat gorabehera eta aldaketa zirela medio, beste batzuk bihurtu zirenez⁴⁹¹, zera ondorioztatu dute, eskubide horiek erromatarren zentsua zirela; eta araudi modernoetatik koroaren jabetza erabat besterenezina zela ikusi dutenez, esan dute eskubide horiek, erromatarren zentsua ordezkatzeko zutenak, eta jabetza horren parte ez zirenak, usurpazio hutsa zirela. Ez ditut aipatuko beste ondorioak.

Norbera bizi den mendeko ideia guztiak aspaldiko mendeetara aldatzea, okerbideetan emankorrena da. Antzinako mende guztiak moderno bihurtu nahi dituzten horiei, esango nieke Egiptoko apaizek Soloni esan ziotena: «Oi atenastarrok! Haur batzuk zarete!».

XV

Census zeritzana jopuengandik jasotzen zela, ez gizon libreengandik

Erregeak, elizgizonek eta jaunek zerga arautuak biltzen zituzten, bakoitzak bere jabetzetako jopuengandik. Erregeari dagokiona, *De Villis* kapitularraren bidez frogatzen dut; elizgizonei dagokiena, barbaroen legeen kodeen bidez⁴⁹³; jaunei dagokiena, Karlomagnok hartaz egin zituen araudien bidez⁴⁹³.

Zerga haiei *census* zeritzen; eskubide ekonomikoak ziren, ez fiskalak; zor pribatuak, ez karga publikoak.

Nik diot *census* zeritzana jopuengandik jasotzen zen zerga bat zela. Markulforen formula baten bidez frogatzen dut: erregearen baimen bat dakar, libre izanez gero eta zentsuaren erregistroan izena eman gabe egonez gero elizgizon bihurtu ahal izateko⁴⁹⁴. Orobat, Karlomagnok konde bati emandako eginkizun baten bidez ere frogatzen dut, Saxoniako bazterretara bidali zuenean⁴⁹⁵; saxoniarren jaregitea dakar, kristautasunera aldatu zirela-eta; eta libertate-agiri bat da berez⁴⁹⁶. Printze hark beren lehen askatasun zibila itzuli zien, eta zentsua ordaindu beharra kendu⁴⁹⁷. Beraz, gauza bera zen jopua izatea eta zentsua ordaintzea, libre izatea eta ez ordaintzea.

Printze horrexek monarkian onartuak izan ziren espainiarren alde emandako errege-erabaki moduko baten bidez, haiei edozein zentsu exijitzea eta lurrak kentzea debekatzen die kondeei. Gauza jakina da Frantziara etortzen ziren atzerritarrak jopu gisa tratatu ohi zituztela; eta Karlomagnok, gizon libre gisa har zitzaten nahi zuelarik, haiek beren lurren jabetza izan zezaten nahi baitzuen, haiei zentsua eskatzea debekatu zuen.

Karlos Burusoilak, espainiar haien alde emandako kapitular batean⁴⁹⁹, haiek ere beste frankoak bezala trata zituzten agintzen zuen, eta haiei zentsua eskatzea debekatzen; beraz, gizon libreek ez zuten hura ordaintzen.

Pistesko ediktuaren 30. artikulua zuzendu egiten du gehiegieria bat, zeinen arabera erregearen edo Elizaren zenbait kolonok saldu egiten baitzizkieten beren etxaldee atxikitako lurrak elizgizonei edo beren mailako jendeari, berentzat etxolatxo bat baino gordetzen

ez zutelarik, hartara ez baitzeukaten zentsua ordaindu beharrik; eta gauzak lehengora ekartzeko agintzen da: zentsua esklaboen kontua zen, beraz.

Hortik beste hau ere ondorioztatzen da, alegia monarkian ez zela zentsu orokorrik; eta hori argi uzten dute hainbat eta hainbat testuk. Izan ere, zer esan nahi luke kapitular honek⁵⁰⁰: «Errege-zentsua exiji dadin nahi dugu behinola legez exijitzen zen leku guztietan?»⁵⁰¹. Zer esan nahi luke Karlomagnok probintzietara bidalitako bere mandatariei antzina erregearen mendeko izandako zentsu guztien⁵⁰² ikerketa zehatza egitea agintzen duen kapitularrak?⁵⁰³ Eta ordaindutako zentsuen⁵⁰⁴ erabilera xedatzen duen beste batek?⁵⁰⁵ Zer esanahi eman honako hau dioen beste bati⁵⁰⁶: «Inork guk zentsua jaso ohi genuen lur zergapeko bat erosiz gero»?⁵⁰⁷. Eta azkenik, zer esanahi eman beste bati⁵⁰⁸, zeinetan Karlos Burusoila antzina-antzinatik zentsua erregearena izan zeneko lur zentsupekoek mintzatzen baita?⁵⁰⁹.

Ohar zaitezte ezen, testu batzuek nik diodanaren kontrakoa diotela badirudite ere, hala ere berretsi egiten dutela. Lehentxeago ikusi dugunez, monarkiako gizon libreak ez zeuden behartuta zenbait gurdi hornitzera baizik. Aipatu berri dudana kapitularrak *census* deitzen dio horri⁵¹⁰, eta kontrajarri egiten dio jopuek ordaintzen zuten zentsuari.

Gainera, Pistesko ediktua⁵¹¹ beren buruagatik eta beren etxologatik zentsua ordaindu behar zuten eta gosetean beren buruak saldu zituzten frankoez ari da⁵¹². Erregeak agintzen du askatuak izan daitezela. Izan ere, erregearen agiriz jareginak zirenek⁵¹³ ez zuten normalean askatasun erabateko eta osoa erdiesten⁵¹⁴; *censum in capite* ordaintzen zuten; eta jende-mota horretaz ari gara hemen.

Beraz, baztertu beharra dago erromatarren gobernu-eratik zetorren zentsu orokor eta unibertsal bat izan zelako ideia, zeinetarik omen zetozen jaunen eskubideak, usurpazio bidez. Monarkia frantsean *zentsu* deitu zitzaiona, hitz hori oker erabili bada ere, nagusiek jopuengandik jasotzen zuten eskubide partikular bat zen.

Barkatuko ahal dit irakurleak hainbeste aipuk eragin bide dioten asperdura handia; askoz laburragoa izango nintzateke baldin eta Dubos abadearen *Monarkia frantsesa Galietan ezartzea* liburua neure aurrean aurkituko ez banu. Ezerk ez du oztopatzen jakintzaren aurre-

rapena autore ospetsu baten obra txar batek baino gehiago, zeren eta irakasten hasi aurretik akatsak zuzentzen hasi beharra baitago.

XVI

Leude edo basailuez

Aipatu ditut gerretan beren printzeen atzetik joaten ziren boluntario germaniarrak; usadio horrek iraun egin zuen konkistaren ondoren. Tazitok «kide» deitzen die⁵¹⁵; lege salikoak, erregearen fedepean dauden gizonak⁵¹⁶; Markulforen formulek, erregearen antrustioiak⁵¹⁷; gure lehen historialariek, leudeak, leialak⁵¹⁸; eta ondorengok, jaunen basailuak⁵¹⁹.

Lege saliko eta erriparioetan ezin konta ahala xedapen daude frankoentzat, eta banaka batzuk bakarrik antrustioientzat. Antrustioi horiei buruzko xedapenak eta beste frankoentzat egindakoak desberdinak dira: frankoen ondasunak arautu egiten dira, eta antrustioienez ez da ezer esaten; zergatik, eta azkenen ondasunak lege politikoak arautzen zituelako, ez lege zibilak, eta armada baten parte zirelako, ez familia baten ondare.

Leudeentzako ondasunei ondasun fiskal⁵²⁰, onura, ohore, feudo deitu izan zaie autore eta garaien arabera.

Zalantzarik gabe, hasieran feudoak aldagarriak ziren⁵²¹. Gregorio Tourskoan ikusten denez⁵²², Sunegisila eta Galoman-i fiskotik zeukaten guztia kendu zieten, eta bere zutena baizik ez zieten utzi. Gontranek, bere iloba Txildeberto tronuratzean, hizketaldi sekretua izan zuen harekin, eta feudoak nori eman eta nori kendu esan zion⁵²³. Markulforen formula batean, erregeak, bere fiskoak zeuzkan onurak ez ezik, beste batek eduki zituen onurak ematen ditu trukean⁵²⁴. Lonbardiarren legeak kontrajarri egiten ditu onurak eta jabetza⁵²⁵. Historialariak, formulak, herri barbaroen kode batzuk eta besteak, iritsi zaizkigun agiri guztiak, bat datoz denak. Azkenik, Feudoen liburua idatzi zutenek⁵²⁶ erakusten digutenez, lehenik jaunek beren nahierara ken zitzaketen, gero urtebeterako ematen zituzten⁵²⁷, eta ondoren bizitza osorako.

XVII

Gizon libreen soldaduskaz

Bi jende-mota zeuden soldaduska egitera behartuta: leude basailu edo azpibasailuak, beren feudoaren ondorioz; eta gizon libreak, franko, erromatar nahiz galiarrak, kondearen esanera, eta kondea bera edo haren ofizialak buru zituztela.

Gizon libre, batetik onura edo feudorik ez izan, eta bestetik glebaren mendekotasunari lotu gabe zeudenei esaten zitzaien; hauek zeuzkaten lurrei, berriz, lur alodialak esaten zitzaien. Kondeek gizon libreak bildu eta gerrara eramaten zituzten. Bikario zeritzen ofizial batzuk zituzten beren esanetara⁵²⁹; eta gizon guztiak ehunekotan —burgo izenekoa eratzen— banatuta zeudenez, kondeek zenturioi izeneko ofizialak ere bazituzten beren aginduetara; hauek burgoko gizon libreak⁵³⁰, hots, ehunekoak, eramaten zituzten gerrara.

Ehunekotan banatze hori frankoak Galian kokatu eta gerokoa da. Klotariok eta Txildebertok egin zuten, barruti bakoitza bertan egiten ziren lapurretez arduratzera behartu nahian; hala ageri da printze horien dekretuetan⁵³¹. Horrelako polizia ikus daiteke gaur egun Ingalaterran.

Kondeek gerrara gizon libreak eramaten zituzten bezala, leudeek ere beren basailu edo azpibasailuak eramaten zituzten; eta apezpikuek, abadeek edo haien ordezkariak⁵³² ere bereak⁵³³.

Apezpikuak ataka gaitzean zeuden: ez zetozen bat egin behar zutenaz⁵³⁴. Eskatu zioten Karlomagori ez zitzala behartu gerrara joatera; eta hori lortu zutenean, kexatu egin ziren hark aintzakotzat hartzen ez zituelako, eta printze hark bere asmoak justifikatu behar izan zituen. Nolanahi ere den, gerrara joan ez ziren garaian, ez dut ikusten haien basailuak kondeek eramaten zituztenik; alderantziz, erregeek edo apezpikuek bere leialetako bat aukeratzen zuten haien gidaritarako⁵³⁵. Luis Errukitsuaren kapitular batean⁵³⁶, erregeak hiru basailu-mota bereizten ditu: erregearenak, apezpikuenak, kondearenak. Leude edo jaun baten basailuak kondearen agindupean joaten ziren gerrara, baldin eta

erregearen etxeko eginbeharren batek leudeei berak joatea galazten bazien⁵³⁷.

Baina nork eramaten zituen leudeak gerrara? Zalantzarik gabe, erregeak, bere leialen buru izaten baitzen beti. Horregatik, kapitularretan, kontrajarpena ikusten da beti erregearen basailuen eta apezpikuen artean⁵³⁸. Gure erregeak, kementsu, harro eta eskuzabal, ez zeuden armadan Elizaren milizia horren buru izateko; ez zituzten jende haiek aukeratzen berekin irabazteko edo hiltzeko.

Baina leude haiek ere eramaten zituzten beren basailu eta azpi-basailuak; eta argi asko ageri da hori kapitular batean⁵³⁹, non Karlomagnok agintzen baitu gizon libre oro, lau lur-sail baditu, jabetzan nahiz onuran, etsaiaren kontra edo bere jaunaren atzetik joan dadila. Bistan da Karlomagnok esan nahi duela lur bakar bat zeukanak kondearen armadan sartu behar zuela, eta jaunaren onura zeukanak harekin joan behar zuela.

Alabaina, Dubos abadeak⁵⁴⁰ zera dio, kapitularretan jaun partikular baten mende zeuden gizonez hitz egiten denean, jopuez hitz egiten dela; eta bisigodoen legean eta herri horren praktikan oinarritzen da. Hobe litzateke kapitularretan bertan oinarritzea. Nik aipatu berri dudanak kontrakoa dio formalki. Karlos Burusoilaren eta bere anaien arteko itunak ere gizon libreak aipatzen ditu, jaun bat edo erregea beren gogara aukera dezaketenak, eta xedapen hori bat dator beste hainbatekin.

Beraz, esan daiteke hiru soldadutza zeudela: leude edo erregearen leialenak, haiek ere beren mende beste leial batzuk zituztelarik; apezpiku edo beste elizgizon batzuenak, eta haien basailuenak; eta azkenik kondearena, zeinek gizon libreak eramaten baitzituen.

Ez diot basailuak kondearen mende egon ezin zitezkeenik, aginte jakin bat dutenak aginte handiagoa duenaren mende dauden bezala.

Bistan da, halaber, kondeak eta erregearen mandatariek isuna ordainaraz ziezaieketela beren feudoko betebeharrak burutzen ez zituztenean.

Gainera, erregearen basailuek lapurretan jardunez gero⁵⁴¹, kondearen zigorra jasotzen zuten, erregearena jaso nahi ez bazuten.

XVIII

Zerbitzu bikoitzaz

Monarkiaren oinarrizko printzipio baten arabera, norbaiten botere militarren mende zeudenak, beraren jurisdikzio zibilarren mende ere bazeuden; horregatik, Luis Errukitsuaren 815. urteko kapitularrak⁵⁴² batera jartzen ditu kondearen botere militarra eta gizon librean gainean duen jurisdikzio zibila; horregatik, kondearen irizpenei⁵⁴³, gizon librean eramaten baitzituen gerrara, gizon librean irizpenak deitzen zitzairen⁵⁴⁴; hortik sortu zen ezbairik gabe arau hau, kondearen irizpenetan, eta ez haren ofizialenetan, epaitu behar zirela askatasunari buruzkoak. Kondeak horregatik ez zituen eramaten gerrara apezpiku edo abadeen basailuak⁵⁴⁵, ez zeudelako bere jurisdikzio zibilarren mende; horregatik ez zituen eramaten leudeen azpi-basailuak ere. Horregatik, diosku⁵⁴⁶ lege ingelesaren glosarioak⁵⁴⁷ saxoniarrek *coples* deitzen zituztenak, normandiarrek *konde*, *kide* deitzen zituztela, erregearekin banatzen zituztelako gastu judizialak; horregatik ikusten dugu basailu orok jaunari buruz zuen betebeharra⁵⁴⁸, garai guztietan, armak eramatea eta bere pareak haren epaitegian epaitzea zela⁵⁴⁹.

Justizi eskuduntza gerrara eramateko eskuduntzarekin lotzen zuen arrazoietako bat zera zen, gerrara eramaten zuenak fiskoarekiko zamak ordainarazten zituela aldi berean; gizon librean zor zituzten garraio-zerbitzu batzuk izaten ziren eskubide horiek, eta, oro har, ondoren mintzagai izango ditudan zenbait etekin judizial.

Jaunek beren feudoan justizia egiteko eskubidea zuten, kondeek ere beren konderrian egitekoa zuten bezalaxe, eta gauzak diren bezala esateko, konderriak, garaien joanean gertatu ziren aldaketetan, feudoetan gertatutako aldaketei jarraitu zitzaizkien beti: batzuk eta besteak plan beraren eta ideia berberen arabera gobernatuta zeuden. Hitz batez, kondeak leude ziren beren konderrietan; leudeak, berriz, konde beren jaurretietan.

Ez zebiltzan zuzen kondeak justizi ofizialtzat eta dukeak ofizial militartzat hartu zituztenak. Batzuk eta besteak ofizial militarrek eta zibilak ziren aldi berean⁵⁵⁰; desberdintasun guztia zera zen, dukeak

zenbait konde izaten zituela bere mende, nahiz eta baziren gainetik dukerik ez zuten zenbait konde ere, Fredegariogandik jakin dugu-nez⁵⁵¹.

Zenbaitek uste izango du, beharbada, frankoen gobernu-era oso gogorra zela garai hartan, ofizial berberak botere militarra eta botere zibila zeuzkatelako aldi berean sujeten gainean, eta are botere fiskala ere bai; horixe izaki, aurreko liburuetan esan dudanez, despotismoaren bereizgarrietako bat.

Baina ez da pentsatu behar kondeek berek bakarrik epaitzen zutenik, eta justizia Turkiako pashek bezala eramaten zutenik⁵⁵²; auziak epaitzeko, audientzia edo junta modukoak biltzen zituzten⁵⁵³, eta pertsona gorenei deitzen zieten bertara.

Formula, barbaroen lege eta kapitularretan epaiketei buruz datorrena ondo uler dadin, esango dut kondearen, grabioiaren eta zenturioiaren betebeharrak berberak zirela⁵⁵⁴; epaileak, ratinburgoak eta eskebinoak, izen desberdinak izan arren, pertsona berberak zirela. Kondearen laguntzaileak ziren, eta zazpi izan ohi ziren; baina gutxienez hamabi pertsona behar zituenenez epaitzeko⁵⁵⁵, kopuru hori pertsona gorenekin betetzen zuen⁵⁵⁶.

Baina normahik zuelarik ere jurisdikzioa —erregeak, kondeak, grabioiak, zenturioiak, jaunak, elizgizonek—, inoiz ez zuten bakarrik epaitzen; eta jatorria Germaniako basoetan zuen usadio horrek iraun egin zuen feudoek forma berria hartu zutenean ere.

Botere fiskalari dagokionez, zen bezalakoa zelako, kondeak ezin zuen gehiegikeriaz erabili. Printzeak gizon librean gainean zituen eskubideak oso ziren sinpleak, zenbait abagune publikotan exijitzen zitzaizkien garraio-gastu batzuk besterik ez⁵⁵⁷; eta eskubide judizialei zegokienez, bidegabeko diru-erabiltzeei aurrea hartzen zieten legeak zeuden⁵⁵⁸.

XIX

Herri barbaroetako konposizioez

Gure zuzenbide politikoan gehiago sakontzea ezinezkoa denez baldin eta herri germaniarren lege eta ohiturak guztiz ondo ezagutzen

ez badira, gelditu egingo naiz une batez, ohitura eta lege horiek aztertzeko.

Tazitok dioenez, germaniarrek delitu larriak baizik ez zituzten ezagutzen: urkatu egiten zituzten traidoreak, eta irato egiten zituzten koldarrak; horiek ziren haien artean delitu publiko bakarrak. Gizon batek beste bati kalteren bat egiten zionean, iraina edo zauria jasotako pertsonaren ahaideak auzian sartzen ziren; eta gorrotoa ordainaren bidez ematen zen⁵⁵⁹. Ordain hori irainduari zor zitzaion, hark hartzea bazeukan; eta ahaideei, iraina edo kaltea denei egina bazen edota, iraindu edo zauritua hil zela-eta, berei zor bazitzaien.

Tazitok dioenaren arabera, ordain haiek bi alderdien arteko abeniko baten bitartez egiten ziren; horregatik, herri barbaroen kodeetan, ordain horiei konposizio deritze.

Frisiarren legea⁵⁶⁰ baizik ez dut aurkitzen elkarren etsai ziren familiak egoera naturalean uzten zituena, hots, lege politiko edo zibil baten loturarik gabe, mendekua beren gogara gauza zezaketelarik, ordaina hartu arte. Lege hori leundu egin zuten honako beste hau ezarri zenean⁵⁶¹: norbaiten bizia eskatzen bazen, hark bakea izango zuen bere etxean, elizako joan-etorrian eta epaiketak egiten ziren lekuan.

Lege salikoen biltzaileek frankoen usadio zahar bat aipatzen dute⁵⁶², zeinen arabera, inork gorpu bat hilobitik ateratzen bazuen lapurreta egiteko, gizartetik baztertzeko baitzuten, harik eta hildakoa- ren ahaideek berriro gizartera zedin onartzen zuten arte; eta une hori baino lehen den-denek, baita emazteak ere, hari ogia ematea edo etxean hartzea debekatuta zeukatenez, halako gizon bat egoera naturalean —hots, legerik gabeko egoeran— zegoen besteei buruz, eta besteak ere bai hari buruz, harik eta, konposizioari esker, egoera hori amaitzen zen arte.

Salbuespen hori izan ezik, bistan da nazio barbaroetako jakintsuek, berek egin nahi izan zutela abenikoa, alderdien arteko abenikorik itxarotea luzeegia eta arrisksuegia zenean. Alegia, kalte edo irainen bat jasotzen zuenak hartu beharreko ordainari bidezko prezioa jartzen arduratu ziren. Lege babaro horiek guztiek zehaztasun miresgarria dute horretan: zorrotz bereizten dira kasuak⁵⁶³, tentu handiz juzgatzeko inguruabarrak; legea irainduaren lekuan jartzen da, eta honek odol hotzeko une batean beretzat eskatuko zukeen ordaina eskatzen du berarentzat.

Lege horien ezarpenagatik irten ziren germaniar herriak egoera natural hartatik; alegia, Tazitoren garaian, nonbait, zeuden egoeratik.

Rotarisek, lonbardiarren legean, adierazi zuen handitu egin zituela ohitura zaharrak zaurientzat ezartzen zituen konposizioak, zaurituak askietsita etsaigoak amai zitezen⁵⁶⁴. Hain zuzen, lonbardiarrak, herri pobrea, aberastu egin ziren Italia konkistatu zutenean, eta ordura arteko konposizioak huskeria bihurtu ziren; ondorioz, ez zen adiskidetzetik. Zalantzarik gabe, arrazoi horrek behartuko zituen beste nazio konkistatzaileetako buruzagiak ere gaur egun ditugun legeen kodeak egitera.

Konposizio nagusia hiltzaileak hildakoaren ahaideei ordaindu behar ziena zen. Gizarte-maila nolakoa, konposizioen zenbatekoa halakoa⁵⁶⁵; esate baterako, angloen legean, konposizioa seiheun sosekoa zen adalingo bat hiltzeagatik, berrehunekoa gizon librea hiltzeagatik, hogeita hamarrekoa jopua hiltzeagatik. Gizon baten biziagatik ezarritako konposizioaren tamaina, hortaz, haren pribilegio handienetako bat zen; izan ere, pertsona bera bereizteaz gainera, segurantz handiagoa ematen zion, nazio indarkeriara eman haietan.

Bavariarren legeak ondo asko erakusten digu hori⁵⁶⁶: konposizio bikoitza jasotzen zuten familien izenak ematen ditu, agilofingoen ondoren lehenak zirenena⁵⁶⁷. Agilofingoak dukeen jatorrikoak ziren, eta haien artean aukeratzen zen dukea; konposizio laukoitza zuten. Dukearentzako konposizioa agilofingoentzat ezarritakoa baino heren bat handiagoa zen. «Dukea delako», dio legeak, «bere ahaideei baino ohore handiagoa aitortzen zaio».

Konposizio horiek guztiak dirutan zehazten ziren. Baina herri horiek, batez ere Germanian egon ziren bitartean, ia batere dirurik ez zeukatenez, alea, garia, altzariak, armak, zakurrak, ehiza-hegaztiak, lurrak, etab. eman zitezkeen⁵⁶⁸. Maiz legeak gauza horien balioa zehazten zuen⁵⁶⁹, eta horrek argitzen du nola zeuden haien artean hainbeste diru-zigor, hain diru gutxi zeukatelarik.

Beraz, lege haiek kalte, irain eta delituen arteko aldeak zehatz adierazten arduratu ziren, bakoitzak jakin zezan zenbateraino egiten zitzaion kalte edo irain, jaso behar zuen ordaina zenbatekoa izango zen, eta batez ere ez zuela gehiago jaso behar.

Ikuspuntu horretatik, ulertzekoa da ordaina hartu eta gero mendekatzan zenak delitu handia egiten zuela. Delitu horrek, irain partikularra adina, irain publikoa zekarren: legeari berari egindako mesprezioa. Delitu hori ez zuten zigorrik gabe utzi legegileek⁵⁷⁰.

Bazen beste delitu bat oso arriskutsutzat hartu zena⁵⁷¹, herri haiek gobernu zibilean beren independentzi espirituaren zati bat galdu zutenean, eta erregeak Estatuan ordena publiko hobea jartzeaz arduratu zirenean; delitu hori ordaina eman edo hartu nahi ez izatea zen. Barbaroen legeen kodeetan ikusten dugunez, legegileek hartara behartzen zuten⁵⁷². Izan ere, ordaina hartzea ukatzen zuenak mendeku hartzeko eskubidea gorde nahi zuen; ordaina ematea ukatzen zuenak mendeku-eskubidea uzten zion irainduari; eta horixe eraberritu zuten pertsona zuhurrek germaniarren instituzioetan, hauek aurrez konposiziorako gonbita egiten baitzuten, behartu gabe.

Aipatu berri dut lege salikoko testu bat, non legegileak irainduaren gogara uzten baitzuen ordaina jasotzea edo ez jasotzea. Lege horrek gizonetik harremanak debekatzen zizkion hilotza bere gauzez gabetu zuenari, harik eta ahaideek, ordaina onartuz, hark gizonen artean bizitzea bazeukala adierazten zuten arte⁵⁷³. Gauza santuekiko begiruneari esker, lege salikoak idatzi zituztenek ez zuten ukitu usadio zaharra.

Ez zatekeen bidezkoa izango lapurreta egiten ari zela hildako lapurraren ahaideei konposizioa ematea, edota adulterio-delituagatik banandu eta arbuiatutako emakume batenei. Bavariarren legeak ez zien konposiziorik ematen halako kasuei, eta zigortu egiten zituen mendeku bila hasten ziren ahaideak⁵⁷⁴.

Ez da arraroa barbaroen legeen kodeetan nahi gabe egindako-
engatik konposizioak aurkitzea. Lonbardiarraren legea zentzuzkoa zen ia beti; kasu horretan, eskuzabaltasunaren arabera ordaintzea agintzen zuen, eta ahaideei debekatu egiten zien mendekua⁵⁷⁵.

Klotario II.ak oso dekretu zuhurra egin zuen: lapurreta nozitu zuenari debekatu egin zion konposizioa sekretuan eta epailearen agindurik gabe jasotzea⁵⁷⁶. Ondoren ikusiko dugu lege horren zergatikoa.

XX

Gerora jaunen justizia deitu izan zenaz

Ahaideei hilketa, kalte eta irainengatik ordaindu beharreko konposizioaz gainera, eskubide bat ere ordaindu behar zen, barbaroen legeen kodeek *fredum* deitzen dutena⁵⁷⁷. Asko jardungo dut horretaz eta, ideia bat emateko, esan dezadan mendeku-eskubidearen kontra onartutako babesaren ordaina zela. Gaur egun ere, suediar hizkuntzan, *fred* hitzak bakea esan nahi du.

Nazio indarzaleetan, justizia egitea irainen bat egin zuenari iraina jaso zuenaren mendekuaren kontrako babesa ematea besterik ez zen, eta bigarrena zor zitzaion ordaina hartzera behartzea; hortaz, germaniarren artean, beste herri guztietan ez bezala, delitugilea iraindua-gandik babesteko egiten zen justizia.

Barbaroen legeen kodeek adierazten digute *freda* horiek (*fredum*-en plurala) zein kasutan exijitu behar ziren. Ahaideek mendekurik hartu ezin zutenetan, ez da *fredum* hori eman behar; hain zuzen, mendekurik ez zenean, ezin mendekuaren kontrako babes-eskubiderik izan. Hala, lonbardiarren legean⁵⁷⁸, inork ezbeharrez gizon libre bat hiltzen bazuen, hildakoaren balioa ordaintzen zuen, *fredum*-ik gabe, zeren eta, nahi gabe hil zuenez, ahaideek ez baitzuten mendeku-eskubiderik. Erripuarioen legean⁵⁷⁹, egur zati batek edo norbaitek egindako lanen batek gizon bat hiltzen zuenean, lana edo egurra erruduntzat jotzen ziren, eta ahaideek berentzat hartzen zituzten, *fredum*-a exijitzerik ez zeukatelarik.

Era berean, abere batek inor hiltzen zuenean, lege hark berak⁵⁸⁰ *fredum*-ik gabeko konposizioa ezartzen zuen, hildakoaren ahaideak ez zirelako irainduak izan.

Azkenik, lege salikoaren arabera⁵⁸¹, haur batek hamabi urte bete aurretik okerren bat egiten bazuen, *fredum*-ik gabe ordaintzen zuen konposizioa; artean armak eramaterik ez zeukanez, kasu horretan ere kaltea jasan zuenak edo haren ahaideek ez zeukaten mendekua eskatzerik.

Errudun zenak ordaintzen zuen *fredum*-a, berak egindako gehiegikeriek galarazi zioten bake eta segurantzaren truke, babesari

esker berreskuratu egin baitzitzakeen; baina haur batek ez zuen bere segurantza galtzen; ez zen pertsona, eta ezin pertsonen artetik kanporatua izan.

Fredum hori lurraldean epaitzen zuenarentzako eskubide lokal bat zen⁵⁸². Erripuarioen legeak, ordea, debekatu egiten zion hori berak exijitzea⁵⁸³; lege horrek agintzen zuen auzia irabazitako alderdiak jaso eta fiskora eraman zezala, bakea —hala dio legeak— betiko izan zedin erripuarioen artean.

Fredum-aren tamaina babesaren tamainaren arabera izaten zen⁵⁸⁴; esate baterako, erregearen babesagatiko *fredum*-a kondearen edo beste epaile batzuen babesagatikoa baino handiagoa zen.

Hortxe ikusten dut jaunen justiziaren sorburua. Feudoek lurralde zabalak hartzen zituzten, hainbat agiritan azaltzen denez. Frogatu dut jadanik erregeek ez zutela dirurik biltzen frankoenak ziren lurren-gatik; are gutxiago gordetzen zituzten feudoen gaineko eskubideak. Horiek lortzen zituztenek etekinik handiena ateratzen zieten: fruitu eta ordain guztiak jasotzen zituzten, eta, handienetako bat frankoen usadioen bidetik jasotzen ziren etekin judizialak (*freda*) zirenez⁵⁸⁵, feudoa zuenak justizia ere bazuen; ahaideentzako konposizioei eta jaunarentzako etekinei zegokien bakarrik. Legearen konposizioak ordainarazteko eta legearen isunak exijitzeko eskubidea besterik ez zen.

Feudo bat leude edo leial bati⁵⁸⁶ edo feudoen pribilegioak elizei⁵⁸⁷ berresten edo betiko ematen dieten formuletan ikusten denez, feudoek eskubide hori zuten. Hala ageri da, erregearen epaile edo ofizialei lurraldean sartzea —edozein justizi ekintza burutzeko nahiz edozein ordainsari exijitzeko— galarazten diete hainbat eta hainbat agiritan ere⁵⁸⁸. Erregearen epaileek barruti batean ezer exijitzerik ez zeukatenez, ez ziren barruti horretan sartzen; eta barruti hori zeukate-nek betetzen zituzten haiek bete beharrekoak.

Errege-epaileek debekatua zeukaten auzilariak beren aurrera agertzeko kauzioak ematera behartzea; hortaz, lurraldea hartzen zue-nari zegokion horiek exijitzea. Orobat, esaten da erregearen mandatariek ez zeukatela ostatu eskatzerik; izan ere, han ez zuten inolako betekizunik.

Justizia, beraz, hala feudo zaharretan nola berrietan, feudoari berari zegokion eskubidea zen, feudoaren zati zen eskubide etekin-

emailea. Horregatik, horrela ikusi izan da hori garai guztietan; hortik sortu da printzipio hau, justiziak patrimonialak direla Frantzian.

Batzuek uste izan dute justiziek erregeek eta jaunek beren jopuei emandako emantzipazioetan dutela jatorria. Nazio germaniarak eta haien ondorengoak, ordea, ez dira esklaboak jaregin dituzten bakarrak, baina bai justizia patrimonialak ezarri dituzten bakarrak. Bestalde, Markulforen formulek⁵⁸⁹ erakusten digute lehen garaian bazirela justizia horien mende zeuden gizon libreak; jopuak, hortaz, lurraldean zeudelako ziren justiziaren gai; ez zituzten feudoak sorra-razi, feudoan sartuta zeudelako.

Beste batzuek bide laburragoa hartu zuten, esanez jaunek justiziak usurpatu zituztela, horrekin dena esanda balego bezala. Baina Germaniatik datozen herriek bakarrik usurpatu dituzte printzeen eskubideak? Historiak irakasten digu beste herri batzuek ere kendu dietela boterea beren erregeei, baina hortik ez da sortu jaunen justizia deritzana. Hortaz, germaniarren usadio eta ohituren baitan bilatu behar haien jatorria.

Arren, ikus bedi Loyseau-ren obran⁵⁹⁰, nola pentsatzen duen hark jokatu zutela jaunek justiziak eratzeke eta usurpatzeko. Horretarako, munduko jenderik finena izan beharko zuketena, eta gerrariak arpilatzen duten bezala ez, baizik eta herrixketako epaileek eta prokuradoreek elkarri ebasten dioten bezala lapurtu beharko zuketena. Esan beharko litzateke gerrari haiek, erresumako probintzia partikular guztietan, eta hainbeste erresumatan, politika-sistema orokorra egin beharko zuketela. Loyseauk, berak bere gelan arrazoitzen zuen bezala jartzen ditu arrazoitzen haiek ere.

Berriro esango dut: justizia feudoaren parte ez bazen, zergatik ikusten da nonahi⁵⁹¹ feudoaren zerbitzua erregea edo jauna zerbitzatzeari zela, hala epategietan nola gerretan?

XXI

Elizen lurralde-justiziaz

Elizek oso ondasun handiak bereganatu zituzten. Ikusten dugu erregeek fisko handiak eman zizkietela, hau da, feudo handiak, eta

hasieratik ikusten ditugu justiziak eliza horien jabetzetan ezarrita. Nondik ote zetorren halako pribilegio aparta? Emandako gauzaren izaeran bertan zegoen: elizgizonen ondasunek inork kentzen ez zielako zuten pribilegio hori. Fisko bat ematen zitzaion Elizari, eta leude bati emanez gero edukiko zituen pribilegioak uzten zitzaizkion; horregatik, Estatuak laiko bati eman balio jasoko zukeen zerbitzura lotuta zegoen eliza ere, ikusi dugun bezala.

Elizek, hortaz, beren lurraldean konposizioak ordainarazteko eskubidea zuten, eta *fredum*-a exijitzekoa; eta eskubide horiek nahitaez *freda*-k exijitzera eta justizi ekintza guztiak egikaritzera zetozen errege-ofizialei lurraldean sartzea galaraztea zekartenez berekin, elizgizonek beren lurraldean justizia egiteko zuten eskubideari *immunitate* deitu zitzaion, formulen⁵⁹², agirien eta kapitularren erara.

Erripuarioen legeak⁵⁹³ debekatu egiten die elizetatik jaregindakoei⁵⁹⁴ justizia egiteko batzarrean biltzea⁵⁹⁵, salbu eta jareginak izan diren elizan. Elizek, hortaz, justiziak zituzten, baita gizon librean gainean ere, eta beren audientziak izaten zituzten monarkiaren lehen garaietatik.

Santuen bizitza-n ikusten dudanez⁵⁹⁶, Klodoveok sei legoako lurralde baten gaineko boterea eman zion pertsonaia santu bati, eta edozein jurisdikziotatik aske izan zedila agindu zuen. Uste dut hori faltsukeria dela, antzina-antzinatik datorren faltsukeria: bizitzaren funtsa eta gezurrak garaian garaiko ohitura eta legeei dagozkie, eta ohitura eta lege horien bila ari gara hemen⁵⁹⁷. Klotario II.ak agindu zien apezpikuei eta herrialde urrunetan lurak zituztenei, leku haietan bertan aukeratzeko justizia egin behar zutenak edo ordainsariak jaso behar zituztenak.

Printze horrexek⁵⁹⁸ arautzen du elizetako epaileen eta bere ofizialen arteko konpetentzia. Karlomagnoen 802. urteko kapitularrak, justizi ofizialek izan behar dituzten tasunak zehazten dizkie apezpiku eta abadeei. Printze horrexen beste kapitular batek⁵⁹⁹ debekatu egiten die erregearen ofizialei eliz lurak lantzen dituztenen gainean edozein jurisdikzio erabiltzea⁶⁰⁰, salbu eta hori iruzur bidez eta zerga publiko-ei itzuri egitearren lortu badute. Reims-en bildutako apezpikuek deklaratu zuten⁶⁰¹ elizetako basailuak haien inmunitatearen barruan zeudela. Karlomagnoen 806. urteko kapitularrak⁶⁰², elizek beren lurraldean bizi diren guztien gainean justizia kriminala eta zibila izan

dezatela agintzen du. Azkenik, Karlos Burusoilaren kapitularrak⁶⁰³ erregearen jurisdikzioa, jaunena eta elizena bereizten ditu; eta horretaz ez dut besterik esango.

XXII

Justiziak bigarren dinastia amaitu baino lehen ezarrita zeudela

Esan izan da bigarren dinastiako desordenan bereganatu zutela basailuek beren fiskoetako justizia; hori esan dutenek nahiago izan dute proposizio orokorra egin, bera aztertu baino; errazagoa zen esatea basailuek ez zeukatela, nola zeukaten aurkitzea baino. Baina justiziek ez diete zor beren sorrera usurpazioei; lehen ezarpenean dute jatorria, ez haren usteltzean.

«Gizon libre bat hiltzen duenak», esaten da bavariarren legean⁶⁰⁴, «hildakoaren gurasoei ordainduko die konposizioa, hildakoak gurasoak bazituen; eta ez bazituen, dukeari ordainduko dio, edota, hildakoak bizi zelarik bere burua inori gomendatu bazion, harixe». Badakigu zer zen onura batengatik nork bere bura inori gomendatzea.

«Norbaiti esklaboa osten badiote», esaten da alemanen legean⁶⁰⁵, «lapurraren printzeagana joango da, konposizioa jasotzeko».

«Zenturioi batek», esaten da Txildebertoren dekretuan⁶⁰⁶, «berea ez den ehuneko batean, edo gure leialen mugen barruan lapurra aurkitzen badu, eta ez badio jazartzen, lapurraren ordezkio izango da, edota zinegite bidez garbituko du bere burua». Beraz, bazegoen alderik zenturioien lurraldearen eta leialenen artean.

Txildebertoren dekretu horrek argitu egiten du Klotarioren konstituzio urte berekoa⁶⁰⁷: kasu berean eta egintza berberaz emana izanik, terminoetan baino ez da desberdin; konstituzioak «*in truste*» deitzen dio dekretuak «*in terminis fidelium nostrorum*» deitzen diotari. Bignon eta Du Cangek, uste izan baitute «*in truste*» horrek beste erregeren baten jabetza esan nahi zuela, ez dute asmatu.

Pepin, Italiako erregeak, hala frankoentzat nola lonbardiarren-
tzat egindako konstituzio batean⁶⁰⁸, justizia egitean prebarikatu egiten zuten edo atzeratu egiten ziren konde eta errege-ofizialei zigorrak

ezarri ondoren, zera agintzen du⁶⁰⁹: «Franko edo lonbardiar batek feudoa izan eta justiziarik egin nahi ez balu, hura dagoen barrutiko epaileak indargabe utziko du feudo horretako jardunbidea, eta, tarte horretan, epaile honek edo epailearen ordezkariak egingo dute justizia.

Karlomagnoren kapitular batek⁶¹⁰ frogatzen du erregeek ez zituztela *fredak* alde guztietan biltzen. Printze horrexen beste batek⁶¹² arau feudalak eta epaitegi feudala jadanik ezarrita agertzen dizkigu. Luis Errukitsuaren beste batek zera agintzen du, feudoa duenak justizia egiten ez duenean, edota justizia egitea galarazten duenean, mandariak haren kontura bizi daitezela, harik eta justizia egin dadin arte⁶¹². Karlos Burusoilaren beste bi kapitular aipatuko ditut, bat 861. urtekoa⁶¹³, non jurisdikzio partikularrak ezarrita ageri baitira, eta epaileak eta ofizialak haien azpian; bestea 864. urtekoa⁶¹⁴, non bere jaurerien eta partikularren arteko bereizketa egiten baitu.

Ez da feudoen jatorrizko emakidarik, zeren eta, dakigunez, garaileen artean egindako partiketan ezarri baitziren. Beraz, ezin da jatorrizko kontratuen bidez frogatu justiziak, hasieran, feudoei atxikita zeudela. Baina berrespenen edo feudoak betiko emateko agirien formuletan aurkitzen bada, esan bezala, justizia ezarrita zegoela, justizi eskubideak feudoaren izaerakoa behar zuen, eta pribilegio nagusietako bat.

Dokumentu gehiago ditugu elizen justizia patrimoniala beren lurraldean ezartzen dutenak, leude edo leialen onura edo feudoenak frogatzeko dauzkagunak baino, bi arrazoirengatik. Lehena, geratu zaizkigun dokumentu gehienak monakoek bildutakoak direla, beren monasterioek erabil zitzen. Bigarrena, elizen ondarea emakida partikularrez osatuta zegoenez, eta ezarritako ordenaren halako indargabetze bat izaki, agiriak behar zirela horretarako; aldiz, leudeei egindako emakidak esparru politikoko ondorioak izanik, ez zegoen agiri partikular bat eduki beharrik, are gutxiago gorde beharrik. Maiz erregeek berek ere askietsi egiten zuten zetroaz transmisio sinple bat egitea, San Mauroren bizitzan ageri denez.

Baina Markulforen hirugarren formulak⁶¹⁵ nahikoa frogatzen digu inmunitate-pribilegioa eta, beraz, justiziarena, elizgizonenak eta seglarrenak zirela, zeren eta batzuentzat zein besteentzat egina baita. Gauza bera ageri da Klotario II.aren konstituzioan ere⁶¹⁶.

XXIII

*Dubos abadearen Monarkia frantsesa Galian ezartzea liburuari
buruzko ideia orokorra*

Nire liburu hau amaitu aurretik, Dubos abadearen obra azter dezadan komeni da, zeren eta nire ideiak harenen kontra baitaude beti eta, beraz, hark egia aurkitu balu, ni oker nengoke.

Obra horrek jende asko liluratu du, antze handiz idatzita dagoelako; auzitan dagoena emantzat jotzen delako etengabe; zenbat eta froga gehiago falta, hainbat eta probabilitate gehiago dagoelako; hainbat eta hainbat aieru hartzen direlako printzipiotzat, eta haietatik beste hainbat aieru ondorioztatzen direlako. Hartara, irakurleak ahaztu egingen du zalantzak izan dituela eta sinesten hasten da. Eta amaigabeko erudizioa erakusten denez, ez sisteman, baizik eta sistemaren alboan, espiritua funtsezko ez diren gauzek distraitzen dute, eta ez da arduratzeko garrantzia duenaz. Bestalde, hainbeste ikerketaren ondotik ezin pentsatu ez dela ezer aurkitu; bidaia-irratien luzeak sinestarazten digu azkenean norabait iritsi garela.

Baina ondo aztertuz gero, buztinezko oinak dituen koloso erraldoia agertzen da; eta hain zuzen oinak buztinezkoak direlako da kolosoa hain handia. Dubos abadearen sistemak oinarri onak izan balitu, ez zukeen hura frogatzeko egundoko hiru bolumen egin beharrik izango; dena aurkituko zukeen bere gaian; eta oso urrun zegoenaren bila alde guztietara joan ordez, arrazoiak berak jarriko zukeen egia beste egien katean. Historiak eta gure legeek honela esango zioten: «Ez ezazu hainbeste lan eta neke har; gu izango gara zure lekuko».

XXIV

Gai beraren jarraipena. Sistemaren funtsaz gogoeta

Dubos abadeak ezabatu egin nahi du frankoak Galian konkistatzaile gisa sartu zirelako ideia. Haren arabera, gure erregeek, herriek

deituta, enperadore erromatarren lekuan jartzea besterik ez zuten egin, eta haien eskubideen ondorengo dira.

Hori ez dago aplikatzerik Klodoveok Galian sartu eta hiriak arpilatu eta hartu zitueneko garaiari; ezta Siagrio erromatar ofiziala garaitu eta honek zeukan herrialdeaz jabetu zeneko garaiari ere; beraz, beste garai bati aplikatu behar: Klodoveo, jadanik Galiako parte handi batez indarrez jabetua zelarik, herrien hautaz eta maitasuna bereganaturik, beste partearen jaun egitera deitua izan zen garaiari. Eta ez da aski Klodoveori ongi etorria eman izana, aurrez hari deitzea ere beharrezko zen; Dubos abadeak frogatu beharko luke herriek nahiago izan zutela Klodoveoren mende bizi, ezen ez erromatarren mende edo beren legeen arabera. Alabaina, barbaroek inbaditu gabeko Galiako erromatarrek bi motatakoak ziren Dubos abadearen arabera: batzuk konfederazio armorikarrekoak ziren, eta enperadorearen ofizialak kanporatu zituzten barbaroen kontra berak bakarrik defendatzeko eta beren legeen arabera gobernatzeko; besteek ofizial erromatarrei obeditzen zieten. Baina frogatzen al du Dubos abadeak artean inperioaren mende zeuden erromatarrek Klodoveori deitu ziotela? Inola ere ez. Frogatzen al du Armorikako errepublikak Klodoveori deitu ziola eta berarekin itunen bat egin zuela? Inola ere ez. Errepublika horren nondik-norakoa ez frogatzeaz gainera, hura izan zenik ere ezingo luke frogatu; eta, nahiz eta Honorioren garaitik Klodoveoreneraino segitzen badu ere, nahiz eta berak denboraldi hartako gertaera guztiak antze miresgarritz eman, hura ez da inondik ere ageri autoreen obretan. Izan ere, alde handia dago bi gauza hauen artean: batetik, Zosimoren⁶¹⁷ pasarte baten bidez frogatzea ezen, Honorioren garaian, Armorikako aldea eta Galiako beste probintziak erreboltatu egin zirela, eta errepublika modukoa eratu zutela⁶¹⁸; eta bestetik, erakustea ezen, nahiz eta Galia hainbat aldiz bakeratu, Armorikak errepublika partikularra osatu zuela beti, eta Klodoveok konkistatu arte iraun zuela. Hala ere, bere sistema ezartzeko, oso froga indartsuak eta zehatzak behar lituzke. Izan ere, konkistatzaile bat estatu batean sartu, eta hango parte handi bat indarrez eta bortxaz menderatu zuela ikusten denean, eta handik denboraldi batera estatu osoa menderatua zuela, historiak hori nola gertatu den esaten ez duelarik, oso bidezkoa da pentsatzea arazoa hasi bezala amaitu zela.

Puntu horretan huts egin ondoren, begi-bistan da Dubos abadearen sistema osoa hankaz gora erortzen dela; eta printzipio horretatik

ondorioren bat aterako duen bakoitzean —alegia, frankoek ez zutela Galia konkistatu, baizik eta erromatarrek deitu zietela frankoei—, ukatu egin ahalko da.

Dubos abadeak Klodoveori eman zitzaizkion erromatar ohoreen bidez frogatzen du bere printzipioa; Klodoveo milizi maisu karguan bere aita Txilderikoren ondorengo izan zela dio. Baina bi kargu horiek berak asmatuak dira. San Remigiok Klodoveori idatzitako gutuna, zeinetan oinarritzen baita⁶¹⁹, zorion-gutuna besterik ez da koroa bereganatu zuelako. Idatzi baten xedea ezaguna denean, zergatik asmatu behar zaio ezezaguna den beste bat?

Klodoveo, bere erregealdiaren azken aldera, kontsul izendatu zuen Anastasio enperadoreak; baina zein eskubide eman diezakiokeen urtebeterako aginte batek? Badirudi, dio Dubos abadeak, diploma berean Anastasio enperadoreak prokontsul izendatu zuela Klodoveo. Eta nik zera esango dut, badirudiela ez zuela izendatu. Ezertan oinarritzen ez den egintza batez, ukatzen duenaren autoritatea haren alde egiten duenaren autoritatearen adinakoa da. Nik badut arrazoi bat ukatzeko. Gregorio Tourskoak, kontsulatuaz ari delarik, ez dio ezer prokontsulatuaz. Prokontsulatu hori sei hilabetekoa izango zen bakarrik. Klodoveo kontsul izendatu eta handik urte eta erdira hil zen; ezinezkoa da prokontsulatua oinordetzazko kargua egitea. Azkenik, kontsulatua eman zitzaionean —eta nahi bada, baita prokontsulatua ere—, monarkian nagusi zen ordurako, eta haren eskubide guztiak ezarrita zeuden.

Dubos abadeak ematen duen bigarren frogia, Justiniano enperadoreak Klodoveoren seme eta bilobei Galiaren gaineko eskubide guztiak eman izana da. Gauza asko esango nituzke horretaz. Frankoen erregeek horri zenbaterainoko garrantzia eman zioten ikusteko, aski da aztertzea haren baldintzak nola bete zituzten. Bestalde, frankoen erregeak Galiako nagusi ziren; errege baketsuak ziren; Justinianok ez zeukan lur-zoztor bat ere han; Mendebaldeko inperioa aspaldi suntsitua zen, eta Ekialdekoak ez zuen eskubiderik Galiaren gainean, Mendebaldeko enperadorearen ordezkari gisa baizik; eskubideen gaineko eskubideak ziren. Frankoen monarkia sortua zen jadanik; sorreraren araudia eginda zegoen; monarkian bizi ziren pertsona eta nazioen arteko eskubideak itunduta zeuden; nazio bakoitzaren legeak emanda zeuden, baita idatziz jarrita ere. Zer zentzu zuen atzerritik egindako zesio hark jadanik ezarritako zerbaitetan?

Zer frogatu nahi du Dubos abadeak apezpiku haien guztien deklamazioen bidez, Estatuaren desordena, nahasmendu, erorketa erabatekoan, konkistaldiko lapurretetan, irabazlea balakatu nahian ari direlarik? Zer adierazten dute balakuek, balakatzera behartuta dagoenaren ahulezia ez bada? Zer frogatzen dute erretorikak eta poesiak?; zer, antze horien erabilerak? Nor ez litzateke harrituko Gregorio Tourskoari irakurtzean, Klodoveoren hilketez hitz egin ondoren, ezen Jainkoak egunero makurrazten zituela haren etsaiak, hura Jainkoaren bidetik zihoalako? Nork jarriko luke zalantzan elizgizonak Klodoveoren kristautzeagatik poztu zirela, eta hortik abantaila handiak atera zituztela? Baina nork jarriko luke zalantzan aldi berean herriek jasan izan dituztela konkistaren zorigaitz guztiak, eta erromatar gobernuak men egin ziola gobernu germaniarrari? Frankoek ez zuten dena aldatu nahi izan, ezina zuten hori; garaile gutxik izan dute halako seta. Baina Dubos abadearen ondorio guztiak egia izan zitezen, haiek erromatarrenetik ezertxo ere ez aldatzeaz gainera, berak ere aldatu beharko zuket.

Dubos abadearen metodoari jarraituz, gai nintzateke greziarrek Pertsia konkistatu ez zutela frogatzeko. Lehenik, haien hiri batzuek pertsiarrekin egindako itunez jardungo nuke; pertsiarren soldadu izan ziren greziarrez hitz egingo nuke, frankoak erromatarren soldadu izan ziren bezala. Alexandro pertsiarren herrialdean sartu bazen, Tiroko hiria setiatu, hartu eta suntsitu bazuen, arazo partikularra izan zela, Siagriorena bezalakoa. Baina ikus ezazue nola judutarren pontifizea datorkion aurrera; adi ezazue Jupiter Ammonen orakulua; gogora ezazue nola auresana izan zitzaion Gordiumen; ikus nola hiri guztiak atera zitzaizkion, nolabait esateko, aurrera; nola satrapak eta handikiak iritsi zitzaizkion oldean. Pertsiarren erara janzten zen; Klodoveo kontsul-jantzian bezala, alegia. Dariok ez al zion bada eskaini bere erresumaren erdia? Dario ez al zuten hil tirano gisa? Darioren amak eta emazteak ez al zuten negar egin Alexandro hiltzean? Alexandroren garaikideak al ziren Kinto Kurtzio, Arriano eta Plutarko? Inprentak ez al dizkigu eman autore horiei falta zitzaizkien argibideak?⁶²⁰ Horra *Monarkia frantsesa Galian ezartzea* liburuaren historia.

XXV

Noble frantsesez

Dubos abadeak dio ezen, gure monarkiaren hasieran, hiritar-mota bakarra zegoela frankoen artean. Gure lehen familiei irain egitea da hori, eta beste horrenbeste gure gainean hurrenez hurren erregetza izan duten hiru etxe handienei. Haien handitasunaren jatorria ez al litzateke bada galduko ahazturan, gauean eta denboran? Historiak haiek familia arruntak izan zireneko mendeak erakutsiko lizkiguke; eta Txilperiko, Pepin eta Hugo Kapet kapare izan zitezen, erromatarren edo saxoniarren artean —hots, menderatutako nazioetan— bilatu beharko al litzateke haien jatorria?

Dubos abadeak lege salikoan oinarritzen du bere iritzia⁶²¹. Lege horrek argi uzten duenez, dio berak, frankoen artean ez zeuden bi hiritar-mota. Berrehun soseko konposizioa agintzen zuen edozein franko hiltzeagatik⁶²², baina erromatarren artean, batetik erregearen mahaikidea bereizten zuen, berori hiltzeagatik hirurehun soseko konposizioa agintzen zuelarik, eta bestetik erromatar jabea, zeinengatik ehun agintzen baitzituen, eta erromatar zergapekoa, zeinengatik berrogeita bost besterik ez baitzituen agintzen. Eta konposizioen desberdintasunak bereizketa nagusia egiten zuenez, zera ondorioztatzen du, frankoen artean hiritar-gradu bakarra zegoela, eta erromatarren artean hiru.

Harritzekoa da bere hutsegite horrexek hutsegitea bera aurkiaz ez izana. Izan ere, harrigarria zatekeen erromatar nobleek, frankoen mendean bizi izanda, konposizio handiagoa izatea, eta frankorik leinargienak eta haien kapitainik handienak baino pertsonaia garrantzitsuagoak izatea. Nolatan liteke herri garaileak hain begirune gutxi izatea bere buruaganako, eta hainbestekoa garaituaganako? Gainera, Dubos abadeak beste nazio barbaroen legeak aipatzen ditu, eta horiek haien artean hiritar-gradu desberdinak zeudela frogatzen dute. Harritzekoa litzateke arau orokor horrek frankoengan bakarrik huts egitea. Horrek pentsarazi beharko ziokeen gaizki ulertua zuela auzia, edota gaizki erabiltzen zituela lege salikoaren testuak; eta horixe gertatzen da, hain zuzen.

Lege horretan ageri denez, antrustioi bat⁶²³ —alegia, erregearen leial edo basailu bat— hiltzeagatik seiahun sosekoa zen konposizioa,

eta erregearen mahaikide zen erromatar bat hiltzeagatik, berriz, hirurehuneko besterik ez⁶²⁴. Han ikusten da⁶²⁵ franko arrunt bat hiltzeagatik konposizioa berrehun sosekoa zela⁶²⁶, eta erromatar arrunt bat hiltzeagatikoa, berriz, ehunekoa besterik ez⁶²⁷. Erromatar zergapeko bat hiltzeagatik, hots, jopu edo jaregin moduko bategatik, berrogeita bost soseko konposizioa ordaintzen zen⁶²⁸; baina ez naiz horretaz mintzatuko, ez eta jopu frankoa edo jaregin frankoa hiltzeagatik ordaintzen zenaz ere: hemen ez gara ari hirugarren gradu horietaz.

Zer egiten du Dubos abadeak? Ez du aipatzen frankoen arteko lehen pertsona-gradua, hau da, antrustioiei dagokien artikulua; eta segidan, franko arrunta —zein hiltzeagatik berrehun soseko konposizioa ordaintzen baitziren— berak erromatarren hiru graduetaoak deitzen dituenekin —zein hiltzeagatik konposizio desberdinak ordaintzen baitziren— konparatzen dituelarik, aurkitzen du frankoen artean hiritar-gradu bakarra zegoela, eta erromatarren artean hiru.

Haren arabera, frankoen artean pertsona-gradu bakarra zenez, burgundiarren artean ere bakarra egon beharko zukeen, haien erresuma gure monarkiaren zati nagusietako bat baitzen. Baina haien kodeetan hiru konposizio-mota ageri dira⁶²⁹; bat burgundiar edo erromatar nobleagatik, beste bat maila ertaineko burgundiar edo erromatarragatik, eta hirugarrena bi nazioetan behe-mailakoak zirenengatik. Dubos abadeak ez du aipatzen lege hori.

Bitxia da ikustea nola ihes egiten dien alde guztietatik inguratzen duten pasartei⁶³⁰. Handi, jaun, aitoren semeek hitz egiten zaiola? Horiek bereizketa ezdeusak dira, dio berak, ez maila-bereizketak; eta kortesi kontuak dira, ez legearen pribilegioak; edota mintzagai ditugun jende horiek erregearen kontseilukoak zirela dio; erromatarrak ere izan zitezkeen, baina frankoen artean hiritar-gradu bakarra zegoen. Bestalde, maila apaleko frankoren bat ageri bada, jopua da⁶³¹; eta horrela interpretatzen du Txildebertoren dekretua. Dekretu horretaz jardun beharra daukat. Dubos abadeak ospetsu bihurtu du, bi gauza frogatzeko baliatu delako hartaz: bat⁶³², barbaroen legeetan aurkitzen diren konposizio guztiak gorputz-zigorrei erantsitako interes zibilak baizik ez zirela, hartara dokumentu zahar guztiak hankaz gora botatzen dituelarik; bestea, gizon libre guztiak erregeak epaitzen zituela zuzenean eta berehala⁶³³, eta hori garai hartako jardunbide judiziala ezagutarazten diguten hainbat eta hainbat pasartek eta agirik ezeztatzen dute⁶³⁴.

Nazioaren batzar batean egindako dekretu horretan esaten denez, epaileak lapur ospetsu bat aurkitzen badu, lotarazi egingo du erregearen aurrera eramateko, frankoa bada (*Francus*); baina pertsona ahulagoren bat bada (*debiliior persona*), bertan urkatuko du⁶³⁵. Dubos abadearen arabera, *Francus* gizon librea da, *debiliior persona* jopua. Oraingoz alde batera utziko dut pasarte horretan *Francus* hitzak zer esan nahi dezakeen; eta «pertsona ahulagoren bat» hitzez uler daitekeena aztertzeari ekingo diot. Nik hauxe diot, zeinahi hizkuntzatan delarik ere, konparatibo orok hiru termino eskatzen dituela nahitaez: handiena, txikiagoa, eta txikiena. Pasarte hori gizon libreez eta jopuez ari balitz, «jopu bat» esango zukeen, ez «ahal gutxiagoko gizona». Beraz, *debiliior persona*-k ez du esan nahi jopua, baizik eta bere azpitik jopua duen pertsona. Hori hala izatera, *Francus* hitzak ez du esan nahiko gizon librea, baizik eta gizon ahaltsua; eta adiera horretan erabiltzen da hor *Francus* hitza, zeren eta, frankoen artean, Estatuan boteretik handiena zeukatenak baitziren beti, eta epaile edo kondearentzat zailagoa baitzen haiek zuzentzea. Azalpen hori bat dator delitugileak erregearen aurrera zein kasutan eraman zitezkeen eta zein kasutan ez aipatzen duten kapitular askorekin⁶³⁶.

Tégan-ek idatzitako³⁶⁷ *Luis Errukitsuaren Bizitza*-n ikus daiteke apezpikuak izan zirela enperadore horren umiliatzaile nagusiak, batez ere jopu izan zirenak eta barbaroen artean jaiotakoak. Tégan gogor mintzo zaio Hébon-i, printze hark joputzatik atera eta Reimsko artzapezpiku egin zutenari: «Zelako saria jaso duen enperadoreak hainbeste on egin eta gero!³⁶⁸ Libre egin zaitu, ez aitoren seme; ez zeukan zu aitoren seme egiterik, askatasuna eman eta gero».

Hitzaldi horrek, hain argi frogatzen badu ere bi hiritar-mota zeudela, ez du harritzen Dubos abadea. Honela erantzuten du⁶³⁹: «Pasarte horrek ez du esan nahi Luis Errukitsuak ezin izan zuela sarrarazi Hébon aitoren semeen sailean. Hébon, Reimsko artzapezpiku izaki, lehen gradukoa zatekeen, aitoren semeen gainetik». Irakurlearen esku uzten dut ea pasarte horrek hori esan nahi duen erabakitzea; nik bere esku uzten dut erabakitzea horko kontua elizgizonak aitoren semeen gainetik zeudela ote den. «Pasarte horrek hauxe frogatzen du bakarrik», dio Dubos abadeak⁶⁴⁰, «hiritar libre jaioak aitoren semetzat hartzen zirela; munduan zehar, aitoren seme eta gizon libre jaioa esanahi berekoak izan dira luzaroan». Hara! Hortaz,

gure garai modernootan, burges batzuk aitoren seme izatera iritsi direnez, Luis Errukitsuaren bizitzako pasarte bat aplikatuko diegu horiei ere! «Gainera», jarraitzen du⁶⁴¹, «badaiteke Hébon frankoen nazioan ez baina saxoniarren nazioan izatea esklabo, edota beste nazio germaniarren batean, non hiritarrak zenbait gradutan banatuta baitzeuden». Hortaz, Dubos abadearen *baliteke* hori dela-eta, ez bide zen izan aitoren semerik frankoen nazioan. Baina inoiz ez du okerrago erabili *bali-teke*-rik. Ikusi berri dugu⁶⁴² Téganek bereizketa egiten duela Luis Errukitsuaren kontra paratu ziren apezpikuen artean: batzuk jopu izanak ziren, eta besteak nazio barbaro bateko jatorrikoak. Hébon lehen sailekoa zen, ez bigarrenekoa. Gainera, ez dakit nola esan daitekeen Hébon bezalako jopu bat saxoniarra edo germaniarra zela: jopu batek ez du familiarik, eta, beraz, ezta naziorik ere. Luis Errukitsuak jare egin zuen Hébon, eta, jopu jareginek nagusiaren legea hartzen zuteenez, Hébon franko bihurtu zen; ez saxoniarrak edo germaniarrak.

Erasoan ibili naiz, eta orain defendatu beharra daukat. Esango zait antrustioien taldeak gizon libreena ez bezalako taldea osatzen zuela Estatuan, baina, feudoak hasieran aldagarriak eta gero biziarte-koak izan zirenez, hortik ezin zela jatorrizko aitoren semetzarik sortu, pribilegioak ez zeudelako oinordetzazko feudo bati lotuta. Kontrako arrazoi horrek pentsarazi bide zion Valois jaunari frankoen artean hiritar-gradu bakarra zegoela, eta Dubos abadeak harengandik hartu du ideia hori, eta indargabetu besterik ez du egin frogak okerren bidez. Nolanahi ere den, Dubos abadeak ez zeukan kontrako arrazoi hori ematerik. Izan ere, erromatar nobleen artean hiru gradu eman ondoren, eta lehenarentzat erregearen mahaikide izaera, ez zeukan esaterik titulu horrek antrustioienak baino gehiago markatzen zuela jatorrizko aitoren semetza. Baina zuzeneko erantzuna eman behar da. Antrustioi edo leialak ez ziren antrustioi edo leial feudoa zeukatelako; aitzitik, antrustioi edo leial zirelako ematen zitzaien feudoa. Gogoratu beharra dago liburu honetako lehen kapituluetan esan dudana: garai hartan ez zeukaten, gerora bezala, feudo berbera; bat ez bazeukaten, beste bat edukiko zuten, feudoak jaiotzean ematen zirelako, maiz nazioaren batzarretan ematen zirelako, eta azkenik, aitoren semeen interesa feudoa edukitzea zen bezala, erregearen interesa haiei ematea zelako. Familia haiek leial-maila zutelako eta feudo baterako gomendatuak izateko pribilegioa zutelako bereizten ziren. Hurrengo liburuan eraku-

tsiko dut⁶⁴³ nola, garai haietako gorabeherak zirela eta, zenbait gizon librek ere pribilegio hartaz gozatzeko modua izan zuten. Hori ez zen horrela Gontran eta honen iloba Txildebertoren garaian, baina bai Karlomagnoren garaian. Printze honen garaitik aurrera, gizon libreak feudoak edukitzeko gai izan arren, badirudi, hona aldatu dugun Téganen pasartearen arabera, jopu jareginek ezinezkoa zutela horrelakorik. Dubos abadeak⁶⁴⁴, Turkiaraino doalarik antzinako aitoren seme frantsesak zer ziren erakusteko, esango al digu, bada, Turkian inoiz kexatu ote diren jaiotzaz apalak ziren pertsonak ohore eta kargu altuetara goratzeagatik, Luis Errukitsuaren eta Karlos Burusoilaren erregealdietan kexatzen ziren bezala? Ez ziren kexu Karlomagnoren garaian, printze horrek beti bereizi zituelako familia zaharrak berrietatik; baina Luis Errukitsuak eta Karlos Burusoilak ez zuten hori egin.

Irakurleak ez du ahaztu behar Dubos abadeari zor dizkiogula zenbait lan bikain. Lan ederren gainean juzgatu behar du, ez oraingo honen gainean. Dubos abadeak oker handiak egin ditu honetan, begien aurreanago duelako Boulainvilliersko kondea bere gaia baino. Nire kritika guztietatik, gogoeta haxe besterik ez dut aterako: gizon handi horrek huts egin badu, zeren beldur ez ote dut nik izan behar?

HOGEITA HAMAIKAGARREN LIBURUA

Frankoen lege feudalen teoria, haien
monarkiako aldaketekin duten zerikusiaren
aldetik

I

Aldaketak kargu eta feudoetan

Hasieran, kondeak urtebeterako bakarrik bidaltzen zituzten beren barrutietara, baina laster erosi egin zuten beren karguetan jarraitzea. Klodoveoren iloben erregealdiko adibide bat dugu. Peonio izeneko bat konde zen Auxerreko hirian⁶⁴⁵; bere seme Mummolusekin bidali zuen dirua Gontranengana, beste urtebetez karguan jarraitzeko; semeak, ordea, bere izenean eman dirua, eta beretzat lortu zuen aitaren kargua. Erregeak hasiak ziren jadanik beren faboreetan ustelkeria sartzen.

Nahiz eta, erresumaren legearen arabera, feudoak aldagarriak izan, ez ziren ematen edo kentzen apeta hutsez eta arbitrarioki; horixe izaten zen nazioaren batzarretan tratatu ohi ziren gauza nagusietako bat. Baliteke ustelkeria puntu horretan sartzea, bestean sartu zen bezala, eta feudoen jabetza diru truke luzaraztea, konderrien jabetza luzatzen zen bezala.

Liburu honetan segidan⁶⁴⁶ erakutsiko dut ezen, printzeek aldi baterako egindako donariez gainera, bazirela betiko egin zituzten beste batzuk. Gertatu zen gorteak indargabetu egin nahi izan zituela egin ziren donariak, eta horrek atsekabe orokorra eragin zuen nazioan, eta Frantziaren historian ospetsu bihurtu den iraultza etorri zen, zeinen lehen aldia Brunekildaren suplizioaren ikuskizun harrigarria izan baitzen.

Besterik gabe, harrigarria dirudi erregina hura, hainbeste erregeren alaba, arreba eta ama, egun ere oraindik ospetsua edil edo prokonsul erromatar baten duin diren obregatik, erresumako arazoetarako argitasun miresgarrarekin jaioa, oso denbora luzean errespetuak izan ziren tasunez jantzia, bat-batean hain suplizio luze, lotsagarrri, ankerren⁶⁴⁷ arriskupean jarri izanak, nazioan autoritatea sendotu gabea zuen errege batek⁶⁴⁸; harrigarria dirudi, salbu eta, arrazoi partikularren bat zela medio, nazio horrek begitan hartu bazuen. Klotariok hamar errege hiltzea aurpegiratu zion⁶⁴⁹, baina haietako bi Klotarioren beraren aginduz hil zituzten; beste batzuk zoriaren edo beste erreginaren baten gaiztotasunak hil zituen; eta Fredegunda ohean hiltzen utzi zuen nazioa, haren krimen izugarriak zigortzearen kontra agertu zen nazioa⁶⁵⁰, hotz agertuko zen Brunekildaren krimen horien aurrean.

Gamelu baten gainean jarri eta armada guztiaren aurrean erabili zuten; horra armada hark begitan hartua zuelako seinale segurua. Fredegariok dioenez, Protariok, Brunekildaren gogokoak, jaunen ondasunak hartu, eta fiskoa gizentzen zuen, umiliatu egiten zituen nobleak, eta inork ez omen zeukan seguru bere karguan iraungo ote zuen⁶⁵¹. Armada konjuriatu egin zen haren kontra, eta sastakatu egin zuten bere oihala-etxolan; eta Brunekilda, dela hilketa hartaz hartu zuen mendekuagatik⁶⁵², dela ildo beretik jarraitu zelako, gero eta gehiago gorrotatzen zuen nazioak⁶⁵³. Klotario, erregetza bakarrik izateko irrikaz, eta mendeku-gose izugarrienaz, Brunekildaren seme-alabek aurrea hartzen bazioten bereak egin zuelakoan, bere buruaren kontrako konjurazio batean sartu zen; eta, dela abilezia faltaz, dela inguruabarrek hartara behartu zutelako, Brunekildaren salatzaile bihurtu eta etsenplu beldurgarria eskaini nahi izan zuen erregina haren lepotik.

Warnakario izan zen Brunekildaren kontrako konjurazioaren arima; Borgoniako maiordomo egin zuten, eta exijitu zion Klotariori bizi artean ez zezala ken kargu hartatik⁶⁵⁴. Hartara, maiordomoa ezin zen egon jaun frantsesak egon ziren kasuan, eta kargu hura erregearen autoritatetik at geratzen hasi zen.

Brunekildaren erregeordetza zorigaztokoak haserretua zuen nazioa. Legeek indarrean iraun zuten artean, inor ez zen kexu izan feudoa kendu ziotela-eta, legeak ez baitzion betiko ematen; baina askonahiak, jokabide gaiztoek, ustelkeriak, feudoak ematea ekarri

zutenean, kexuka hasi ziren, bidegabe kentzen zitzaizkiela-eta bidegabe eskuratutako gauzak. Beharbada, donariak kentzeko arrazoia on publikoa izan balitz, inork ez zukeen ezer esango; baina ordena erakutsi, eta ustelkeria ez zen estaltzen; fiskoaren eskubidea aldarrikatu, eta fiskoaren ondasunak eskubeteka eta gogara ematen ziren. Donariak ez ziren gehiago izan zerbitzuen saria edo itxaropena. Brunekildak espiritu ustelez zuzendu nahi izan zituen ustelkeria zahararren gehiegikeriak. Haren apetak ez ziren espiritu ahul batenak: leude eta kargu handiek galduta ikusi zituzten beren buruak, eta erre-gina bera galdu zuten.

Asko falta zaigu garai hartan gertaturiko guztiak jakiteko; eta kronikalariak, beren garaiko historiaz, gutxi gorabehera, herrixketako biztanleek gure historiaz dakitena zekitelarik, alferrikoak dira. Hala ere, badugu Klotarioren konstituzio bat, Parisko kontzilioan emana⁶⁵⁵ gehiegikeriak zuzentzeko, zeinetan erakusten baita printze hark iraultza ekarri zuten kexuak desagerrarazi zituela⁶⁵⁶. Alde batetik, berretsi egiten ditu bertan bere aurreko erregeek emandako edo berretsitako donari guztiak⁶⁵⁷; eta bestetik, zera agintzen du, bere leude edo leialei kendutakoa itzul dakiela⁶⁵⁸.

Ez zen hori izan erregeak kontzilio hartan eman zuen gauza bakarra. Elizgizonen pribilegioen kontra egindako guztia zuzen zedin agindu zuen⁶⁵⁹. Gorteak apezpikuen aukeraketan zuen eragina leundu zuen⁶⁶⁰. Arazo fiskalak ere erreformatu zituen erregeak: zentsu berri guztiak kentzeko agindu zuen⁶⁶¹; ez jasotzeko Gontran, Sigeberto eta Txilperiko hil ondoren ezarritako pasatze-eskubiderik⁶⁶². Alegia, ezabatu egin zuen Fredegunda eta Brunekildaren erregeordetzetan egindako guztia. Debekatu egin zuen bere artaldeak partikularren basoetara eramatea⁶⁶³. Eta segidan erreforma are orokorragoa izan zen, eta arazo zibiletara ere zabaldu zen, ikusiko dugunez.

II

Nola erreformatu zen gobernu-era zibila

Ordura arte nazioak erakutsita zeuzkan inpazientzi eta arinkeri zantzuak nagusien hautapena edo jokabidea zela-eta; nagusien arteko

gorabeherak konpontzen eta bakearen premia haiei inposatzen jarduna zen. Baina artean ikusi gabea, nazioak orduan egin zuen: bere egoerari erreparatu zion, odol hotzean aztertu zituen bere legeak, haien akatsak zuzendu zituen, indarkeria gerarazi zuen, boterea arautu.

Fredegunda eta Brunekildaren erregeordetza ordots, ozart eta lotsagabeek, harritu baino gehiago, jakinaren gainean jarri zuten nazio hura. Fredegundak bere gaiztakeriez defendatu zituen bere gaiztakeriak; pozoia eta hilketak pozoiz eta hilketen bidez justifikatu zituen; haren jardueran, atentatuak pribatu ziren publiko baino gehiago. Fredegundak gaitz gehiago egin zuen, Brunekildak beldur gehiago sartu zuen. Krisi hartan, nazioak ez zuen askietsi gobernu feudalean ordena ezartzea, gobernu zibila ere segurtatu nahi izan zuen; izan ere, hau bestea baino ustelduago baitzegoen, eta ustelkeria hori askoz arriskutsuagoa zen, zaharragoa zelako eta legeen gehiegikeriekin baino zerikusi handiagoa zuelako ohituren gehiegikeriarekin.

Gregorio Tourskoaren historiak eta beste dokumentuek, batetik nazio krudel eta barbaroa, eta bestetik gutxiago ez ziren erregeak erakusten dizkigute. Printze haiek hiltzaileak ziren, injustuak eta ankerak, nazio osoa halakoa zelako. Kristautasunak inoiz leundu egin zituela ematen bazuen, kristautasunak errudunei sartzen dien zukurutzagatik izan zen bakarrik. Elizak beren santuen mirari eta prodigioen bidez defendatu ziren haien kontra. Erregeak ez ziren sakrilegoak, sakrilegoentzako zigorren beldur zirelako; baina bestela, era guztietako krimenak burutu zituzten, suminez nahiz odol hotzean, krimen eta injustizia haiek ez zirelako Jainkoaren eskua hain agerian erakusten. Frankoek, esan dudanez, errege hiltzaileak izan zituzten, berak ere hiltzaile zirelako; beren erregeen injustizia eta harrapaketak ez zituzten ikaritzen, berak ere harrapari eta injustu zirelako haiek bezala. Lege asko zeuden ezarrita, baina erregeek alferriko bihurtzen zituzten lege haien kontra egindako *prezepzio*⁶⁶⁴ izeneko gutunen bidez. Gutxi gorabehera, enperadore erromatarren erreskriptuak bezalakoak ziren. Agian, erregeek haiengandik hartu zuten usadio hori, agian beren kabuz asmatu zuten. Gregorio Tourskoaren obran ikusten denez, odol hotzean hiltzen zuten, eta akusatutakoei entzun gabe, heriotzara bidaltzen zituzten; prezepzioak ematen zituzten legez kontrako ezkontzak egin zitezen⁶⁶⁵; oinordekotzak aldatzeko ere ematen zituzten; ahaideen eskubidea kentzeko ere bai; baita lekaimeekin ezkontzeko ere. Egia

esan, ez zituzten beren apeten arabera egiten legeak, baina eginda zeudenak erabiltzea galarazten zuten.

Klotarioren ediktuak konpondu zituen gaitz guztiak. Inor ezin izan zen kondenatu entzuna izan gabe⁶⁶⁶; ahaideek legeak ezarritako ordenaren arabera izan ziren oinordeko⁶⁶⁷; neska, alargun edo lekai-meekin ezkontzeko prezepzio guztiak indargabetu ziren, eta zigor larriak ezarri zitzaizkien haiek lortu eta erabiltzen zituztenei⁶⁶⁸. Beharbada zehazkiago jakingo genuke hark prezepzio horiei buruz agindu zuena, baldin eta, garaiko gorabeherak tarteko, dekretu horretako 13. artikulua eta hurrengo biak desagertu ez balira. 13. artikulua horren lehen hitzak ditugu bakarrik; prezepzioei men egingo zaiela agintzen du, baina hori ez dago ulertzerik lege horrexek indargabetzen zituen prezepzioez. Printze beraren beste konstituzio bat dugu⁶⁶⁹, ediktu hori aipatzen duena, eta prezepzioen gehiegikeria guztiak puntuz puntu zuzentzen dituen.

Egia da Baluze jaunak, konstituzio hori datarik eta eman zen tokiko izenik gabe aurkitzean, Klotario I.ari leporatu ziola. Klotario II.arena da, ordea. Hiru arrazoi emango ditut:

1. Bertan esaten da erregeak bere aitak eta aitonak elizei onartutako immunitateak errespetatuko dituela⁶⁷⁰. Zein immunitate emango zizkien elizei Txilderikok, Klotario I.aren aitonak, kristaua ez izanik, eta monarkia sortu aurretik bizi izanik? Dekretu hori Klotario II.ari egotziz gero, ordea, aitona Klotario I.a bera zela ikusiko dugu, zeinek sekulako donariak egin baitzizkien elizei bere seme Kramneren erailketa pekatzeko, emazte eta seme-alabekin errearazi baitzuen.

2. Konstituzio horrek zuzendu zituen gehiegikeriek iraun egin zuten Klotario I.a hil eta gero ere, eta beren gehienera iritsi ziren Gontranen erregealdi ahulean, Txilperikorenaren ankerrean eta Fredegunda eta Brunekildaren erregeordetza higuingarrietan. Alabaina, nola jasango zituzkeen nazioak hain hitz larritz debekatutako gaitzak, gaitzok etengabe gertatzeagatik kexatu gabe? Nola ez zuen egingo orduan, Txilperiko II.ak⁶⁷¹ berriz ere indarkeriari ekin zionean egin zuena? Eta hain zuzen, nazioak behartu egin zuen hura epaiketetan legeari eta ohiturei men egitera, behinola egiten zen bezala⁶⁷².

3. Azkenik, okerrak zuzentzeko egindako konstituzio hori ezin zaio Klotario I.ari egotzi, honek bere erregealdian ez zuelako kexurik

izan alde horretatik, eta bere agintea sendotuta zegoelako, batez ere konstituzio hau kokatzen den garaian; aldiz, oso ondo dator Klotario II.aren erregealdian gertaturikoekin, erresumaren egoera politikoan iraultza eragin baitzuten. Historia legeen bidez argitu behar da, eta legeak historiaren bidez.

III

Jauregiko maiordomoen agintea

Esan dut Klotario II.ak agindu ziola Warnakariori hau bizi artean ez ziola maiordomo kargua kenduko. Aldaketa honek beste ondorio bat izan zuen: ordura arte, maiordomoa erregearen maiordomo zen, eta handik aurrera erresumaren maiordomo bihurtu zen; aurrez erregeak hautatzen zuena, handik hara nazioak hautatu zuen. Aldaketa baino lehen, Teoderikok Protario egin zuen maiordomo⁶⁷³, eta Fredegundak Landeriko⁶⁷⁴; baina ondoren, nazioaren esku egon zen maiordomoa hautatzea⁶⁷⁵.

Beraz, ez dira nahastu behar, zenbait autorek bezala, jauregiko maiordomo horiek eta Brunekilda hil aurretik kargu hori zutenak; alegia, erregearen maiordomoak eta erresumaren maiordomoak. Burgundiarren legean ikusten denez, haien artean maiordomo kargua ez zen Estatuko lehenengoetako bat⁶⁷⁶, lehen errege frankoen artean ere ez zen nagusietako bat⁶⁷⁷.

Klotariok bermatu egin zituen karguak eta feudoak zituztenak; eta Warnakario hil eta gero, printze hark Troyesen bildutako jaunei beraren ordeztu ea nor jarri nahi zuten galdegin zientaririk, denak atera ziren ez zutela inor hautatuko; eta haren oniritzia eskaturik, haren eskuetan jarri ziren⁶⁷⁸.

Dagobertok monarkia osoa bildu zuen, bere aitak bezala: nazioa hartaz fidatu, eta ez zion maiordomorik eman. Printze hura libre sentitu zen, eta bere garaitzei esker ere bermaturik, Brunekildaren bidetik abiatu zen. Baina hain gaizki atera zitzaion, non Austrasiako leudeek eslavoniarrek garai zitzaten utzi⁶⁷⁹ eta beren herrialdera itzuli baitziren, Austrasiako markak barbaroen esku utzirik.

Orduan, Austrasia bere seme Sigebertori ematea eskaini zien austrasiarrei, altxor batekin batera, eta erresumaren eta jauregiaren gobernua Kuniberto Koloniako apezpikuaren eta Adalgiso dukearen eskuetan uztea. Fredegario ez da sartzen orduan egin ziren abenikoen xehetasunetan; baina erregeak berretsi egin zituen bere gutunen bidez, eta Austrasia arriskuz kanpo geratu zen⁶⁸⁰. Dagobertok, hiltzera zihotala ikusiz, Aegari eman zion Nentekilda emaztea eta Klodoveo semea zaintzeko enkargua. Neustria eta Borgoniako leudeek printze gazte hau hautatu zuten errege⁶⁸¹. Aegak eta Nentekildak gobernatu zuten jauregia⁶⁸²: Dagobertok hartuak zituen ondasun guztiak itzuli zituzten⁶⁸³, eta Neustrian eta Borgonian amaitu egin ziren kexuak, Austrasian amaituak ziren bezala.

Aega hil ondoren, Nentekilda erreginak maiordomotzat Floakatus hauta zezatela eskatu zien Borgoniako jaunei⁶⁸⁴. Honek gutunak bidali zizkien Borgoniako erresumako apezpiku eta jaun nagusiei, aginduz haiek bizi artean berretsi egingo zizkiela beren ohore eta karguak⁶⁸⁵. Zin eginez berretsi zuen bere hitza. Hortxe jartzen du errege-etxeko maiordomoen Liburuak erresumaren administrazioa jauregiko maiordomoen esku jartzearen hasiera⁶⁸⁶. Fredegario, burgundiarra baitzen, xehetasun gehiagotan sartzen da hizpide dugun aldaketaren garaiko Borgoniako maiordomoei dagokienez, Austrasia eta Neustriako maiordomoei dagokienez baino; baina Borgonian egin ziren abeniko berberak egin ziren, arrazoi berberak zirela medio, Neustrian eta Austrasian.

Nazioak uste zuen seguruagoa zela boterea berak aukeratzen zuen nagusi baten eskuetan jartzea, bere baldintzak ezartzen zizkiolarik, ezen ez boterea oinordetzaz zetorkion errege baten eskuetan.

IV

Zein zen, maiordomoei zegokienez, nazioaren jeinua

Erregea zuen nazio batean erregearen boterea nork erabiliko erabakitzen zeneko gobernu-era batek guztiz harrigarria dirudi, baina zirenak zirela garaiko inguruabarrak, uste dut frankoek honetaz zituzten ideiak aspaldikoak zirela.

Frankoak germaniarrengandik zetozen, eta Tazitok hauetaz dioenez, erregea hautatzean, haren nobletasunaren arabera erabakitzen omen zuten; eta gerrarako buruzagia hautatzean, haren bertutearen arabera⁶⁸⁸. Horra, batetik, lehen dinastiako erregeak, eta bestetik jauregiko maiordomoak; lehenak oinordetzazkoak ziren, eta bigarrenak hautabidezkoak.

Zalantzarik gabe, nazioaren batzarrean jaiki eta jarraitu nahi zitzaizkien guztien buruzagi izatea proposatzen zuten printze haiek, berengan bilduko zuten gehienetan erregearen autoritatea eta maiordomoaren boterea. Nobletasunak erregetza ematen zien; eta bertuteak, buruzagitza hartzen zituzten hainbat boluntario atzean zituztelarik, maiordomoaren boterea ematen zien. Errege-ohoreari esker egon ziren gure lehen erregeak epaimahai eta batzarren buru, eta eman zituzten legeak batzar haien oniritziarekin; dukearen edo buruzagiaren ohoreari esker egin zituzten beren espedizioak eta gidatu zituzten beren armadak.

Lehen frankoek alde honetatik zuten aiurria ezagutzeko, aski da jaiotzaz frankoa zen Arbogastok, zeini Valentinianok armadaren buruzagitza eman baitzion, izan zuen jokabideari begi ematea⁶⁸⁸. Enperadorea jauregian atxilotuta utzi zuen; ez zion inori utzi harekin ezoin arazo zibil nahiz militarrez mintzatzen. Arbogastok, orduan, geroago Pepindarrek egingo zutena egin zuen.

V

Nola lortu zuten maiordomoek armaden buruzagitza

Erregeak armaden gidari izan ziren bitartean, nazioa ez zen arduratu buruzagia aukeratzeaz. Klodoveo eta bere lau semeak frantziarren buru ibili ziren, eta garaitzatik garaitzara eraman zituzten. Teobaldo, Teodebertoren semea, printze gazte, ahul eta gaixoa, jauregian geratu zen lehen erregea izan zen⁶⁸⁹. Ezezkoa eman zion Italiara espedizioa egiteari, Narsesen kontra, eta frankoek hara eramango zituzten bi buruzagi nola aukeratu zituzten ikusteko nahigabea izan zuen⁶⁹⁰. Klotario I.aren lau semeetarik, Gontranek erakutsi zuen axolagabezia gehien armada gidatzeaz⁶⁹¹; beste errege batzuk bide horre-

tatik jarraitu ziren, eta buruzagitza inoren eskuetan arriskurik gabe uzteko, zenbait buruzagi edo dukeri eman zieten⁶⁹².

Ezin konta ahala eragozpen sortu ziren orduan: gehiago ez zen diziplinarik izan, obeditzen ahaztu zitzaien; armadek beren herrialdeari egin zioten kalterik handiena; harrapakinez zamatuta joaten ziren etsaiarengana iritsi baino lehen. Gregorio Tourskoagan gaitz horien guztien azalpen argia aurki daiteke⁶⁹³. «Nola lortuko dugu garaipena», zioen Gontranek, «gure gurasoek eskuratutakoa gordetzen ez badakigu? Gure nazioa ez da izan zena⁶⁹⁴...». Hau gauza bitxia! Gainbeheran zetorren Klodoveoren biloben garaitik.

Beraz, bidezkoa zen duke bakarra izendatzea; beren betebeharez arduratzen ez ziren jaun eta leudeen ugaritasun amaigabe haren gainean agintea izango zuen duke bat; diziplina militarra berrezarriko zuen duke bat, eta bere buruaren kontra bakarrik egiten zekien nazio bat etsaiaren kontra gidatuko zuena. Hortaz, jauregiko maiordomoei eman zitzaien boterea.

Jauregiko maiordomoen lehen betekizuna errege-etxearen ekonomia gobernatzea izan zen. Beste ofizial batzuekin batera, feudoen gobernu politikoa izan zuten beren esku⁶⁹⁵; eta azkenean, berak bakarrik arduratu ziren horretaz. Gerra-arazoez eta armadak gidatzeaz ere arduratu ziren, eta bi betekizun horiek beste biekkin lotuta geratu ziren nahitaez. Garai hartan, zailagoa zen armadak biltzea gidatzea baino; eta nork izango zuen autoritate hori, sariak eman zitzakeenak baizik? Nazio independente eta gerrari hartan, gonbidatu egin behar zen, ez derrigortu; eman edo itxaronarazi egin behar ziren jabea hil eta jabe-rik gabe zeuden feudoak; sariak eman eten gabe, hobespenen beldurra sartu behar zen. Beraz, jauregiko arduradunak armadako jenerala izan behar zuen.

VI

Lehen dinastiako erregeen gainbeheraren bigarren aldia

Brunekildaren suplizioaz geroztik, maiordomoak erresumako administrazioaileak izan ziren erregeen esanetara; eta gerrako gidaritza haiek izan arren, erregeak ziren armaden buru, eta maiordomoa eta

nazioa erregeen esanetara borrokatzen ziren. Baina Pepin dukeak Teodoriko eta bere maiordomoaren gainean lortutako garaipenak⁶⁹⁶ erabat hondatu zituen erregeak⁶⁹⁷. Karlos Martelek Txilperiko eta bere maiordomo Rainfroiren gainean lortutakoak⁶⁹⁸, berriz, berretsi egin zuen hondamen hura. Austrasiak bi aldiz garaitu zituen Neustria eta Borgonia; Austrasiako maiordomotza Pepindarren familiari atxikita zegoenez, maiordomotza hura beste maiordomotzen gainetik jarri zen, eta etxe hura beste etxeen gainetik. Irabazleak kezkatu egin ziren, pertsona itzal handikoren batek ez ote zituen erregeak bere mendean hartuko istiluak sortzeko, eta errege-etxe batean gorde zituzten, presondegi batean bezala⁶⁹⁹, eta urtean behin herriari erakusten zizkioten. Han, ordenantzak ematen zituzten⁷⁰⁰, baina maiordomoarenak ziren, izan; enbaxadoreei erantzuten zieten, baina maiordomoaren erantzunak ziren haiek. Garai hartan, historialariek esaten digutenez, maiordomoek mendean zeuzkaten erregeak⁷⁰¹.

Nazioak Pepinen familiaz zuen lilura hainbesteraino iritsi zen, non haren bilobatxo bat aukeratu baitzuen maiordomotzat⁷⁰²; Dagoberto izeneko baten gainean ezarri zuen, eta hartara mamua mamuaren gainean ipini.

VII

Jauregiko maiordomoen garaiko kargu handiez eta feudoez

Jauregiko maiordomoak ez ziren arduratu kargu eta ofizioen aldagarritasuna berrezartzeaz; izan ere, alde horretatik nobleei ematen zieten babesari esker gobernatzen zuten; hartara, kargu handiak bizi osorako eman ziren aurrerantzean ere, eta usadio hori gero eta gehiago berretsi zen.

Baina gogoeta partikular batzuk dauzkat feudoez egiteko. Ez daukat batere zalantzarik garai hartatik aurrera gehienak oinordetzazko bihurtu zirela.

Andelyko itunean⁷⁰³, Gontranek eta bere iloba Txildebertok aurreko erregeek leudeei eta elizei egindako donariak bere hartan uzteko hitza eman zuten; eta onartu egin zitzaien erreginei, erregeen

alaba eta alargunei, fiskotik lortutako gauzen gainean nahi bezala testamentuz, eta betiko, erabakitzea⁷⁰⁴.

Markulfok maiordomoen garaian idatzi zituen bere formulak⁷⁰⁵. Horietako zenbaitetan, erregeek norbaiti eta norbait horren oinordeko-
ei ematen diete zerbait⁷⁰⁵, eta, formulak bizitzako ekintza arrunten iru-
diak direnez, zera frogatzen dute, lehen dinastiaren azken aldera, feudo-
multzo bat oinordekoen eskuetara pasatu zela. Asko falta zen garai har-
tan lur-sail besterenezinaren ideia izateko; hori oso gauza modernoa da,
eta garai hartan ez zen ezaguna ez teorian eta ez praktikan.

Laster emango ditugu frogak horri buruz; eta erakusten badut
garai jakin batean jadanik ez zela onurarik armadarentzat, ezta diru-
tzarik haren mantenurako, onartu beharko da onura zaharrak beste-
renduak zirela. Garai hori Karlos Martelena da; feudo berriak sortu
zituen, lehenengoetatik argi bereizi behar direnak.

Erregeak donariak betiko ematen hasi zirenean, dela gobernu-
ra iritsi zen ustelkeriagatik, dela konstituzioagatik beragatik, zeinek
erregeak etengabe sariak ematera behartzen baitzuen, naturala zen
feudoak betiko ematen hastea, eta ez konderriak. Izan ere, lur batzuk
ematea gauza txikia zen; kargu handiei uko egitea, ordea, boterea bera
galtzea zen.

VIII

Nola alodioak feudo bihurtu ziren

Alodio bat feudo bihurtzeko modua Markulforen formula bate-
an dator⁷⁰⁷. Lurra erregeari ematen zitzaion; hark emaileri itzultzen
zion gozamen edo onura gisa, eta honek, berriz, erregeari izendatzen
zizkion bere oinordekoak.

Alodia horrela aldatzeko izan ziren arrazoiak aurkitzeko,
amildegi sakon batean bezala bilatu beharra daukat hamaika mendez
geroztik hautsez, odolez eta izerdiz estalita dagoen noblezia haren pri-
vilegioak.

Feudoak zituztenek abantaila handiak zituzten. Egiten zitzaiz-
kien kalteen ordain jasotzen zuten konposizioa gizon libreena baino

handiagoa zen. Markulforen formuletan ageri denez, erregearen basailuaren pribilegioa zen bera hiltzen zuenak seiehun sos ordaindu behar izatea. Pribilegio hori lege salikoak⁷⁰⁸ eta erripuarioenak⁷⁰⁹ ezartzen zuten; eta bi lege horiek erregearen basailua hiltzeagatik seiehun sos agintzen zuten bezala, berrehun besterik ez zituzten agintzen gizon libre, franko, barbaro edo lege salikopeko norbait hiltzeagatik; eta ehun besterik ez erromatar bat hiltzeagatik⁷¹⁰.

Hori ez zen erregearen basailuek zeukaten pribilegio bakarra. Jakin behar da gizon bat epaiketara deitzen zutenean, eta aurkeztzen ez bazen, edo epaileek agindutakoari obeditzen ez bazion, erregearen aurrera deitzen zutela⁷¹¹; eta bere hartan jarraitzen bazuen, erregearen babesetik kanpo geratzen zen, eta inork ezin zuen hartu etxean, ezin zion ogirik eman⁷¹²; alabaina, maila arruntekoa bazen, konfiskatu egiten zizkioten ondasunak⁷¹³; baina erregearen basailua bazen, ez⁷¹⁴. Lehena, bere setakeriagatik, delituaren egileztat jotzen zuten, baina bigarrena ez. Hari, deliturik txikienetan, ur irakinaren proba ezartzen zioten⁷¹⁵; hau, berriz, heriotza-kasuetan baizik ez zuten kondenatzen horretara⁷¹⁶. Azkenik, erregearen basailu bat ezin zuten behartu auzian beste basailu baten kontra zin egitera⁷¹⁷. Pribilegio horiek gehituz joan ziren, eta Karlomanen kapitularrak ohore hori aitortzen die erregearen basailuei, ezin direla behartuak izan zin egitera, beren basailuen ahotik ez bada⁷¹⁸. Gainera, ohoreak zituena armadan sartzen ez bazen, okela eta ardorik gabe geratzea zuen zigortzat, zenbat denboraz huts egin zuen zerbitzea, hainbeste denboraz; baina, kondeari jarraitu ez zitzaion gizon libreak⁷¹⁹ hirurogei soseko konposizioa ordaintzen zuen⁷²⁰, eta morrontzapean jartzen zuten ordaindu arte.

Beraz, pentsatzekoa da ezen erregearen basailu ez ziren frankoek, eta are gehiago erromatarrek, basailu izan nahiko zutela; eta beren jabetzak ken ez ziezaieten, usadio hori asmatu zela: beren alodioa erregeari ematea, harengandik feudo gisa hartzea eta beren oinordekoei ematea. Usadio horrek iraun egin zuen, batez ere bigarren dinastiako desordenetan, non mundu guztiak baitzuen babesle baten beharra, eta beste jaunekin batera egon nahi baitzuen⁷²¹, eta, nolabait esateko, monarkia feudalean sartu, artean ez baitzen monarkia politikorik.

Horrek horrela iraun zuen hirugarren dinastian, hainbat agiritan ikus daitekeenez⁷²², dela nork bere alodioa eman eta ekintza ber-

berean berriro jasotzen zuelako, dela alodio deklaratu eta feudotzat ezagutzen zelako. Feudo horiei *berreskuratzeko feudoak* deitzen zitzairen.

Horrek ez du esan nahi feudoak zituztenek familiburu on gisa gobernatzen zituztenik; eta nahiz eta gizon libreak feudoak edukitzen saiatu, halako ondasunak gaur egun usufukuak administratu ohi diren bezala tratatzen zituzten. Horregatik egin zituen Karlomagno, guk izan dugun printzerik arretatsu eta arduratsuenak, hainbeste araudi⁷²³, feudoak beren jabeen alde degradatzea galarazteko. Horrek hauxe besterik ez du frogatzen, garai hartan onura gehienak bizi artekoak zirela eta, beraz, gehiago arduratzen zirela alodioez onurez baino; baina horrek ez du kentzen ordukoek erregearen basailu izatea gizon libre izatearen aurretik jartzea. Egon zitezkeen arrazoiak feudo baten zati jakin batez erabakitzeko, baina inork ez zuen duintasuna galdu nahi.

Ondo dakit Karlomagno kexu dela bere kapitular batean⁷²⁴ leku batzuetan zenbaitek jabetzan ematen zituztelako beren feudoak, eta segidan jabetzan berrerosten zituztelako. Baina ez dut esaten jabetza bat usufuku bat baino nahiago zutenik; nik hauxe besterik ez diot, alodio bat oinordekoetara pasatuko zen feudo bihurtzea zegoenean, eta horixe da hizpide izan dudana formularen kasua, abantaila handiak zekartzala hori egiteak.

IX

Nola eliz ondasunak feudo bihurtu ziren

Ondasun fiskalek ez zuketen beste zertarakorik izan beharko, ezpada erregeek, frankoak ekintza berrietara gonbidatzeko, eman zitzaizkion donaritarako erabiliak izatea. Ekintza horiek, bestalde, emendatu egiten zituzten ondasun fiskalak; eta horixe zen, esan dudanez, nazioaren espiritua; baina donariek beste zertarako bat hartu zuten. Badugu Txilperiko, Klodoveoren bilobaren hitzaldi bat⁷²⁵, zeinetan kexu baita bere ondasun gehienak elizei eman zitzaizkielako. «Gure fiskoa pobre bihurtu da» zioen; «gure aberastasunak elizetara eramanez dira⁷²⁶. Apezpikuak dira errege, ez gu».

Hori dela eta, maiordomoek, jaunei eraso egitera ez baitziren ausartzen, arpilatu egin zituzten elizak; eta Pepinek Neustrian sartze-ko eman zuen arrazoi bat⁷²⁷ elizgizonek gonbidatu izana da, erregeen ekintzak geldiarazteko, maiordomoenak alegia, Elizari bere ondasun guztiak kentzen baitzizkieten.

Austrasiako maiordomoek, Pepindarren etxeak alegia, neurritasun handiagoz tratatu zuten Eliza Neustria eta Borgoniakoak tratatu zutena baino; eta hori oso argi dago gure kroniketan⁷²⁸, non gure monakoak ez baitira nekatzen Pepindarren eraspena eta eskuzabaltasuna miresteaz. Berek hartu zituzten Elizako lehen karguak. «Bele batek ez dizkio begiak ateratzen beste bele bati» esaten zien Txilperikok apezpikuei⁷²⁹.

Pepinek menderatu egin zituen Neustria eta Borgonia; baina haiek elizak zapaltzen zituztela jarri zuenez maiordomo eta erregeak suntsitzeko aitzakiatzat, ezin zituen elizak arpilatu bere burua kontr-esan gabe, eta nazioari barre egiten ziola erautsi gabe. Baina bi erresuma handi horiek konkistatzeak eta kontrako alderdia suntsitzeak bere kapitainak asetzeko nahikoa bitarteko eman zioten.

Pepin elizgizonak babestuz bihurtu zen monarkiako nagusi; Karlos Martelek, haren semeak, haiek zanpatuz baizik ezin izan zuen iraun. Printze honek, ikusiz errege-ondasunen eta ondasun fiskalen parte bat bizitza osorako edo jabetza gisa eman zitzaiei nobleei eta elizgizonek, aberatsen eta pobreengandik jaso, alodioen parte handi bat bereganatua zutela, arpilatu egin zituen elizak; eta lehen partiketako feudorik ez zenez, bigarren aldiz sortu zituen feudoak⁷³⁰. Beretzat eta bere kapitaintzat, elizen ondasunak eta elizak berak hartu zituen, eta gehiegikeria bat gerarazi zuen: ohiko gaitzak ez bezala, askoz sendaerrazagoa zena, askoz muturrekoagoa zelako.

X

Elizgizonen aberastasunak

Hainbeste ematen zitzaien elizgizonei, non, hiru dinastietan, erresumako ondasun guztiak adina zenbait bider eman bide baitzizkieten. Baina erregeek, nobleek eta herriak beren ondasun guztiak haiei

emateko modua aurkitu bazuten, kentzekoa ere aurkitu zuten. Jaierak sorrarazi zituen elizak lehen dinastian; baina espiritu militarrek gerrari ematea eragin zuen, eta hauek beren hurrei utzi zizkieten. Zenbat lur ez ote ziren irten elizgizonen errentetatik! Bigarren dinastiako erregeek eskuak zabaldu zituzten, eta sekulako donariak egin zizkieten. Etorri ziren normandiarrek, eta arpilatu eta zakuratu, batez ere apaiz eta monakoei esetsi zieten, abadiak bilatu zituzten, leku erlijiosoren bat non aurkituko; izan ere, elizgizonei egozten zieten beren idoloak suntsitu izana eta Karlomagnoren indarkeria guztiak, iparraldean gordeztera behartu baitzituen. Berrogei edo berrogeita hamar urtek ahaztarazi ez zieten gorrotoa zen hura. Gauzak hala, zenbat ondasun galdu zituzten elizgizonek! Ia ez zen elizgizonik haiek berriro eskatzeko. Beraz, hirugarren dinastiaren jaierari nahikoa fundazio eta lur geratu zitzaizkion egiteko eta emateko; garai hartan hedatu eta sinetsi ziren iritziek beren ondasun guztiez gabetuko zituzketen laikoak, zintzoak izan balira. Baina elizgizonak askonahiak baziren, laikoak ere bai: hiltzen zenak ematen bazuen, oinordekoak berriro hartu nahi zuen emandakoa. Liskarrak besterik ez ziren ikusten jaunen eta apezpikuen artean, kapareen eta abadeen artean; eta elizgizonak estu ibili ziren ezbairik gabe, zenbait jaunen babespean jartzera behartu baitziren, eta haiek lehen unean defendatu eta ondoren zapaldu egiten zituzten.

Hirugarren dinastian zehar ezarri zen gobernu-eraentza hobeari esker, elizgizonek beren ondasunak ugaltu ahal izan zituzten. Kalbinistak agertu ziren, eta diru bihurtu zuten elizetan aurkitu zuten urre eta zilar guztia. Nola egongo zen seguru elizgizonen aberastasuna, haien bizia bera ere seguru ez bazegoen? Auzigaiez arduratzen ziren, eta artxiboak erretzen zizkieten. Zertarako balio izan zien beti erreka jotako nobleei jadanik ez zeukatena, edo mila eratan hipotekatu zutena eskatzea? Elizgizonek beti eskuratu dute, beti itzuli dute eskuratutakoa, eta eskuratzen jarraitzen dute orain ere.

XI

Europaren egoera Karlos Martelen garaian

Karlos Martel, elizgizonei lapurtzeari ekin baitzion, inguruabarrik aldekoenetan izan zen: gerrariak beldurra eta maitasuna zioten,

eta haien alde egiten zuen; sarrazenoen kontrako gerren aitzakia zuen⁷³¹; elizgizonek gorrotatzen bazuten ere, ez zen haietaz arduratzzen; Aita Santuak, Karlosen beharra baitzuen, besoak luzatzen zizkion; ezaguna da Gregorio III.ak bidali zion enbaxada ospetsua⁷³². Bi botere haiek oso elkartuta egon ziren, elkarren beharra zutelako: Aita Santuak frankoen beharra zuen lonbardiarren eta greziarren kontra; Karlos Martelek Aita Santuaren beharra zuen greziarrak menderatzeko, lonbardiarei oztupoak jartzeko, etxean errespetua irabazteko, eta zeuzkan tituluak onetsiak izan zitezen, bai eta berak edo bere haurrek eskuratuko zituztenak ere⁷³³. Beraz, ez zeukan huts egiterik bere eginkizunean.

San Eucher, Orléansko apezpikuak, printzeak harritu zituen ikuskizun bat izan zuen. Gai honetaz ari naizela, aipatu beharra daukat Reimsen bildutako apezpikuek Luis Germaniarrari, Karlos Burusoilaren lurretan sartua baitzen, idatzi zioten gutuna⁷³⁴, oso egokia da-eta ikus dezagun zein zen garai hartako eta espirituen egoera. Honela diote⁷³⁵: «San Eucherrek, zerura eramana izan zelaririk, Karlos Martel ikusi zuen beheko infernuan tormentupean, Jesukristorekin batera Azken Judizioan izan behar duten santuen aginduz; zigor hartara garaia baino lehen kondenatua izan zen, elizak beren ondasunez gabetzeagatik, eta hartara ondasun haiek eman zituzten guztien bekatuak bereganatzeagatik; Pepin erregeak kontzilioa bildu zuen horregatik; elizei eliz ondasunetatik bildu ahal izan zuen guztia itzuli zien; Vaifro, Akitaniako kondearekin zituen liskarrak zirela-eta, parte bat besterik bildu ez zuenez, pre-karioko agiriak eginarazi zituen falta zenaren ordain gisa⁷³⁶; eta arautu zuen laikoek zeuzkaten eliz ondasunetatik hamarrena ordainduko zutela, eta hamabi denario etxe bakoitzeko; Karlomagnok ez zituen banatu Elizaren ondasunak; aitzitik, kapi-tular bat egin zuen, zeinen arabera berak eta bere ondorengoek inoiz banatuko ez zutelako hitza eman baitzuen; haiek dioten guztia idatzita dago, eta are haietako zenbaitek Luis Errukitsua, bi erregeen aitari kontatzen aditu zioten».

Apezpikuek aipatzen duten Pepin erregearen araudi hori Leptines-en bildutako kontzilioan idatzi zen⁷³⁷. Elizak honako abantaila hau lortu zuen han, beraren ondasunak hartuak zituztenek behin-behinekotzat zeuzkatela ondasunak; eta bestetik berak hamarrena

jasotzen zuela, eta hamabi denario berea izandako etxola bakoitzeko. Baina hori leungarria besterik ez zen, eta kalteak bere hartan irauten zuen.

Horrek ere kontraesanak sorrarazi zituen, eta Pepinek beste kapitular bat egin behar izan zuen⁷³⁸, zeinen bidez onura haiek jaso zituztenak hamarren hori eta errenta onartzera behartu baitzituen, eta apezpikutegiaren edo monasterioaren etxeei sustengua ematera, hartutako ondasunak galtzeko zigorpean. Karlomagnok berritu egin zituen Pepinen araudiak⁷³⁹.

Gutun horretan apezpikuek esaten dutena, Karlomagnok hitz eman zuela berak eta bere ondorengoek ez zituztela elizen ondasunak gerrarien artean banatuko, bat dator printze horrek, elizgizonek auzi hori zela-eta zituzten beldurrak gozatzeko, Aix-la-Chapelle-n 803. urtean emandako kapitularrarekin; baina aurrez emanda zeuden dohaintzek bere hartan iraun zuten⁷⁴⁰. Apezpikuek, arrazoiz, zera gehitzen dute, Luis Errukitsuak Karlomagnok bezala jokatu zuela, eta Elizaren ondasunak ez zizkiela soldaduei eman.

Hala ere, aspaldidaniko gehiegikeria haiek hainbesteraino iritsi ziren, non, Luis Errukitsuaren haurren garaian, laikoek, apezpikuen baimenik gabe, apaizak jartzen baitzituzten beren elizetan, edo bota egiten baitzituzten bertatik⁷⁴¹. Elizak oinordekoen artean banatzen ziren⁷⁴²; eta modu txarrean sustengatzen zituztenean, apezpikuek ez zuten beste erremediorik erlikiak bertatik ateratzea baino⁷⁴³.

Compiègne-ko kapitularrak⁷⁴⁴ zera ezarri zuen, erregearen mandatariak monasterio guztiak bisitatu ahal izango zituela apezpikuarekin batera, haiek zeuzkanarekin ados jarrita eta beraren aurrean⁷⁴⁵; eta arau orokor horrek frogatzen du gehiegikeria noranahi hedatua zela.

Ez zen falta elizen ondasunak itzularaztea agintzen zuen legerik. Aita Santuak, monasterioen berrezarpena zela eta, apezpikuei beren utzikeria aurpegiratu zienez, haiek idatzi zioten⁷⁴⁶ Karlos Burusoilari gaitzespen hark ez zituela mindu, ez zirelako errudun, eta nazioaren batzarretan agindu, erabaki eta ezarritakoa gogoratu zioten. Hain zuzen, bederatzi aipatzen dituzte.

Eztabaidan beti. Etorri ziren normandiarrek, eta mundu guztia jarri zuten ados.

XII

Hamarrenen ezarpena

Pepinen erregealdian egindako araudiek, benetako arindua ez, arinduaren itxaropena eman zioten Elizari; eta Karlos Martelek ondare publiko guztia elizgizonen eskuetan aurkitu zuen bezala, Karlomagnok elizgizonen ondasunak gerrarien eskuetan aurkitu zituen. Ezinezkoa zen hauei eman zitzaiena itzularaztea; eta garaiko inguruabarrek are ezinezkoago egiten zuten berez oso zaila zena. Bestalde, ezin kristautasuna hiltzen utzi ministro, tenplu eta argibiderik ezean⁷⁴⁷.

Hori zela eta, Karlomagnok hamarrenak ezarri zituen⁷⁴⁸, beste ondasun-mota bat, eta abantaila hau ekarri zien elizgizonei: Elizari bakarrik eman zitzaionez, handik aurrera Elizak errazago onartu zituen usurpazioak.

Ezarpen horri askoz lehenagoko datak eman nahi izan zaizkio, baina aipatzen diren autoritateak hori diotenen kontrako lekukoak direla iruditzen zait. Klotarioren konstituzioak⁷⁴⁹ hauxe besterik ez dio, ez zela bilduko hamarrenik Elizaren zenbait ondasunen gainean⁷⁵⁰. Beraz, Elizak ez zuen inondik ere hamarrenik jasotzen garai hartan; aitzitik, haietarik libratzea zen haren asmo guztia. Mâcon-go bigarren kontzilioak⁷⁵¹ —585. urtean izan zen, eta hamarrenak ordaintzeko agindu zuen— zera dio, antzinako garaietan ordaindu egiten zirela, baina garai horretan ez zirela ordaintzen, hori ere badio.

Nork jarriko du zalantzan Karlomagno baino lehen ere ireki izan zutela Biblia, eta Lebitarreneko emari eta eskaintzak predikatu zirela? Nik zera diot, printze hura baino lehen ere hamarrenak, predikatu, predikatuko zirela, baina ez zeudela ezarrita.

Esan dut Pepinen erregealdian egindako araudiek hamarrenak ordaintzera eta elizak konpontzera behartu zituztela eliz ondasunak feudo gisa zeuzkatena. Askok zen nazio bateko nagusiak etsenplu ematera behartzea, bidezkotasuna zalantzan jartzerik ez zeukan lege baten bidez.

Karlomagnok, ordea, gehiago egin zuen. *Villisko kapitularrean* ikusten da⁷⁵² bere lurak ere behartu zituela hamarrenak ordaintzera; huraxe bai etsenplu handia.

Baina herri xehea ez da gai etsenpluak direla-eta bere interesak ahazteko. Hortaz, Frankfurteko sinodoak⁷⁵³ arrazoi larriagoa aurkeztu zion hamarrenak ordaintzeko. Kapitular bat egin zuen, zeinetan esaten baitzen ezen, azken gosetean, galburuak hustuta azaldu zirela, dea-bruek janda, eta haien ahotsak entzun izan zirela, hamarrenak ez ordaintzea aurpegiaritzen⁷⁵⁴; ondorioz, hamarrenak ordaintzeko agindu zitzaizen eliz ondasunak zeuzkaten guztiei eta, beraz, denei agindu zitzaizen hori.

Karlomagnoren proiektuak ez zuen arrakastarik izan hasieran: zerga hark gehiegizkoa ematen zuen⁷⁵⁵. Hamarrenak ordaintzea, judutarren artean, beren errepublika sortzeko planean sartzen zen, baina hemen hamarrenak ordaintzeak ez zuen zerikusirik monarkia ezartzearekin. Lonbardiarren legeari erantsitako xedapenetan⁷⁵⁶, lege zibilek hamarrenak biltzea onartzeko zuten zailtasuna ikus daiteke; kontzilioen kanonetan, berriz, elizgizonek hamarren hori eliz legeen bidez jasotzeko izan zituzten zailtasunen berri atera dezakegu.

Azkenean, herriak onartu zuen hamarrenak ordaintzea, baldin eta berrerosterik bazeukan. Luis Errukitsuaren konstituzioak⁷⁵⁷ eta haren seme Lotario enperadorearenak⁷⁵⁸ ez zuten halakorik onartu.

Karlomagnok hamarrenen ezarpenaz egin legeak beharraren lana ziren; erlijioak bakarrik hartu zuen parte hartan, ez superstizioak.

Hamarrenez egin zuen banaketa ospetsuak⁷⁵⁹ —lau zatitan: elizak egiteko, pobreentzat, apezpikuarentzat, elizgizonentzat— ondo frogatzen du Elizari galdua zuen egoera finko eta iraunkorra eman nahi ziola.

Haren testamentuak⁷⁶⁰ erakusten du Karlos Martel aitona egin kalteak ordaindu nahi izan zituela behin eta betiko. Hiru parte berdin egin zituen bere ondasun mugigarriekin, eta haietarik bi hogeita bat zatitan bana zitezen nahi izan zuen, inperioko hogeita bat metropoliarentzat; parte bakoitza metropoliaren eta haren mende zeuden apezpikuen artean banatu behar zen. Geratzen zen herena lau zatitan banatu zuen: bat seme eta ilobei eman zien, beste bat emanak ziren bi herenei erantsi zien, eta beste biak erruki-ekintzetan erabili ziren. Bazirudien elizei egin zien sari itzela ekintza erlijioso gisa ez baina mailegu politiko gisa hartzen zuela.

XIII

Apezpikutegi eta abadietarako hauteskundeez

Elizak pobretuta zeudenez, erregeek utzi egin zituzten apezpikutegietarako eta beste eliz onuretarako hautatzea⁷⁶¹. Printzeak gutxiago arduratu ziren hango ministroak izendatzeaz, eta lehiatzaileek gutxiago eskatu zieten beren autoritatea. Hala, Elizak konpentsazio modukoa hartu zuen kendu zitzaizkion ondasunengatik.

Eta Luis Errukitsuak herri erromatarrari utzi bazion aita santuak aukeratzeko eskubidea⁷⁶², hori garaiko joeraren ondorio izan zen; Erromako egoitzari buruz ere, beste egoitzei buruz bezala jokatzen zen.

XIV

Karlos Martelen feudoez

Ez dut esango Karlos Martelek, Elizaren ondasunak feudo gisa ematean, bizitza osorako edota betiko eman zituen ala ez; nik haxe diot bakarrik, Karlomagnoren garaian⁷⁶³ eta Lotariorenean⁷⁶⁴, bazirela era honetako ondasunak, oinordekoengana pasatu eta haien artean banatzen zirenak.

Gainera, haxe ageri zait, parte bat alodio gisa eman zela, eta bestea feudo gisa⁷⁶⁵.

Esan dut alodioen jabeak zerbitzupean zeudela, feudoen jabeak bezala. Hori izan zen, partez behintzat, Karlos Martelek donariak ematearen kausa, hala alodio gisa nola feudo gisa.

XV

Gai beraren jarraipena

Azpitarratzekoa da feudoak Elizaren ondasun bihurtu ondoren, eta Elizaren ondasunak feudo, feudoek eta Elizaren ondasunek

elkarren izaeratik zerbait hartu zutela. Hala, Elizaren ondasunek feudoen pribilegioak izan zituzten, eta feudoek Elizaren ondasunen pribilegioak; esate baterako, elizen eskubide ohorezkoak, garai hartan sortu zirenak⁷⁶⁶. Eta eskubide horiek beti goi-mailako justiziari atxikita egon direnez, bereziki egun feudo deitzen dugun horri baino gehiago, ondorio hau ateratzen da hortik, justizia patrimonialak ezarrita zeudela eskubide horien garaian.

XVI

Erregetzaren eta maiordomotzaren nahastea. Bigarren dinastia

Gaien ordenak garaien ordena aldarazi dit; Karlomagnoz mintzatu naiz koroa karolingioengana aldatu zen garai ospetsuaz mintzatu baino lehen, Pepin erregearen garaian; horri, gertaera arruntei ez bezala, garrantzi handiagoa ematen zaio gaur egun gertatu zen garaian baino.

Erregeek ez zuten autoritaterik, baina izena zuten; errege titulua oinordetzazkoa zen, eta maiordomo titulua hautapenezkoa. Nahiz eta maiordomoek, azken garaietan, nahi zuten merovingiarra jartzen zuten tronuan, ez zuten erregerik hartu beste familiaren batetik, eta koroa familia jakin bati ematen zion lege zaharra ez zen ezabatua frankoen bihotzetik. Erregearen pertsona ezezaguna zen ia monarkian, baina erregetza ez. Pepin, Karlos Martelen semeak, uste izan zuen bi titulu horiek bat egitea komeni zela, etaategite horrek zalanztan utziko zuen betiko erregetza berria oinordetzazkoa zen ala ez, eta aski zen erregetzari botere handia eransten zionarentzat. Handik aurrera, maiordomoaren autoritatea errege-autoritategari erantsi zitzaion. Bi autoritate horiek bat egitean, halako elkar aditze bat etorri zen. Maiordomoa hautapenezkoa zen ordura arte, eta erregea oinordetzazkoa; bigarren dinastiaren hasieran, koroa hautapenezkoa izan zen, herriak hautatzen zuelako; eta oinordetzazkoa izan zen, beti familia berean hautatzen zuelako⁷⁶⁷.

Aita Le Cointek, agiri guztiek besterik dioten arren⁷⁶⁸, ukatu egiten du Aita Santuak aldaketa handi hartarako baimena eman zue-

nik⁷⁶⁹. Ematen dituen arrazoietakoa bat, hartara bidegabea egingo zukeela. Miresgarria da historialari bat gizonak egin zutena, egin beharko zuketenen arabera epaitzen ikustea! Arrazoibide horretatik, ez litza-teke historiari.

Nolanahi ere den, egia da Pepin dukearen garaitzaren unetik haren familiarena izan zela erregetza, eta ez merovingiarrena. Haren biloba Pepin errege koroatu zutenean, hura zeremonia bat gehiago izan zen, eta mamu bat gutxiago; errege-ornamenduak besterik ez zituen eskuratu hala, eta ezer ez zen aldatu nazioan.

Aldaketaren unea finkatzeko esan dut hau, inor tronpa ez dadin aldaketatzat joz aldaketaren ondorioa besterik ez zena.

Hugo Kapet errege koroatu zutenean, hirugarren dinastiaren hasieran, aldaketa handiagoa izan zen, Estatuaren anarkiatik gobernu-era batera pasatu zelako; baina Pepinek koroa hartu zuenean, gobernu-era batetik gobernu-era berera pasatu zen.

Pepin errege koroatu zutenean, izena besterik ez zuen aldatu; baina Hugo Kapet errege koroatu zutenean, gauza aldatu zen, koroarekin batutako feudo handi batek anarkia geldiarazi zuelako.

Pepin errege koroatu zutenean, errege titulua kargurik gorenari erantsi zitzaion; Hugo Kapet errege koroatu zutenean, berriz, feudo handienari.

XVII

Bigarren dinastiako erregearen hautapeneko ezaugarri bat

Pepinen errege izendatzearen formulaz ikusten denez⁷⁷⁰, Karlos eta Karloman ere gantzutu eta bedeinkatuak izan ziren; eta jaun frantziarrek beste ezein dinastiako inor ez hautatzeko hitza eman zuten, galarazpen- eta eskomikatzeko zigorraren mendean⁷⁷¹.

Badirudi, Karlomagnoren eta Luis Errukitsuaren testamentuen arabera, frankoek erregeen semeen artean aukeratzen zutela erregea; eta hori oso ondo egokitzen zaio aipatutako klausula horri. Eta inperioa Karlomagnorena ez zen beste etxe batera pasatu zene-

an, hautatzeko gaitasuna, mugatua eta baldintzazkoa zena, gaitasun arrunt eta sinple bihurtu zen; eta aldendu egin ziren konstituzio zaharretik.

Pepinek, bere azkena hurbil sentitzean, jaun Elizako eta laioak bildu zituen Saint Denis-en⁷⁷², eta bere bi semeen artean banatu zuen erresuma, Karlos eta Karlomanen artean. Ez dugu batzar hartako aktarik, baina han zer gertatu zen, Canisius-ek⁷⁷³ eguneratutako bilduma historiko zaharraren egileak eta Metz-eko *Urtekariak*-enak kontatu digutenak argitzen du, Baluze jaunak esan bezala⁷⁷⁴. Eta nik hein batean elkarren kontra dauden bi gauza ikusten ditut hor: errege hark banaketa handikien baimenaz egin zuela; eta horren ondorioan, aita-eskubide baten arabera egin zuela. Horrek nik esandakoa frogatzen du, alegia herriaren eskubidea, bigarren dinastian, familia barruan hautatzea zela; zehatz hitz eginda, norbait kanpoan uzteko eskubidea zen, hautatzeko eskubidea baino areago.

Hautatzeko eskubide moduko hori bigarren dinastiako agiriak berresten dute. Horietako bat, Karlomagnok bere hiru semeen artean egindako inperio-banaketaren kapitularra da, non, banaketa egin ondoren, honela baitio⁷⁷⁵: «Hiru anaietako batek semea badu, eta herriak hura hautatu nahi badu aitaren ondorengo izan dadin, osabek onartu egingo dute».

Xedapen horixe dator Luis Errukitsuak, 837. urtean, Aix-la-Chapelleko batzarrean, bere hiru seme Pepin, Luis eta Karlosen artean egin zuen banaketan ere⁷⁷⁶; bai eta enperadore berberak hogeitau urte geroago Lotario, Pepin eta Luisen artean egin zuen beste partiketa batean ere⁷⁷⁷. Ikus daiteke, halaber, Luis Totelak Compiègne-n egin zuen zina, koroatu zutenean. «Ni, Luis⁷⁷⁸, errege Jainkoaren errukiagatik eta herriak hautatuta, agintzen dut...». Nik diodana Valence-n, 890. urtean, Luis, Boson-en semea Arlesko erresumako errege hautatzeko egindako kontzilioko aktek berresten dute⁷⁷⁹. Han arrazoi hauek eman ziren Luis hautatzeko. familia inperialekoa zela⁷⁸⁰, Karlos Gizenak errege-ohorea eman ziola, eta Arnulfo enperadoreak zetroaz eta bere enbaxadoreen ministerioaz izendatu zuela. Arlesko erresuma, Karlomagnoren inperiotik bananduta edo haren mende zeuden besteak bezala, hautabidezkoa eta oinordetzazkoa zen.

XVIII

Karlomagno

Karlomagno nobleen boterea bere mugetan edukitzen saiatu zen, eta elizgizonen eta gizon librean zapalketa galarazten. Hainbeste leundu zituen Estatuaren mailak, non elkarrekiko orekan geratu baitziren, bera nagusi zelarik. Dena bat eginda egon zen haren jeinuari esker. Nobleak espedizioz espedizio erabili zituen etengabe; ez zien utzi astirik beren asmoak mami zitzaten, eta berak zituen jarrai zekizkien arduratu zituen buru-belarri. Inperioak buruzagiaren handitasunari esker iraun zuen. Printzea handia zen, gizona handiagoa. Bere seme erregeak lehen sujet izan zituen, bere boterearen tresna, eta obedientziaren eredu. Araudi miresgarriak egin zituen; hori ez ezik, betearazi egin zituen. Haren jeinua inperioko bazter guztietaraino hedatu zen. Printze horren legeetan ikusten da orotara iristen zen aurreikusmena zuela, eta dena bere baitan hartzen zuen indarra. Egitekoak saihesteko aitzakiak kendu zituen; utzikeria zuzendu, gehigikeriak ere bai, edota aurea hartu zien⁷⁸¹. Bazekien zigortzen, baina are hobeto zekien barkatzen. Zabala bere asmoetan, soila asmoak gauzatzerakoan, inork ez du egundo izan gauza handiak erraz eta zailak laster egiteko antze handiagorik. Etengabe ibili zen bere inperioan batetik bestera, erortzeko zorian zegoen lekuan bere eskua jarritz. Arazoak nondik-nahi agertzen ziren, eta berak denak konpontzen zituen. Ez da izan arriskuei aurre hobeto egin zien printzerik; ez da izan haiek hobeto saihestu zituenik ere. Arrisku guztiez trufatu zen, eta batez ere konkistatzaile handiek jasan behar izaten dituztenez; alegia, konspirazioez. Printze harrigarri hura guztiz neurrikoa zen; izaera leunekoa, manera soilak zituen; bere gortekoekin bizitzea zuen gogoko. Emakumeengana sentiberegia izatea, apika, baina hori baino gehiago barka dakioke beti bere eskuz gobernatu eta bizitza osoa lanean eman zuen printzeari. Arau miresgarria jarri zuen bere gastuetan: bere mendeko lurak zuhurtziaz, arretaz, ekonomiaz gobernarazi zituen; familiburu batek etxea gobernatzen ikas lezake haren legeetan⁷⁸². Haren *Kapitularrak* obran ikusten da zein iturri garbi eta sakratuetatik atera zituen bere aberastasunak. Hauxe besterik ez dut erantsiko: bere lurretan ziren oilotokietako arrautzak

eta bere loretokietako alferriko belarrak saltzeko agindu zuen⁷⁸³; eta bere herriei banatu zizkien lonbardiarren aberastasun guztiak eta mundu osoa arpilatua zuten hunoen altxor eskergak.

XIX

Gai beraren jarraipena

Karlomagno eta haren lehen ondorengoak beldur ziren leku urrunetan jarriko zituztenak ez ote ziren errebolatuko, eta pentsatu zuten otzantasun handiagoa aurkituko zutela elizgizonen artean; hortaz, apezpikutegi asko eraiki zituzten Alemanian⁷⁸⁴, eta feudo handiak erantsi zizkieten. Zenbait agiriren arabera, feudo horien pribilegioak jasotzen zituzten klausulak ez ziren emakida horietan jarri ohi zirenen desberdinak⁷⁸⁵, nahiz eta gaur egun Alemaniako elizgizon lehenak botere soberanoaz jantzita ageri diren. Nolanahi ere den, saxoniarrei aurre egiteko jartzen zituzten piezak ziren haiek. Leude baten nagikeria edo utzikieriatik atera ezin zutena, apezpiku baten zelotik eta arre-ta ekiletik aterako zutela uste zuten; horrez gainera, halako basailu bat, mendeen zituen herriez haien kontra baliatu beharrean, haien beharrean izango zen herrien kontra iraun ahal izateko.

XX

Luis Errukitsua

Augustok, Egipton zegoelarik, Alexandroren hilobia irekiarazi zuen. Galdetu zioten ea Ptolomeotarrenak ere irekitzea nahi zuen, eta zera erantzun hark, erregea ikusi nahi zuela, ez hildakoak. Orobat, guk ere, bigarren dinastiaren historian, Pepin eta Karlomagno bilatzen ditugu; erregeak ikusi nahi ditugu, ez hildakoak.

Bere grinen jostailu eta bere bertuteen biktima zen printze batek, ez bere indarra ez bere ahulezia ezagutu zituen printze batek, beldurra eta maitasuna batzen jakin ez zuenak, bihotzean bizio gutxi

eta espirituari era guztietako akatsak zituenak, hartu zituen eskuetan Karlomagno edukitako inperioaren uhalak.

Mundua bere aitarengatik negarrez zegoen unean; harridura-une hartan, non mundu guztiak Karlos eskatu eta aurkitzen ez zuen; bere pausoak haren lekua hartzera joateko bizkortzen zituen unean, konfiantzako jendea bidali zuen aurretik bere arreben jokabide nahasian laguntzaile izandakoak atxilotzera. Zuhurtzigabetasun arinegiak ziren haiek, eta tragedia odoltsuak ekarri zituzten⁷⁸⁶. Jauregira iritsi baino lehen, etxeko delituen mendekua hartzen hasi zen; nagusi izan baino lehen, espirituak asaldatzen.

Begiak aterarazi zizkion bere iloba Bernardo Italiako erregeari, erriki eske etorri zitzaionean, eta hura handik egun batzuetara hil zen; ekintza hark etsaiak ugaritu zizkion. Horrek eragindako beldur-rraren poderioz, anaiak tontsuratu zituen, eta hartara are etsai gehiago izan zituen. Bi ekintza horiek gaitzespen asko ekarri zizkieten⁷⁸⁷: hark bere zina eta koroatu zuten egunean aitari emandako hitza hautsi zituela esan zioten⁷⁸⁸.

Hirmengarda enperatriza hil eta gero, zeinekin hiru haur izan baitzituen, Judithekin ezkondu zen, eta seme bat izan zuen harekin. Laster, senar zaharraren balakuak errege zaharraren ahulezia guztiekin nahastuz, desordena ezarri zuen bere familian, eta horrek monarkiaren erortzea ekarri zuen.

Etengabe aldatu zituen semeek egindako banaketak, nahiz eta banaketok bere zinegiteek, semeenak eta jaunenean berretsiak izan. Hori sujeten leialtasuna zirikatzea zen, obedientzia nahastea, eskripuluak eta gaizkiulertuak sortzen hastea; printzeen eskubideak nahastea zen, gotorlekuak urri ziren garai batean, eta autoritatearen lehen harresia agindutako fedea eta hartutako fedea ziren garai batean.

Enperadorearen semeek, beren parteari eusteko, elizgizonengana jo zuten, eta ordura arte ez bezalako eskubideak eman zizkieten. Eskubide horiek engainagarriak ziren: elizgizonek gauza bat baimen zezaten nahi izan zen, baina gauza horren berme gisa jarri zituzten. Agobardok⁷⁸⁹ gogorarazi zion Luis Errukitsuari Lotario enperadore izenda zezaten bidali zuela Erromara; banaketak egin zituela semeen artean, hiru egunez barau eta otoi-tzetan zeruari kontsulta egin ondoren. Zer egin zezakeen printze superstiziotsu batek, gainera superstizioak berak erasaten bazion? Bistan da zer-nolako kaltea egin zioten

autoritate soberanoari printze horren presondegiratzeak eta denen aurrean egin zuen penitentziak. Erregea degradatu nahi, eta erregetza bera degradatu zuten.

Lanak ditu ulertzeak nola printze batek, zenbait tasun on izanik, buru argia falta ez zitzaizkion, berez ona maite zuelarik eta, dena esateko, Karlomagnoren seme izanik, hainbeste etsai izan zituen⁷⁹⁰, hain gogorrek, hain amorratuak, hain irrikatzen hari irain egiteko, hain lotsagabeak hura umiliatzean, hain erabakiak hura galbidean jartzera; eta lortu ere lortuko zuketena hura hondatzea, baldin eta haren haurrak, azken buruan haiek baino zintzoagoak izanik, proiektu bati jarraitu izan balitzaizkio, eta ezertan bat etorri ahal balira.

XXI

Gai beraren jarraipena

Karlomagnok nazioari eman zion indarrak hainbestean iraun zuen Luis Errukitsuarekin, Estatuak bere handitasunari eutsi ahal izan ziezaion, eta atzerritarrek errespetaraz zezaten. Printzea espiritu ahulekoa zen, baina nazioa gerraria izan. Barrualdera, autoritatea galduz zihoan, baina kanpoaldera ez zirudien ahala urrituz zihoanik.

Karlos Martelek, Pepinek eta Karlomagnok bata bestearen atzetik gobernatu zuten monarkia. Lehenak gerra-jendearen asko nahia balakatu zuen; beste biek, berriz, elizgizonena; Luis Errukitsuak denak nahigabetu zituen.

Konstituzio frantsesean, erregeak, nobleek eta elizgizonek beren eskuetan zuten Estatuaren botere osoa. Karlos Martelek, Pepinek eta Karlomagnok batzuetan bi alderdietako batekin batu zituzten beren interesak, beste alderdiari eusteko, eta ia beti biek; baina Luis Errukitsuak beragandik urrunarazi zituen batzuk eta besteak. Apezpikuak, zurrinak iruditu zitzaizkien araudien bidez atsekabatu zituen, araudiok berek nahi zutena baino urrunago zihoazelako. Badira oso lege onak, baina oso desegoki eginak. Apezpikuak, garai hartan sarrazenoen eta saxoniarren kontra gerra egiten ohiturik, oso urrun zeuden monakotza-espiritutik⁷⁹⁰. Bestalde, bere nobleenganako konfiantza osoa galdurik, ezerezetik altxarazi zituen hainbat pertsona⁷⁹¹. Nobleek beren karguak kendu zizkien, jauregitik bidali zituen,

eta atzerritarrei deitu zien⁷⁹². Bi talde haietatik bereizi zenez, haiek abandonatu egin zuten.

XXII

Gai beraren jarraipena

Baina monarkia gehien ahuldu zuen gauza, printze hark bertako dominioak ezabatu izana izan zen⁷⁹³. Puntu honetan Nitard-i egin behar zaio kasu; Nitard, izan dugun historialari burutsuenetako bati, Karlomagnoren biloba zenari. Luis Errukitsuaren alderdikoa zen, eta Karlos Burusoilaren aginduz idatzi zuen historia.

Honela dio: «Adelardo izeneko batek hainbesteko aginpidea izan zuen enperadorearengan, non printze honek gauza guztietan egiten baitzion men; faborito haren nahiari jarraituz, ondasun fiskalak eman zizkien nahi izan zuten guztiei⁷⁹⁴, eta hartara errepublika ezereztu zuen»⁷⁹⁵. Hortaz, Akitanian egin zuena egin zuen inperio guztian⁷⁹⁶; hura Karlomagnok konpondu zuen, baina beste inork ez haren ondotik.

Estatua Karlos Martelek maiordomotzara iristean aurkitu zuen ezinean jarri zen atzera. Egoera hartan, alferrik zen autoritate-kolpe bat hura bere onera ekartzeko.

Fiskoa hain pobre geratu zen, non Karlos Burusoilaren garaian inork ez baitzuen bere lurretan irauten⁷⁹⁷, eta inori ez baitzitzaion segurantzarik onartzen, diru truke izan ezik; normandiarrak suntsitzeko aukera zegoenean, ihes egiten uzten zitzairen diru truke⁷⁹⁸; eta Hinkmarrek Luis Totelari eman zion lehen aholkua, batzar batean bere etxeko gastuei aurre egiteko dirua eska zezala izan zen.

XXIII

Gai beraren jarraipena

Elizgizonek motiboak izan zituzten Luis Errukitsuaren semeei babesa eman izanaz damutzeko. Printze hark, esan dudanez, inoiz ez zien eman laikoei Elizaren ondasunen agiririk⁷⁹⁹, baina laster Lotariok

Italian, eta Pepinek Akitanian, baztertu egin zuten Karlomagnoren jokabidea, eta Karlos Martelena hartu zuten berriro. Elizgizonek enperadoreagana jo zuten haren semeen kontrako babes bila, baina berek ahuldua zuten eskatzen zuten autoritatea. Akitanian, izan zen nolabaiteko amore ematea; Italian, ez zuten obeditu.

Gerra zibilek Luis Errukitsuaren bizitza nahastu zuten, eta haren heriotzaren ondoren etorri ziren gerren ernamuin izan ziren. Hiru anaiak, Lotario, Luis eta Karlos handikiak beren alderdietara erakartzen eta beren babestuak izaten saiatu ziren, zein bere aldetik. Jarraitu nahi izan zitzaizkienei, Elizaren ondasunen agiriak eman zizkieten; nobleak erakartzeko, elizgizonak entregatu zizkieten.

Kapitularrak obran ikusten denez⁸⁰⁰, printze haiek eskari desegokiei amore eman beharra izan zuten, eta maiz erauzi zieten berez eman nahi ez zutena; bertan ikusten denez, elizgizonek nobleen zampaketa sentitzen zuten erregearena baino gehiago. Badirudi Karlos Burusoilak eraso ziola gehien elizgizonen ondareari⁸⁰¹, dela haren kontra suminduena bera zelako, dela haiek aita degradatu zutelako, dela herabeena izan zelako. Nolanahi ere den, *Kapitularrak* obran⁸⁰² etengabe ageri dira elizgizonen eta nobleen arteko sesioak: lehenek beren ondasunen eske, bigarrenak itzultzea ukatuz, saihestuz edo atzeratuz, eta erregea batzuen eta besteen artean.

Ikuskizun deitoragarria da garai hartan gauzak nola zeuden. Luis Errukitsuak izugarrizko emakidak egiten zizkien elizei beren jabetzetatik, eta semeek laikoan artean banatzen zituzten elizgizonen ondasunak. Maiz abadia berriak sortzen zituen esku berak egiten zien lapurreta zaharrei. Elizgizonek ez zuten egoera finkorik. Kendu egiten zieten; haiek berriro eskuratu; baina koroa beti galtzen ateratzen zen.

Karlos Burusoilaren erregealdiaren azken aldera, eta handik aurrera, ez zen izan liskarrik elizgizonen eta laikoan artean Elizaren ondasunak itzultzeari buruz. Apezpikuek, Karlos Burusoilari aurkeztu kexuetan, egin zituzten hasperen batzuk 856. urteko kapitularrean ageri denez, bai eta 858. urtean Luis Germaniarrari idatzi zioten gutunean ere⁸⁰³; baina askotan agindutako eta beste hainbestetan saihestutako gauzak proposatzen eta eskatzen zituzten, eta bistan da ez zutela batere itxaropenik haiek lortzeko.

Jadanik kontua Elizari eta Estatuari egin kalteak ordaintzea besterik ez zen⁸⁰⁴. Erregeek hitz eman zuten ez zizkietela beren gizon libreak kenduko leudeei, eta ez zituztela emango eliz ondasunak prezepzioen bidez⁸⁰⁵; hortaz, elizgizonek eta nobleek bat egin zuten beren interesetan.

Normandiarren sakailatze beldurgarriek, esan dudanez, asko lagundu zuten sesio haiek buka zitezen.

Erregeek, esan ditudan arrazoiengatik eta esango ditudanengatik ospea egunetik egunera galduago, ez zuten beste irtenbiderik ikusi elizgizonen eskuetan jartzea baino. Baina elizgizonek ahulduak zituzten erregeak, eta erregeek ahulduak zituzten elizgizonak.

Alferrik deitu zieten Karlos Burusoilak eta ondorengoek elizgizonei Estatuari eusteko eta gainbehera galarazteko⁸⁰⁶; alferrik baliaitu ziren herritarrek gizatalde horri zioten begiruneaz, berei eduki behar zietenari eusteko⁸⁰⁷; alferrik saiatu ziren kanonen itzalaren bidez beren legeei itzal ematen⁸⁰⁸; alferrik batu zituzten eliz zigorrak eta zigor zibilak⁸⁰⁹; alferrik eman zioten apezpiku bakoitzari probintziatarako beren ordezkari gradua, kondearen aginteari kontra egiteko⁸¹⁰; elizgizonei ezinezko gertatu zitzaien egina zuten kaltea zuzentzea, eta zorigaitz estrainio batek, zeinetaz aurki mintzatuko bainaiz, bota zuen koroa lurrera.

XXIV

Gizon libreak feudoen jabe izateko gaitu zituztela

Esan dut gizon libreak beren kondearekin joaten zirela gerrara, eta basailuak beren jaunarekin. Hartara, Estatuaren ordenek elkar orekatzen zuten; eta nahiz eta leudeek basailuak eduki mendean, kondeak eutsi egiten zien, bera baitzegoen monarkiako gizon libre guztien buru.

Hasieran⁸¹¹, gizon libre haiek ez zeukaten feudo bat espero izaterik, baina gerora bai; eta nire iritziz aldaketa hori Gontranen erregealditik Karlomagnorenara doan denboraldi horretan gertatu zen. Hori frogatzeko, konparazio bat egin daiteke, Gontran, Txildeberto eta

Brunekilda erreginaren artean egindako Andelyko itunaren⁸¹², Karlomagnok bere semeen aurrean egindako banaketaren eta Luis Errukitsuak egindako antzeko beste banaketa baten artean⁸¹³. Hiru akta horiek antzeko xedapenak dituzte basailuei dagokienez; eta puntu berberak arautzen direnez, eta gutxi gorabehera inguruabar berdinetan, hiru itun horien espiritua eta letra berberak dira alde horretatik.

Baina gizon libreei dagokienez, desberdintasun handi bat dago. Andelyko itunak ez du esaten buruzagi batek gomenda ditzakeenik; Karlomagnoren eta Luis Errukitsuaren banaketetan, ordea, zenbait klausulak argi eta garbi adierazten dute gomendatuak izan daitezkeela; horrek erakusten du ohitura berri bat sortu zela Andelyko itunaren ondoren, zeinen arabera gizon libreak pribilegio handi horretarako gai bihurtu baitziren.

Hori Karlos Martelek Elizaren ondasunak bere soldaduen artean banaturik, eta aldez feudo gisa eta aldez alodio gisa emanik, lege feudaletan halako iraultza moduko bat gertatu zenean gertatu bide zen. Badu egi antzik nobleek, jadanik bai baitzeuzkaten feudoak, hobeto iritzi ziotela donari berriak alodio gisa hartzeari, eta gizon libreek pozik asko hartu zituztela feudo gisa.

XXV

Bigarren dinastia ahultzearen kausa nagusia

Aldaketa alodioetan

Karlomagnok, aurreko kapituluan hizpide izan dudan banaketan⁸¹⁴, zera arautu zuen, errege bakoitzaren gizonak, hura hil ondoren, beren erregearen erresuman jasoko zituztela onurak, eta ez beste batean⁸¹⁵; aldiz, alodioak norberarenak izaten jarraituko zuten edozein erresumatan izanda ere. Baina zera gehitzen du, gizon libre orok, jauna hil ondoren, berak nahi zuen hiru erresumetako edozeinetan eska zezakeela feudoa, inoiz jaunik izan ez zuenak bezalaxe⁸¹⁶. Xedapen berberak datoz Luis Errukitsuak bere semeen artean egin banaketetan ere⁸¹⁷.

Baina, nahiz eta gizon libreek feudo baterako gomendatu beren burua, kondearen soldadutza ez zen ahultzen horregatik; gizon libre-

ak bere alodioaren truke lagundu beharra zeukan, eta soldadutzarako jendea prestatu beharra, gizon bat lau etxolako; edota gizon bat prestatu behar zuen bere ordeztu feudoari zerbitzu egiteko; eta zenbait gehiegikeria agertu zirelarik, zuzendu egin zituzten, Karlomagnoaren konstituzioen⁸¹⁸ eta Pepin Italiako erregearen konstituzioaren arabera⁸¹⁹, konstituziook elkar argitzen baitute.

Historialariek esan dutena, Fontenayko batailak monarkiaren hondamendia ekarri zuela, egia osoa da, baina zilegi bekit egun hartakoen ondorio gaiztoei begia luzatzea.

Bataila hartatik denboraldi batera, hiru anaiek, Lotariok, Luisek eta Karlosek, itun bat egin zuten⁸²⁰, zeinetan nik frantziarren estatu politiko osoa aldatu bide zuten klausulak aurkitzen baitituzte.

Karlosek, herriari zegokion itun-parteari egin iragarpenean⁸²¹, dio gizon libre orok nahi zuena aukera zezakeela jauntzatu, erregea nahiz beste edozein jaun⁸²². Itun haren aurretik, gizon libreak bere burua gomenda zezakeen feudo bat izateko, baina haren alodia erregearen boterepean geratzen zen, hots, kondearen jurisdikziopean; eta ez zegoen gomendatutako jaunaren mende, lortutako feudoari zegokionean baizik. Itun haren ondoren, gizon libre orok jarri ahal izan zuen bere alodia erregearen edo beste edozein jaunaren mende, aukeratu. Beraz, ez dira aipatzen beren burua feudo baterako gomendatzen zutenak, baizik eta beren alodia feudo bihurtzen zutenak eta, nolabait esateko, jurisdikzio zibiletik irteten zirenak, aukeratu nahi zuten errege edo jaunaren boterepean geratzeko.

Hartara, lehenago doi erregearen boterepean zeudenak, gizon libre gisa kondearen mende, elkarren basailu bihurtu ziren oharkabean, gizon libre bakoitzak nahi zuena aukera zezakeelako jauntzatu, erregea nahiz beste jaunaren arteko bat.

Gizon batek betiko zeukan lur bat feudo bihurtzen bazuen, feudo hori ezin zen bizi artekoa izan. Horregatik, handik pixka batera, feudoak jabearen hurrei ematen zien lege orokor bat agertu zen. Karlos Burusoilarena da, ituna izenpetu zuten hiru printzeetako batena⁸²³.

Esan dudan hau, alegia, monarkiako gizon guztiak hiru anaien itunaren ondoren nahi zuten jauna aukeratzeko aske izan zirela, erregea nahiz beste jaunaren arteko bat, harrezkeroko akte berresten dute.

Karlomagnoren garaian, basailu batek jaunagandik zerbait jasotzen zuenean, baita sos bat izanda ere, ezin zezakeen utzi⁸²⁴. Baina Karlos Burusoilaren garaian, basailuek beren interesen edo apeten arabera joka zezaketen guztiz; eta printze hark hain garbi azaltzen du hori, non askatasun horretaz gozatzeraz gonbidatzen dituela baitirudi, ez hura murrizten duela⁸²⁵. Karlomagnoren garaian, onurak pertsonalak ziren errealak baino gehiago; gerora errealak bihurtu ziren pertsonalak baino gehiago.

XXVI

Aldaketa feudoetan

Feudoetan ez ziren alodioetan baino aldaketa gutxiago gertatu. Compiègneko kapitularrean ikusten denez⁸²⁵ —Pepin erregearen garaian egina da—, erregeagandik onura bat jasotzen zutenek onura horren parte bat ematen zieten zenbait basailuri; baina parte horiek ez ziren osotasunetik bereizten. Erregeak kendu egiten zituen osotasuna kentzen zuenean, eta leudea hiltzean ere basailuak azpifeudoa galtzen zuen. Onuradun berri bat etortzen zen, eta beste azpibasailu batzuk ezartzen zituen. Hala, azpifeudoa ez, pertsona zegoen feudoaren mende. Alde batetik, azpibasailua erregeagana itzultzen zen, ez zegoelako basailuari betiko lotuta; eta azpifeudoa ere erregeagana itzultzen zen, feudoa bera zelako, eta ez feudoaren mendeko zerbait.

Halakoxea zen azpibasailutza feudoak mugigarri zirenean; hala-koxea zen feudoak bizi artekoak izan ziren bitartean ere. Baina feudoak oinordekoetara pasatu zirenean, hori aldatu egin zen, eta azpifeudoak ere bai. Zuzenean erregearen mende egondakoa, bitarteko batez egon zen haren mende, eta erregearen boterea gradu batez atzeratu zen, nolabait esateko; batzuetan bi graduz, eta maiz gehiagoz ere bai.

Libri Feudorum liburuetan⁸²⁶ ikusten denez, erregearen basailuek feudoa eman bazezaketen ere, hau da, erregearen azpifeudo gisa, azpibasailuek ez zeukaten feudo gisa ematerik eta, beraz, beti har zezaketen emandakoa. Bestalde, halako emakida bat ez zen semeengana pasatzen feudoak bezala, ez baitzegoen eginda feudoen legearen arabera.

Milango bi senadore haiek liburuok idazten zituzten garaiko azpibasailutzaren egoera Pepin erregearen garaikoarekin konparatuz gero, ikusiko da azpifeudoek luzeago gorde zutela beren jatorrizko izaera feudoek baino⁸²⁷.

Baina senadore haiek idatzi zutenean, hain salbuespen orokor-
rrak zeuzkan ezarrita arau horrek, non ia ezereztuta baitzegoen. Izan
ere, azpibasailu txikiagandik feudoa hartu zuenak espedizio batean
Erromara jarraitzen bazion, basailu-eskubide guztiak hartzen zituen;
era berean, azpibasailuari dirua ematen bazion feudoa lortzeko, honek
ezin zion kendu, ez eta galarazi ere semeei pasaraztea, harik eta dirua
itzultzen zion arte⁸²⁸. Azkenik, Milango senatuan ez zioten men egiten
arau horri⁸²⁹.

XXVII

Feudoetan izandako beste aldaketa bat

Karlomagoren garaian⁸³⁰, denak zeuden behartuta edozein
gerratar joateko deiari men egitera; ez zen aitzakiarik onartzen, eta
inor salbuetsiko zukeen kondea bera ere zigortua izango zatekeen.
Baina hiru anaiei itunak⁸³¹ muga bat jarri zuen, nobleak, nolabait esa-
teko, erregearen eskuetatik kanpo utzi zituen⁸³²: gerra defentsazkoa
zen kasuetara mugatu zen erregeari gerrara jarraitu beharra. Beste
kasuetan, jaunari jarraitzeko edo nor bere arazoez arduratzeko askata-
suna zegoen. Itun horrek bost urte lehenago Karlos Burusoilaren eta
Luis Germaniako erregearen artean egindako beste batekin du zeriku-
sia⁸³³, zeinen arabera bi anaia horiek gerrara jarraitu beharretik libre
utzi baitzituzten beren basailuak, baldin eta bata bestearen kontrako
ekintzarik egiten bazuten. Bi printzeek zin egin zuten hori, eta zin egi-
narazi zieten beren armadei.

Fontenayko batailan ehun mila frantses hil izanak pentsarazi
zien artean geratzen ziren nobleei ezen, erregeek banaketaz zituzten
beren auzi partikularrak zirela medio, azkenean berak desagertu egin-
go zirela⁸³⁴, eta haien askonahiak eta jelsiak isuraraziko zutela artean
geratzen zen odol guztia. Lege bat egin zen, nobleak ez zirela behar-
tuta egongo beren printzeei gerrara jarraitzera, salbu eta Estatua atze-

rritarren inbasio batetik defendatzeko bazen. Zenbait mendetan indarrean egon zen lege hori⁸³⁵.

XXVIII

Kargu handietan eta feudoetan gertaturiko aldaketak

Bazirudien dena bihurtu zela akastun, eta aldi berean usteldu egiten zela. Esan dut lehen garaietan hainbat feudo betiko besterenduta geratu zirela; baina horiek kasu partikularrak ziren, eta feudoek oro har gorde egin zuten beren izaera. Koroak feudoak galdu bazituen, beste batzuek ordezkatu zituen. Esan dut koroak inoiz ez zituela kargu handiak betiko besterendu⁸³⁶.

Baina Karlos Burusoilak araudi orokorra egin zuen, bai kargu handietan eta bai feudoetan ondorioak izan zituena. Zera erabaki zuen bere *Kapitularrak*-en, konderriak kondearen semei emango zitzaizkiela, eta araudi horrek feudoetarako ere balio zezan agindu zuen⁸³⁷.

Berehala ikusiko dugu araudi horrek hedapen handiagoa izan zuela, eta kargu handiak eta feudoak ahaide urrunagokoetara pasatu zirela. Hortik zera etorri zen, jaun gehienak zuzenean koroaren mende egotetik, zeharka mendean egotera pasatu zirela. Konde haiek, ordura arte justizia erregearen irizpenetan egiten zutenak, eta gizon libreak gerrara eramaten zituztenak, erregearen eta beren gizon librean artean geratu ziren, eta botereak beste gradu bat egin zuen atzera.

Are gehiago: badirudi, kapitularren arabera, kondeek beren konderriari erantsitako onurak zituztela, eta basailuak beren mende⁸³⁸. Konderriak oinordetzazkoak izan zirenean, kondearen basailu haiek ez ziren izan erregearen basailu zuzenekoak; konderriei erantsitako onurak ez ziren izan erregearen onurak; kondeak boteretsuago bihurtu ziren, zeuzkaten basailuek beste basailu batzuk izateko egoeran jarri zituztelako.

Bigarren dinastiaren azkenaldiko ahuleziaz ondo jabetzeko, ez dago hirugarrenaren hasieran gertatu zena ikusi besterik, non azpifeudoen ugaltzeak beren onetik atera baitzituen basailu handiak.

Erresumako ohitura bat zen, primuek beren anaia gazteagoei jarauntsiaren parte bat ematen zietenean, hauek omenaldi egitea

haiei⁸³⁹; hala non jaun nagusiak azpifeudo gisa baitzeuzkan. Felipe Augusto, Borgoniako dukeak, Nevers, Bolonia, Saint-Paul, Dampierreko kondeek, eta beste jaun batzuek, deklaratu zuten ezen, handik hara, feudoa banatzen bazen, oinordetzaz nahiz bestela, feudo osoa jaun beraren mende egongo zela, tartean beste inor izan gabe⁸⁴⁰. Ordenantza hori ez zen alde guztietan bete, zeren eta, beste nonbait esan dudanez, ezinezkoa baitzen garai hartan ordenantza orokorrak egitea; baina gure ohitura batzuk haren arabera arautu ziren.

XXIX

Feudoen izaeraz Karlos Burusoilaren erregealdiaren ondoren

Esan dudanez, Karlos Burusoilak zera agindu zuen, kargu handiren bat edo feudo baten jabe zena hiltzean semea uzten bazuen, feudoa semeari eman behar zitzaiola. Zaila genuke hortik etorri ziren gehiegikerien eta lege horri herrialde bakoitzean eman zitzaion hedapenaren arrastoari jarraitzea. *Libri Feudorum* liburuetan⁸⁴¹ ikusten dudanez, Konrado II.a enperadorearen erregealdiaren hasieran, feudoak, haren mendeko herrialdeetan, ez ziren bilobengana pasatzen; jaunak hautatutako azken jabearen semeengana pasatzen ziren baka-rrik⁸⁴²; hala, feudoak jaunak bere semeen artean egindako hautapen moduko baten bidez ematen ziren.

Liburu honetako XVII. kapituluaz azaldu dut nola bigarren dinastian, koroa, zein ikuspuntutatik begiratzen zen, hautabidezkoa edo oinordetzazkoa zela. Oinordetzazkoa zen, erregeak dinastia beraren barruan hautatzen zirelako, eta semeak zirelako oinordeko; hautabidezkoa zen, herriak egiten zuelako semeen arteko hauta. Gauzak beti urratsez urrats aurreratzen direnez, eta lege politiko batek beti lege politiko batekin zerikusia duenez, feudoen oinordekotzarako ere koroaren oinordekotzarako segitutako ordena berari segitu zitzaion⁸⁴³. Hala, feudoak semeengana pasatu ziren, oinordekotza-eskubidez eta hautabidezko eskubidez, eta feudo bakoitza, koroa bezala, hautabidezko eta oinordetzazko izan zen.

Jaunaren hautabide-eskubide hori desagertua zen⁸⁴⁴ *Feudoez* liburuen egileen garaian⁸⁴⁵, hau da, Federiko I.aren erregealdian.

XXX

Gai beraren jarraipena

Feudoez liburuetan esaten denez⁸⁴⁶, Konrado enperadorea Erromara abiatu zenean, haren zerbitzupeko leialek lege bat egiteko eskatu omen zioten, semeengana pasatzen ziren feudoak bilobengana ere pasa zitezen; eta norbait legezko oinordekorik gabe hiltzen zenean, anaia aitarena izandako feudoaren oinordeko izan ahal zedin; eta halaxe onartu zen.

Hauxe erantsen da lege honetan, eta gogoan izan bedi hori diotenak bizirik zeudela Federiko I.aren garaian⁸⁴⁷: «Juriskontsultu zaharrek beti esan izan zutela feudoen oinordekotza lerro zeharkakoan ez zela pasatzen odol-anaietatik aurrera; nahiz eta garai modernoetan zazpigarren graduraino eraman izan, hala nola lerro zuzenean, esku-bide berriari esker, infinituraino eraman izan baitzen»⁸⁴⁸. Halaxe joan zen Konradoren legea pixkanaka hedatuz.

Gauza hauek guztiak emanik, Frantziako historia irakurtze hutsarekin ikusiko da feudoen betikotasuna lehenago ezarri zela Frantzian Alemanian baino. Konrado II.a enperadoreak bere agintaldiari hasiera eman zionean 1024an, Frantzian Karlos Burusoilaren erregealdian egon ziren bezala zeuden gauzak Alemanian. Karlos Burusoila 877an hil zen. Baina Frantzian, Karlos Burusoilaren ondoren, hainbeste aldaketa izan ziren, non Karlos Sinplea indarrrik gabe geratu baitzen atzerritar etxe baten kontra inperiorako eskubide ukaezinak defendatzeko; eta azkenik, Hugo Kapeten garaian, errege-etxeak, bere jabetza guztiez gabeturik, ezin izan zion eutsi koroari.

Karlos Burusoilaren izaera ahulak ahulezia berdina ekarri zion Frantziari. Baina Luis Germaniarrak, haren anaiak, eta honen ondoren etorri ziren batzuek tasun hobeak zituztenez, haien estatuaren indarrak luzeago iraun zuen.

Zer diot? Beharbada nazio alemanaren jite flematikoak eta, esango ahal dut, espiritu-aldagaiztasunak nazio frantsesarenak baino luzeago egin zion aurre gauzen nondik-norako hari, hots, feudoak, berezko joeraz bezala, familietan betikotzea zekarrenari.

Zera erantsiko dut, Alemaniako erresuma ez zuela deboilatu eta, nolabait esateko, ezereztu, Frantziakoa bezala, normandiarrek eta

sarrazenoek egin zioten gerra-mota berezi hark. Aberastasun gutxiago zegoen Alemanian, hiri gutxiago arpilatzeke, itsasbazter gutxiago ibiltzeko, padura gehiago zeharkatzeko, baso gehiago bertan sartzeko. Printzeek, ez baitzuten ikusten Estatua uneoro erortzeko zorian, beren basailuen premia gutxiago izan zuten, hau da, ez ziren egon haien hain mendeen. Eta badirudi Alemaniako enperadoreek Erroman koroatuak izateko eta, beraz, Italiara etengabe espedizioak egiteko beharrik izan ez balute, feudoek luzaragoan gordeko zutela beren jatorrizko izaera.

XXXI

Nola inperioa Karlomagnoren etxetik irten zen

Inperioa, Luis Germaniarraren sasikoei emana baitzen Karlos Burusoilaren adarraren kaltetan⁸⁴⁹, atzerritar etxe batera pasatu zen Konrado, Frankoniako dukea enperadore hautatu zutenean, 912. urtean. Frantzian erregetza zuen adarra ez zen gai ezta herrixkengatik lehiatzeko ere, eta are gutxiago lehia zitekeen inperioagatik. Karlos Sinplearen eta Enrike I.a, Konradoren ondorengoaren arteko itun bat dugu, Bonn-go ituna⁸⁵⁰. Bi printzeak Rhin ibaiaren erdian kokatutako ontzi batean bildu ziren, eta adiskidetza betikoa zin egin zuten. Nahikoa *mezzo termine* ona erabili zen. Karlosek Mendebaldeko Frantziako errege titulua hartu zuen, eta Enrikek Ekialdeko Frantziako errege titulua. Karlosek Germaniako erregearekin egin zuen ituna, ez enperadorearekin.

XXXII

Nola Frantziako koroa Hugo Kapeten etxera pasatu zen

Feudoen oinordekotzak eta azpifeudoak orokorki ezartzeak itzali egin zuten gobernu politikoa, eta gobernu feudala ekarri zuten. Erregeek izandako ezin konta ahala basailuren ordeztasun, banaka batzuk besterik ez zituzten izan, eta besteak hauen mende geratu ziren. Erregeek ez zuten ia zuzeneko aginpiderik; beste hainbat boteretatik —eta hain botere handietatik— pasatu behar zuen boterea geratu edo

galdu egiten baitzen helmugara iritsi baino lehen. Hain basailu handiek ez zuten obeditzen, eta beren azpibasailuez baliatu ziren ez obeditzeko. Erregeak, beren jabetzez gabeturik, Reims eta Laongo hirietara mugaturik, haien eskuetan geratu ziren. Zuhaitzak urrunegi zabaldu adarrak, eta burua ihartu zitzaion. Erresuma jabetzarik gabe geratu zen, gaur egun Inperioa bezala. Koroa basailu boteretsuenetakoa bati eman zitzaion.

Normandiarrek arpilatu egiten zuten erresuma; baltsa edo ontzi txiki moduko batzuetan etortzen ziren, ibaien bokaletatik sartu, gora jo eta bi ertzetatik sakailatzen zuten herrialdea. Orléans eta Parisko hiriek geldiarazi egin zituzten lapur hauek⁸⁵¹, eta ez zeukaten Senatik eta Loiratik gora egiterik. Hugo Kapetek, bi hiri horiek bereak baitzituen, bere eskuetan zituen erresumaren hondakin zorigaitzekoen bi giltzak; berak bakarrik defenda zezakeen koroa eman zitzaion. Halaxe gerora ere, turkiarrekiko mugei aldagabe eusten zien etxeari eman zitzaion Inperioa.

Inperioa feudoen oinordekotza fabore gisa baizik ematen ez zen garaian irten zen Karlomagnoren etxetik. Alemaniarren artean frantziarren artean baino geroago bihurtu zen hori usadio; hori dela eta, Inperioa, feudotzat harturik, hautabidezkoa izan zen. Aitzitik, Frantziako koroa Karlomagnoren etxetik irten zenean, feudoak jadanik oinordetzazkoak ziren benetan erresuma hartan, eta koroa ere bai, feudo handi baten antzera.

Bestela, hutsegite handia izan da iraultza horren garaian kokatzea jadanik gertatuak ziren edo geroago gertatu ziren aldaketa guztiak. Dena bi gertakizunetara laburtu zen: errege-familia aldatu egin zen, eta koroa feudo handi bati lotu zitzaion.

XXXIII

Feudoen betikotasunaren ondorio batzuk

Feudoen betikotasunaren ondorioz, primutasun-eskubidea ezarri zen frantsesen artean. Lehen dinastian ez zuten halakorik ezagutzen: koroa anaiei artean banatzen zen, alodioak berdín zatitzen ziren,

eta feudoak, mugigarriak zein bizi artekoak, ez ziren oinordekotzagai, ezin ziren banatu.

Bigarren dinastian, Luis Errukitsuak zuen enperadore titulua, zein Lotario seme zaharrenari utzi baitzion, pentsarazi zion printze hau beste anaiei aurretik jar zezakeela. Bi erregeek⁸⁵³ enperadoreagana joan behar zuten urtero, opariak eraman, eta harengandik are handiagoak jaso; berarekin jardun behar zuten arazo komunez. Horrexek eman zizkion Lotariori hain gaizki atera zitzaizkion asmo haiek. Agobardok printze honentzat idatzi zuenean⁸⁵⁴, enperadore haren xedapena aipatu zuen: hark inperioarekin lotu zuen Lotario, hiru egunez barau, sakrifizio santuak eginez eta otoitz artean, eta limosnak emanez, Jainkoa kontsultatu ondoren; nazioak zin egin zion, eta ezin zuen zina hautsi; Erromara bidali zuen Lotario, Aita Santuak berrets zezan. Horretan guztian oinarritzen da historialaria, ez primu-eskubidean. Zuzen dio enperadoreak parte bana eman ziela anaiei, eta zaharrena lehenetsi zuela, baina zaharrena lehenetsi zuela esatea anaiak ere lehenetsi zitzaakeela esatea zen.

Baina feudoak oinordekotzazkoak izan zirenean, primu-eskubidea ezarri zen feudoen ondorengotzan, eta baita, arrazoi beragatik, koroarenean ere, huraxe izaki feudo nagusia. Lege zaharrak, zeinen arabera parteak egiten baitziren, ez zuen iraun; feudoek zerbitzuaren betebeharra zutenez, jabeak betetzeko gaitasuna izan behar zuen. Primu-eskubidea ezarri zen, eta lege feudalaren arrazoia lege politiko edo zibilari garaitu zitzaion.

Feudoak jabearen semeengana pasatzen zirenez, jaunek haietaz erabakitzeak askatasuna galtzen zuten, eta horren ordaina hartzeko, berreroste-eskubidea deitu zitzaiona ezarri zuten; gure ohiturek hitz egiten dute horretaz; hasieran lerro zuzenean ordaintzen zen, eta gero, usadioz, albo-lerroan baizik ez zen ordaindu.

Geroago, feudoak atzerritarrei eman ahal izan zitzaizkien ondare-zati gisa. Horrek onarpen eta salmenten eskubidea ekarri zuen, ia erresuma osoan ezarri zena. Eskubide horiek arbitrarioak izan ziren hasieran, baina baimenok emateko ohitura orokor bihurtu zenean, finkatu egin ziren eskualde bakoitzean.

Berreroste-eskubidea oinordeko-aldaketa bakoitzeko ordaindu behar zen, eta hasieran lerro zuzenean ordaintzen zen⁸⁵⁵. Ohiturarik

orokorrenak urtebeteko errentaren balioa zeukan finkatuta. Hori garestia eta nekeza zen basailuarentzat, eta eragina zuen, nolabait esateko, feudoan. Maiz, emate-ekitaldian, jaunak dirutza jakin bat besterik ez eskatzea lortzen zuen hark⁸⁵⁶, eta dirutza hori, diruari gertaturiko aldaketak zirela medio, ezdeus bihurtu zen; esate baterako, gaur egun berreroste-eskubidea ezdeusa da ia, baina onarpen eta salmentenak bere osoan iraun du. Eskubide hori ez basailuari ez honen oinordekoei zegokienez, baizik eta aurreikusi eta itxaron ezin zen ustekabeko kasua zenez, ez zen horrelako estipulaziorik egin, eta prezio jakin bat ordaintzen segitu zen.

Feudoak bizi artekoak zirenean, ez zegoen feudoaren zati bat ematerik, azpifeudo gisa betiko edukitzeko; zentzugabea zatekeen usufruktudun huts batek gauzaren jabetza izatea. Baina betiko bihurtu zirenean, onartu zen hori ere⁸⁵⁷, usadioek sartu zituzten zenbait mugapenekin⁸⁵⁸, eta horri «nork bere feudoari zatia kentzea» deitu zitzaion.

Feudoen betikotasunak berreroste-eskubidea ezartzea ekarri zuenez, neskek ere bazeukaten feudo bateko oinordeko izatea, gizonekorik ez bazen. Izan ere, jaunak feudoa alabari ematen bazion, ugaritu egiten zituen bere berreroste-eskubiderako kasuak, senarrak emazteak bezala ordaindu behar zuelako⁸⁵⁹. Xedapen hori ez zegoen koroari aplikatzerik, zeren eta, hura inoren mende ez zegoenez, ezin hura berrerosteko eskubiderik izan.

Gilermo V.a Tolosako kondeak ez zuen alaba izan bere ondorengo. Aurrerago, Leonor izan zen Akitaniako oinordekoa, eta Matilde Normandiakoa; eta alaben ondorengotza-eskubidea hain ondo ezarrita agertu zen garai hartan, non Luis Gazteak, Leonorrekiko ezkontza desegin eta gero, inolako eragozpenik gabe itzuli baitzion Guiena. Azken bi adibideok lehenengoaren oso ondotik etorri zirenez, emakumeak feudoen oinordeko izateko gai egiten zituen lege orokorra erresumako beste probintzietan baino beranduago sartu behar izan zuen Tolosako konderrian⁸⁶⁰.

Europako zenbait erresumatako konstituzioak gorde egin du feudoek erresuma horiek sortu zireneko garaian zuten egoera. Emakumeak ez ziren oinordeko ez Frantziako koroan ez Inperioan, zeren eta, bi monarkia horiek ezarri zirenean, emakumeek ez baitzeukaten feudoetan oinordeko izaterik⁸⁶¹; baina erresuma feudoak betiko-

tu ondoren sortu zenean, emakume batzuk bai, izan ziren oinordeko erresuma horietan: normandiarren konkistetatik sortu zirenetan, esate baterako, edo mairuei konkistaturiko lurraldeetan sortutakoetan; beste batzuetan, azkenik —Alemaniako mugak baino harantzago eta garai moderno samarretan, bigarren aldiz jaio zirenetan, nolabait esateko—, kristautasuna ezartzean.

Feudoak mugigarriak zirenean, haiek zerbitzeko moduan zeuden pertsoneri ematen zitzaizkien, eta adin gutxikoak kanpo geratzen ziren. Baina betiko izan zirenean, jaunek hartu zuten feudoa oinordekoaren adin-nagusitasuna iritsi arte, dela beren etekinak handiagotzeko, dela tutorepekoa armetan hezitzeko⁸⁶¹. Gure ohiturek *garde-noble* deitzen diote horri; tutoretzarenak ez bezalako printzipioetan oinarritzen da, eta guztiz bestelakoa da.

Feudoak bizi artekoak zirenean, nork bere burua gomendatzen zuen feudo baterako, eta eskuz aldatzeak —zetroaz egiten zen— berretsi egiten zuen feudoa, omenaldiak egun egiten duen bezala. Ez zaigu ageri kondeek, edota are erregearen mandatariek, omenaldirik jasotzen zutenik probintzietan; eta funtzio hori ez dagokie kapitularretan iritsi zaizkigun kargudun horien betekizunei. Batzuetan leialtasun zina eginarazten zieten sujet guztiei⁸⁶², baina zin horrek ez zuen zerikusirik gerora ezarri ziren omenaldiekin, eta azken hauetan leialtasun-zina omenaldiari erantsitako ekintza bat zen, batzuetan omenaldiaren aurretik, besteetan ondotik. Ez zen omenaldi guztietan izaten, ez zen omenaldia bezain solemnea, eta guztiz desberdina zen⁸⁶³.

Gainera, konde eta mandatariek leialtasun susmagarrikoak ziren basailuei, segurantzaren emanarazten zieten batzuetan, *firmitas* zeritzona⁸⁶⁴; baina segurantzaren hura ezin zen omenaldia izan, erregeek elkarri ematen ziotelako⁸⁶⁵.

Suger abadea⁸⁶⁶ Dagobertoren aulki batez mintzo da. Antzinako testigantzen arabera, Frantziako erregeek han jasotzen omen zituzten jaunaren omenaldiak, baina bistan da bere garaiko ideiak eta hizkuntza darabiltzala hor.

Feudoak oinordekoengana pasatu zirenean, basailuaren ezagutza, lehenengoan oso noizbehinkako kontua zena, ekintza arautu bihurtu zen; modu distiratsuago batean egin zen, formalitate gehiagoz bete zen, jaunaren eta basailuaren elkarrenganako betebeharrak gogorazi behar zituelako adin guztietan.

Egingo nuke omenaldiak Pepin erregearen garaian hasi zirela ezartzen; izan ere, garai horretan eman ziren onura asko betiko, esan dudanez; baina kontuz esango nuke hori, eta frankoen urtekarien egi-leak ezjakinak izan ez zirelakoan beti ere; alegia, Tassilon Bavariako dukeak Pepini⁸⁶⁷ egin zion omenaldia deskribatzean, beren garaian ikusten zituzten usadioen arabera mintzatzeko bezain ezjakinak⁸⁶⁸.

XXXIV

Gai beraren jarraipena

Feudoak mugigarriak edo bizi artekoak zirenean, lege politiko-ei zegozkien ia bakarrik. Horregatik, garai hartako lege zibiletan, oso gutxi aipatzen dira feudoen legeak. Baina oinordekotzazko bihurtu zirenean, eman, saldu, utzi ahal izan zirenean, lege politikoen eta lege zibilen kontu bihurtu ziren. Feudoa, soldadutza egiteko betebeharr gisa, zuzenbide politikoari zegokion; salerosgai zen ondasun gisa, ordea, zuzenbide zibilarri zegokion. Horrek ekarri zituen feudoei buruzko lege zibilak.

Feudoak oinordekotzazko bihurtu zirelarik, ondorengotzen ordenari zegozkien legeek feudoen betikotasunari zegozkionak izan behar zuten. Hala ezarri zen, nahiz eta erromatar zuzenbideko eta lege salikoko⁸⁶⁹ xedapenek besterik agindu, zuzenbide frantseseko arau hau: «Jabe-ondasunek ez daukate atzera egiterik»⁸⁷⁰. Feudoa zerbitzatu beharra zegoen, baina aitona, aitonaren anaia, basailu eskasak ziratekeen jaunarentzat; hortaz, arau hori feudoentzat baizik ez zen izan, Boutillierrek irakasten digunez⁸⁷¹.

Feudoak oinordetzazko bilakatu zirenez, jaunek, feudoa zerbitzatu izan zedin arduratu behar baitzuten, feudoan oinordeko ziren alabak⁸⁷² —eta, nik uste, edozein gizonezko— beren baimenik gabe ezkon ez zitezela exijitu zuten; hala non ezkontza-kontratuak xedapen feudal eta xedapen zibil bilakatu baitziren nobleentzat. Jaunaren aurrean egindako halako ekintza batean, ondorengotzarako xedapenak egin ziren, feudoa oinordekoek zerbitzatu izan zedin; hortaz, hasieran nobleek bakarrik izan zuten etorkizuneko ondorengotzak ezkontza-kontratuz erabakitzeaskatasuna, Boyer-ek⁸⁷³ eta Aufrerius-ek azpimarratu dutenez⁸⁷⁴.

Alferrik da esatea odolezko erretraktua —ahaideen eskubide zaharrean oinarritua, gure jurisprudenzia frantziar zaharraren misterio bat da eta hemen ez dut garatzeko astirik— ezinezkoa zela feudo-
ei zegokienez, betikotu ez ziren bitartean.

*Italiam, Italiam*⁸⁷⁵... Autore gehienek ekin dioten lekuan amaitzen dut feudoen tratatua.

Oharrak

Laugarren partea

¹ *Narrate, puellae Pierides; prosit mihi vos dixisse puellas.* Juvenal, IV. satira, 35-36 bertsoak.

² Zesarrek galiarrez dioenez, Marseilaren hurbilak eta merkataritzak hain kalte handia egin zien, non, antzina beti germaniarrak garaitu bazituzten ere, gerora haiek baino gutxiago bihurtu baitziren. *Galietaiko gerra*, VI. lib., XXIII. kap.

³ Holanda.

⁴ «*Et qui modo hospes fuerat, monstrator hospiti*». *De moribus Germani*, XXI. kap. Ikus, halaber, Zesar, *Galietaiko gerra*, IV. lib., XXI. kap.

⁵⁰⁰ XXXVIII. tit.

⁶ «*Nolo eundem populum, imperatorem et portitorem esse terrarum*». (Ziz., *de Rep.*, IV. lib.).

⁷ Justino, XLIII lib., III. kap.

⁸ Aita Du Halde, II. tomoa, 170 or.

⁹ Lehenik portugaldarrek ezarri zuten hori. *François Pyr ard-en bidaiak*, XV. kap., II. part.

¹⁰ 1660ko *Nabigazio-akta*. Gerra-garaietan bakarrik bidali dituzte Boston eta Filadelfiakoe beren

itsasontziak zuzenean Mediterraneoara, beren salerosgaiak garraiatzen.

¹¹ Cadizen emana, 1740ko martxoan.

¹² Plutarko, *Ez dela lukurr eriaz mailegurik hartu behar* tratatuan, IV. kap.

¹³ Diodoro, I. lib., II. part., III. kap.

¹⁴ Salagarriak ziren legegile grekoak, debekatu egin baitzuten gizon baten armak eta zalgardia bahi hartzea, eta gizona bera atxitzea uzten baitzuten. Diodoro, I. lib., II. part., III. kap.

¹⁵ *Hipotiposis*, I. lib., XIV. kap.

¹⁶ *Legeez*, VIII. lib. (842 k.*).

¹⁷ Zonaro.

¹⁸ *Leg. nobiliores, De commerc.*, eta *Leg. ult. de rescind. vendit* kodea.

¹⁹ Hain zuzen, halakoetan horrela dago ezarrita maiz.

²⁰ Plinio, *Hist. nat.*, VI. lib., XXIII. kap.

²¹ Ikus Plinio, VI. lib., XIX. kap., eta Estrabon, XV. lib.

²² VI. lib., IV eta V. kap.

²³ XI. lib.

- 24 Diodoro, II. lib.
- 25 Diodoro, II. lib.
- 26 Ikus Plinio, VI. lib., XVI. kap.; eta Estrabon, XI. lib.
- 27 Estrabon, XI. lib.
- 28 Estrabon, XI. lib.
- 29 Patrokloren autoritatea handi samarra da, Estrabonen kontakizun batetik atera daitekeenez, II. lib.
- 30 In Plinio, VI. lib., XVII. kap. Ikus Estrabon ere, XI. lib., salerosgaiek Fasotik Zirora egiten zuten ibilbideaz.
- 31 Aldaketa handiak gertatu behar izan dute, derrigor, herrialde hartan Ptolomeoren garaitik; honek ibai asko deskribatzen baitizkigu Kaspio ibaiaren ekialdean hustutzen direnak. Tsarraren mapan Astrabat ibaiaren erribera besterik ez da ageri alde horretatik, eta Bathalsirenean, ezer ere ez.
- 32 Ikus Genkonson-en kontakizuna, in *Iparraldeko bidaien bilduma*, IV. tomoa.
- 33 Uste dut horrela eratu dela Aral lakua.
- 34 Klaudio Zesar, in Plinio, VI. lib., II. kap.
- 35 Ptolomeo Zeranok hil zuen.
- 36 Ikus Estrabon, XI. lib.
- 37 Tartesos fundatu zuten, eta Cadizen ezarri ziren.
- 38 *Erregeen III. Liburua*, IX. kap., 26. bertseta; *Paralip.*, II. lib., VIII. kap., 17. ber.
- 39 Appion-en kontra.
- 40 Liburu honetako I. kapituluan.
- 41 European errearen eta zilarren artean ezarritako proportzioak etekina eman dezake Indietan zilarren truke urrea hartzean, baina ezer gutxi, nolanahi ere.
- 42 Ikus Plinio, VI. lib., XXII. kap.; eta Estrabon, XV. lib.
- 43 Arradak besterik ez ditu; baina Siziliak oso portu onak ditu.
- 44 Holandako probintziakoak, diot; izan ere, Zelandako probintziako portuak sakon samarrak dira.
- 45 Alegia, mota bereko tamainak konparatzeko: «Jariakinak ontziari egiten dion ekintza edo bulkada, ontz horren erresistentziarekiko, honelakoa izango da...», etab.
- 46 Pertiako erregeari.
- 47 *De republ. athen.*, II. kap.
- 48 Ikus Estrabon, VIII. lib.
- 49 *Iliada*, II. lib., 668. bertseta.
- 50 *Ibid.*, 570. bertseta.
- 51 *Ibid.*, 381. bertseta. Ikus Estrabon, IX. lib., 414. or., 1620ko argitalpena.
- 52 Estrabon, IX. lib., 414. or.
- 53 Estrabon, XV. lib.
- 54 Herodoto, in *Melpomene* IV, 44.
- 55 Estrabon, XV. lib.
- 56 *Ibid.*
- 57 Plinio, VI. lib., XXIII. kap.; Estrabon, XV. lib.
- 58 Elementuak ez zikintzeko, ez ziren nabigatzen ibaietatik. Hyde, *Pertsiarren erlijioa*. Gaur egun ere ez dute itsas merkataritzarik, eta atotzat jotzen dituzte itsasoan dabil-tzanak.
- 59 Estrabon, XV. lib.

- ⁶⁰ Herodotok (*Melpomene*, XLIV. kap.) dio Dariok Indiak konkistatu zituela. Arian ez ari dela ulertu behar da; eta hala ere, baliteke konkistatzeko asmoa besterik ez izatea.
- ⁶¹ Estrabon, XV. lib.
- ⁶² Hori ez legoke iktiofago guztietara hedatzerik, hamar mila estadioko kostaldean bizi baitziren. Nolatan eman ahalko zien Alexandrok bizibidea? Nolatan lortuko zukeen obedi ziezaioten? Herri batzuez baino ezin da halakorik esan. Nearkok, *Rerum Indicarum* liburuan, dio itsasbazter horren azkenean, Pertsiaiekiko mugan, ohartu zela herriek ez zutela hainbeste arrain jaten. Nire ustez Alexandroren agindua eskualde hartarako izan zen, edota Pertsiatik hurbilago zegoen besteren baterako.
- ⁶³ Alexandria Rakotis izeneko hondartzara batean sortu zuten. Antzinako erregeek goarnizio bat zuten han arrotzei herrialdean sartzea debekatzeko, batez ere greziarrei; izan ere, jakina denez, itsaslapur handiak baitziren. Ikus Plinio, VI. lib., X. kap.; eta Estrabon, XVIII. lib.
- ⁶⁴ Arriano, *De expeditione Alexandri*, VII. lib.
- ⁶⁵ Ibid.
- ⁶⁶ Estrabon, XVI. lib., azkenean.
- ⁶⁷ Babilonia uholdeek hartua ikusirik, Arabia, gertu baitago, uhartea bailedin ikusten zuen. Aristobulo, in Estrabon, XVI. lib.
- ⁶⁸ Ikus *Rerum Indicarum* liburua.
- ⁶⁹ Estrabon, XVI. lib.
- ⁷⁰ Estrabon, XVI. lib.
- ⁷¹ Arrotzenganako izuikara ematen zieten.
- ⁷² Plinio, II. lib., XVII. kap.; eta VI. lib., IX. eta XII. kap.; Estrabon, XI. lib., 507. or.; Arriano, *Alexandroren espedizioaz*, III. lib., 74. or.; eta V. lib., 104. or.
- ⁷³ Arriano, *Alexandroren espedizioaz*, VII. lib.
- ⁷⁴ Plinio, II. lib., LXIV. lib.
- ⁷⁵ Ikus tsarraren mapa.
- ⁷⁶ Plinio, VI. lib., XVII. kap.
- ⁷⁷ XV. lib.
- ⁷⁸ Baktrianako, Indietako eta Arianako mazedoniarrek Siriako erresumatik bereizi eta Estatu handi bat eratu zuten.
- ⁷⁹ Apolonio Adramitin, in Estrabon, XI. lib.
- ⁸⁰ VI. lib., XXIII. kap.
- ⁸¹ Plinio, VI. lib., XXIII. kap.
- ⁸² XI. lib., *Sigertidis regnum*.
- ⁸³ Monzoiek alde batetik jotzen dute urtearen zati batean, eta bestetik urtearen beste zatian; eta alisio haizeek alde beretik jotzen dute urte osoan.
- ⁸⁴ VI. lib., XXIII. kap.
- ⁸⁵ Herodoto, in *Melpomene* (IV., XLIV.)
- ⁸⁶ Plinio, VI. lib., XXIII. kap.
- ⁸⁷ Ibid.
- ⁸⁸ Ibid.
- ⁸⁹ XV. lib.
- ⁹⁰ Herodoto, IV. lib., XLII. kap. Konkistatu egin nahi zuen.
- ⁹¹ Plinio, II. lib., LXVII. kap. Ponponio Mela, III. lib. IX. kap.
- ¹⁰⁰ Herodoto, in *Melpomene*, IV., XLIII.

¹⁰¹ Erantsi horri liburu honetako XI. kapituluari Hannonen nabigazioaz esan dudana.

¹⁰² Ozeano Atlantikoan, urri, azaro, abendu eta urtarrilean, iparrekialdeko haizeak jotzen du. Pasatzen da lerroa, eta, ekialdeko haizea saihesteko, hegoaldera jotzen da; edota alde berora sartzen da, haizeak mendealdetik ekialdera jotzen duen lekutara.

¹⁰³ Golko horri, egun izen hori ematen badiogu ere, Arabiar barrunbea deitzen zioten antzinakoek; Itsaso Gorri, berriz, golko horren ondoko ozeano-parteari deitzen zioten.

¹⁰⁴ Estrabon, XVI. lib.

¹⁰⁵ Ibid. Artemidorok *Austrikornu* zeritzan lekuan jartzen zuen kosta ezagunaren muga; eta Eratostene-sek, *ad Cinnamomiferam*.

¹⁰⁶ Estrabon, I. lib., VII. kap.; IV. lib., IX. kap.; Afrikako IV. taula.

¹⁰⁷ Ptolomeo, IV. lib., IX. kap.

¹⁰⁸ IV. lib., VII eta VIII. kap.

¹⁰⁹ Ikus zein zehatz deskribatzen dizkiguten Estrabonek eta Ptolomeok Afrikako parteak. Haien eza-gupenak munduko bi nazio indartsuenek, kartagotarrek eta erromatarrek, Afrikako herriekin izandako gerretatik zetozen, haiekin egindako hitzarmenetatik, lurralde haietan egindako merkatariztatik.

¹¹⁰ VII. lib., III. kap.

¹¹¹ Eratostenes, in Estrabon, XVII. lib., 802. or.

¹¹² Ikus haren Periploa, Kartagori buruzko artikulua.

¹¹³ Ikus Herodoto, in *Melpomene*, IV., XLIII., Sataspek aurkitu zituen oztopoez.

¹¹⁴ Ikus gutunak eta kontakizunak, *Indietako konpainia ezartzeko balio izan duten bidaiak*, I. parte, ²⁰¹. or. Belar horrek osorik estaltzen du itsasoko urazala, eta ia ez da ura ikusten; itsasontziak ezin dira pasatu handik haize fresko bati esker ez bada.

¹¹⁵ Pliniok gauza bera diosku Atlas mendiaz ari dela: «*Noctibus micare crebis ignibus, tibiurum cantu tympanorumque sonitu strepere, nemi nem interdiu cerni*».

¹¹⁶ Dodwel. Ikus haren *Hannonen periploari buruzko hitzaldia*.

¹¹⁷ *Gauza harrigarriez*.

¹¹⁸ VI. liburua.

¹¹⁹ III. lib.

¹²⁰ *Mons argentarius*.

¹²¹ Horietako baten bateko zuzendari izana zen.

¹²² Ikus Festus Avienus.

¹²³ Estrabon, III. lib., azken aldera.

¹²⁴ Kartagoko senatuak saritu egin zuen.

¹²⁵ Tito Livio, Freinshemisuen gehigarria, bigarren hamarkada, VI. lib.

¹²⁶ Polibio, III. lib.

¹²⁷ Kartagotarren mendeko aldean.

¹²⁸ Justino, XLIII. lib., V. kap.: «*Carthaginiensium quoque exercitus, cum bellum captis piscatorum navibus ortum esset, saepe fuderunt, pacemque victis dederunt*».

129 Ikus Estrabon, X. lib.

130 Amisako hiriaren askatasuna berretsi zuen, are Pertsiaiko erregeen mende ere herri-estatua izan zen atenastar koloniarena. Lukulok, Sinope eta Amisa hartu zituelarik, askatasuna itzuli zien, eta deitu egin zien itsasontzietan ihesi joandako biztanleei.

131 Ikus Apianok Fanagorea, Amisa eta Sinopekoez idatzitakoa, *Mitridatesen kontrako gerraz* liburuan.

132 Ikus Apianok idatzitakoa, Mitridatesek gerretan erabili zituen altxor eskergez, ezkutatu zituenez, beretarren traizioagatik galdu zituenez, bera hil eta gero aurkitu zirenez.

133 Behin 170.000 gizon galdu zituen, eta berehala izan zituen armada berriak.

134 Ikus Apiano, *Mitridatesen kontrako gerraz*.

135 Ibid.

136 In *Erromatarren handitasuna - ren kausei buruzko kontsider* oak, VII. kap..

137 Platonek dioenez, *Legeak* liburuko IV. kap.

138 Polibio, V. liburua

139 Ikus *Erromatarren handitasuna - ren kausei buruzko kontsider* oak, IV. kap.

140 Ibid.

141 5. leg., 2 §, ff. *de captivis*.

142 «Quae mercimoniis publice praefuit». 5. leg., *de natural. liberis* kod.

143 *ad Barbaricorum leg., que res exportari non debeant* kod.

144 2. leg., *de commerc. et mercator.*

145 2. leg., *quae res exportari non debeant*.

146 Prokopio, *Pertsiarren gerra*, I. lib.

147 Ikus *Erromatarren handitasuna - ren eta gainbeheraren kausei buruz - ko kontsider* oak.

148 Plinio, VI. lib., XXVIII. kap.; eta Estrabon, XVI. lib.

149 Ibid.

150 Alep-eko eta Suezko karabanek gure dirutik bi milioi eramaten diuzte hara, eta beste hainbeste pasatzen da iruzurrez; Suezko errege-itsasontziak ere bi milioi eramaten ditu hara.

151 II. lib., 81. or., 1587. urteko argit.

152 VI. lib., XXIII. kap.

153 XII. liburuan dio erromatarrek ehun eta hogeit itsasontzi enplegatzten zituztela han; eta XVII. liburuan, berriz, hogeit besterik ez zituztela bidaltzen.

154 I. lib., II. kap.

155 VI. lib., XIII. kap.

156 Gure maparik onenek luzerako hungarren graduan kokatzen dute Harrizko dorrea*, eta latitudeko berrogeigarren gradu inguruan.

157 Suetonio, in *Klaudio*, XVIII. kap. 7. leg., Teodos. kod. *de navicu - larii*s.

158 VIII. lib., IV. tit., 9 §.

159 Toto titulo, ff. *de incend. ruin. naufrag.*, eta *de naufragiis* kod.; eta 3. leg., ff. *de leg. Cornel., de naufragiis*.

160 I. leg., *de naufragiis* kod.

161 Ikus Aristoteles, *Polit.*, I. lib., IX eta X. kap.

162 Ikus *Marca Hispanica*-n 1228 eta 1231. urteetako Aragoiko konstituzioak; eta Brussel-en lanetan, 1206. urteko akordioa, erregearen, Champagneko kondesaren eta Guy Dampierrekoaren artean.

163 Slowe, *Survey of London*, III. lib., 54. or.

164 Bâville-n emandako ediktua, 1392ko apirilaren 4an.

165 Frantzian, judutarrak jopu, eskuhil ziren, eta jaunak ziren haien oinordeko. Brussel-ek 1206ko akordio baten berri dakar, erregearen eta Thibaut, Champagneko kondearen artean, zeinen arabera zera ezartzen baitzen, baten juduek ez zutela mailagurik emango bestearen lurretan.

166 Jakina da Felipe Augustoren eta Felipe Luzearen erregealdietan judutarrek, Frantziatik bota zituztelarik, Lombardian aurkitu zutela babesa, eta han gutun sekretuak eman zizkietela tratulari atzeritarrei eta bidaiariei Frantzian beren ondasunak noren esku utziak zituzten argituz, eta itzuli egin zitzaizkiela.

167 Ikus Zuzenbidearen Gorputzean*, Leonen laurogeita hirugarren novella*, bere aita Basilioaren legea indargabetzen duena. Basilioaren lege hori *Harmenopulo* obran dago, Leonen izenpean, III. lib., VII. tit., 27 §.

168 Ikus François Pyrrard-en kontakizuna, II. part., XV. kap.

169 Kartagotarrak salbu, lehen gerra punikoari amaia eman zion itunean ikus daitekeenez.

170 «Metropoli», antzinakoen hizkuntzan, kolonia fundatu duen estatua da.

171 Polibio, III. lib.

172 Pertiako erregea behartuta zegoen, itun batez, ezin gerraontziz ez nabigatzera arkaitz Eszianeok eta Kelidoniar uharteak baino harantzago. Plutarko, *Zimonen bizitza*.

173 Aristoteles, *Gauza miresgarriez*. Tito Livio, Bigarren hamarkadako VII. lib.

174 II. t., 170. or.

175 Hau orain hogeita bost urte baino gehiago agertu zen, autorea-ren eskuizkributxo batean; ia bere osoan aldatu da hona.

176 Ikus Frézier-en bidaiak.

177 Milord Anson-en arabera, Europak bi milioi libra esterlina jasotzen ditu urretan urtero Brasiletik; urre hori hareatan aurkitzen da mendioinetan, edo ubideetan. 175 oharrean aipatu dudana obratxoan idatzi nuen, asko falta zen Brasiletiko emariak gaur adinakoak izan zitezkeen.

178 Abisinian erabili ohi duten gatzak akats hau du: etengabe kontsumitzen da.

179 Herodotok, *Klio* obran, zera diosku, lidiarrak txanponak egiteko artea aurkitu zutela, eta greziarrak haiengandik hartu zutela. Atenasko txanponak beren antzinako idia zuten zigilu gisa. Txanpon horietako bat ikusia naiz Pembrokeko kondearen gabinetean.

180 Usadio zaharra da Aljerren familiaburu bakoitzak altxor bat izatea lurpean gordeta. Laugier Tassis-

- koa, *Aljerkoerr esumaren historia*, I. lib., VIII. kap.
- 181 Ikus Zesar, *Gerra zibilaz*, III. lib.
- 182 Tazito, *Urtekariak*, VI. lib., XVII. kap.
- 183 Saxoniarren legea, XVIII. kap.
- 184 Ikus aurreraxeago, XXII. lib., XII. kap.
- 185 Zilar-markoa 49 libratan dagoe-la emanaz gero, eta kobre-libra 20 sosetan.
- 186 *Espainiarrek Indietan izandako gerrenhistoria*.
- 187 Horrela deitzen zitzaion Law-k Frantzian izan zuen proiektuari.
- 188 *Elizaren historia*, Sokrates, II. lib., XVII. kap.
- 189 Holandarrek ia Europa osoko kanbioa arautzen dute, beren arteko delibero moduko baten bidez, beren interesei zer komeni zaien.
- 190 Leku batean diru asko dago, paper baino diru gehiago dagoenean; gutxi dago, diru baino paper gehiago dagoenean.
- 191 Igorpenaren eta segurantzaren gastuak kenduta.
- 192 1744an.
- 193 Ikus XX. lib., XXIII. kap.
- 194 Plinio, *Hist. nat.*, XXXIII. lib., 13. art.
- 195 Ibid.
- 196 Kobrezko hamar ontza jasotzen zituzten, hogeiren ordez.
- 197 Hamasei ontza kobrezko jasotzen zituzten, hogeiren ordez.
- 198 Plinio, XXXIII. lib., 5. art.
- 199 Freinshemius, bigarren hamar-kadako V. lib.
- 200 Ibid. loco citato. Kinario izeneko erdiak ere egin zituzten, dio autore horrek, bai eta sestertzio izeneko laurdenak ere.
- 201 Zortziren bat, Budée-ren arabera; zazpiren bat, beste autore batzuen arabera.
- 202 Plinio, *Hist. nat.*, XXXIII. lib., 13. art.
- 203 Plinio, *Hist. nat.*, XXXIII. lib., 13. art.
- 204 Ikus *Dominen zientzia*, Aita Joubert, Paris, 1739, 59. or.
- 205 *Bertuteen eta bizioen bilduma*.
- 206 Ikus Savotte; II. part., XII. kap.; eta 1681eko uztailaren 28ko *Jakintsuen egunkaria*, 50.000 dominaren aurkikuntza batez.
- 207 Idem, ibid.
- 208 Idem, ibid.
- 209 XVI. kap.
- 210 Ingalaterran.
- 211 Ez gara ari urrea eta zilarra merkantziatzat hartzen direneko kasuez.
- 212 Tazito, *Urtekariak*, VI. lib., XVI. kap.
- 213 Lukurreriak eta interesak esanahi berbera zuten erromatarrentzat.
- 214 Ikus Dionisio Halikarnasokoa; oso ondo deskribatzen du.
- 215 «Usurae semisses, trientes quadrantes». Ikus Digestoko eta *de usu* kodeko tratatuak; eta batez ere 17. legea, bere oharrarekin, ff. *de usuris*-en*.
- 216 Ikus Apioren diskurtsua, in Dionisio Halikarnasokoa.

- 217 *Urtekariak*, VI. lib., XVI. kap.
- 218 Erromako 388. urtean. Tito Livio, VI. lib., XXV. kap.
- 219 *Unciaria usura*. Tito Livio, VI. lib., XXV. kap.
- 220 *Urtekariak*, VI. lib., XVI. kap.
- 221 L. Manlio Torkuato eta K. Plautio kontsul zirelarik, Tito Livio dioenez, VII. lib., XXVII. kap.; eta lege horretaz ari zaigu Tazito, *Urtekariak*, VI. lib., XVII. kap.
- 222 *Semiunciaria usura*.
- 223 Tazitok dioenez, *Urtekariak*, VI. lib., XVI. kap.
- 224 Legea M. Genuzio herri-tribunoaren ekimenaren ondorioz egin zen. Tito Livio, VII. lib., azkenean.
- 225 «Veteri jam more faenus receptum erat». Apiano, *Gerra zibilaz*, I. lib.
- 226 «Permisit eos legibus agere». Apiano, *Gerra zibilaz*, I. lib.; eta Tito Livio *Epitomea*, LXIV. lib.
- 227 Erromako 663. urtean.
- 228 XI. lib., XIX. kap.
- 229 *Atikori idatzitako gutunak*, V. lib., XXI. gutuna.
- 230 Tito Livio, XXXV. lib., VII. kap.
- 231 Ibid.
- 232 Erromako 561. urtean. Ikus Tito Livio, ibid.
- 233 *Urtekariak*, VI. lib., XVI. kap.
- 234 Erromako 615. urtean.
- 235 Ikus *Zizeronek Atikori idatzita -ko gutunak*, IV. lib., XV eta XVI. gutunak.
- 236 Ponpeiok, Ariobarsano erregeari seiehun talentu mailegatu zizkiolarik, hogeita hamahiru talentu atikar jasotzen zituen hogeita hamar egu-
nez behin. *Zizeronek Atikori idatzita -tako gutunak*, V. lib., XXI. gutuna; VI. lib., I. gutuna.
- 237 *Zizeronek Atikori idatzitako gutunak*, VI. lib., I. gutuna.
- 238 «Ut neque Salaminis, neque cui eis dedisset, fraudi esset». Ibid.
- 239 Zizeronen ediktuak hileko ehune-ko batean finkatzen zuen, urtearen buruko interesaren interesarekin*. Errepublikako landetxetarren zegokienez, zordunei epe bat ematera behartzen zituen. Hauek ez bazuten jarritako epean ordaintzen, bileteak adierazten zuen lukurreria ezartzen zien. *Zizeronek Atikori idatzita -ko gutunak*, VI. lib., I. gutuna.
- 240 Ikus zer dioen Luzeiok, Atikori egindako XXI. gutunean, V. lib. Senatu-konsultu orokor bat izan zen interesa hileko ehune-ko batean finkatzeko. Ikus gutun hori.
- 241 12. leg., ff. *De verbor signif.*
- 242 Lukrezio *De Rerum Natura*-ren hasieraren itzulpena.
- 243 I. lib., VIII. kap.
- 244 Garamanteak.
- 245 «Pater est quem nuptiae demonstrant».
- 246 Horrexegatik, esklaboak dituzten nazioetan, haurra amaren egoe-rari jarraitzen zaio ia beti.
- 247 Aita Du Halde, I. t., 156. or.
- 248 Aita Du Halde, II. t., 121. or.
- 249 Emakumeak handi eta txikitik bereizten dira, hau da, legezko eta ez legezkotan; baina ez dago horrelako bereizketarik haurren artean. «Inperioko doktrina handia da», dio moralari buruzko obra txinatar

- batek, Aita Du Haldek berak itzuliak. III. t., 140. or.
- 250 Ikus Aristotele, *Politika*, VI. lib., IV. kap.
- 251 Ibid., III. lib., III. kap.
- 252 Thomas Gage-ren kontakizuna, 171. or.
- 253 Thomas Gage-ren kontakizuna, 58. or.
- 254 XVI. lib., IV. kap.
- 255 Ikus Kempfer, Meakoko errolda bat baitakar bere lanean.
- 256 *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, I. t., 347. or.
- 257 Japonia uhartzet osatua da; kosta asko dago, eta itsasoa arrainez betea da.
- 258 Txina errekaz beteta dago.
- 259 Ikus Aita Du Halde, II. t., 139 eta hurr. orr.
- 260 «Lur-sailen jabe gehienek», dio Burnet-ek, «artiletik garitik baino etekin handiagoa ateratzen dutenez, hesitu egin zituzten beren lur-sailak. Herri xehea, goseak hartaratuta, matxinatu egin zen; lurraren lege bat proposatu zen; errege gazteak berak idatzi zuen auziaz; aldarrikapenak egin ziren beren lurak hesitu zituztenen kontra». *Erreformaren historiaren laburpena*, 44 eta 83. orr.
- 261 Dampierren *Bidaia*, II. t., 41. or.
- 262 Ibid., 167. or.
- 263 Ikus *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, V. t., I. part., 182 eta 188. orr.
- 264 Ausardia, diziplina eta ariketa militarren bidez.
- 265 Galiarrek, kasu berdinean baitziren, gauza bera egin zuten.
- 266 Bere *Legeak*-en, V. lib.
- 267 *Politeia*, V. lib.
- 268 *Polit.*, VII. lib., XVI. kap.
- 269 Ibid.
- 270 *Polit.*, III. lib., III. kap.
- 271 Hirurogei libra esterlina.
- 272 VI. lib., XII. kap.
- 273 *Obra moralak*: Amaitutako orakuluez.
- 274 VII. lib., 496. or.
- 275 Hori jorratu dut *Erromatarren handitasunaren eta g. ainbeheraren kauseri buruzko kontsideroak*-en.
- 276 LVI. liburuan.
- 277 II. lib.
- 278 Erromako fundazioaren 277. urtean.
- 279 Ikus zer egin zuten alde horretatik. Tito Livio, XLV. lib.; Tito Livio *Epitomea*, LIX. lib.; Aulo Gelio, I. lib., VI. kap.; Valerio Maximo, II. lib., IX. kap.
- 280 Aulo Gelio, I. lib., VI. kap.
- 281 Ikus V. lib., XIX. kap. an esan dudana.
- 282 Zesarrek, gerra zibilaren ondoren, errolda eginarazi zuelarik, ehun eta berrogeita hamar mila familiaburu besterik ez zituen aurkitu. Florok Tito Livioz egindako *Epitomea*, hamabigarren hamarkada.
- 283 Ikus Dion, XLIII. lib., eta Xifil., in *August*.
- 284 Dion, XLIII. lib., XXV. kap.; Suetonio, *Zesarren bizitza*, XX. kap.; Apiano, II. lib., *Gerra zibilaz*.

- 285 Eusebio, bere *Kronika*-n.
- 286 Dion, LIV. lib., XVI. kap.
- 287 Erromako 736. urtean.
- 288 «Julias rogationes», *Urtekariak*, III. lib., XXV. kap.
- 289 Erromako 762. urtean. Dion, LVI. lib., I. kap.
- 290 Laburtu egin dut harenga hau, nekagarria baita bere luzean; Dioneke dakar osorik, LVI. lib.
- 291 Marko Papio Mutilio eta K. Popeo Sabino. Dion, LVI. lib.
- 292 Dion, LVI. lib.
- 293 Ulpianoren *Zatiak*-en tituluak oso ondo bereizten ditu Lege Juliarra eta Papiarra.
- 294 Jacques Godefroi-k haien bilduma egin du.
- 295 Hogeita hamabosgarrena 19. legean aipatzen da, *de ritu nuptiarum*.
- 296 II. lib., XV. kap.
- 297 Dionisio Halikarnasokoa.
- 298 Erromako diputatuak, lege greziarren bila bidali zituztelarik, Atenasera eta Italiako hirietara joan ziren.
- 299 Aulo Gelio, II. lib., XV. kap.
- 300 Suetonio, in *Augusto*, XLIV. kap.
- 301 Tazito, *Urtekariak*, II. lib., LI. kap. «Ut numerus liberorum in candidatis praepolleret, quod lex jubebat».
- 302 Aulo Gelio, II. lib., XV. kap.
- 303 Tazito, *Urtekariak*, XV. lib., XIX. kap.
- 304 Ikus 6. legea, 5 §, ff. *de decurio - nibus*.
- 305 Ikus 2. legea, ff. *de minoribus*.
- 306 I. legea, 3 §; eta 2., 1 §, ff. *de vacatione et excusat. muner.*
- 307 Ulpianoren *Zatiak*, XXIX. tit., 3 §.
- 308 Plutarko, *Numaren bizitza*.
- 309 Ikus Ulpianoren *Zatiak*, XIV, XV, XVI, XVII eta XVIII. tit.; erro-matar jurisprudentzia zaharraren zati ederrenetarikoa dira.
- 310 Sozom., I. lib., IX. kap. Gurasoengandik jasotzen zen bakarririk; Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit., I §.
- 311 Sozom., I. lib., IX. kap., eta leg. unic. cod. Theodos. *De infirm. pae - nis caelib. et orbitat.*
- 312 *Obra moralak: Gurasoek seme-alabei dieten maitasunaz.*
- 313 Ikus honetaz xeheago Ulpianoren *Zatiak*, XV eta XVI. tit.
- 314 Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit., 1 §.
- 315 Ulpianoren *Zatiak*, XIV. tit. Badirudi lehen Lege Juliarrek hiru urte ematen zituztela. Augustoren harenga, in Dion, LVI. lib.; Suetonio, *Augustoren bizitza*, XXXIV. kap. Beste Lege Juliar batzuek urtebete besterik ez zuten ematen; azkenik Lege Papiarrak bi eman zituen: Ulpianoren *Zatiak*, XIV. tit. Lege horiek ez zitzaizkion atsegin herriari, eta Augustok, herria haiek jasateko prest zenbateraino zegoen, leundu edo gogortu egiten zituen.
- 316 Lege Papiarraren hogeita hamabosgarren atalburua zen, 19. leg., ff. *de ritu nuptiarum*.
- 317 Ikus Dion, LIV. lib., 736. urtea; Suetonio in *Oktabio*, XXXIV. kap.

- 318 Ikus Dion, LIV. lib.; eta Dion-en obra honetantxe, Augustoren harena, LVI. lib.
- 319 Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit.; eta 27. legea, *de nuptiis* kod.
- 320 Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit., 3 §.
- 321 Ikus Suetonio, in *Klaudio*, XXIII. kap.
- 322 Ikus Suetonio, *Klaudioren bizitza*, XXIII. kap.; eta Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit., 3 §.
- 323 Dion, LIV. lib.; Ulpianoren *Zatiak*, XIII. tit.
- 324 Augustoren harena, in Dion, LVI. lib.
- 325 Ulpianoren *Zatiak*, XIII. kap.; eta 44. legea, ff *de ritu nuptiarum*, azkenaldean.
- 326 Ikus Ulpianoren *Zatiak*, XIII eta XVI. tit.
- 327 Ikus I. legea, *de nat. lib.* kod.
- 328 117. nobela.
- 329 37. legea, 7 §, ff *de oper. libert.*; Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit., 2 §.
- 330 *Zatiak*, ibid.
- 331 Ikus beheerago XXVI. lib.ko XIII. kap.
- 332 Zenbait kasutan izan ezik. Ikus Ulpianoren *Zatiak*, XVIII. tit.; eta lege bakarra, *de caduc. tollend.* kodean.
- 333 *Relatum de moderanda Popaea*. Tazito, *Urtekariak*, III. lib., XXV., 117. or.
- 334 Laurdenera urritu zituen. Suetonio, in *Neron*, X. kap.
- 335 Ikus Plinioren *Panegirikoa*.
- 336 Severok hogeita bost urteak arte atzerarazi zuen gizonezkoentzat, eta hogeit emakumeentzat, Lege Papiarraren xedapenen denbora, Ulpianoren *Zatiak*-eko XVI. tit. Tertulianoren *Apologet.*-eko IV. kap. arekin erkatzean ikusten denez.
- 337 P. Eszipion zentsorea, herriari ohiturez egin harengan, kexu da jadanik sartuta zegoen gehiegikeriaz: semetzakoak seme naturalaren pribilegio berbera izatea. Aulo Gelio, V. lib., XIX. kap.
- 338 Ikus 31. legea, ff *de ritu nupt.*
- 339 Augustok, Lege Papiarraren bidez, amen pribilegio berbera eman zien. Ikus Dion, LVI. lib. Numak hiru seme-alaba zituzten emakumeen pribilegio zaharra emana zien, hots, zaindaririk ez izatekoa. Plutarko, in *Numaren bizitza*.
- 340 Klaudiok eman zien. Dion, LX. lib.
- 341 Leg. *Apud eum*, ff. *de manumis sionibus*, 1 §.
- 342 Dion, LV. lib.
- 343 Ikus Zizeronen *Ofizioak*, I. lib., espekulazio-espiritu horri buruz zituen ideiak.
- 344 Nazario, in *Panegyrico Constantini*, anno 321.
- 345 Ikus Teodosioren Kodeko 1, 2 eta 3 legeak, *de bonis maternis maternique generis*, etc., eta Kode horretako lege bakarra, *de bonis quae filiis famil. acquiruntur*.
- 346 Kodeko lege bakarra, *de infirm. pan. caelib. et orbit.*
- 347 Sozomeno, I. lib., IX. kap., 27. or.

348 Teodosioren Kodeko 2 eta 3 legeak, *de jure lib.*
 349 *de nuptiis* kodeko *Sancimus* legea.
 350 127. nov.*, III. kap.; 118. nov., V. kap.
 351 54. legea, ff *de condit. et demonst.*
 352 5. legea, 4 §, *de jure patronat.*
 353 Pablo, bere *Sententziak*-en, III. lib., IV. tit., 15 §.
 354 *Erromako antzinako gauzak*, II. lib.
 355 *Ibid.*
 356 IX. lib.
 357 III. lib., *de legib.*, XIX. kap.
 358 *De moribus Germanorum*, XIX. kap.
 359 Digestoan ez da inongo titulurik horretaz; Kodeko tituluak ez dio ezer, ez eta novellek ere.
 360 *Unibertsoaren historia*, V. kap., Frantziatz.
 361 Herrialde mahometarrek ia alde guztietatik inguratzen dute.
 362 1666ko ediktua, ezkontzen alde.
 363 Ikus Chardin, *Voyage de Perse*, VIII. t.
 364 Ikus Burnet-en *Ingalaterrako erreformaren historia*.

Bosgarren partea

¹ *Pentsamenduak kometaz*, etab.
² «*Etiopiako kontakizuna, Poncet jaun sendagileak egina*», *Onbidezko gutunak*-eko laugarren bilduman, 290. or.

³ Ikus *Diodora* II. lib.
⁴ Ikus *Seigarren mendeko diz autoreen biblioteka*, V. t., Dupin.
⁵ *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, III. t., I. partea, 63. or.
⁶ *Judutarren historia*, Prideaux.
⁷ Hori da Foë eta Laockium-en doktrinaren akatsa.
⁸ *Legeak*-eko II. lib.
⁹ «*Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum est; quod expiari poterit publici sacerdotes expianto*».
¹⁰ Ikus Anaia Jean Duplan Carpinen kontakizuna, Inozentzio IV.a aita santuak Tartariara bidali zuelarik, 1246. urtean.
¹¹ *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, V. t., I. partea, 192. or.
¹² *Onbidezko gutunak*, hamabosgarren bilduma.
¹³ *Polit.*, VII. lib., XVII. kap.
¹⁴ Suetonio, *Augusto*, XXXI. kap.
¹⁵ *Ibid.*
¹⁶ *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, IV. t., I. part., 127 or.
¹⁷ Ikus Prideaux, *Mahometen bizi-tza*, 64. or.
¹⁸ Koranean, I. lib., *Behiaz* kap.
¹⁹ Talioaren legeari uko eginez.
²⁰ *De moribus German.*, XXI. kap.
²¹ *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, VII. t., 303. or. Ikus, halaber, *Forbin-eko kondearen memoriak* eta honek makasardarrez dioena.

- 22 Platon, *Legeak*.
- 23 Ikus *Edipo Kolonan* tragedia.
- 24 Platon, *Legeez*, IX. lib.
- 25 Filosofo txinatar batek honela dio *Foë*-ren doktrinaren kontra: «Sekta horretako liburu batean esaten denez, gorputza omen da gure egoitza, eta arima bertan bizi den etxeko hilezkorra; baina gure gurasoen gorputza egoitza baino ez bada, bidezkoa da buztin- edo lurpila bati begiratzen zaion mesprezioz begiratzea hari ere. Ez al da hori gurasoenganako maitasunaren bertutea bihotzetik erauztea? Horrek gorputzaren zainketaz ahaztera darama gainera, eta bera konserbatzeko hain beharrezko diren errukia eta maitasuna ukatzera; hala, *Foë*-ren milaka eta milaka jarraitzaileek bere burua hiltzen dute». Txinatar filosofo baten obratik, A. Du Halderen bilduman, III. t., 52. or.
- 26 Ikus Thomas Bartholin, *Daniarren antzinako gauzak*.
- 27 Japoniako kontakizuna, in *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*.
- 28 *Forbinen memoriak*.
- 29 Hyde.
- 30 Xenofonte, *Atenasko errepublika*, III. kap., 8. §
- 31 3. leg. *de feriis* kodea. Lege hori paganoentzat egina zen bakarrik, zalantzarik gabe.
- 32 Katolikoak hegoalderago daude, eta protestanteak iparralderago.
- 33 *Bidaia berriak munduan zehar*, II. t.
- 34 Bernier-en *Bidaia*, II. t., 137. or.
- 35 *Onbidezko gutunak*, hamabigarren bilduma, 95. or.
- 36 Bernierren *Bidaia*, II. t., 137. or.
- 37 Euripides, *Atenea*, I. lib., 40. or.
- 38 Hemen ez gara ari erlijio kristauaz, zeren eta, XXIV. lib., I. kap. an esan denez, azken buruan, erlijio kristaua lehen ondasuna baita.
- 39 *Mahometen bizitza*.
- 40 Txinan, esate baterako.
- 41 *Medikuntza estatikoa*, III. atala, 22. afor.
- 42 II. atala, 23. afor.
- 43 *Pertiako bidaia*, II. t.
- 44 Bernierren *Bidaia*, II. t.
- 45 San Ziriloren gutuna.
- 46 Hau ez dago kontraesanean aurreko liburuko azkenaurreko kapituluaren esan dudanarekin: hemen erlijio batekiko atxikimendurako arrazoiez ari naiz, eta han, berriz, erlijio hori orokorrako egiteko bidez.
- 47 Hori lurbira osoan nabari da. Turkiarrez, ikus *Ekialdeko misioak*; *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, III. t., I. part., 201. or., Bataviako mairuez; eta Aita Labat, beltz mahometarrez, etab.
- 48 Erlijio kristaua eta Indietako erlijioak; hauek infernua eta paradisuak dituzte; sintoisten erlijioak, berriz, ez du halakorik.
- 49 Bokarako mezkitan sartzean, Korana jaso eta bere zaldien oinpera jaurti zuen. *Tartariarren hist.*, III. part., 273. or.
- 50 *Ibid.*, 342. or.

- 51 Espiritu-jarrera hori japoniarrengana pasatu da, tartariar jatorrikoak izaki, erraz froga daitekeenez.
- 52 *Urtekariak*, II. lib.
- 53 *Zenb.*, XXXV. kap.
- 54 *Ibid.*
- 55 Lilio Giraldo, 726. or.
- 56 Siberiako herriak. Ikus Everard Isbrands-Ides-en *Kontakizuna*, in *Iparraldeko bidaien bilduma*. VIII. t.
- 57 Ikus Hyde.
- 58 *Legeez*, X. lib.
- 59 «Rogum vino ne respergito». Hamabi Tauletako legea.
- 60 *Legeez*, IV. lib.
- 61 Kapitulu honetan guztian ez naiz ari erlijio kristauaz, zeren eta, lehenago esan duduan bezala, erlijio kristaua lehen ona baita. Ikus aurreko liburuko I. kapituluaren azkenean, eta *Legeen espirituaren defentsa*, bigarren partea.
- 62 Ikus *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, V. t., I. part., 192. or.
- 63 Hori da juduen itsutasunaren sorburua, ez ikustea ebanjelioaren ekonomia Jainkoaren asmoen ordenan dagoela, eta haren aldaezintasunaren segida dela.
- 64 VI. lib., XXIV. kap.
- 65 Ikus *Kempfer*.
- 66 Forbingo kondearen *Oroitzapenak*.
- 67 *Tartariarren historia*, V. part.
- 68 François Pyrarden *Bidaia*, XXVII. kap.
- 69 IX. lib., *Legeez*.
- 70 Bayle, *Kalbinismoaren historia - ren kritika* obran, lege horretaz ari da, 293. or.
- 71 Ikus 5. legea, *De Repudiis et Judicio de moribus sub lato* kodean.
- 72 Borgoniarren legea, XLVII. tit.
- 73 Bisigodoen Kodean, III. lib., IV. tit., 13. §.
- 74 Ospea belzteko zigorpean*; beste batek, kartzela zigorpean.
- 75 Plutarko, *Solonon bizitza*.
- 76 Plutarko, *Solonon bizitza*; eta Galiano, in *Exhort. ad Art.* VIII. kap.
- 77 *De civitate Dei*, III. lib., XXI. kap.
- 78 II. lib., XII. kap.
- 79 21. novella.
- 80 II. lib., XIV. tit. 6, 7 eta 8. §§.
- 81 A. Du Halde, bigarren dinastiaz.
- 82 Tito Livio, III. hamarkada, XXIX. lib., XXIX. kap.
- 83 Ikus Schaw-en *Bidaiak*, I. t., 402. or.
- 84 Afrikako Lovengon, kasu. Ikus *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, IV. t., I. part., 114. or., eta Smith, *Gineako bidaia*, II. part., 150. or., Juidako erresumaz.
- 85 Ikus *Onbidezko gutunak*, hamaugarren bilduma; eta *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, III. t., II. part., 644. or.
- 86 *Indietako Konpainia ezartzeko balio izan duten bidaien bilduma*, IV. t., I. part., 35 eta 103. orr.

- 87 Halaxe egin zuten Ponpeiok tenplua setiatu zuenean. Ikus Dion, XXXVII. lib., XVI. kap.
- 88 5. leg., ff. *ad leg. Juliam pecu - latus*.
- 89 *Quisquis* 17, *questione* 4 kap.; Kujas, *Observat* XIII. lib., XIX. kap., III. t.
- 90 Beaumanoir, *Ancienne coutume de Beauvaisis*, XVIII. kap.
- 91 I. leg., *ad leg. Jul. de adulteriis* kodea.
- 92 Gaur egun, Frantzian, auzitegiek ez dute onartzen halakorik.
- 93 11. leg., ult. §, ff. *ad leg. Jul. de adulteriis*.
- 94 134. novella, X. kap.
- 95 7. leg., *de Repudiis et Judicio de moribus sublato* kodea.
- 96 Auth. *Hodie quantiscumque**, *de repudiis* kodea.
- 97 Auth. *Quod hodie; de repudiis* kodea.
- 98 Ikus gorago esan dudana, XXIII. liburuaren XXI. kapituluari, *Legeez, biztanleen kopuruarekin duten zeri - kusiaren aldetik*.
- 99 Ikus 16. legea, ff. *de ritu nuptia - rum*; eta 3. legea, 1 §, Digestoan hau ere, *De donationibus inter virum et uxorem*.
- 100 Lege hori oso zaharra dute. Atila, dio Priskok bere *Enbaxada*-n, geratu egin zen leku batean bere alaba Eskarekin ezkontzeko: «Esziten legeen arabera, zilegi zen hori», dio berak, 22. or.
- 101 *Tartariarren hist.*, III. part., 256 or.
- 102 Halaxe zen lehen erromatarren artean.
- 103 Hain zuzen, erromatarren artean izen berbera zuten; lehengusuei anaia deitzen zitzairen.
- 104 Halaxe ziren Erroman lehen garaietan, harik eta herriak, ezkontza baimentzeko, lege bat egin zuen arte: lehengusinarekin ezkontuta zegoen gizon oso ospetsu bati mesede egin nahi zion. Plutarko, *Gauza err omatarren eskarien tr ata - tua*-n.
- 105 *Indietako bidaien bilduma*, V. t., I. part.; *Formosako uharteko esta - tuari buruzko kontakizuna*.
- 106 *Korana, Emakumeez* kap.
- 107 Ikus François Pyrad.
- 108 Ohoragarriagotzat ikusten zituzten. Ikus Filon, *De specialibus legibus quae pertinent ad pr aeepta decalogi*. Paris, 1640, 778. or.
- 109 Ikus 8. legea, *De incestis et inu - tilibus nuptiis* kodean.
- 110 *Onbidezko gutunak*, hamalau ga - rren bilduma, 403. or.
- 111 Jaunak bitartekari batzuk izen - datzen zituen nekazariei kobratzeko; kaparea kondeak behartzen zuen zergak ordaintzera; eliz gizona apezpikuak. Beaumanir, XXII. kap.
- 112 I. lib., *Legeez*.
- 113 *Politika*, III. lib., XIII. kap.
- 114 Hiperbolo. Ikus Plutarko, *Aristi - deren bizitza*.
- 115 Legegilearen espirituaren kontra zihoan.
- 116 Plutarko, in *Likurgoren eta Nu - maren konparazioa*.

¹¹⁷ Plutarko, *Katonen bizitza*. Hori gure garaian gertatu zen, dio Estrabonek, XI. lib.

¹¹⁸ XI. legea, ult. §, ff. *ad leg. Jul. de adulteriis*.

¹¹⁹ Bisigodoen legea, III. lib., IV. tit., 6. §.

¹²⁰ Ikus *Garcilaso de la Vega* inka, 108. or.

¹²¹ Ikus gorago, V. liburua, XIV. kap.; VIII. lib., XVI-XX. kap.; IX. lib., IV-VII. kap; eta X. lib., IX eta X. kap.

¹²² Venezia.

¹²³ XIV. kap., XII. partea.

Seigarren partea

¹ Dionisio Halikarnasokoa, II. lib., III. kap.; Plutarko, Numaren eta Likurgoren arteko konparazioan.

² «Ast si intestatus moritur, cui suus haeres nec extabit, agnatus proximus familiam habeto». Hamabi Tauletako legearen zatia, in Ulpiano, azken titulua.

³ Ikus Ulpianoren *Zatiak*, 8. §, XXVI. tit., *Instituak*, III. tit. *In proemio ad Sen. cons. Tertullianum*.

⁴ Pablo, IV. lib., Sent., VIII. tit., 3. §.

⁵ *Instit.*, III. lib., I. tit., 15. §.

⁶ IV. lib., 276. or.

⁷ Dionisio Halikarnasokoak Numaren lege batez frogatzen du aita semea hiru aldziz saltzeko gaitzen zuen legea Romuloren legea zela, ez dezenbiroena. II. lib.

⁸ Ikus Plutarko, *Solonen bizitza*.

⁹ Testamentu hori, *in procinctu* deitua, *militar* zeritzana ez bezalako zen; hau enperadoreen konstituzioek baizik ez baitzuten ezarri, I. leg., *de militari testamento* ff: hori soldaduak balakatzeko modu bat izan zen.

¹⁰ Testamentu hori ez zegoen idatzita, eta formalitaterik gabekoa zen, «sine libra et tabulis», Zizeronek dioen bezala, *Hizlaria*-ko I. lib.

¹¹ *Instit.*, II. lib., X. tit., I. §; Aulo Gelio, XV, lib., XXVII. kap. Testamentu-mota horri *per aes et libram* deitu zitzaion.

¹² Ulpiano, X. tit., 2. §.

¹³ Teofilo, *Instit.*, II. lib., X. tit.

¹⁴ Pirroren gerraren garaian baizik ez zuten izan dirua. Tito Liviok, Veiesko setioaz ari dela, honela dio: «nondum argentum signatum erat», IV. lib.

¹⁵ XX. tit., 13. §.

¹⁶ *Instit.*, II. lib., X. tit., 1. §.

¹⁷ «Tizio, izan zaitez nire oinordeko».

¹⁸ Arrunta, tutorepekoa*, etsenplarra.

¹⁹ Augusto, arrazoi partikularrak zirela medio, fideikomisoak baitmentzen hasi zen. *Instit.*, II. lib., XXIII. tit., 1. §.

²⁰ «Ad liberos matris intestatae haereditas, lege XII tabularum, non pertinebat, quia feminae suos haeredes non habent». Ulpiano, *Zatiak*, xxvi. tit., 7. §.

²¹ Kinto Vokonio herri-tribunoak proposatu zuen. Ikus Zizeron, *Bigarren har enga Verresen kontra*.

Tito Liviore *Epitomea*-n, XLI. lib., *Voconius* irakurri behar da *Volumnio*-ren ordeztu.

22 «Sanxit... ne quis haeredem virginem neve mulierem faceret». Zizeron, *Bigarren harenga Verresen kontra*, CVII. kap.

23 «Legem tulit, ne quis haeredem mulierem institueret», XLI. lib.

24 *Bigarren Harenga Verresen kontra*.

25 *Jainkoaren Hiria*, III. lib., XXI. kap.

26 Tito Liviore *Epitomea*, XLI. tit.

27 XVII. lib., VI. kap.

28 *Instit.*, II. lib., XVII. tit.

29 II. lib., XXII. tit.

30 «Nemo censuit Fadiae dandum, quam posset ad eam lege Voconia pervenire». *De finibus bon. et mal.*, II. lib., LV. kap.

31 «Cum lege Voconia mulieribus prohiberetur ne que majorem centum millibus nummum haereditatem posset adire», LVI. lib.

32 «Qui census esset». *Bigarren harenga Verresen kontra*.

33 «Census non erat». *Ibid.*

34 IV. lib.

35 *Oratione pro Caecinna*-n.

36 Lehen bost klaseok hain ziren handiak, non batzuetan autoreek bost besterik ez baitituzte aipatzen.

37 «In Caeritum tabulas referri; aerarius fieri».

38 Zizeron, *De finibus bon. et mal.*, II. lib., XVIII. 58.

39 *Ibid.* XVIII, 54.

40 Sextiliok zioen lege hari men egingo ziola zin egin zela. Zizeron, *De finibus bon. et mal.*, II. lib. [XVII, 55].

41 Ikus XXIII. lib., XXI. kap. an esan dudana.

42 Ikus honetaz Ulpianoren *Zatiak*, XV. tit., 16. §.

43 Alde bera ageri da Lege Papiarraren zenbait xedapenetan. Ikus Ulpianoren *Zatiak*, 4. eta 5. §§, azken titulua; eta gauza bera titulu horretan, 6. §.

44 «Quod tibi filiulus, vel filia, nascitur ex me,

Jura parentis habes; propter me scriberis haeres».

Juvenal, IX. sat.
(83 eta 87. ber.)

45 Ikus 9. legea, Teodosioren kodean, *de bonis proscriptorum*; eta Dion, LV. lib.; ikus Ulpianoren *Zatiak*, azken tit., 6. §; eta XXIX. tit. 3. §.

46 Ulpianoren *Zatiak*, XVI. tit. 1. §; Sozom, I. lib., XIX. kap.

47 XX. lib., I. kap.

48 IV. lib., VIII. tit., 3. §.

49 XXVI. tit., 6. §.

50 Pio enperadorea, alegia, adopzioz hartu baitzuen Adriano izena.

51 2. leg., *de jure liberorum* kod., *Instit.*, III. lib., III. tit., 4. §, *de senatus-consult. Tertul.*

52 9. leg., *de suis et legitimis liberis* kodea.

53 12. leg., Kodea, *ibid.*, eta *Nobelak*, 118 eta 127.a.

54 Ikus lege salikoaren hitzaurrea. Leibnitzek dio, *Frankoen jatorriaz*

tratatuan, lege hori Klodoveoren erregealdiaren aurretik egin zela; baina ezin egin izan frankoak Germaniatik irten aurretik: garai hartan ez zuten ulertzen latin hizkuntza.

55 Ikus Gregorio Tourskoa.

56 Ikus bavariarren legearen hitzaurrea eta lege salikoarena.

57 Ibid.

58 «Lex Angliorum Werinorum, hoc est, Thuringorum».

59 Ez zekiten idazten.

60 Eurikok eman zituen, Leovigildok zuzendu. Ikus Isidororen kronika. Txindasvintok eta Rezesvintok eraberritu egin zituzten. Egigak guk daukagun kodea eginarazi zuen, eta apezpikuei agindu zien hori egitea; baina hala ere gorde egin ziren Txindasvintoren eta Rezesvintoren legeak, Toledoko hamaseigarren kontzilioan ageri denez.

61 Ikus bavariarren legearen hitzaurrea.

62 Bakan batzuk besterik ez dira aurkitzen Txildebertoren dekretuan.

63 Ikus Burgundiarren kodearen hitzaurrea, eta kodea bera, batez ere XII. tit., 5. §, eta XXXVIII. tit. Ikus, halaber, Gregorio Tourskoa, II. lib., XXXIII. kap.; eta bisigodoen kodea.

64 Ikus hementxe bertan aurreraxeago, III. kap.

65 Ikus II. kap., 8. eta 9. §§; eta IV. kap., 2. eta 7. §§.

66 *De bello gallico*, VI. lib.

67 I. lib., 8. form.

68 XXXI. kap.

69 Klotariorena, 560. urtekoa, Baluzeren *Kapitularrak*-en edizioan, I. t., 4. art.; ibid., *infine*.

70 Lonbardiarren legeari erantsitako kapitularrak, I. lib., XXV. tit., LXXI. kap.; II. lib., XLI. tit., VII. kap.; eta LVI. tit., I eta II. kap.

71 Ibid., II. lib., V. tit.

72 Ibid., II. lib., VII. tit., I. kap.

73 Ibid. II. kap.

74 Ibid., II. lib., XXXV. tit., II. kap.

75 Lonbardiarren legean, II. lib., LXVII. tit.

76 Liburu honetako I. kapitulan.

77 Lege salikoa, XLIV. tit., I. §.

78 «Qui res in pago ubi remanet proprias habet». Lege salikoa, XLIV. tit., 15. §; ikus 7. § ere.

79 «Qui in truste dominica est», ibid., XLIV. tit., 4. §.

80 Erromatar jaunak gorteari atxikitzen zitzaizkion, bertan hezitako zenbait apezpikuren bizitzatik dakigunez. Erromatarrez at, ia ez zegoen inor idazten zekienik.

81 «Si romanus homo conviva regis fuerit». Ibid., 6. §.

82 Lege salikoa, XLV. tit.

83 *Lidus*, zeinen maila jopuarena baino hobea baitzen. Alemanen legea, XCV. kap.

84 XXXV. tit., 3 eta 4. §§.

85 Dubos abadea.

86 Horren adierazle, Arbogastoren espedizioa, in Gregorio Tourskoa, *Historia*, II. lib.

87 Frankoak, bisigodoak eta burgundiarrek.

88 438. urtean amaitu zen.

89 Printze honen erregealdiaren hogeigarren urtean. Anianok bi urte geroago argitaratu zuen, kode horren hitzaurrean ageri denez.

90 Espainiako aroko 504. urtean: Isidororen *Kronika*.

91 «Francum, aut barbarum, aut hominem qui salica lege vivit». Lege salikoa, XLV. tit., 1. §.

92 «Lege erromatarren arabera, zeinen mende bizi baita Eliza», esaten da erripararioen legean, LVIII. tit., 1. §. Ikus, halaber, Ducangek *Lex romana* hitzean aipatutako ezin konta ahala autoritate.

93 Ikus lege salikoari erantsitako kapitularrak Lindembroch-en, lege horren azkenean, eta barbaroen legeen kodeak, elizgizonek alde horretatik zituzten pribilegioez. Ikus, halaber, Karlomagno Pepin semeari egindako gutuna, hau Italiako errege zelarik, 807. urtean, Baluzeren argitalpenean, I. t., 452. or., non esaten baita elizgizon batek konposizio hirukoitza jaso behar duela; eta kapitularren bilduma, V. lib., 302. art., I. t., Baluzeren argitalpena.

94 Ikus lege hori.

95 Beste nonbait mintzatuko naiz horretaz, XXX. lib., VI, VII, VIII eta IX. kap.

96 Agobardo. *Opera*.

97 Ikus Gerbasio Tilburikoa, Duchesneren bilduman, III. t., 366. or.: «Facta pactione cum Francis, quod illic Gothi patriis legibus, moribus paternis vivant. Et sic Narbonensis provincia Pippino sub-

jicitur». Eta 759. urteko kronika bat, Catel-ek aipatua, *Languedoc-eko historia*. Eta Luis Errukitsuaren bizitzaren autore ilun bat, Septimaniako herriek egindako eskaeraz, in *Carisiaco* batzarrean, Duchesneren bilduman, II. t., 316. or.

98 «In illa terra in quae judicia secundum legem romanam terminantur, secundum ipsam legem judicetur; et in illa terra in que...» etab. 16. art. Ikus 20 art. ere.

99 Ikus Pistesko ediktua 12. eta 16. art., «in Cabilono, in Narbona», etab.

100 Ikus aurrerago, IX, X eta XI. kap.

101 Ikus zer dioen Makiavelok Florentziako familia noble zaharren suntsitzeaz.

102 642. urtean hasi zuen bere erregealdia.

103 «Ez dugu nahi lege atzerritarrek, ez eta erromatarrek ere, atsekabe gaitzaten». Bisigodoen legea, II. lib., I. tit. 9 eta 10. §.

104 «Ut tam Gotho Romanam quam Romano Gotham matrimonio liceat sociari». Bisigodoen legea, III. lib., I. tit., I. kap.

105 Ikus, in Kasiodoro, Teodorikok, ostrogodoen erregeak, bere garaiko printzerik itzaltsuenak, nola ematen zien atsegin (IV. lib., XIX eta XXVI. gutunak).

106 Probintzia haietako errebolta orokorra izan zen, gerora Historiak eman epaitik dirudienez. Paulo eta bere jaraitzaileak erromatarak ziren; apezpikuek ere haien alde

egin zuten. Wamba ez zen ausartu menderatu zituen errebolariak hiltzen. Historiaren autoreak saldukeriaren elikatzaile deitzen dio Galia Narbonensisari.

¹⁰⁷ «Gothi qui cladi superfuert, ex Gallia cum uxoribus liberisque egressi, in Hispaniam ad Teudim jam palam tyrannum se receperunt». *De bello Gothorum*, I. lib., XIII. kap.

¹⁰⁸ Kapitularrak, Baluzeren argitalpena, VI. lib., CCCXLIII. kap., 981. or., I. t.

¹⁰⁹ Thaumassièreko jaunak bildu ditu zenbait. Ikus, adibidez, LXI., LXVI. eta beste kapitulu batzuk.

¹¹⁰ «Missi dominici».

¹¹¹ «Apezpikuak», dio Karlos Burusoilak, 844. urteko kapitularrean, 8. art., «kanonak egiteko aginpi-dea badutelako aitzakiaz, ez biezaito- te kontra egin konstituzio honi, ez eta alde batera utzi ere». Badirudi aurreikusten zuela erorketa.

¹¹² Kanonen bilduman aita santuen ezin konta ahala dekretal txertatu ziren; oso gutxi ziren bilduma zahar-rean. Dionisio Txikiak asko sartu zituen berean; baina Isidoro Mercator-ena dekretal benetakoz eta gezurrezkoz beteta zegoen. Bilduma zaharra Karlomagno arte erabili zen Frantzian. Printze honek Adriano I.a aita santuaren eskuetatik jaso zuen Dionisio Txikiaren bilduma. Isidoro Mercatorren bilduma Karlomagnoen erregealdian agertu zen Frantzian; segidan *zuzenbide kanonikoaren g orputza* deritzana etorri zen.

¹¹³ Ikus Pistesko argitalpena, 20. art.

¹¹⁴ Hau espreski adierazten da kode horien hitzaurre batzuetan. Saxoniarren eta frisiarren legeetan xedapen desberdinak ageri dira, barrutien arabera. Usadio horiei inguruabarrek eskatzen zituzten xedapen partikularrak erantsi zitzaizkien; esate baterako, saxoniarren kontrako lege gogorrak.

¹¹⁵ Aurrerago mintzatuko nahiz horietaz.

¹¹⁶ Markulforen *formulak*-eko hitzaurrea.

¹¹⁷ Lonbardiarren legea, II. lib., LVIII. tit., 3. §.

¹¹⁸ Ibid., II. lib., XLI. tit., 6. §.

¹¹⁹ S. Léger-en bizitza.

¹²⁰ Lonbardiarren legea, II. lib., XLI. tit., 6. §.

¹²¹ Ikus gorago, V. kap.

¹²² Horrek zerikusia du Tazitok diotenarekin, alegia herri germaniarrek usadio komunak eta usadio partikularrak zituztela.

¹²³ Erripuarioen legea, VI, VII eta VIII. tit. eta beste batzuk.

¹²⁴ Ibid., XI, XII eta XVII. tit.

¹²⁵ Kasu honetan, hain zuzen: antrustioi bat, hau da, erregearen mendeko bat, zeini egitasun handiagoa aitortzen baitzitzaion, salatzzen zutenean. Ikus *Pactus le gis salicae* delakoaren LXXVI. titulua.

¹²⁶ Ikus *Pactus legis salicae* -ko LXXVI. titulua.

¹²⁷ Oraindik ere horrelaxe egiten da Ingalaterran.

¹²⁸ XXXII. tit.; LVII. tit., 2. §; LIX. tit., 4. §.

¹²⁹ Ikus ondorengo oharra

¹³⁰ Espiritu hori argi ageri da erri-puarioen legean, LIX. tit., eta LXVII. tit., 5. §; eta Luis Errukitsuaren kapitularra, erripuarioen legeari erantsia, 803. urtekoa, 22. art.

¹³¹ Ikus lege hori.

¹³² Frisiarren, lonbardiarren, bavariarren, saxoniarren, turingiarren eta burgundiarren legea.

¹³³ Burgundiarren legean, VIII. tit., 1 eta 2. §§, arazo kriminalez; eta XLV. tit., arazo zibilez ari dena. Ikus, halaber, turingiarren legea, I. tit., 31 §; VII. tit., 6. § eta VIII. tit.; eta alemanen legea, LXXXIX. tit.; bavariarren legea, VIII. tit., II. kap., 6. §; III. kap., 1. §; eta IX. tit., IV. kap., 4. §; frisiarren legea, II. tit., 3. §, eta XIV. tit., 4. §; lonbardiarren legea, I. lib., XXXII. tit., 3. §; XXXV. tit., 1. §; eta II. lib., XXXV. tit., 2. §.

¹³⁴ Ikus hementxe bertan, XVIII. kap., azkenean.

¹³⁵ Eta barbaroen beste lege batzuek ere bai.

¹³⁶ LVI. tit.

¹³⁷ Ibid., LVI. tit.

¹³⁸ Hala dirudi Tazitok dioenaren arabera: «Omnibus idem habitus».

¹³⁹ Veleio Paterkulok, II. lib., CXVIII. kap., dio germaniarrek borroka bidez erabakitzen zituztela arazo guztiak.

¹⁴⁰ Ikus barbaroen legeen kodeak, eta garai modernoek, Beaumanoir, *Beauvaisisko ohitura*.

¹⁴¹ Burgundiarren legea, XLV. kap.

¹⁴² Ikus Agobardoren Obrak.

¹⁴³ Ikus Beaumanoir, *Beauvaisisko ohitura*, LXI. kap. Ikus Angloen legea ere, XIV. kap., non ur irakinezko froga ordezkua besterik ez baita.

¹⁴⁴ XIV. tit.

¹⁴⁵ XXXI. kap., 5. §.

¹⁴⁶ «Si placeret domino nostro ut eus transferret ad legem Francorum».

¹⁴⁷ Ikus lege hori, LIX. tit., 4. §; eta LXVII. tit., 5. §.

¹⁴⁸ Lonbardiarren legea, II. lib., LV. tit., XXXIV. kap.

¹⁴⁹ 962. urtean.

¹⁵⁰ «Ab Italiae proceribus est proclamatum, ut imperator sanctus, mutata lege, facinus indignum destrueret». Lonbardiarren legea, II. lib., LV. tit., XXXIV. kap.

¹⁵¹ 967. urtean egin zen, Joan XIII.a aita santuaren eta Oton I.a enperadorearen aurrean.

¹⁵² Oton II.aren osaba, Rodolforen semea, eta Juraz haraindiko Borgoniako erregea.

¹⁵³ «Cum in hoc ab omnibus imperiales aures pulsarentur». Lonbardiarren legea, II. lib., V. tit., XXXIV. kap.

¹⁵⁴ 988. urtean.

¹⁵⁵ Lonbardiarren legean, II. lib., LV. tit., 33. §. Muratori jaunak erabili duen alean, Vito enperadoreari egozten zaio.

¹⁵⁶ Lonbardiarren legea, II. lib., LV. tit., 23. §.

¹⁵⁷ Ikus Kasiodoro, III. lib., XXIII eta XXIV. gutunak.

- 158 «In palatio quoque Bea domes Barcinotensis, cum impeteretur a quodam vocato Sunila, et infidelitatis argueretur, cum eodem secundum legem propriam, utpote quia uterque Gothus erat, equestri proelio congressus est et victus». Luis Errukitsuaren bizitzaren autore ezezaguna.
- 159 Ikus, lonbardiarren legean, I. lib., IV eta IX. tit., 23. §; II. lib., XXXV. tit., 4 eta 5. §; eta LV. tit., 1, 2 eta 3. §; Rotarisen araudiak; eta 15. §-ean, Luitprandorena.
- 160 Ibid., II. lib., LV. tit., 23. §.
- 161 Zinegite judiziala elizetan egiten zen orduan; eta lehen dinastian, kapera bat zegoen erregeen jauregian, epaitzen ziren arazoetarako preseski. Ikus Markulforen formulak, I. lib., XXXVIII. kap.; erripuarioren legeak; LIX. tit., 4. § eta LXV. tit. 5. §; Gregorio Tourskoaren *Historia*; 803. urteko kapitularra, lege salikoari erantsia.
- 162 XXXIX. kap., 212. or.
- 163 Haren konstituzioak lonbardiarren legean txertatuta daude, lege salikoen ondoren.
- 164 Lonbardiarren legean txertatutako haren konstituzioan, II. lib., LV. tit., 31. §.
- 165 1200. urtekoa.
- 166 *Beauvaisisko ohitura*, XXXIX. kap.
- 167 LXI. kap., 309 eta 310. orr.
- 168 Luis Gizenaren gutuna, 1145. urtekoa, ordenantzen bilduman.
- 169 Ibid.
- 170 Luis Gaztearen gutuna, 1168. urtekoa, ordenantzen bilduman.
- 171 Ikus Beaumanoir, LXIII. kap., 325. or.
- 172 Ikus *Beauvaisisko ohitura*, XXVIII. kap., 203. or.
- 173 *Additio sapientium Wilemari*, V. tit.
- 174 I. lib., VI. tit., 3. §.
- 175 II. lib., V. tit., 23. §.
- 176 819. urte inguruan erantsi zitzaion lege salikoari.
- 177 Ikus Beaumanoir, LXIV. kap., 323. or.
- 178 Ibid., 329. or.
- 179 Ikus Beaumanoir, III. kap., 25 eta 323. orr.
- 180 Ikus, borrokatzaileen armez, Beaumanoir, LXI. kap., 308. or., eta LXIV. kap., 328. or.
- 181 Ikus Beaumanoir, LXIV. kap., 328. or. Ikus, halaber, Saint-Aubin Anjoukoaren gutunak; Galland-ek ematen du horien berri, 263. or.
- 182 Erromatarren artean, makilkadak ez ziren lotsagarriak. *Lege Ictus fustium. De iis qui notantur infamia*.
- 183 Ezkutua eta maila besterik ez zuten. Beaumanoir, LXIV. kap., 328. or.
- 184 I. lib., VI. tit., 1. §.
- 185 Ibid., 2. §.
- 186 *De moribus Germanorum*, VI. kap.
- 187 *Pactus legis salicae* delakoan.
- 188 Lege zaharra eta printze hark zuzendutakoa dauzkagu.
- 189 II. lib., LV. tit., 11. §.
- 190 Erdi Aroko eleberri grekoak ikus daitezke.

- 191 1283. urtean.
- 192 Beaumanoir, VI. kap., 40 eta 41. orr.
- 193 Ibid., LXIV. kap., 328. or.
- 194 Ibid., 330. or.
- 195 Ibid.
- 196 Ibid.
- 197 Basailu nagusiek eskubide partikularrak zeuzkaten.
- 198 Beaumanoirrek honela dio (LXIV. kap., 330. or.): «Bere justizia galtzen zuen». Hitz horiek, garai hartako autoreetan, ez dute esanahi orokorra, kasuan kasuko arazora mugatua baizik. Défontaines, XXI. kap., 29. art.
- 199 Usadio hori kapitularretan aurkitzen da, eta iraun egiten zuen Beaumanoirren garaian. Ikus LXI. kap., 315. or.
- 200 Beaumanoir, LXIV. kap., 330. or.
- 201 Beaumanoir, LXI. kap., 309. or.
- 202 Beaumanoir, LXI. kap., 308. or. Ibid., LXIII. kap., 239. or.
- 203 Ibid., LXI. kap., 314. or. Ikus, halaber, Défontaines, XXII. kap.,²⁴. art.
- 204 Beaumanoir, LXIII. kap., 322. or.
- 205 Ibid.
- 206 Ibid.
- 207 Ibid., 323. or.
- 208 Beaumanoir, LXIII. kap., 324. or.
- 209 Ibid.
- 210 Ibid., 325. or.
- 211 Ibid., 323. or. Ikus, halaber, XVIII. lib.an esan dudana.
- 212 Ibid., LXIII. kap., 322. or.
- 213 Défontaines, XXII. kap., 7. art.
- 214 «Habeant bellandi et testificandi licentiam». Luis Gizenaren gutuna, 1118. urtekoa.
- 215 Ibid.
- 216 LXI. kap., 315. or.
- 217 «Ezer zin egin aurretik, galdetu behar zaie zeinen alde eman nahi duten lekukotza; izan ere, horixe baita lekukotza faltsuaz salatzeko unea». Beaumanoir, XXXIX. kap., 218. or.
- 218 Beaumanoir, LXI. kap., 316. or.
- 219 VI. kap., 39 eta 40. orr.
- 220 XVI. tit., 2. §.
- 221 XLV. tit.
- 222 Luis Errukitsuari egindako gutunak.
- 223 San Abitoren bizitza.
- 224 «Zeren eta, erronka dela eta bahiak mantentzearren, epaitegiaren aurrean borroka egiten bada, auzia amaitu egiten da, eta ezin da egin apelazio gehiago». Beaumanoir, II. kap., 22. or.
- 225 Ibid., LXI. kap., 312. or., eta LXVII. kap., 338. or.
- 226 II. lib., XV. kap.
- 227 Beaumanoir, LXI. kap., 310 eta 311. orr.; eta LXVII. kap., 337. or.
- 228 Beaumanoir, LXI. kap., 313. or.
- 229 Ibid., 314. or.
- 230 Epaietan bat etorri zirenen kontra.
- 231 Beaumanoir, LXI. kap., 314. or.
- 232 XXII. kap., 1, 10 eta 11. art. Bakoitzari isun bat ordaintzen zitzaiola besterik ez dio.

- 233 Epaiketa faltsuagatik erronka egitea.
- 234 Beaumanoir, LXI. kap., 314. or.
- 235 Beaumanoir, Ibid. Défontaines, XXII. kap., 9. art.
- 236 Défontaines, ibid.
- 237 Beaumanoir, LXI. kap., 316. or.; eta Défontaines, XXII. kap., 21. art.
- 238 Beaumanoir, LXI. kap., 314. or.
- 239 Défontaines, XXII. kap., 7. art.
- 240 Ikus Défontaines, XXI. kap., 11, 12 eta hurrengo artikulak; bereizi egiten ditu faltsutzaileak noiz galtzen zuen bizia, noiz auzitan jarritako gauza, edo noiz interlokutorioa besterik ez.
- 241 Beaumanoir, LXII. kap., 322. or. Défontaines, XXII. kap., 3. art.
- 242 Kondeak ez zeukan utzi beharrik. Beaumanoir, LXVII. kap., 337. or.
- 243 Inork ezin du bere epaimahaian epaitu, dio Beaumanoirrek, LXVII. kap., 336 eta 337. orr.
- 244 Ibid., LXII. kap., 322. or.
- 245 Défontaines, XXI. kap., 27 eta 28. art.
- 246 Ibid., 28. art.
- 247 XXI. kap., 37. art.
- 248 Gutxienez kopuru hori behar zen. Défontaines, XXI. kap., 36. art.
- 249 Ikus Beaumanoir, LXVII. kap., 337. or.
- 250 Epaiketa hau faltsua eta gaiztoa da. Ibid., LXVII. kap., 337. or.
- 251 Epaiketa faltsu eta gaizto hau egin duzu, zeu ere gaiztoa baitzara, edo saldu egin zarelako edo hori agindu duzuelako. Beaumanoir, LXVII. kap., 337. or.
- 252 Ibid., LXVII. kap., 337 eta 338. or.
- 253 Défontaines, XXII. kap., 14. art.
- 254 Ibid.
- 255 812. urteko III. kapitularra, 3. art., Baluzeren argitalpena, 497. or., eta Karlos Burusoilarena, lonbardiarren legeari erantsia, II. lib., 3. art.
- 256 812. urteko III. kapitularra, 2. art., Baluzeren argitalpena, 497. or.
- 257 «Cum fidelibus». Luis Errukitsuaren kapitularra, lonbardiarren legeari erantsia, II. lib., 3. art.
- 258 Ikus Karlos Burusoilaren kapitularra, lonbardiarren legeari erantsia, II. lib., 3. art.
- 259 812. urteko III. kapitularra, 8. art.
- 260 Lonbardiarren legeari erantsitako kapitularra, II. lib., LIX. tit.
- 261 *Placitum*.
- 262 Hala ageri da formula, gutun eta kapitularretan.
- 263 757. urtekoa, Baluzeren argitalpena, 180. or., 9 eta 10. art.; eta *apud Vernas* sinodoa, 755. urtekoa, 29. art., Baluzeren edizioa, 175. or. Bi kapitular horiek Pepin erregearen garaian egin ziren.
- 264 Kondearen ofizialak: *scabini*.
- 265 Karlomagnoren XI. kapitularra, 805. urtekoa, Baluzeren argitalpena, 423. or.; eta Lotarioren legea, lonbardiarren legean, II. lib., LII. tit., 23. art.
- 266 Ikus lonbardiarren legea, II. lib., LII. tit., 22. art.

- 267 Felipe Augustoren garaitik ageri dira zuzenbide-akatsagatik helegiteak.
- 268 LXI. kap., 315. or.
- 269 Beaumanoir, ibid.
- 270 Défontaines, XXI. kap., 24. art.
- 271 Ibid., XXI. kap., 32. art.
- 272 Beaumanoir, LXI. kap., 312. or.
- 273 Défontaines, XXI. kap., 29. art.
- 274 Luis VIII.aren erregealdian, Nesleko jaunak auzia atera zion Juana Flandesko kondesari; berrogei egunen barruan epaitzera behartu zuen, eta ondoren zuzenbide-akatsagatik deitu zion erregeren epaitegian. Emakumeak erantzun zion bere pareek epaituko zutela Flandesen. Erregeren epaitegiak erabaki zuen ez zutela hara bidaliko gizona, eta kondesari eguna jarriko zitzaiola.
- 275 Défontaines, XXI. kap., 34. art.
- 276 Ibid., 9. art.
- 277 Beaumanoir, LXI. kap., 311. or.
- 278 Ibid., 312. or. Baina jaunaren gizona ez zenak edo jaunik ez zuenak hirurogei liberako isuna besterik ez zion ordaintzen.
- 279 Ibid., 318. or.
- 280 XXI. kap., 35. art.
- 281 1260an.
- 282 I. lib., II eta VII. kap.; II. lib., X eta XI. kap.
- 283 *Establezimenduak* obran nonahi ageri denez, eta Beaumanoir, LXI. kap., 309. or.
- 284 Alegia, epai faltsuagatik helegitea.
- 285 *Establezimenduak*, I. lib., VI. kap.; eta II. lib., XV. kap.
- 286 Ibid., II. lib., XV. kap.
- 287 Ibid., I. lib., LXXXVIII. kap.; eta II. lib., XV. kap.
- 288 Ibi., I. lib., LXXXVIII. kap.
- 289 Ibid. II. lib., XV. kap.
- 290 *Establezimenduak*, I. lib., LXXVIII. kap.
- 291 Ibid., II. lib., XV. kap.
- 292 Baina faltsutzat jo ez eta hel eginenez gero, ez zuten onartzen. *Establezimenduak*, II. lib., XV. kap. «Li sire en auroit le recort de sa cour, droit faisant».
- 293 Ibid., I. lib., VI eta LXVII. kap.; eta II. lib., XV. kap.; eta Beaumanoir, XI. kap., 58. or.
- 294 *Establezimenduak*, I. lib., I, II eta III. kap.
- 295 XXII. kap., 16 eta 17. art.
- 296 LXI. kap. 309. or.
- 297 Ibid.
- 298 Ikus Beaumanoir, Défontaines, eta *Establezimenduak*, II. lib., X., XI., XV. eta beste kapitulu batzuk.
- 299 Ikus hirugarren dinastiaren hasierako *Ordenantzak*, Laurière-ren bilduman, batez ere Felipe Augustorenak eliz jurisdikzioaz, eta Luis VIII.arena juduez; eta Brussel jaunak bildutako agiriak, batez ere San Luisena epaikariaz eta lurren berrerosketaz, eta emakumeen adin-nagusitasun feudalaz.
- 300 LXIII. kap., 327. or.; ibid., LXI. kap., 312. or.
- 301 Ikus San Luisen *Establezimenduak*, II. lib., XV. kap.; Karlos VII.aren 1453ko Ordenantza.

- 302 XXI. kap., 21 eta 22. art.
- 303 I. lib., CXXXVI. kap.
- 304 II. kap., 8. art.
- 305 Défontaines, XXII. kap., 7. art. Artikulu hori eta autore beraren XXII. kapituluko 21.a oso gaizki azaldu izan dira orain arte. Défontainesek ez ditu elkarren kontra jartzen jaunaren epaiketa eta zaldunarena, gauza bera baitziren; baina kontrajarri egiten ditu bilau arrunta eta borrokatzeko eskubidea zuena.
- 306 Zaldunak epaile izan daitezke beti. Défontaines, XXI. kap., 14. art.
- 307 XXII. kap., 14. art.
- 308 Défontaines, XXI. kap., 33. art.
- 309 1332an.
- 310 Hara nola zeuden gauzak Boutillier-en garaian; 1402. urtean bizirik zegoen. *Landako bilduma*, I. lib., 19 eta 20. orr.
- 311 Lehentxeago, XXX. kap.
- 312 Beaumanoir, LXI. kap., 312 eta 318. orr.
- 313 Ibid.
- 314 Défontaines, XXI. kap., 14. art.
- 315 *Des parlements de France*, I. lib., XVI. kap.
- 316 LXI. kap., 315. or.
- 317 Hala dio Beaumanoirrek, XXXIX. kap., 209. or.
- 318 Lekukoen bidez frogatzen zen justizian gertaturiko, esandako edo agindutakoa.
- 319 XXXIX. kap., 218. or.
- 320 Défontaines, bere *Aholkua**-n, XXII. kap., 3 eta 8. art.; eta Beaumanoir, XXXIII. kap.; *Establezimenduak*, I. lib., XC. kap.
- 321 XXII. kap., 8. art.
- 322 «Orain, apelatzeko hainbesteko joera dagoelarik», dio Boutillierrek, *Landako bilduma*, I. lib., III. tit., 16. or.
- 323 1324an
- 324 *Advocatus de parte publica*.
- 325 Ikus konstituzio hori eta formula hori *Italiako historiak* obraren bigarren liburuan, 175. or.
- 326 Muratoriren bilduma, 104. or., Karlomagnoren 88. legeaz, I. lib., XXVI. tit., 78. §.
- 327 Beste formula bat. Ibid., 87. or.
- 328 Ibid., 104. or.
- 329 Ibid., 95. or.
- 330 Ibid., 88. or.
- 331 Ibid., 98. or.
- 332 Ibid., 132. or.
- 333 *Formula*, 132. or.
- 334 Ibid., 137. or.
- 335 Ibid., 147. or.
- 336 Ibid.
- 337 Ibid., 168. or.
- 338 Ibid., 134. or.
- 339 Ibid., 107. or.
- 340 I. lib., 1. kap.; eta II. lib., XI eta XIII. kap.
- 341 I. kap., eta LXI. kap.
- 342 Ikus lege horiek ekaineko *Santuen bizitzak*-en, III. tomoa, 26. or.
- 343 «Qui continue nostram sacram curiam sequi teneatur, instituatur qui facta et causa in ipsa curia promove-

at atque prosequatur».

344 *Establezimenduak*-i buruzko hitzaurrea.

345 XXIX. kap.

346 Ikus hementxe XXIX. kap.

347 LXI. kap., 309. or.

348 Halaxe dio berak hitzaurrean: «Nus Luy en prit onques mais cette chose dont j'ay».

349 Ez dago Establezimendu horien titulua eta hitzaurrea bezain gauza lausorik; ezbairik gabe, gerora erantsitakoak dira. Lehenik Parisko eta Orléansko eta baroitzako epaitegie-tako usadioak dira; gero erresumako epaitegi laikoetako usadioak, eta Frantziako probestutzakoak; gero erresuma osokoak, eta Anjoukoak, eta baroitzako epaitegietakoa.

350 *Establezimenduak*, II. lib., XV. kap.

351 Ikus Dutillet, pareen epaitegiak. Ikus, halaber, La Roche-Flavin, I. lib., III. kap.; Budée, eta Paul-Emile.

352 Beste auziak epaimahai arruntek erabakitzen zituzten.

353 Ikus Hénault lehendakari jauna-ren obra bikaina, 1313. urteaz.

354 Beaumanoir, XI. kap., 58. or.

355 Emakume alargunek, gurutza-tuek, elizen ondasunen arduradunek, ondasun horiek zirela eta. Ibid.

356 Ikus Beaumanoirren XI. kapitulu osoa.

357 Eliz epaimahaiak, zinegitearen aitzakiaz, horretaz jabetuak ziren, Felipe Augustoren, elizgizonen eta baroien artean egindako konkordatu famatuan ikus daitekeenez; Laurière-ren ordenantzetan dator.

358 Beaumanoir, XI. kap., 60. or.

359 Ikus Boutillier, *Landako bildu - ma*, IX. tit. Zenbait pertsonak ezin dute auzirik sartu epaitegi laikoan; eta Beaumanoir, XI. kap., 56. or.; eta Felipe Augustoren araudiak gai honi buruz; eta Felipe Augustoren ezar-pena, elizgizonen, erregearen eta baroien artean egina.

360 *Testamentu-exekutatzaileak* hitzean.

361 1409ko martxoaren 19koa.

362 Italian Justinianoren kodeari jarraitzen zitzaizkion. Horregatik, Joan VIII.a aita santuak kode horretaz hitz egiten du bere konstituzioan —Troyesko sinodoaren ondoren emana—, ez Frantzian ezaguna zelako, baizik eta berak ezaguna zuelako; eta haren konstituzioa orokorra zen.

363 Enperadore horren kodea 530. urte inguruan argitaratu zen.

364 *Dekretalak*, V. lib., *De privile - giis* tit., *super specula* kapitulua.

365 1312. urteko agiri baten bidez, Orléansko unibertsitatearen alde. Dutillet-ek dakar horren berri.

366 *Beauvaisisko ohitura*, I. kap., epaikarien karguaz.

367 Komunetan, burgesek epaitzen zituzten burgesak, feudoko gizonen elkar epaitzen zuten bezala. Ikus La Thaumassière, XIX. kap.

368 Horregatik, errekerimendu guz-tiak hitz hauekin hasten ziren: «Jaun epailea, usuzkoa da zure jurisdikzio-an, etab.»; hala ageri da Boutillierrek dakarren formulan, *Landako bilduma*, I. lib., XXI. tit.

369 Aldaketa ezari-ezarian egin zen.

Boutillierren garaian artean erabil-
tzen ziren pareak, hura 1402an bizi
baitzen. Urte horretan egin zuen tes-
tamentuan formula hau dator, I. lib.,
XXI. tit.: «Jaun epailea, nire goiko,
erdiko eta beheko justizian, halako
lekutan ditut epaitegi, audientzia,
epaikaritzea, gizon feudalak eta sar-
jentuak». Baina arazo feudalak
bakarrik epaitzen ziren pareen
bidez. Ibid., I. lib., I. tit., 16. or.

370 Jaunak ematen zizkien gutunen
fomuletan ageri denez; Boutillierrek
dakar, *Landako bilduma*, I. lib., XIV.
tit. Beaumanoirrek ere frogatzen du
hori, *Beauvaisisko ohitura*, I. kap.,
Epaikariez. Prozedura besterik ez
zuten egiten. «Epaikaria gizonen
aurrean egongo da auzilarien hitzak
jasotzeko, eta galdetu behar die
alderdiei ea zuzenbidea aditu nahi
duten esandako arrazoiari arabera;
eta haiek *bai, jauna* esaten badute,
epaikariak behartu egin behar ditu
gizonak epaiketa egin dezaten». Ikus,
halaber, *San Luisen Establezimenduak*,
I. lib., CV. kap.; eta II. lib., XV. kap.
«Epaileak ez du epairik eman behar».

371 Beaumanoir, LXVII. kap., 336.
or.; eta LXI. kap., 315 eta 316 orr.;
Establezimenduak, II. lib., XV. kap.

372 1287. urtekoa da.

373 «Ut, si sibi delinquant, superiores
sui possint animadvertere in eos-
dem».

374 Ikus nola frogatzen ziren adina
eta ahaidetasuna: *Establezimenduak*,
I. lib., LXXI eta LXXII. kap.

375 *Beauvaisisko ohitura* -ren
hitzaurrea.

376 XII. kap.

377 Ikus Laurièreren *Ordenantzen bilduma*.

378 Hori Berry eta Parisko ohiturak
idatzi zirenean egin zen horrela.
Ikus La Thaumassière, III. kap.

379 *Ikusle ingelesa*-n.

380 XX. lib., I. kap.

381 Zeziliok dio berak ez duela inoiz
ikusi ez irakurri zigor hori inori eza-
rri zitzaionik; baina badirudi inoiz
ez zela ezarri. Juriskontsultu
batzuen iritzia —alegia, Hamabi
Tauletako legea zordun salduaren
prezioaren zatiketaz baizik ez zela
ari— oso egiantzekoa da.

382 *De falsa legatione*.

383 Dion, XLI. lib.

384 Aristoteles, *Politeia*, V. lib., III.
kap.

385 Plutarko, *Dionisioren bizitza*.

386 Oinordekotza zerga handiz
zamatuta zegoenean, itzuri egiten
zitzaion pontifizeen zuzenbideari
zenbait salmentaren bidez; hortik
etorri da «sine sacris haereditas»
esapidea.

387 IX. lib., *Legeez*.

388 «Eorum qui de se statuebant,
humabantur corpora, manebant tes-
tamenta, pretium festinandi». Tazito
(*Urtekariak*, VI. lib., XXIX. kap.).

389 Pio enperadorearen erreskriptua,
3. legean, 1. eta 2. § ff. *De bonis
eorum qui ante sententiam mortem
sibi consciverunt*.

390 18. leg., ff. *De in jus vocando*.

391 Ikus Hamabi Tauletako legea.

392 «Rapt in jus», Horazio, IX. sati-
ra. Horrexegatik ezin zitzaizen deitu
epaiketara begirunea zor zitzaienei.

- 393 Ikus 18. legea, ff. *De in jus vocando*.
- 394 Jurisprudenzia frantses zahararren arabera, bi alderdietako lekukoei aditzen zitzaaien. Hain zuzen, San Luisen *Establezimenduak* obran, I. lib., VII. kap., testigantza faltsuen kontrako zigorra diruzkoa zela ikusten da.
- 395 I. leg., ff., *Dereceptoribus*.
- 396 I. leg., ff. *De rectoribus*.
- 397 Ikus zer dioen *Favorinus*-ek Aulo Gelioz, XX. lib., I. kap.
- 398 Konpara bedi Plutarkok dioena, *Likurgoren bizitza*, Digestoko legeekin, *De furtis* tituluan, eta Institutzioekin, IV. lib., I. tit., 1, 2 eta 3. §.
- 399 *Legeez*, I. kap. [633 b].
- 400 «Inutilis aetas occiditur», Sypian, in Hermog.
- 401 Korneliar Legea, *De sicariis*; Instit., IV. lib., III. tit., *De lege Aquilia*, 7. §.
- 402 Ikus 4. legea, ff. *Ad leg. Aquil.*
- 403 Ibid. Ikus Tassillon-en dekretua, bavariarren legeari erantsia, *De popularibus legibus*, 4. art.
- 404 «Ut carmen necessarium». Zizeron, *De legibus*, II. lib. [XXIII. kap.].
- 405 Innerioren lana da hori.
- 406 *Testamentu politikoa*.
- 407 «Aut qualibet manumissione donatum inquietare voluerit». Teodosiar kodearen eranskina, Aita Sirmond-en lanen lehen tomoan, 737. or.
- 408 Aulo Gelio, XX. lib., I. kap.
- 409 Ordenantza horretako espedienteen datoz horretarako arrazoiak.
- 410 Montel-lè-Tours-eko ordenantzan, 1453. urtean.
- 411 Zigortu egin zitekeen prokuradorea, ordena publikoa asaldatu beharrik gabe.
- 412 1667ko ordenantzak araudiak egin zituen horretaz.
- 413 II. lib., XXXVII. tit.
- 414 Aita Sirmondek Teodosiar kodeari egin eranskinean, I. tomoa.
- 415 I. legea, *Derepudiis* kodea.
- 416 Ikus benetako *sæl hodie*, *De repudiis* kodean.
- 417 I. leg., ff. *de postulando*.
- 418 Bere *Sententziak* obran, IV. lib., IX. tit.
- 419 *Della guerra civile di Francia*, 96. or.
- 420 1702ko azarokoa da.
- 421 IX. lib., *Legeez*.
- 422 Benetakoa da, «sed cum testator».
- 423 XII. lib., II. tit., 16. §.
- 424 Ibid.
- 425 Ikus Julio Kapitolino, in *Macrino*.
- 426 Bere *Utopia*-n.
- 427 «...Quantum vertice ad auras Aethereas, tantum radice ad Tartara tendit»
- Virgilio, *Georg.*, II, 292. b.; eta *Eneida*, IV., 446. b.
- 428 VI. lib.
- 429 Adibidez, Alemaniatik erretiratzeari, ibid.
- 430 *Galiatar* gerra-ren VI. lib., XXI. kap. Tazitok haxe eransten

du: «Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura; prout ad quem venere aluntur». *De moribus Germanorum*, XXXI. kap.

431 *De moribus Germanorum*, XIII. kap.

432 *Comites*.

433 *De moribus Germanorum*, XIII eta XIV. kap.

434 *De bello Gallico*, VI. lib., XXII. kap.

435 Ikus Dagobertoren bizitza.

436 Ikus *Gregorio Tourskoa*, VI. lib., Txilperikoren alabaren ezkontzaz. Txildebertok enbaxadoreak bidali zizkion esanez ez diola eman behar aitaren erresumako hiririk alabari, ez eta altxorrik, jopurik, zaldirik, zaldunik, idien uztarririk, eta abarrik ere.

437 Ikus Zozimo, V. lib., Alarikok eskatutako gari-banaketaz.

438 «Burgundiones, partem Galliae occupaverunt, terrasque cum Gallicis senatoribus diviserunt». Marioren kronika, 456. urte aldera.

439 X. lib., I. tit., 8, 9 eta 16. §§.

440 LIV. kap., 1 eta 2. §§; eta banaketa horrek iraun egiten zuen Luis Errukitsuaren garaian, haren 829. urteko kapitularren arabera —burgundiarren legean txertatua, LXXIX. tit., 1. §— dirudienez.

441 Ikus Prokopio, *Godoen gerra*.

442 *Bandaloen gerra*.

443 «Licet eo tempore quo populus noster Mancipiorum tertiam et duas terrarum partes accepit», etab. Burgundiarren legea, LIV. tit., 1. §.

444 «Ut non amplius a Burgundionibus, qui infra venerunt, requiratur,

quam ad praesens necessitas fuerit, medietas terrae», 11. art.

445 Eta bisigodoenean.

446 LIV. tit.

447 Kodeko *de agricolis et censitis et colonis* titulu osoak berresten du hori.

448 «Si dentem optimati Burgundioni vel Romano nobili excuserit», XXVI. tit., 1. §; eta «Si medicibus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis», ibid., 2. §.

449 LVII. tit.

450 «Nec preme, nec summum molire per aethera currum. Altius egressus, caelestia tecta cremabis; Inferius, terras: medio tutissimus ibis. Neu te dexterio tortum declinet ad Anguem, Neve sinistro pressam rota ducat ad Aram, Inter utrumque tene». Ovidio, *Metamorfosiak*, II. lib., 134 eta hurr. berts.

451 Galia erromatarren mende egon zen bitartean, haiek gorputz bereziak osatzen zituzten; libertoak edo libertoen ondorengoak ziren gehienetan.

452 Ikus Gregorio Tourskoa, II. lib., XXVII. kap.; Aimoin, I. lib., XII. kap.

453 Ikus *Santuen Bizitzak*, hementxe aipatua,

454 Gregorio Tourskoa, III. lib., XI. kap.

455 Ibid., VI. kap., XXXI. kap.

456 XLIII. gutuna, III. lib. in Kasiodoro.

457 763. urte aldera. «Innumerabilibus spoliis et captivis totus ille exercitus ditatus, in Franciam reversus est».

⁴⁵⁸ *Fuldako urtekariak*, 739. urtea; Paul Diacre, *De gestis Langobardorum*, III. lib., XXX. kap.; eta IV. lib., I. kap.; eta hurrengo oharrean aipatzen diren *Santuen bizitzak*.

⁴⁵⁹ Ikus San Epifanio, San Eptadio, San Zesareo, San Fidolo, San Portziano, San Treverio, San Eusikio eta San Ligeroren bizitzak; eta San Julianen mirakuluak.

⁴⁶⁰ «... deerant quoque littora ponto». Ovidio, *Metamorfosiak*, I. lib., 293. bertsoa.

⁴⁶¹ Kolonoak berak ere ez ziren denak jopu; ikus 18 eta 23. legeak, *De agricolis et censitis et colonis* kodean, eta titulu bereko 20.a.

⁴⁶² Ikus Gregorio Tourskoa, II. lib.

⁴⁶³ Ibid., V. lib.

⁴⁶⁴ Gregorio Tourskoaren *Historia* osoan zehar ageri da hori. Gregoriok berak galdetzen dio Valfiliacus izeneko bati nola iritsi zen elizgizon izatera, jatorriz Ionbardiarra izanda. *Gregorio Tourskoa*, VIII. lib.

⁴⁶⁵ «Quae conditio universis uribus per Galliam constitutis summopere est adhibita». San Ardioren bizitza.

⁴⁶⁶ VII. lib.

⁴⁶⁷ *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., XIV. kap., 515. or.

⁴⁶⁸ III. lib., XXXVI. kap.

⁴⁶⁹ III. t., 514. or.

⁴⁷⁰ «Judices atque praepositi tertias Romanorum, ab illis qui occupatas tenent, auferant, et Romanis sua exactione sine aliqua dilatione restituant, ut nihil fisco debeat deperire». X. lib., I. tit., XIV. kap.

⁴⁷¹ Bandaloeek ez zuten ordaintzen Afrikan. Prokopio, *Bandaloen gerra*, I eta II. lib.; *Historia miscella*, XVI. lib., 106. or. Ohar Afrikanen konkistatzaileak bandalo, alano eta frankoz osatutako multzo bat zirela. *Historia miscella*, XIV. lib., 94. or.

⁴⁷² *Frankoak Galieta ezartzea*, III. t., XIV. kap., 510. or.

⁴⁷³ Bisigodoen beste lege batean oinarritzen da, X. lib., I. tit., 11. art., baina ez du ezer frogatzen: lege horrek zera dio, jaun batengandik lur-sail bat errentapean jaso duenak ordaindu egin behar duela.

⁴⁷⁴ III. t., 511. or.

⁴⁷⁵ 3. leg., LXXIV. tit., XI. lib.

⁴⁷⁶ Ibid. III. t., IV. kap., 298. or.

⁴⁷⁷ 815. urtekoa, I. kap. Bat dator Karlos Burusoilaren 844. urteko kapitularrarekin, 1 eta 2. art.

⁴⁷⁸ «Pro Hispanis in partibus Aquitaniae, Septimaniae et Provinciae consistentibus». Ibid.

⁴⁷⁹ «Excubias et explorationes quas wactas dicunt». Ibid.

⁴⁸⁰ Ez zeuden behartuta kondeari ematera. Ibid., 5. art.

⁴⁸¹ «Ut pagenses Franci, qui caballos habent, cum suis comitibus in hostem pergant». Kondeek debekatua zuten haiei beren zaldiak kentzea; «ut hostem facere, et debitos paraveredos secundum antiquam consuetudinem exsolvere possint». Pistesko argitalpena, in *Baluze*, 186. or.

⁴⁸² Karlomagnoren kapitularra, 812. urtekoa, I. kap.; Pistesko edikatua, 864. urtekoa, 27. art.

483 *Quatuor mansos*. Iruditze zait *mansus* deitutakoa zentsu bati atxikitako lur-zati bat zela, esklaboekin; horren lekuko, 853. urteko kapitularra, *apud Sylvacum*, XIV. tit., esklaboak beren *mansus*-etik kanporatzen zituztenen kontra.

484 Ikus liburu honetako XX. kapitulan.

485 Duchesne-n, II. t., 287. or.

486 Duchesne-n, II. t., 89. or.

487 Artean biltzen zituzten eskubide batzuk ibaien gainean, zubi edo pasabideren bat zegoeanean.

488 *Census* delakoa hain zen hitz generikoa, non hartaz baliatzen baitziren ibaietako bidesaria adierazteko, zubi bat edo txalupa bat zegoeanean. Ikus 803. urteko III. kapitularra, *Baluze*-ren argitalpena, 395. or., I. art., eta 819. urteko V.a, 616. or. Hitz horrekin izendatzen ziren gizon libreek erregeri edo haren mandatariei hornitutako gurdia ere, Karlos Burusoilaren 865. urteko kapitularrean ageri denez, 8. art.

489 Dubos abadea eta haren ondo-
rangoak.

490 Ikus Dubos abadearen arrazoi-
en ahulezia, *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., VI. lib., XIV. kap.; batez ere Gregorio Tourskoaren pasarte batetik ateratzen duen ondorioa, bere elizak eta Kariberto erregeak izandako eztabaida batez.

491 Adibidez, jaregiteak.

492 Alemanen legea, XXII. kap.; eta bavariarren legea, I. tit., IV. kap., non elizgizonek beren egoeraz egin zituzten araudiak baitatoz.

493 Kapitularren V. liburua, CCCIII. kap.

494 «Si ille de capite suo bene ingenuus sit, et in puletico publico census non est». I. lib., 19. form.

495 789. urtekoa, *Kapitularrak*, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 250. or.

496 «Et ut isla ingenuitatis pagina firma stabilisque consistat». Ibid.

497 «Pristinae libertati donatos, et omni nobis debito censu solutos». Ibid.

498 *Praeceptum pro Hispanis*, 812. urtekoa, *Baluze*-ren* argitalpena, I. t., 500. or.

499 844. urtekoa, *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 1 eta 2. art., 27. or.

500 III. kapitularra, 805. urtekoa, 20 eta 22. art., Anzegiseren bilduman txertatua, III. lib., 15. art. Hori bat dator Karlos Burusoilarenarekin, 854. urtekoa, *Apud Attiniacum*, 6. art.

501 «Undecumque legitime exigebatur». Ibid.

502 «Undecumque antiguitas ad partem regis venire solebant». 812. urteko kapitularra, 10 eta 11. art.

503 812. urtekoa, 10 eta 11. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 508. or.

504 813. urtekoa, 6. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 508. or.

505 «De illis unde censa exigunt». 813. urteko kapitularra, 6. art.

506 *Kapitularrak*-eko IV. lib., 37. art., eta lonbardiarren legean txertatua.

507 «Si quis terram tributariam, unde census ad partem nostram exire solebat, suscepit»: *Kapitularrakeko* IV. lib., 37. art.

508 805. urtekoa, 8. art.

- 509 «Unde census ad partem regis exivit antiquitus». 805. urteko kapitularra, 8 art.
- 510 «Censibus vel paraveredis quos Franci homines ad regiam potestatem expolvere debent».
- 511 864. urtekoa, 34. art., *Baluze*-ren argitalpena, 192. or.
- 512 «De illis Francis hominibus qui censum regium de suo capite et de suis recellis debeant». Ibid.
- 513 Ediktu bereko 28. artikulua ondo argitzen du hori guztia. Bereizketa bat ere egiten du erromatar jareginaren eta jaregin frankoaren artean; eta ikusten da zentsua ez zela orokorra. Irakurri egin behar da.
- 514 Hala dirudi Karlomagnoen 813. urteko kapitular baten arabera; aipatu dugu lehenago.
- 515 «Comites».
- 516 «Qui sunt in truste regis», XLIV tit., 4. art.
- 517 *Trew* hitzetik: *leial* esan nahi du alemanez, eta ingelesez *true*, benetakoa.
- 518 «Leudes, fideles».
- 519 «Vassali, seniores».
- 520 «Fiscalia». Ikus Markulforen formula, I. lib. San Mauroren bizitzan «dedit fiscum unum» esaten da; eta Metz-eko Urtekarietan, 747. urtekoan, «dedit illi comitatus et fiscos plurimos». Errege-familiaren mantenturako ondasunei *regalia* deitzen zieten.
- 521 Ikus I. lib., I. tit., feudoez; eta Cujas, liburu horretaz.
- 522 IX. tit., XXXVIII. kap.
- 523 «Quos honoraret muneribus, quos ab honore depelleret». Ibid., VII. lib.
- 524 «Vel reliquis quibuscumque beneficiis, quodcumque ille, vel fiscus noster, in ipsis locis tenuisse noscitur». I. lib., 30. form.
- 525 III. lib., VIII. tit., 3. §.
- 526 *Feudorum*, I. lib., I. tit.
- 527 Usufuktu modukoa zen, jaunak hurrengo urterako berritzen zuena edo ez zuena, Cujas-ek seinlatu bezala.
- 528 Ikus Karlomagnoen 812. urteko kapitularra, 3 eta 4. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 491. or., eta Pistesko argitalpena, 864. urtekoa, 26. art., II. t., 186. or.
- 529 «Et habebat unusquisque comes vicarios et centenarios secum». *Kapitularrak*-eko II. lib., 28. art.
- 530 *Compagenses* deitzen zitzairen.
- 531 595. urte aldera emanak, I. art. Ikus *Kapitularrak*, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 490. or.
- 532 *Advocati*.
- 533 Karlomagnoen kapitularra, 812. urtekoa, I eta 5. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 490. or.
- 534 Ikus 803. urteko kapitularra, Worms-en emana, *Baluze*-ren argitalpena, 408 eta 410. orr.
- 535 Worms-eko kapitularra, 803. urtekoa, *Baluze*-ren argitalpena, 409. or.; eta 845. urteko kontzilioa, Karlos Burusoilaren garaian, *In Verno palatio*, *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 17. or., 8. art.
- 536 *Capitulare quinquagesimum* 819. 27. art., *Baluze*-ren argitalpena, 618. or.

537 «De vassis dominicis qui adhuc intra casam serviunt, et tamen beneficia habere noscuntur, statutum est ut quicumque ex eis cum domino imperatore domi remanserint, vassallos suos casatos secum non retineant; sed cum comite, cujus pagenses sunt, ire permittant». II. kapitularra, 812. urtekoa, 7. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 494. or.

538 I. kapitularra, 812. urtekoa, 5. art. «De hominibus nostris, et episcoporum et abbatum qui vel beneficia, vel talia propria habent...». *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 490. or.

539 812. urtekoa, I. kap., *Baluze*-ren argitalpena, 490. or. «Ut omnis homo liber qui quatuor mansos vestitos de proprio suo, sive de alicujus beneficio, habet, ipse se praeparet, et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo».

540 III. t., IV. kap., 299. or. *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*.

541 882. urteko kapitularra, 11. art., *Apud Vernis papatium*, *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 17. or.

542 1. eta 2. art.; eta *In Vernis palatium* kontzilioa, 845. urtekoa, 8. art. *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 17. or.

543 Audientzia edo juntak.

544 Kapitularrak, Anzegiseren bildumako IV. lib., 57. art.; eta Luis Errukitsuaren V. kapitularra, 14. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 615. or.

545 Ikus 535. oharra; eta 538. oharra.

546 *Satrapia* hitzean.

547 Guillaume Lambard-en bilduman dator: *De priscis Anglorum legibus*.

548 Jerusalemgo Juntek, CCXXI eta CCXXII. kapituluetan, ondo azaltzen dute hori.

549 Elizaren prokuradoreak* ere (*advocati*) beren audientzien eta soldadu-taldearen buru zeuden.

550 Ikus Markulforen formula, I. lib.; duke, patrizio edo konde bati emandako gutunak dakartza, jurisdikzio zibila eta administrazio fiskala ematen dizkietelarik.

551 *Kronika*, LXXVIII. kap., 636. urte aldera.

552 Ikus *Gregorio Tourskoa*, V. lib., 580. urte aldera.

553 *Mallum*.

554 Ekar bedi hona XXVIII. liburuan esan dudana; eta XXXI. liburuan, VIII. kapituluan.

555 Ikus honetaz guztiaz Luis Errukitsuaren kapitular lege salikoari erantsitakoak, 2. art.; eta epaiketaren formula, Du Cangek emana, *boni homines* hitzean.

556 *Per bonos homines*. Batzuetan pertsona gorenak baizik ez ziren izaten. Ikus Markulforen formularen eranskina, LI. kap.

557 Eta aipatu ditudan zenbait esku-bide, ibaiertzei buruzkoak.

558 Ikus erripararioen legea, LXX-XIX. tit.; eta lonbardiaren legea, II. lib., LII. tit., 9. §.

559 «Suscipere tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias, necesse est: nec implacabiles durant; luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus». Tazito, *De moribus Germanorum*, XXI. kap.

560 Ikus lege hori, II. tit., hilketez; eta Vulemarren eranskina, lapurretez.

561 *Additio sapientium*, I. tit., 1. §.

562 Lege salikoa, LVIII. tit., 1. §; XVII. tit., 3. §.

563 Ikus batez ere lege salikoko III, IV, V, VI eta VII. tituluak, animali lapurretei buruz.

564 I. lib., VII. tit., 15. §.

565 Ikus angloen legea, I. tit., 1, 2, 4. §; ibid., V. tit., 6. §; bavariarren legea, I. tit., VIII eta IX. kap., eta frisiarren legea, XV. tit.

566 II. tit., XX. kap.

567 Hozidra, Ozza, Sagana, Habilingua, Anniena. Ibid.

568 Inaren legeak dirutza jakin bateko balioa ematen zion biziari, edo lur-sail jakin bat. *Leges Inae regis, De Villico re gio* tit. *De priscis Anglorum Le gibus*. Cambridge, 1644.

569 Ikus saxoniarren legea; zenbait herrirentzat zehazten ditu, XVIII. kap. Ikus, halaber, erriparioen legea, XXXVI. tit., 11. §; bavariarren legea, I. tit., 10 eta 11. §. «Si aurum non habet, donet aliam pecuniam, mancipia, terram» etab.

570 Ikus lonbardiaren legea, I. lib., XXV. tit., 21. §; ibid., I. lib., IX. tit., 8 eta 34. §; ibid., 38. §; eta Karlomagnoren kapitularra, 802. urtekoa, XXII. kap., probintzietara bidaltzen zituenentzako argibideak zituen.

571 Ikus *Gregorio Tourskoaren Historia*-n, VII. lib., XLVII. kap., epaiketa bateko xehetasun bat, non alderdi batek emana zitzaion konpo-

sizioaren erdia galtzen baitu bere eskuz justizia hartzeagatik geroago jasandako gehiegikeriak aldebat utzita*.

572 Ikus saxoniarren legea, III. kap., 4. §; lonbardiaren legea, I. lib., XXXVII. tit., 1 eta 2. §; eta alemanen legea, XLV. tit., 1 eta 2. §. Azken lege honek bide ematen zuen nork bere eskutik justizia hartzeko, lekuan bertan eta uneko bulkoari men eginez. Ikus, halaber, Karlomagnoren kapitularrak: 779. urtekoa, XXII. kap.; 802. urtekoa, XXXII. kap.; eta 805. urtekoa, V. kap.

573 Erripuarioen legeen biltzaileek aldatu egin dute hau, dirudienez. Ikus lege horien LXXXV. tit.

574 Ikus Tassilon-en dekretua, *De popularibus legibus*, 3, 4 10, 16, 19 art.; angloen legea, VII. tit., 4. §.

575 I. lib., IX. tit., 4. §.

576 «Pactus pro tenore pacis inter Childebertum et Clotarium, anno 593: eta «decretio Clotarii II regis, circa annum 595», XI. kap.

577 Legeak finkatzen ez zuenean, konposiziorako ematen zenaren heren bat izan ohi zen gehienetan, erriparioen legean ageri den bezala, LXXXIX. kap., 813. urteko hirugarren kapitularrak azaltzen duenez, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 512. or.

578 LXX. tit.

579 I. lib., IX. tit., 17. §, Lindembrock-en argitalpena.

580 XLVI. tit. Ikus, halaber, lonbardiaren legea, I. lib., XXI. kap., 3. §, Lindembrock-en argitalpena: «Si caballus cum pede...», etab.

581 XXVIII. tit., 6. §.

582 Hala da Klotario II.aren 595. urteko dekretuaren arabera. «Fredus tamen iudicis, in cuius pago est, reservetur».

583 LXXXIX. tit.

584 *Capitulare incerti anni*, LVII. kap., in *Baluze*, I. t., 515. or. Eta esan beharra dago *fredum* edo *faida* deritzonari, *bannum* deritzola bigarrenekoan. Hala ikus daiteke 789. urteko *De partibus Saxoniae* kapitularrean.

585 Ikus Karlomagnoren kapitularra, *De villis*, non *freda* horiek *villae* edo erregeren jabetzen errenta handien artean jartzen baititu.

586 Ikus Markulforen 3, 4 eta 17. formulak, I. lib.

587 Ibid., 2, 3 eta 4. form.

588 Ikus agiri horien bildumak, batez ere aita beneditarren Frantziako historialarien bosgarren liburuaren azkenean datorrena.

589 Ikus I. liburuko 3, 4 eta 14. formulak; eta Karlomagnoren agiria, 771. urtekoa, in Martenne, I. t., Anecd. collet. II. «Praecipientes jubemus ut ullus iudex publicus... homines ipsius ecclesiae et monasterii ipsius Morbacensis, tam ingenuos quam et servos, et qui super eorum terras manere...».

590 *Traité des justices de village*

591 Ikus Du Cange, *hominium* hitzean.

592 Ikus Markulforen 3 eta 4. formulak, I. lib.

593 «Ne aliubi nisi ad ecclesiam, ubi relaxati sunt, malla teneant»,

LVIII. tit., 1. §. Ikus, halaber, 19. §, Lindembrock-en argitalpena.

594 *Tabulariis*.

595 *Mallum*.

596 *Vita sancti Germerii, episcopi Tolosani*, apud Bollandianos, 16 maii.

597 Ikus, halaber, San Melanioren bizitza eta San Deikolarena.

598 Parisko kontzilioan, 615. urtean, 5. art.

599 Lonbardiarren legean, II. lib., XLIV. tit., II. kap. Lindembrock-en argitalpena.

600 «Servi aldiones, libellarii antiqui, vel alii noviter facti». Ibid.

601 858. urteko gutuna, 7. art. Kapitularretan, 108. or. «Sicut illae res et facultates in quibus vivunt clerici, ita et illae sub consecratione immunitatis sunt de quibus debent militare vassalli».

602 Bavariarren legeari erantsia, 7. art.; ikus, halaber, Lindembrock-en argitalpeneko 3. art., 444. or. «Imprimis omnium jubendum est ut habeant ecclesiae earum justitias, et in vita illorum qui habitant in ipsis ecclesiis et post, tam in pecuniis quam et in substantiis earum».

603 857. urtekoa, *In sinodo apud Carisiacum*, 4. art., *Baluze*-ren argitalpena, 96. or.

604 III. tit., XIII. kap., Lindembrock-en argitalpena.

605 LXXXV. tit.

606 «Pari conditione convenint ut si una centena in alia centena vestigium secuta fuerit et invenerit, vel si quibuscumque fidelium nostrorum

terminis vestigium miserit, et ipsum in aliam centenam minime expellere potuerit, aut convictus reddat latronem...».

⁶⁰⁷ «Si vestigius comprobatur latronis, tamen praesentia nihil longe mulctando; aut si persequens latronem suum comprehenderit, integram sibi compositionem accipiat. Quod si in truste invenitur, medieta-tem compositionis trustis adquirat, et capitale exigat a latrone», 2 eta 3. art.

⁶⁰⁸ Lonbardiaren legean txertatua, II. lib., LII. tit., 14. §. 793. urteko kapitularra da, *Baluze-n*, 544. or., 10. art.

⁶⁰⁹ «Et si forsitam Francus aut Longobardus habens beneficium justitiam facere noluerit, ille judex in cujus ministerio fuerit, contradicat illi beneficium suum, interim dum ipse aut missus ejus justitiam faciat». Ikus lonbardiaren legea berriz ere, II. lib., LII. tit., 2. §; Karlomagnoren kapitularraz ari da, 779. urtekoaz, 21. art.

⁶¹⁰ 812. urteko hirugarrenak, 10. art.

⁶¹¹ 813. urteko bigarren kapitularra, 14 eta 20. art. 509. or.

⁶¹² *Capitulare quintum anni 819*, 23. art., *Baluze-ren* argitalpena, 617. or. «Ut ubicumque missi, aut episcopus, aut abbatem, aut alium quemlibet honore praeditum invenerint, qui justitiam facere noluit vel prohibuit, de ipsius rebus vivant quandiu in eo loco justitias facere debent».

⁶¹³ *Edictum in Carisiaco*, *Baluze-n*, II. t., 152. or. «Unuscuique advocatus pro omnibus de sua advocatio-

ne... in convenientia ut cum ministerialibus de sua advocacione quos invenerit contra hunc bannum nostrum fecisse... castiget».

⁶¹⁴ *Edictum Pistense*, 18. art., *Baluze-ren* argitalpena, II. t., 181. or. «Si in fiscum nostrum, vel in quamcumque immunitatem, aut aliqujus potentis potestatem vel proprietatem confugerit...» etab.

⁶¹⁵ I. lib. «Maximum regni nostri augere credimus monimentum, si beneficia opportuna licis ecclesiarum, aut cui volueris dicere, benevola deliberatione concedimus».

⁶¹⁶ Aurreko kapituluan aipatu dut: «Episcopi vel potentes».

⁶¹⁷ *Historia*, VI. liburua.

⁶¹⁸ «Totusque tractus armoricus, aliaque Galliarum provinciae». Ibid.

⁶¹⁹ II. t., III. lib., XVIII. kap., 270. or.

⁶²⁰ Ikus Dubos abadearen hasierako hitzaldia.

⁶²¹ Ikus *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., VI. lib., IV. kap., 304. or.

⁶²² Lege horretako XLIV. titulua aipatzen du, eta erriparioen legea, VII. eta XXXVI. tit.

⁶²³ «Qui in truste dominica est», XLIV. tit., 4. §; eta horrek zerikusia du Markulforen XIII. formularekin, *de regis antrustione*. Ikus, halaber, lege salikoaren LXVI. tit., 3 eta 4. §; LXXIV. tit.; erriparioen legea, XI. tit.; eta Karlos Burusoilaren kapitularra, *Apud Carisicum*, 877. urtekoa, XX. kap.

⁶²⁴ Lege salikoa, XLIV. tit., 6. §.

- 625 Ibid., 4. §.
- 626 Ibid., 1. §.
- 627 Ibid., XLIV. tit., 15. §.
- 628 Ibid., 7. §.
- 629 «Si quis, quolibet casu, dentem optimati Burgundioni vel Romano nobili excusserit, solidos viginti quinque cogatur exsolvere; de mediocribus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis, si dens excussus fuerit, decem solidis componatur; de inferioribus personis, quinque solidos»; burgundiarren legeko XXVI. tituluko 1, 2 eta 3. art.
- 630 *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., VI. lib., IV eta V. kap.
- 631 *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., V. kap., 319 eta 320. orr.
- 632 Ibid., VI. lib., IV. kap., 307 eta 308. orr.
- 633 Ibid., 309. or.; eta hur. kap., 319 eta 320. orr.
- 634 Ikus obra honetako XXVIII. lib., XXVIII. kap., eta XXXI. lib., VIII. kap.
- 635 «Itaque Colonia convenit et ita bannivimus, ut unuquisque judex criminossus latronem ut audierit, ad casam suam ambulet, et ipsum ligare faciat: ita ut, si Francus fuerit, ad nostram praesentiam dirigatur et, si debilior persona fuerit, in loco pendatur». *Baluze*-ren argitalpeneko kapitularra, I. t., 19. or.
- 636 Ikus obra honetako XXVIII. liburua, XXVIII. kap.; eta XXXI. liburua, VIII. kap.
- 637 XLIII eta XLIV. kap.
- 638 «O qualem remunerationem reddidisti ei! Fecit te liberum, non nobilem, quod impossibile est post libertatem». Ibid.
- 639 *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., VI. lib., IV. kap., 316. or.
- 640 Ibid.
- 641 Ibid.
- 642 «Omnes episcopi molesti fuerunt Ludovico, et maxime ii quos e servili conditione honoratos, habebat, cum his qui ex barbaris nationibus ad hoc fastigium perducti sunt». *De gestis Ludovici Pii*, XLIII eta XLIV. kap.
- 643 XXIII. kap.
- 644 *Monarkia frantsesa Galian ezartzea*, III. t., VI. lib., IV. kap., 302. or.
- 645 Gregorio Tourskoa, IV. lib., XLII. kap.
- 646 VII. kap.
- 647 Fredegarioren *Kronika*, XLII. kap.
- 648 Klotario II.a, Txilperikoren seme eta Dagobertoren aita.
- 649 Fredegarioren *Kronika*, XLII. kap.
- 650 Ikus *Gregorio Tourskoa*, VIII. lib., XXXI. kap.
- 651 «Saeva illi fuit contra personas iniquitas, fisco nimium tribuens, de rebus personarum ingeniose fiscum vellens implere... ut nullus reperiretur qui gradum quem arripuerat potuisset adsumere». Fredegarioren *Kronika*, XXVII. kap., 605. urte aldera.

⁶⁵² Ibid., XXVIII. kap., 607. urte aldera.

⁶⁵³ Ibid., XLI. kap., 613. urte aldera. «Burgundiae farones, tam episcopi quam ceteri leudes, timentes Brunichildem, et odium in eam habentes, consilium inientes» etab.

⁶⁵⁴ Fredegarioren *Kronika*, XLII. kap., 613. urte aldera. «Sacramento a Clotario accepto ne unquam vitae suae temporibus degradaretur».

⁶⁵⁵ Brunekildaren supliziotik laster, 615. urtean. Ikus Kapitularrak, *Baluze*-ren argitalpena, 21. or.

⁶⁵⁶ «Quae contra rationis ordinem acta vel ordinata sunt, ne in antea, quod avertat divinitas, contingant, disposuerimus, Christo praesule, per hujus edicti tenorem generaliter emendare». In *praemio*, Ibid., 16. art.

⁶⁵⁷ Ibid., 16. art.

⁶⁵⁸ Ibid., 17. art.

⁶⁵⁹ «Et quod per tempora ex hoc praetermissum est, vel dehinc, perpetualiter abservetur».

⁶⁶⁰ «Ita ut episcopo decedente, in loco ipsius qui a metropolitano ordinari debeat cum provincialibus, a clero et populo eligatur; et si persona condigna fuerit, per ordinationem principis ordinetur; vel certe si de palatio eligitur, per meritum personae et doctrinae ordinetur». Ibid., 1. art.

⁶⁶¹ «Ut ubicumque census novus impie additus est,... emendetur», 8. art.

⁶⁶² Ibid., 9. art.

⁶⁶³ Ibid., 21. art.

⁶⁶⁴ Erregeak epaileei bidaltzen zizkien aginduak ziren, zenbait gauza legearen kontra egiteko edo ametzeko.

⁶⁶⁵ Ikus *Gregorio Tourskoa*, IV.lib., 227. or. Historia eta agiriak horrelakoez beteta daude; eta gehiegikeria horien zenbaterainokoa Klotario II.aren ediktuan ageri da batez ere, 615. urtekoan, haiek zuzentzeko emana. Ikus *Kapitularrak*, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 22. or.

⁶⁶⁶ 22. art.

⁶⁶⁷ Ibid., 6. art.

⁶⁶⁸ Ibid., 18. art.

⁶⁶⁹ kapitularretan, *Baluze*-ren edizioan, I. t., 7. or.

⁶⁷⁰ Aurreko liburuan, XXI. kapitulan, mintzatu naiz inmunditate horiez. Justizi eskubideen lagapenak ziren, erregeren epaileei lurraldean beren zereginak egiteko emandako debekuak jasotzen zituzten, eta feudo bat eraiki edo ematearen pareko ziren.

⁶⁷¹ 670. urte aldera hasi zen erregetzan.

⁶⁷² Ikus *San Leger-en bizitza*.

⁶⁷³ «Instigante Brunichilde, Theoderico jubente», etab. Fredegario, XXVII. kap., 605. urte aldera.

⁶⁷⁴ *Gesta regum Francorum*, XXXVI. kap.

⁶⁷⁵ Ikus Fredegario, *Kronika*, LIV. kap., 626. urte aldera; eta haren jarraitzaile ezezaguna, CI. kap., 695. urte aldera; eta CV. kap., 715. urte aldera. Aimoin, IV. lib., XV. kap. Eginardo, *Karlomagnoren bizitza*, XLVIII. kap. *Gesta regum Francorum*, XLV. kap.

⁶⁷⁶ Ikus burgundiarren legea, in *Praefat.*, eta lege horren bigarren gehigarria, XIII. tit.

⁶⁷⁷ Ikus *Gregorio Tourskoa*, IX. lib., XXXVI. kap.

⁶⁷⁸ «Eo anno, Clotarius cum proceribus et leudibus Burgundiae Trecassinis conjungitur, cum eorum esset sollicitus, si vellent jam, Warnachario discesso, alium in ejus honoris gradum sublimare; sed omnes unanimiter denegantes se nequaquam velle Majorem domus eligere, regis gratiam obnixe petentes, cum rege transegere». Fredegarioren *Kronika*, LIV. kap., 626. urte aldera.

⁶⁷⁹ «Istam victoriam quam Vinidi contra Francos neruerunt, non tantum Sclavinorum fortitudo obtinuit, quantum dementatio Austrasiorum, dum se cernebant cum Dagoberto odium incurrisse, et assidue expoliarentur». Fredegarioren *Kronika*, LXVIII. kap., 630. urte aldera.

⁶⁸⁰ «Deinceps Austrasii eorum studio limitem et regnum Francorum contra Vinidos utiliter defensasse noscuntur». Fredegarioren *Kronika*, LXXV. kap., 632. urte aldera.

⁶⁸¹ Fredegarioren *Kronika*, LXXIX. kap., 638. urte aldera.

⁶⁸² Ibid.

⁶⁸³ Ibid., LXXX. kap., 639. urte aldera.

⁶⁸⁴ Ibid., LXXXIX. kap., 641. urte aldera.

⁶⁸⁵ Ibid. «Floachatus cunctis ducibus a regno Burgundiae, seu et pontificibus, per epistolam etiam et sacramentis firmavit unicuique gra-

dum honoris et dignitatem, seu et amicitiam, perpetuo conservare».

⁶⁸⁶ «Deiceps a temporibus Clodovei, qui fuit filius Dagoberti inclyti regis, pater vero Theodorici, regnum Francorum decidens per majores domus caepit ordinari». *De majoribus domus regiae*.

⁶⁸⁷ «Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt». *De morib. Germ.*, VII. kap.

⁶⁸⁸ Ikus *Sulpicius Alexander*, in *Gregorio Tourskoa*, II. lib.

⁶⁸⁹ 552. urtean.

⁶⁹⁰ «Leutheris vero et Butilinus, tametsi id regi ipsorum minime placebat, belli cum eis societatem inierunt». Agazias, I. lib., Gregorio Tourskoa, IV. lib., IX. kap.

⁶⁹¹ Gontranek ez zuen ezta Gondobaldoren kontrako espedizioa ere egin; honek Klotarioren seme zela zioen, eta erresumaren zati bat eskatzen zuen.

⁶⁹² Inoiz baita hogeiren eskuetan ere. Ikus *Gregorio Tourskoa*, V. lib., XXVII. kap.; VIII. lib., XVIII. eta XXX. kap.; X. lib., III. kap. Dagobertok, Borgonian maiordomorik ez bazuen ere, politika bera izan zuen, eta hamar duke eta beren gainean dukerik ez zuten zenbait konde bidali zituen gaskoien kontra. Fredegarioren *Kronika*, LXXVIII. kap., 636. urte aldera.

⁶⁹³ Gregorio Tourskoa, VIII. lib., XXX. kap.; eta X. lib., III. kap.

⁶⁹⁴ Ibid.

⁶⁹⁵ Ikus burgundiarren legearen bigarren gehigarria, XIII. tit., eta Gregorio Tourskoa, IX. lib., XXXVI. kap.

⁶⁹⁶ Ikus *Metz-ko urtekariak*, 687 eta 688. urte aldera.

⁶⁹⁷ «Illis quidem nomina regum imponent, ipse totius regni habens privilegium», etab. Ibid., 695. urte aldera.

⁶⁹⁸ Ibid., 719. urte aldera.

⁶⁹⁹ «Sedemque illi regalem sub sua ditione concessit». *Metz-ko urtekarriak*, 719. urte aldera.

⁷⁰⁰ *Ex Chronico Centulensi*, II. lib. «Ut responsa quae erat edoctus, vel potius jussus, ex sua velut potestate redderet».

⁷⁰¹ *Metzko urtekariak*, 691. urte aldera. «Anno principatus Pippini super Theodericum...». Fulda edo Laurishan-go urtekariak: «Pippinus dux Francorum obtinuit regnum Francorum per annos 27, cum regibus sibi subjectis».

⁷⁰² «Posthaec Theudoaldus, filius ejus (Grimoaldi) parvulus, in loco ipsius, cum praedicto rege Dagoberto, major domus palatii effectus est». Fredegarioren jarraitzaile anonimoa, 714. urte aldera, CIV.kap.

⁷⁰³ Gregorio Tourskoak dakar, IX. lib. Ikus, halaber, Klotario II.aren ediktua, 615. urtekoa, 16. art.

⁷⁰⁴ «Ut si quid de agris fiscalibus vel speciebus atque praesidio, pro arbitrii sui voluntate, facere, aut cuiquam conferre voluerint, fixa stabilitate perpetuo conserveretur».

⁷⁰⁵ Ikus I. liburuko 24.a eta 34.a.

⁷⁰⁶ Ikus I. liburuko 14. formula; berdin aplikatzen zaie zuzenean betiko emandako ondasun fiskalei nahiz lehenik onura gisa eta gero

betiko emandakoei: «Sicut ab illo, aut a fisco nostro fuit possessa». Ikus, halaber, 17. formula, ibid.

⁷⁰⁷ I. lib., 13. form.

⁷⁰⁸ XLIV. tit. Ikus, halaber, LXVI. tit., 3 eta 4. §, eta LXXIV. tit.

⁷⁰⁹ Ikus erripararioen legea, VII. tit.; eta lege salikoa, XLIV. tit.

⁷¹⁰ Ikus erripararioen legea, VII. tit.; eta lege salikoa, XLIV. tit., 1. eta 4. art.

⁷¹¹ Lege salikoa, LIX eta LXXVI. tit.

⁷¹² «Extra sermonem regis». Lege salikoa, LIX eta LXXVI. tit.

⁷¹³ Ibid., LIX. tit., 1. §.

⁷¹⁴ Ibid., LXXVI. tit., 1. §.

⁷¹⁵ Ibid., LVI eta LIX. tit.

⁷¹⁶ Ibid., LXXVI. tit., 1. §.

⁷¹⁷ Ibid., LXXVI. tit., 2. §.

⁷¹⁸ *Apud Vernis palatium*, 883, urtekoa, 4 eta 11. art.

⁷¹⁹ Karlomagnoren *Kapitularra*, 812. urteko bigarrena, 1. eta 3. art.

⁷²⁰ *Heribannum*.

⁷²¹ «Non infirmis reliquit haeredibus», dio Lanbert d'Ardres-ek, in Du Cange, *alodis* hitzean.

⁷²² Ikus Du Cangek *alodis* hitzean aipatzen dituenak, eta Gallandek aipatzen dituenak, *Traité du franc-alieu*, 14. or. eta hurr.

⁷²³ II. kapitularra, 802. urtekoa, 10. art.; eta VII. kapitularra, 803. urtekoa, 3. art.; eta I. kapitularra, *incer-ti anni*, 49. art.; eta 806. urteko kapitularra, 7. art.

⁷²⁴ 806. urteko bosgarrena, 8. art.

⁷²⁵ *Gregorio Tourskoa* ren *Historia*-n, VI. lib., XLVI. kap.

⁷²⁶ Horregatik, elizen alde egindako testamentuak indargabetu zituen, baita bere aitak emandako sariak ere: Gontranek berrezarri egin zituen, eta sari berriak eman. *Gregorio Tourskoa*, VII. lib., VII. kap.

⁷²⁷ Ikus *Metz-ko urtekariak*, 687. urte aldera. «Excitor imprimis querelis sacerdotum et servorum dei, qui me saepius adierunt ut pro sublati injuste patrimoniis» etab.

⁷²⁸ *Ibid.*

⁷²⁹ *Gregorio Tourskoa* ren *Historia*-n.

⁷³⁰ «Karolus plurima juri ecclesiastico detrahens, praedia fisco sociavit, ac deinde militibus dispertivit». *Ex Chroniko Centulensi*, II. lib.

⁷³¹ Ikus *Metz-ko urtekariak*.

⁷³² «Epistolam quoque, decreto romanorum principum, sibi praedictus praesul Gregorius miserat, quod sese populus Romanus, relictia imperatoris dominatione, ad suam defensionem et invictam clementiam converterere voluisset». *Metz-ko urtekariak*, 741. urte aldera... «Eo pacto patrato, ut a partibus imperatoris recederet». *Fredegario*.

⁷³³ Garai hartako autoreetan ikus daiteke hainbeste aita santuren autoritateak frantsesei egiten zien zirra-ra. Nahiz eta Pepin erregea Mayenneko apezpikuak koroatuta egon, Esteban aita santuagandik jasotako gantzadura bere eskubide guztiak berretsiz zizkion zerbait gisa hartu zuen.

⁷³⁴ Anno 858, *apud Carisiacum Baluze*-ren argitalpena, II. t., 101. or.

⁷³⁵ *Ibid.*, II. t., 7. art., 109. or.

⁷³⁶ «Precaria, quod precibus utendum conceditur», dio Kujasek, feudoen II liburuari buruzko oharretan. Pepin erregearen diploma batean, bererregealdiko hirugarren urtean datatua, zera aurkitzen dut, printze hura ez zela lehena izan prekarioko* agiri horiek ezartzen; Ebroin maior-domoak egindako bat aipatzen du, gerora jarraipena eman zitzaiona. Ikus errege honen diploma, benediktarren *Frantzisko historialariak* obraren V. tomoan, 6. art.

⁷³⁷ 743. urtean. Ikus *Kapitularrak*-en V. liburua, 3. art., *Baluze*-ren argitalpena, 825. or.

⁷³⁸ *Metzkoa*, 756. urtea, 4. art.

⁷³⁹ Ikus 803. urteko kapitularra, Worms-en emana, *Baluze*-ren argitalpena, 411. or., non prekarioko kontratua arautzen baitu; eta Frankfurt-ekoa, 794. urtekoa, 267. or., 24. art., etxeen konponketez; eta 800. urtekoa, 330. or.

⁷⁴⁰ Aurreko oharren eta Pepin Italiako erregearen kapitularren arabera ageri den bezala, non esaten baita erregeak feudo gisa emango zizkiela monasterioak beren buruak feudotarako gomendatuko zituztenei. Lonbardiarren legeari erantsi zitzaion, III. lib., I. tit., 30. §, eta lege salikoei, Pepinen legeen bilduma, in *Echard*, 195. or., XXVI. tit., 4. art.

⁷⁴¹ Ikus Lotario I.aren konstituzioa, lonbardiarren legean, III. b., 1. legea, 43. §.

⁷⁴² Ibid., 44. §.

⁷⁴³ Ibid.

⁷⁴⁴ Karlos Burusoilaren erregealdiaren hogeita zortzigarren urtean emana, 868. urtea, *Baluze*-ren argitalpena, 203. or.

⁷⁴⁵ «Cum concilio et consensu ipsius qui locum retinet».

⁷⁴⁶ *Concilium apud Bonoilum*, Karlos Burusoilaren hamaseigarren urtea, 856. urtea, *Baluze*-ren argitalpena, 78. or.

⁷⁴⁷ Karlos Martelen garaian izan ziren gerra zibiletan, Reimsko Elizaren ondasunak laikoei eman zitzaizkien. *Ahal zuten bezala* irauten utzi zitzairen elizgizonei, esaten da San Remigioren bizitzan. *Surius*, I. t., 279. or.

⁷⁴⁸ Lonbardiarren legea, III. lib., III. tit., 1. eta 2. §§.

⁷⁴⁹ Asko hitz egin dut konstituzio horretaz IV. kapituluari. *Baluze*-ren kapitularren argitalpenean dator, I. t., II. art., 9. or.

⁷⁵⁰ «Agraria et pascuaria, vel decimas porcorum, ecclesiae concedimus; ita ut actor aut decimator in rebus ecclesiae nullus accedat». Karlomagnoren 800. urteko kapitularrak —*Baluze*-ren argitalpena, 336. or.— oso ondo azaltzen du zer zen, Klotariok Elizari salbuesten dion hamarren-mota hori: erregeren basoetan jartzen ziren zerrien hamarren partea zen; eta Karlomagnok bere epaileek besteek bezala ordain zezaten nahi du, etsenplu emateko. Ikusten denez, jaunen eskubidea zen, edo eskubide ekonomikoa.

⁷⁵¹ *Canone V, ex tomo I, Conciliorum antiquorum Galliae, opera*

Jacobi Sirmundi.

⁷⁵² 6. art., *Baluze*-ren argitalpena, 332. or. 800. urtean emana.

⁷⁵³ Karlomagnoren garaian egina, 794. urtean.

⁷⁵⁴ «Experimento enim didicimus in anno quo illa valida fames irrepit, ebullire vacuas annonas a daemonibus devoratas et voces exprobatationis auditas», etab., *Baluze*-ren argitalpena, 267. or., 23. art.

⁷⁵⁵ Ikus, besteak beste, Luis Errukitsuaren kapitularra, 829. urtekoa, *Baluze*-ren argitalpena, 663. or., hamarrenak ez ordaintzeko, lurak lantzen ez zituztenen kontra; eta 5. art., «Nonis quidem et decimis, unde et genitor noster et nos frequentur in diversis placitis, admonitionem fecimus».

⁷⁵⁶ Besteak beste, Lotariorena, III. lib., III. tit., VI. kap.

⁷⁵⁷ 829. urtekoa, 7. art., in *Baluze*, I. t., 663. or.

⁷⁵⁸ Lonbardiarren legea, III. lib., III. tit., 8. §.

⁷⁵⁹ Lonbardiarren legea, III. lib., III. tit., 4. §.

⁷⁶⁰ Eginardok bildutako kodizilo moduko bat da, *Goldasto* eta *Baluze*-n datorren testamentuaren beraren desberdina.

⁷⁶¹ Ikus Karlomagnoren kapitularra, 803. urtekoa, 2. art., *Baluze*-ren argitalpena, 379. or.; eta Luis Errukitsuaren ediktua, 834. urtekoa, in *Goldasto, Konstituzioinperiala*, I. t.

⁷⁶² Hala esaten da *Ego Ludovicus* kanon famatuan; argi dago ustezkoa dela. *Baluze*-ren argitalpenean dator, 591. or., 817. urte aldera.

- ⁷⁶³ 801. urteko kapitularren araberaren dirudienez, 17. art., in *Baluze*, I. t., 360. or.
- ⁷⁶⁴ Ikus Ionbardiarren kodean txertaturiko konstituzioa, I. tit., 44. §.
- ⁷⁶⁵ Ikus aipatu konstituzioa eta Karlos Burusoilaren 846. urteko kapitularra, XX. kap., in *villa Sparnaco*, *Baluze* -ren argitalpena, II. t., 31. or.; eta 853. urtekoa, III eta V. kap., Soissons-go sinodoan, *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 54. or.; eta 854. urtekoa, *Apud Attinicum*, X. kap., *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 70. or. Ikus, halaber, Karlomagnoren lehen kapitularra, *incerti anni*, 49 eta 56. art., *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 519. or.
- ⁷⁶⁶ Ikus *Kapitularrak*, V. lib., 44. art.; eta Pistesko 0866. urtea, 8 eta 9. art., non jaunen eskubide ohorezkoak ezarrita ageri baitira egun diren bezala.
- ⁷⁶⁷ Ikus Karlomagnoren testamentua; eta Luis Errukitsuak bere semen artean egin zuen banaketa Quierzy-n egindako Estatu Batzarrean, Goldastok aipatzen du: «Quem populus eligere velit, ut patri suo succedat in regni haereditate».
- ⁷⁶⁸ 752. urte aldeko anonimoa; eta *Chron. Centul.*, 754. urte aldera.
- ⁷⁶⁹ «Fabella quae post Pippini mortem excogitata est, aequitati ac sanctitati Zachariae papae plurimum adversatur». *Frantziarren Eliz Urtekariak*, II. t., 319. or.
- ⁷⁷⁰ *Fratziako historialariak* -eko V. tomoa, aita beneditarrek idatzia, 9. or.
- ⁷⁷¹ «Ut nunquam de alterius lumbis regem in aevo praesumant eligere, sed ex ipsorum», *ibid.*, 10. or.
- ⁷⁷² 768. urtean.
- ⁷⁷³ II. t., *Lectionis antiquae*.
- ⁷⁷⁴ Kapitularren argitalpena, I. t., 188. or.
- ⁷⁷⁵ 806. urteko I. kapitularra, *Baluze*-ren argitalpena, 439. or., 5. art.
- ⁷⁷⁶ In Goldasto, *Konstituzio inperiala*, II. t., 19. or.
- ⁷⁷⁷ *Baluze*-ren argitalpena, 574. or., 14. art. «Si vero aliquis illorum decedens, legitimos filios reliquerit, non inter eos potestas ipsa dividatur; sed potius populus, pariter conveniens, unum ex eis, quem dominus voluerit, eligat; et hunc senior frater in loco fratris et filii suscipiat».
- ⁷⁷⁸ 877. urteko kapitularra, *Baluze*-ren argitalpena, 272. or.
- ⁷⁷⁹ In Dumont, *Gorputz diplomatikoa*, I. t., 36. art.
- ⁷⁸⁰ Emakumeen bidetik.
- ⁷⁸¹ Ikus 811. urteko III. kapitularra, 486. or., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 eta 8. art.; eta 812. urteko I. kapitularra, 490. or., 1. art.; eta urte horretako kapitularra, 494. or., 9 eta 11. art.; eta beste batzuk.
- ⁷⁸² Ikus *De Villis* kapitularra, 800. urtekoa; 813. urteko II. kapitularra, 6 eta 19. art.; eta *Kapitularrak*-en V. liburua, 303. art.
- ⁷⁸³ *De Villis* kapitularra, 39. art. Ikus kapitular osoa, zuhurtziazko, administrazio onezko eta ekonomiazko maisu-lana da.
- ⁷⁸⁴ Ikus, besteak beste, Brême-ko artzapezpikutejiaren fundazioa, ⁷⁸⁹. urteko kapitularrean, *Baluze*-ren argitalpena, 245. or.

⁷⁸⁵ Adibidez, erregeren epaileei *freda* direlakoak eta beste zerga batzuk exijitzera lurraldean sartzea debekatzea. Horretaz nahikoa mintzatu naiz aurreko liburuan.

⁷⁸⁶ Luis Errukitsuaren bizitzaren autore ezezaguna, *Duchesne*-ren bilduman, II. t., 295. or.

⁷⁸⁷ Ikus haren degradazioaren txostena, *Duchesne*-ren bilduman, II. t., 333. or.

⁷⁸⁸ Arreba, anaia eta ilobengana erruki mugagabea izateko agindu zion, «indeficientem misericordiam». Tégan, *Duchesne*-ren bilduman, II. t., 276. or.

⁷⁸⁹ Ikus haren gutunak.

⁷⁹⁰ «Garai hartan apezpikuak eta elizgizonak zenturia eta urrezko soin-uhalak erabiltzeari uzten hasita zeuden, eta haietatik zintzilik zeuden laban harribitxiz josiak, gustu eskisitoko jantziak, orpoa aberastasunez gaineztatzen zieten ezproinak. Baina giza jendearen etsaiak ez zuen eraman halako jaierarik; ordena guztietako elizgizonak oldarrazi zituen haren kontra, eta bere buruari egin zion gerra». *Luis Errukitsuaren bizitza*-ren egile ezezaguna, *Duchesne*-ren bilduman, II. t., 298. or.

⁷⁹¹ Tégan-ek dio Karlomagnoren garaian oso bakan egiten zena arrunt egiten zela Luisenean.

⁷⁹² Noblei eutsi nahian, Bénard izeneko bat hartu zuen bere ganbarazain gisa, eta hark jarri zituen sutan.

⁷⁹³ «Villas regias, quae erant sui et avi et tritavi, fidelibus suis tradidit eas in possessiones sempiternas:

fecit enim hoc diu tempore». Tégan, *De gestis Ludovici Pii*.

⁷⁹⁴ «Hinc libertates, hinc publica in propriis usibus distribuere suasit». Nitard, IV. lib., azkenean.

⁷⁹⁵ «Rempubicam penitus annullavit». Ibid.

⁷⁹⁶ Ikus XXX. lib., XIII. kap.

⁷⁹⁷ Hinkmar, Luis Totelari egindako I. gutuna.

⁷⁹⁸ Ikus Saint-Serge d'Angers-ko monasterioko Kronikaren zatia, *Duchesne*-n, II. t., 401. or.

⁷⁹⁹ Ikus zer dioten apezpikuek 845. urteko sinodoan, *apud Teudonis villam*, 4. art.

⁸⁰⁰ Ikus 845. urteko sinodoa, *apud Teudonis villam*, 3 eta 4. art.; oso ondo deskribatzen du gauzen egoe-
ra; baita urte hartako beste batek ere, Vernesko jauregian eginak, 12. art.; eta Beauvaisko sinodoa, urte hartakoa hura ere, 3, 4 eta 6. art.; eta 846. urteko *In villa Sparnaco* kapitularra, 20. art.; eta apezpikuek, Reimsen bilduta, 858. urtean Luis Germaniarrari idatzi zioten gutuna, 8. art.

⁸⁰¹ Ikus 846. urteko *in villa Sparnaco* kapitularra. Nobleek apezpikuen kontra sumindu zuten erregea, eta ondorioz hark batzarretik bota zituen; sinodoetako kanon batzuk hartu, eta adierazi zitzaien haiek bakarrik onartuko zirela; ukatu ezinezkoa zena baizik ez zitzaien onartu. Ikus 20, 21 eta 22. art. Ikus, halaber, apezpikuek, bilduta 858. urtean Luis Germaniarrari idatzi gutuna, 8. art.; eta Pistesko ediktua, 864. urtekoa, 5. art.

⁸⁰² Ikus 846. urteko kapitular bera, *In villa Sparnaca* Ikus, halaber, *Apud Marsnam* izandako 847. urteko batzarraren kapitularra, 4. art., zeinetan elizgizonak Luis Errukitsuaren garaian izan zuten guztia itzul zekien eskatzen tematu baitziren. Ikus, orobat, 851. urteko kapitularra, *Apud Marsnam*, 6 eta 7. art., nobleak eta elizgizonak beren jabetzetan bermatzen dituenak; eta *Apud Bonoilum* izenekoak, 856. urtekoa, apezpikuek erregeari egindako kargu hartze bat, hainbeste lege egin ondoren okerrak konpondu ez zirela eta; eta azkenik, Reimsen bildutako apezpikuek 851. urtean Luis Germaniarrari idatzitako gutuna, 8. art.

⁸⁰³ 8. art.

⁸⁰⁴ Ikus 851. urteko kapitularra, 6 eta 7. art.

⁸⁰⁵ Karlos Burusoilak, Soissons-eko sinodoan, zera dio, apezpikuei agindu ziela ez zuela emango eliz ondasunen agiri gehiago. 853. urteko kapitularra, 11. art., *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 56. or.

⁸⁰⁶ Ikus Nitard, IV. liburua, nola, Lotario erori eta gero, Luis eta Karlos erregeek apezpikuei kontsultatu zieten jakiteko ea hartu eta bana zezaketen hark utzitako erresuma. Hain zuzen, apezpikuek beren artean leudeek baino gorputz elkartuagoa osatzen zutenek, printze haiei apezpikuen ebazpena segurtatzea komeni zitzaient, hartara beste jaun guztiak haiei jarraitzera bultzatuko baitzituen.

⁸⁰⁷ Ikus Karlos Burusoilaren *Apud Saponarias* kapitularra, 859. urte-

koa, 3. art. «Venilon-ek, Sens-ko artzapezpiku egin bainuen, sagaratu egin nau; eta inork ezin nau bota erresumatik, *saltem sine audientia et iudicio episcoporum, quorum ministerio in regem sum consecratus, et qui throni Dei sunt dicti, in quibus deus sedet, et per quos sua decernit iudicia; quorum paternis correctionibus et castigatoriis iudiciis me subdere fui paratus, et in praesenti sum subditus*».

⁸⁰⁸ Ikus Karlos Burusoilaren kapitularra, *De Carisiaco*, 857. urtekoa, *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 88., 1, 2, 3, 4 eta 7. art.

⁸⁰⁹ Ikus Pistesko sinodoa, 862. urtekoa, 4. art.; eta Karlomanen eta Luis II.aren kapitularra, *Apud Vernis palatium*, 883. urtekoa, 4 eta 5. art.

⁸¹⁰ Kapitularra, Karlos Burusoilaren garaian, *In synodo Pontigonensi, Baluze* -ren argitalpena, 12. art.

⁸¹¹ Ikus XXX. liburuan, azken kapituluan, azken aldera esan dudana.

⁸¹² 587. urtekoa, *Gregorio Tourskoa*-ren *Historia*-n, IX. lib.

⁸¹³ Ikus ondorengo kapitulua, non luzeago mintzatzen bainaiz banaketa horietaz, eta aipatzen direneko oharak.

⁸¹⁴ 806. urtekoa, Karlos, Pepin eta Luisen artean. Goldastok dakar, eta *Baluze*-k, I. t., 439. or.

⁸¹⁵ 9. art. 443. or. Hori bat dator Andelyko hitzarmenarekin, in Gregorio Tourskoa, IX. lib.

⁸¹⁶ 10. art. Eta honetaz ez da hitz egiten Andelyko hitzarmenean.

⁸¹⁷ *Baluze*-n, I. t., 174. or. «Licentiam habeat unusquisque

liber homo qui seniore non habuerit, cuicumque ex his tribus fratribus voluerit, se commendandi», 9. art. Ikus, halaber, enperadore berberak egin zuen banaketa, 837. urtean, 6. art. *Baluze*-ren argitalpena, 686. or.

818 811. urtekoa, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 486. or., 7 eta 8. art.; eta 812. urtekoa, ibid., 490. or., 1. art. «Ut omnis liber homo qui quatuor mansos vestitos de proprio suo, sive de alicujus beneficio habet, ipse se praeparet, et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo», etab. Ikus 807 urteko kapitularra, *Baluze*-ren argitalpena, I. t., 458. or.

819 793. urtekoa, Ionbardiarren legean txertatua, III. lib., IX. tit., IX. kap.

820 847. urtean, Aubert le Mire-k dakar horren berri, eta Baluzek, II. t., 42. or. *Conventus apud Marsnam*.

821 *Adnunciatio*.

822 «Ut unusquisque liber homo in nostro regno seniore quem voluerit, in nobis et in nostris fidelibus, accipiat». Karlosen iragarpenaren 2. art.

823 877. urteko kapitularra, LIII. tit., 9 eta 10. art., *Apud Carisiacum*. «Similiter et de nostris vassallis faciendum est», etc. Kapitular honek urte eta leku bereko beste batekin du zerikusia, 3. art.

824 Ikus *Carisiaco* kapitularra, 856. urtekoa, 10 eta 13. art., *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 83. or., zeinetan erregeak eta jaun elizako eta laikoek hauxe akordiatu baitzuten: «Et si aliquis de vobis talis sit cui suus senioratus non placet, et illi simulat ut ad alium seniore meliusquam

ad illum acaptare possit, veniat ad illum, et ipse tranquille et pacifico animo donet illi commeatum... et quod deus illi cupierit, et ad alium seniore acaptare potuerit, pacifice habeat».

825 757. urtekoa, 6. art., *Baluze*-ren argitalpena, 181. or.

826 I. lib., I. kap.

827 Italian eta Alemanian behinik behin.

828 *Feudoez*, I. lib., I. kap.

829 Ibid.

830 802. urteko kapitularra, 7. art., *Baluze*-ren argitalpena, 365. or.

831 *Apud Marsnam*, 847. urtea, *Baluze*-ren argitalpena, 42. or.

832 «Volumus ut cujuscumque nostrum homo, in cujuscumque regno sit, cum seniore suo in hostem, vel aliis suis utilitatibus pergat; nisi talis regni invasio quam Lamtuveri dicunt, quod absit, acciderit, ut omnis populus illius regni ad eam repellendam communiter pergat». 5. art., ibid., 44. or.

833 *Apud Arg entoratum Baluze* -n, *Kapitularrak*, II. t., 39. or.

834 Hain zuzen, nobleek egin zuten itun hori. Ikus Nitard.

835 Ikus Guido, erromatarren erregearen legea, lege salikoari eta Ionbardiarrerei erantsitakoen artean, VI. tit., 2. §, in *Echard*.

836 Zenbait autorek esan dute Tolosako konderrria Karlos Martelek emana zela, eta oinordekoz oinordeko pasatu zela Raimundo izeneko azken kondeaganaino; baina hori horrela bada, hainbat inguruabarren

ondorio da, Tolosako kondeak azken kondearen semeen artean hautatzera behartu zuten inguruabarren ondorio.

837 Ikus 877. urteko haren kapitularra, LIII. tit., 9 eta 10. art., *Apud Carisiacum*. Kapitular horrek zerikusia du urte eta leku bereko beste batekin, 3. art.

838 812. urteko III. kapitularra, 7. art.; eta 815. urtekoa, 6. art., espainiarrez; *Kapitularrak* bilduma, V. liburua, 288. art.; eta 869. urteko kapitularra, 2. art.; eta 877. urtekoa, 13. art., *Baluze*-ren argitalpena.

839 Oton Frissingue-koaren arabera dirudienez, *Federikoren Eginak*, II. lib., XXIX. kap.

840 Ikus Felipe Augustoren ordenantza, 1209. urtekoa, bilduma berri honetan.

841 I. lib., 1. tit.

842 «Sic progressum est, ut ad filios deveniret in quem dominus hoc vellet beneficium confirmare». Ibid.

843 Italian eta Alemanian behinik behin.

844 «Quod hodie ita stabilitum est, ut ad omnes aequaliter veniat». *Feudoez*, I. lib., 1. tit.

845 Gerardo Niger eta Auberto Ortokoa.

846 *Feudoez*, I. lib., 1. tit.

847 Cujasek oso ondo frogatu du.

848 *Feudoez*, I. lib., 1. tit.

849 Arnulfo eta honen seme Luis IV.a.

850 926. urtekoa, Aubert le Mire-k aipatua, *Cod. donationum piarum*, xxvii. kap.

851 Ikus Karlos Burusoilaren kapitularra, 877. urtekoa, *Apud Carisiacum*, garai hartan Parisek eta Saint-Denisek, eta Loirako gazteluek zuten garrantziaz.

852 Ikus lege salikoa eta erripararioen legea, *Alodioez* tituluari.

853 Ikus 817. urteko kapitularra; Luis Errukitsuak semeen artean egin zuen lehen banaketa dakar.

854 Ikus gai honi buruzko bi gutunok; batek *De divisione imperii* du titulutzat.

855 Ikus Felipe Augustoren 1209. urteko ordenantza, feudoez.

856 Agiritan horrelako hainbat abeniko aurki daitezke, Vendôme-ko kapitularrean eta Poitouko Saint-Cypriengo abadian. Galland-ek eman ditu pasarte batzuk, 55. or.

857 Baina ez zegoen feudoa mendraterik, hau da, zati bat iraungitzerik.

858 Ohiturok finkatu zuten erauzi ahal zen zatia.

859 Horregatik, jaunak debekatu egiten zion emakume alargunari berriro ezkontzea.

860 Etxe handi gehienek beren ondorengotza-legeak zituzten. Ikus De la Thaumassière-k Berriko etxe-ez dioskuna.

861 877. urteko kapitularretan ikusten da —*Apud Carisiacum*, 3. art., *Baluze*-ren argitalpena, II. t., 269. or.— erregeek feudoak administrarazi zituzten unea, adinez txikientzat gordetzeko; adibide horri jarraitu zitzaizkion jaunak, eta hortik sortu zen goardia noblea* deitzen duguna.

862 Horren formula 802. urteko kapitularrean dator. Ikus 854. urtekoa ere, 13. art. eta beste batzuk.

⁸⁶³ Du Cange, *Hominium* hitzean, 163. or., eta *Fidelitas* hitzean, 474. or., omenaldi zaharren agiriak aipatzen ditu, non desberdintasun horiek baitatoz, eta kontsulta daitezkeen autoritate asko. Omenaldian, basailuak jaunaren eskuan jartzen zuen bere eskua, eta zin egiten zuen; leialtasun-zina ebanjelioen gainean egiten zen. Omenaldia belauniko egiten zen; leialtasun-zina, berriz, zutik. Jaunak bakarrik jaso zezakeen omenaldia; baina haren ofizialek jaso zezaketen leialtasun-zina. Ikus *Littleton*, 91 eta 92. atal. *Fedea eta omenaldia*, hau da, leialtasuna eta omenaldia.

⁸⁶⁴ Karlos Burusoilaren 860. urteko kapitularra, *Post reditum a Confluentibus*, 3. art., *Baluze*-ren argitalpena, 145. or.

⁸⁶⁵ *Ibid.*, 1. art.

⁸⁶⁶ *De administratione sua* lib.

⁸⁶⁷ *Anno* 757, XVII. kap.

⁸⁶⁸ «Tassillo venit in vassatico se commendans, per manus sacramenta juravit multa et innumerabilia, reliquiis sanctorum manus impo-nens, et fidelitatem promisit Pippino». Irudi luke hor omenaldia eta leialtasun-zina zegoela. Ikus 86³. or.

⁸⁶⁹ *Alodioez* tituluan.

⁸⁷⁰ IV. lib., *De feudis*, LIX. tit.

⁸⁷¹ *Landako suma*, I. lib., LXXVI. tit., 447. or.

⁸⁷² San Luisen ordenantza baten arabera, 1246. urtekoa, Anjou eta Maineko ohiturak jasotzeko, feudo baten oinordeko den neskaren akura dutenek, jaunari, beraren baimenarekin ezkonduko delako segurantza emango diote.

⁸⁷³ 155. erabakia, 8. zkia.; eta 204.a, 38. zkia.

⁸⁷⁴ In *Capell. Thol.*, 453. erabakia.

⁸⁷⁵ *Eneida*, III. lib., 523. bertsoa.

Aurkibidea

LAUGARRENPARTEA	7
HOGEIGARREN LIBURUA Merkataritzari buruzko Legeez, merkataritzaren izaera eta bereizketakontsideratuta	9
I. <i>Merkataritzaz</i>	10
II. <i>Merkataritzaren izpirituaz</i>	10
III. <i>Herrien pobreziaz</i>	11
IV. <i>Gobernu-eren merkataritzaz</i>	11
V. <i>Ekonomiazko merkataritza egin ez duten herriez</i>	13
VI. <i>Nabigazioluzear en ondorio batzuk</i>	13
VII. <i>Ingalaterraren izpiritua merkataritzaz</i>	14
VIII. <i>Nola batzuetan traba egin zaion ekonomiazko merkataritza</i> <i>ri</i>	15
IX. <i>Inor merkataritzatik baztertzeaz</i>	15
X. <i>Ekonomiazko merkataritzari dagokion era</i>	16
XI. <i>Gai beraren jarraipena</i>	17
XII. <i>Merkataritza-askatasunaz</i>	17
XIII. <i>Libertate hori zerk desegiten duen</i>	18
XIV. <i>Salerosgaien konfiskazioa berekin daramaten mer</i> <i>tza-legeak</i>	18
XV. <i>Zorreatatik atxilotzeaz</i>	19
XVI. <i>Lege ederra</i>	19
XVII. <i>Rodasko legea</i>	20
XVIII. <i>Merkataritzarako epaileez</i>	20
XIX. <i>Printzeak ez duela merkataritzan aritu behar</i>	21
XX. <i>Gai beraren jarraipena</i>	21
XXI. <i>Nobleek monarkian egin merkataritzaz</i>	21
XXII. <i>Gogoeta partikularra</i>	22
XXIII. <i>Zein naziori egiten dion kalte merkataritzan aritzeak</i> . . .	23
HOGEITA BATGARREN LIBURUA. Merkataritzari buruzko Legeez, munduan zehar izan dituen iraultzen aldetik begiratuta	27
I. <i>Gogorakizun orokor batzuk</i>	27

II.	<i>Afrikako herriez</i>	28
III.	<i>Hegoaldeko herrien premiak iparraldeko herrien premiak ez bezalakakoak direla</i>	28
IV.	<i>Antzinakoen merkataritzaren eta gaur egungoaren arteko alde nagusia</i>	29
V.	<i>Beste desberdintasun batzuk</i>	29
VI.	<i>Antzinakoen merkataritzaz</i>	30
VII.	<i>Greziarren merkataritzaz</i>	34
VIII.	<i>Alexandroz. Haren konkista</i>	37
IX.	<i>Alexandroren ondorengo errege greziarren merkataritzaz</i>	39
X.	<i>Afrikako itzuliaz</i>	43
XI.	<i>Kartago eta Marseilla</i>	45
XII.	<i>Delosko uhartea. Mitridates</i>	49
XIII.	<i>Erromatarrek itsas armadarako zuten jiteaz</i>	50
XIV.	<i>Erromatarrek merkataritzari buruz zuten ikuspegiaz</i>	51
XV.	<i>Erromatarrek barbaroekin zuten merkataritzaz</i>	52
XVI.	<i>Erromatarrek Ara biarekin eta Indiarekin zuten merkataritzaz</i>	52
XVII.	<i>Mendebaldean erromatarrek suntsitu ondorengo merkataritzaz</i>	55
XVIII.	<i>Araudi partikularra</i>	56
XIX.	<i>Erromatarrek ekialdean ahaldu direnez geroztik merkataritzaz</i>	56
XX.	<i>Nola merkataritzak bere bidea egin zuen Europan basakeriaren erdian</i>	57
XXI.	<i>Bi mundu berriren aurkikuntza: Europan egoera gertaera horri dagokionez</i>	59
XXII.	<i>Espaniari Amerikatik atera zituen aberastasunez</i>	62
XXIII.	<i>Arazoa</i>	65

HOGEITA BIGARREN LIBURUA. Legeez, diruaren erabilerekin duten zerikusiaren aldetik		67
I.	<i>Dirua erabiltzearen arrazoia</i>	67
II.	<i>Diruaren izaeraz</i>	68
III.	<i>Diru idealez</i>	69
IV.	<i>Urre- eta zilar-kantitateaz</i>	70
V.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	70
VI.	<i>Zergatik inperesaren prezioa erdira jaitsi zen Indiak aurkitu zituztenean</i>	71
VII.	<i>Nolatan finkatu den gauzen prezioa xinu-a berastasunak aldatzen direnean</i>	72
VIII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	72
IX.	<i>Urrearen eta zilarraren urritasun erlatiboaz</i>	73
X.	<i>Kanbioaz</i>	74
XI.	<i>Erromatarrek beren txanponekin egin zituzten eragiketak</i>	82

XII.	<i>Erromatarrek zina bagunetan egin zuten txanponaren</i>	83
XIII.	<i>Enperadoreen garaiko txanponekiko eragiketak</i>	84
XIV.	<i>Nola kanbioak traba egiten dien estatu despotikoei</i>	85
XV.	<i>Italiako herrialde batzuetako usadioa</i>	85
XVI.	<i>Estatuak bankariengandik izan dezakeen laguntzaz</i>	86
XVII.	<i>Zor publikoez</i>	86
XVIII.	<i>Zor publikoen ordainketaz</i>	87
XIX.	<i>Interespeko maileguez</i>	89
XX.	<i>Itsasoko lukurreriez</i>	89
XXI.	<i>Erromatarren kontratu bidezko maileguaz eta lukurreriaz</i>	90
XXII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	90

HOGEITA HIRUGARREN LIBURUA. Legeez, biztanle-kopuruarekin duten zerikusiaren aldetik

I.	<i>Gizaki eta animaliez beren espezieen ugaltzearekin duten zerikusiaren aldetik</i>	95
II.	<i>Ezkontzez</i>	96
III.	<i>Haurren egoeraz</i>	97
IV.	<i>Familiez</i>	97
V.	<i>Emazte legezkoen motez</i>	97
VI.	<i>Gobernu-era desberdinetako sasikumeez</i>	98
VII.	<i>Aitak ezkontzari baiezkua emateaz</i>	99
VIII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	100
IX.	<i>Neska gazteez</i>	100
X.	<i>Ezkontzara bultzatzen duena</i>	101
XI.	<i>Gobernuaren gogortasunaz</i>	101
XII.	<i>Herrialde desberdinetako neska eta mutilen kopuruaz</i>	102
XIII.	<i>Itsas portuez</i>	102
XIV.	<i>Gizon gehiago edo gutxiago eskatzen duten lur-emariak</i>	102
XV.	<i>Biztanleen kopuruaz, industriei dagokienez</i>	103
XVI.	<i>Lege gileak espeziearen ugaltzeaz dituen ikuspegiez</i>	104
XVII.	<i>Greziar eta hango biztanle-kopuruaz</i>	104
XVIII.	<i>Erromatarrek baino lehenagoko herrien egoeraz</i>	106
XIX.	<i>Mundua jendez gabetzea</i>	106
XX.	<i>Erromatarrek legeak egin beharra izan zuelako ugaltzearekin duten baziren</i>	107
XXI.	<i>Erromatarrek ugalketaz egin legez</i>	107
XXII.	<i>Haurrak abandonatzeaz</i>	114
XXIII.	<i>Munduaren egoeraz, erromatarren suntsipenaz geroztik</i>	115
XXIV.	<i>Europar gertutako aldatutako biztanle-kopuruari dagokionez</i>	116
XXV.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	117
XXVI.	<i>Ondorioak</i>	117

XXVII.	<i>Frantziar espejearen ugaltzea bizkortzeko legeaz</i>	gindako 117
XXVIII.	<i>Nola erremedioa bilatu jendez gabetzeari</i>	118
XXIX.	<i>Ospitaleez</i>	119
BOSGARREN PARTEA		121
HOGEITA LAUGARREN LIBURUA. <i>Legeez herrialde bakoitzean</i>		
<i>ezarritako erlijioarekin duten erikusiaren aldeak, bere praktikan eta</i>		
<i>bere izatean kontsideratua</i>		
I.	<i>Erljioez, oro har</i>	123
II.	<i>Bayleren paradoxa</i>	124
III.	<i>Gobernu moderatua hobeto doakiola erlijio kristauari, eta</i> <i>gobernu-era despotikoa mahometarrari</i>	125
IV.	<i>Erljio kristauaren eta erlijio mahometarraren izuraren</i> <i>ondorioak</i>	126
V.	<i>Erljio katolikoa hobeto doakiola monarkia bati, eta pr</i> o- <i>testantea hobeto doakiola errepublika bati</i>	127
VI.	<i>Bayleren beste paradoxa bat</i>	127
VII.	<i>Perfekziozko legeak erlijioan</i>	128
VIII.	<i>Moralaren legeen eta erlijioaren legeen arteko adostasun-</i> <i>naz</i>	129
IX.	<i>Eseniarrez</i>	129
X.	<i>Estoikoen sektaz</i>	129
XI.	<i>Kontenplazioaz</i>	130
XII.	<i>Penitentziez</i>	131
XIII.	<i>Delitu ordainezinez</i>	131
XIV.	<i>Nola ezarritzen zion erlijioaren indarra lege zibilen indar-</i> <i>rrari</i>	132
XV.	<i>Nola lege zibilek batzuetan erlijio falsuak zuzentzen</i> <i>dituzten</i>	133
XVI.	<i>Nola erlijioaren legeek konstituzio politikoaren eragozpe-</i> <i>nak zuzentzen dituzten</i>	134
XVII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	134
XVIII.	<i>Nola erlijioaren legeek lege zibilen ondorioa duten</i>	135
XIX.	<i>Dogma batesatu zibilean gizonentzako baliagarri edo</i> <i>kaltegarri egiten duena ez dela dogma horren e</i> giatasuna <i>edo falsutasuna, bai zik eta hartuz egiten den era</i> bilera <i>edo gehiegikeria</i>	135
XX.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	136
XXI.	<i>Metempsikosiaz</i>	137
XXII.	<i>Zenarriskatsua den erlijioak izukara eragitea gaitxi axo-</i> <i>lagabekoez</i>	137
XXIII.	<i>Jaiez</i>	138

XXIV.	<i>Erljio lokalen legeez</i>	139
XXV.	<i>Erljio batherrial de batak beste batera eramatzeko erag</i> ..... <i>pena</i>	139
XXVI.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	140
HOGEITA BOSGARREN LIBURUA		141
I.	<i>Erljio arekiko sentipenaz</i>	141
II.	<i>Erljio ekiko atxikimenduaren arrazoiak</i>	141
III.	<i>Tenpluez</i>	143
IV.	<i>Erljioaren ministroez</i>	144
V.	<i>Legeek elizgizonen a berastusunei ezarri behar di zaien</i> <i>mugez</i>	145
VI.	<i>Monasterioez</i>	147
VII.	<i>Superstizioen luxuaz</i>	147
VIII.	<i>Apai zburutzaz</i>	148
IX.	<i>Tolerantzia z erljio-kontuetan</i>	148
X.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	149
XI.	<i>Erljio-aldaketaz</i>	149
XII.	<i>Lege penalez</i>	150
XIII.	<i>Erregu gazi zuna la Espainiako eta P ortugalgo inki sitor eei ..</i>	151
XIV.	<i>Zergatik den hain gorrotagarria erljio kristaua Japonian</i>	153
XV.	<i>Erljioaren hedapenaz</i>	153
HOGEITA SEIGARREN LIBURUA. Legeez, arautzen dituzten gauzen ordenarekin eduki behar duten zerikusiarren aldetik		155
I.	<i>Liburu honen ideia</i>	155
II.	<i>Jainko zko legeez eta giza legeez</i>	156
III.	<i>Lege naturalaren kontrakoak diren lege zibilez</i>	156
IV.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	157
V.	<i>Zuzenbide zibilaren printzipioen ara bera juzga dai tekeen</i> <i>kasua, zuzenbide naturalaren printzipioak aldatuz</i>	158
VI.	<i>Ondorengotza-ordena zuzenbide politikaren edo zibil</i> <i>mende dagoela, eta ez zuzenbide naturalaren printzipioen</i> <i>mende</i>	159
VII.	<i>Ez dela erljio ko aginduen ara bera erabaki behar, hori lege</i> <i>naturaleko ei badagokie</i>	161
VIII.	<i>Zuzenbide zibilaren printzipioen ara bera arautu ko g</i> <i>ez direla arautu behar kanoniko deritzan zuzenbi dear</i> <i>arabera</i>	161
IX.	<i>Zuzenbide zibilaren printzipioen ara bera arautu behar eko</i> <i>gauzak oso gazi tan arau dai tekeela er</i> <i>arabera</i>	162
X.	<i>Zein kasutan jarraitu behar zaion baimentzen duen</i> <i>lege zibilari, eta ez debekatzen duen lege erljio soari</i> ...	163

XI.	<i>Gi zai epaimahaiak ez di rela arautu behar beste bi zari dagozkion epaimahaien arauen arabera</i>	164
XII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	164
XIII.	<i>Zein kasutan jarraitu behar zaien, ezkontzarenaz bezainbatean, erlijioaren legeei, eta zein kasutan lege zibilei.....</i>	165
XIV.	<i>Ahaide arteko ezkontzetan, zein kasutan arautu behar den naturaren legeen bidetik; zein kasutan arautu behar den lege zibilen bidetik</i>	166
XV.	<i>Zuzenbide zibilaren printzipioen mende dauden gauzak ez direla zuzenbide politikoaren printzipioen arabera arautu behar</i>	169
XVI.	<i>Ez dela zuzenbide zibilaren arabera erabaki behar kontua zerbait zuzenbide politikoaren arauetz erabakitzea denean</i>	170
XVII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	172
XVIII.	<i>Azeri beharra dagoela usez elkarren kontra doazen legeak ildo berekoak al diren</i>	172
XIX.	<i>Ez dela lege zibilen bidez erabaki behar lege domestikoen bidez erabaki beharreko gauzarik</i>	173
XX.	<i>Ez dela lege zibilen printzipioen bidez erabaki behar Jende Zuzenbideari dagokion gauzarik</i>	173
XXI.	<i>Ez dela lege politikoaren bidez erabaki behar Jende Zuzenbideari dagokion gauzarik</i>	174
XXII.	<i>Atahualpa inkaren zoritxarra</i>	175
XXIII.	<i>Edozein inguruabar dela eta, lege politikoak Estatu suntsitzen badu, Estatu iraun arazten duen eta batzuetan Jende Zuzenbide bihurtzen den lege politikoaren bidez erabaki behar dela</i>	175
XXIV.	<i>Ordena publiko araudiak lege zibilak ez bezalakoak direla</i>	176
XXV.	<i>Ez dagoela zuzenbide zibileko xedapen orokorrei jarr aitu beharrik, beren izieratik bertatik ateratuko arau partikularren mende egon behar duten gauzei dagokienez.....</i>	177
SEIGARREN PARTEA		179
HOGEITA ZAZPIGARREN LIBURUA		181
I.	<i>Erromatarrak ondor engotzez zuzen legeen jatorriaz eta aldaketez</i>	181
HOGEITA ZORTZIGARREN LIBURUA. Frantsesen lege zibilen jatorriaz eta aldaketez		191
I.	<i>Herri germaniarren legeen izaera desberdinaz</i>	191
II.	<i>Barbaroen legeak pertsonalak izan zirela denak</i>	193

III.	<i>Desberdintasun handi bat lege salikoen eta lege bisi godo eta burgundiarren artean</i>	194
IV.	<i>Nola galdu zen zuzenbide err omatarra frankoen mendeko lurraldean, eta nola iraun zuen godoen eta burgundiarren mendeko lurraldean</i>	195
V.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	197
VI.	<i>Nola iraun zuen erromatar zuzenbideak lonbar diarren mendeko lurraldean</i>	198
VII.	<i>Nola galdu zen erromatar zuzenbidea Espainian</i>	199
VIII.	<i>Kapitularr faltsua</i>	200
IX.	<i>Nola galdu zen barbaroen legeen kodeak eta kapitularr ak..</i>	200
X.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	201
XI.	<i>Lege barbaroen kodeen, erromatar zuzenbidearen eta kapitularren erorketaren beste kausa batzuk</i>	202
XII.	<i>Tokian tokiko ohi turak; herri barbaroen eta err omatar zuzenbidearen aldaketa</i>	202
XIII.	<i>Lege saliko edo franko saliarren enaren eta franko erripuario eta beste herri barbaroen legearen arteko aldea</i>	204
XIV.	<i>Beste desberdintasun bat</i>	205
XV.	<i>Gogoeta</i>	206
XVI.	<i>Lege salikoak ezarritako ur irakinaren frogaz</i>	206
XVII.	<i>Gure gurasoen pentsaera</i>	207
XVIII.	<i>Nola hedatu zen borrokaren frogaz</i>	209
XIX.	<i>Lege salikoak, lege err omatarrak eta kapitularrak ahaztearen beste arrazoi bat</i>	212
XX.	<i>Ohorearen jatorria</i>	213
XXI.	<i>Beste gogoeta bat germaniarren arteko ohoreaz</i>	215
XXII.	<i>Borrokei buruzko ohiturez</i>	215
XXIII.	<i>Lehia judizialaren jurisprudentziaz</i>	217
XXIV.	<i>Lehia judizialean ezarritako arauak</i>	217
XXV.	<i>Lehia judizialari jartzen zitzaizkion mugak</i>	218
XXVI.	<i>Auzi-alderdi baten eta leku baten arteko lehia judizialaz</i> ...	220
XXVII.	<i>Auzilari baten eta jaunaren pare baten arteko lehia judizialaz. Epaiketa izunagatikoko apelazioa</i>	221
XXVIII.	<i>Zuzenbidezko akatsagatikoko apelazioaz</i>	226
XXIX.	<i>San Luisen erregaldiaren garaia</i>	229
XXX.	<i>Apelazioei buruzko oharra</i>	231
XXXI.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	231
XXXII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	232
XXXIII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	233
XXXIV.	<i>Nola auzibidea sekretu bihurtu zen</i>	233
XXXV.	<i>Eralkiak ordaintzeaz</i>	234
XXXVI.	<i>Alderdi publikoaz</i>	235
XXXVII.	<i>Nola San Luisen Establezimenduak ahazturan erori ziren</i> ..	237

XXXVIII.	Gai beraren jarraipena	239
XXXIX.	Gai beraren jarraipena	241
XL.	Nola hartu ziren dekretaletako forma judizialak	242
XLI.	Elizjurisdikzioaren auzi-jurisdikzioalaikaren atar a-aurrenak....	242
XLII.	Erromatar zuzenbi dearen berpi-kundea, eta horren ondorena. Aldaketak epaimahaietan	244
XLIII.	Gai beraren jarraipena	245
XLIV.	Lekukoen bidezko frogaz.....	246
XLV.	Frantziako ohiturez	247
HOGEITA BREDATZIGARREN LIBURUA. Legeak egiteko eraz		251
I.	Lege gilearen izpirituaz	251
II.	Gai beraren jarraipena	252
III.	Lege gilearen asmoetatik usiez urruntzen diren legeak harekin bat etorri ohi direla maiz	252
IV.	Lege gilearen asmoen kontra doazen legeeaz	253
V.	Gai beraren jarraipena	253
VI.	Berdinak diruditen legeak ez dutela beti ondorio berbera izaten	253
VII.	Gai beraren jarraipena. Legeak ondo egiteko premia.....	254
VIII.	Berdinak diruditen legeak ez dutela beti zio berbera izan.	254
IX.	Lege grekoek eta erromatarrek zio berbera izan gaitez gortu dutela suizidioa	254
X.	Elkarren aurkako diruditen legeak maiz izpiritu beretik sortzen direla	256
XI.	Nola konpara daitezkeen bi lege desberdin.....	256
XII.	Berdinak diruditen legeak batzuetan desberdinak izaten direla, izan.....	257
XIII.	Ez direla bereizi behar legeak eta beren zertarakoa. Lapurretari buruzko lege erromatarrak.....	258
XIV.	Legeak ez direla bereizi behar eginak direneko inguruabarretatik	259
XV.	Batzuetan on dela lege batek bere burua zuzentzea	260
XVI.	Legeak egiterakoan kontuan hartu behar diren gauzak	260
XVII.	Legeak emateko modu gaiztoa	264
XVIII.	Batera-nahiaz	265
XIX.	Lege gileeaz	265
HOGEITA HAMARGARREN LIBURUA. Frankoen Lege feudalen teoria, monarkia ezartzearekin duten zerikusiaren aldetik		267
I.	Lege feudalez.....	267
II.	Lege feudalen jatorriaz	268
III.	Basailutzaren jatorria	268
IV.	Gai beraren jarraipena	269

V.	<i>Frankoen konkistaz</i>	270
VI.	<i>Godoez, burgundiarrez, frankoez</i>	271
VII.	<i>Lurrak partitzeko moduak</i>	271
VIII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	272
IX.	<i>Burgundiarren legearen eta bisigodoenaren aplikazio bidezkoa, lur-banaketa</i>	272
X.	<i>Joputzez</i>	273
XI.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	274
XII.	<i>Barbaroen partizioko lurrek ez zutela zergarik zor</i>	277
XIII.	<i>Zein karga zuten errekoen omatarrek eta gailiarrek frankoen monarkian</i>	279
XIV.	<i>Census zeritzanaz</i>	281
XV.	<i>Census zeritzana jopuengandik jasotzen zela, ez gizon libreengandik</i>	282
XVI.	<i>Leude edo basailuez</i>	284
XVII.	<i>Gizon libreen soldaduskaz</i>	285
XVIII.	<i>Zerbitzu bikoitzaz</i>	287
XIX.	<i>Herri barbaroetako konposizioez</i>	288
XX.	<i>Gerora jaunen justizia deitu izan zenaz</i>	292
XXI.	<i>Elizen lurralde-justiziaz</i>	294
XXII.	<i>Justizial bigarren dinastia amaitu baino lehen ezarritu zedela</i>	296
XXIII.	<i>Dubosak badearen Monarkia frantsesa Galian ezartzea liburuari buruzko ideia orokorra</i>	298
XXIV.	<i>Gai beraren jarraipena. Sistemaren funtsaz gogoeta</i>	298
XXV.	<i>Noble frantsesez</i>	302

HOGEITA HAMA KAGARREN LIBURUA. Frankoen lege feudalen teoria, haien monarkiako aldatetekin duten zerikusiarren aldetik. ....

I.	<i>Aldaketak kargu eta feudoetan</i>	307
II.	<i>Nola erreformatu zen gobernu-era zibila</i>	309
III.	<i>Jauregiko maiordomoen agintea</i>	312
IV.	<i>Zein zen, maiordomoei zegokienez, nazioaren jeinua</i>	313
V.	<i>Nola lortu zuten maiordomoek armaden buruzagitzia</i>	314
VI.	<i>Lehen dinastiako erregeen gainbeheraren bigarren aldia</i> ..	315
VII.	<i>Jauregiko maiordomoen garaikokargu handiaren ereduak</i> ..	316
VIII.	<i>Nola alodioak feudo bihurtu ziren</i>	317
IX.	<i>Nola eliz ondasunak feudo bihurtu ziren</i>	319
X.	<i>Elizgizonen aberastasunak</i>	320
XI.	<i>Europaren egoera Karlos Martelen garaian</i>	321
XII.	<i>Hamarrenen ezarpena</i>	324
XIII.	<i>Apezpikutei eta abadietarako hauteskunderaz</i>	326
XIV.	<i>Karlos Martelen feudoak</i>	326
XV.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	326

XVI.	<i>Erregetzaren eta maiordomotzaren nahastea.</i>	
	<i>Bigarren dinastia</i>	327
XVII.	<i>Bigarren dinastiako erregeen hautapeneko ezugarri bat</i> ..	328
XVIII.	<i>Karlomagno</i>	330
XIX.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	331
XX.	<i>Luis Errukitsua</i>	331
XXI.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	333
XXII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	334
XXIII.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	334
XXIV.	<i>Gizon libreak feudoen jabe izateko gaitu zituztela</i>	336
XXV.	<i>Bigarren dinastia ahultzearen kausa nagusia</i>	
	<i>Aldaketa alodioetan</i>	337
XXVI.	<i>Aldaketa feudoetan</i>	339
XXVII.	<i>Feudoetan izandako beste aldaketa bat</i>	340
XXVIII.	<i>Kargu handietan eta feudoetan gertaturiko aldaketak</i> ...	341
XXIX.	<i>Feudonizazioa: Karlos Burusilaren erreg ealdian ondo</i> ..	342
XXX.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	343
XXXI.	<i>Nola inperioa Karlomagnoren etxetik irten zen</i>	344
XXXII.	<i>Nola Frantziako koroa Hugo Kapeten etxera pasatu zen</i> ..	344
XXXIII.	<i>Feudoen betikotasunaren ondorio batzuk</i>	345
XXXIV.	<i>Gai beraren jarraipena</i>	349
OHARRAK		351

